

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

बहुवल्लभशर्मणा परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयाधियाटिक्खोसारव्याख्यसमाज्ञानामनुमत्या
व्ययेन च ।

कलिकाताराजधान्या
वाप्तिस्तमिश्रणयन्त्रे मुद्रितः ।
शकाब्दाः १८२३ ।

B.1 142

✓ 1

~~IV~~

~~A~~

~~105~~

SL no 010,328

5996

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरुन् ।
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौच सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावामसन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षुहृताशनात् ।
‘शृङ्गवेरपुराधीशद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकत् ।
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै नि-
बध्नाति सर्वेति । क्लान्तानां पञ्चमक्षेकोत्तरार्द्धेनान्वयः ॥ सर्वा-
कारत्वं सर्वोपादानकारणत्वात् । मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्य-
स्वरूपाभावान्निराकारत्वम् । कर्तृत्वाद्विषयाध्यक्षत्वम् । स ऐक्षतेति
श्रुतेः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचचुरित्यादिश्रुतेः ।
सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेनवातीन्द्रिय-
त्वम् । सदसद्रूपता । प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते ।
तामतीतम् । तद्रहितमित्यर्थः । एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वी-
दृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह अदृश्यमित्यादि ॥ १ ॥

माययावृत्तैरित्यस्य कृत्यमाह ज्ञानेति । १ तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जनिताखण्डादिनैयमस्त्रिदानन्दब्रह्माकारावृत्तिर्ज्ञानम् । तदेव
लोचनं तेन संप्रेक्ष्यमित्यर्थः नास्मयणमित्यादि । सर्वनर-
समूहोक्तार्थमिणमित्यर्थः । सर्वविद्यावेदरूपा तद्विधायिनम् ॥ १ ॥
वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति ।
पुरुषा इति । देवत्वम् । पाण्डित्यम् ॥ २ ॥ सम्प्रदायशुद्धिं द्यो-
तयन् गुरुं नमति । पदेति । व्याकरणमीमांसातर्कानामित्यर्थः ॥
धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य ॥ ४ ॥ महाभाष्येति । व्याख्या-
तत्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥
अवारपारयोर्भवम् ॥ सूयतेऽनेनेतिश्रवः १ सेतुः ॥ यथागमम् ।
सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ औद्धत्यं परिहरति भाष्येति ।
मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकश्चेति बोध्यम् । पिशुनत्वं दुष्टत्वम् ॥ ६ ॥
नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह तथापीति । तत्त्वमसारांश एवात्र
निबद्ध इति भावः । ग्रनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासंकोचः । पङ्गुवदित्य-
नेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं च बोध्यते ॥ ७ ॥
यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः संध्योपा-
सनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्
प्रयोजनं मोक्षं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन
मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम् भगवांस्तु विवरण-
कारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वा-
द्भवहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वनाश्रयात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिस्तत्त्वचरणं

वदतीत्याह भाष्यकार इति । तच्च शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने
 उक्ते विषयोप्युक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति
 बोध्यम् । तस्मिन्नासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्ध
 इत्यर्थादेवशब्दम् ॥ ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि
 वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह साक्षादिति तदेवाह प्रयोजन-
 प्रयोजनानीति ॥ व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्या-
 दिनेति शेषः ॥ तावत् प्रथमम् । व्याचष्टे इति पदार्थज्ञाना-
 यामन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासायचेति शेषः । भाष्यत्वादेवच स्वाक्य-
 व्याख्यानमिति भावः ॥ नन्विति विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्ये-
 वोच्यतामत आह एवं हीति ॥ पदान्तरैः शब्दपदाधिकारार्थ-
 पदप्रयुज्यत इति पदैः ॥ व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति
 शेषः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाण-
 मिति भाष्येदतोऽयमिति भाष्ये योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः ॥

विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रमं
 निवर्त्तयितुमित्यर्थः ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थ-
 शब्दोऽनुपपन्नोऽत आह अधिकार इति ॥ प्रस्ताव इति
 प्रारम्भ इत्यर्थः । संचार्थाद्व्याख्यायमानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजन-
 वाचीति भावः ॥ निपातानां च द्योतकत्वमिति । निपा-
 तानां ^१द्योतकत्वं चेत्यर्थः । उपसर्गातेरिक्तनिपातानां द्योतकत्व-
 वाचकत्वोभयस्वीकारस्याप्ययं विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् ।
 उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति

तत्रैव निरूपयिष्यामः । अत एव साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादि
संगच्छते । प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्याप्यथशब्दस्यान्यार्थं नीच-
मानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः^१ प्रयुज्यते इति फलि-
तम् । पदेत्वच वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिकृतमिति च तदर्थं
वदन्ति ॥ भाष्ये प्रयुज्यते इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोक-
सिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनि-
तम् ॥ ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद् द्योतक-
त्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियत
इति प्रतीयत इति एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः ॥ ननु
भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत
आह व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः ।
अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य^२ बोध्यन्तेऽनेनेति करणलुङ्गतया
शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुम्
भाष्ये नामपदोपादानं नामनामिनोरभेदाच्चात्र शास्त्रमिति सामा-
नाधिकरण्यम् । अनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं^३ ध्वनीनां च ॥
केषामिति प्रश्नस्तु किं^४ लौकिकमात्रविषयशाकटायनादि-
शास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्र^५ विषयप्रातिशाख्यमितीति^६ परे ॥

ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह

१ उभयार्थशब्दः ॥ क ॥

२ “ननु” इति नास्ति ॥ ख ॥

३ विविच्य ज्ञाप्यन्ते ॥ क ॥ ख ॥

४ “ध्वनीनां च” इति नास्ति ॥ ख ॥

५ लौकिकमात्रविषयम् ॥ क ॥ ख ॥

६ विषयम् ॥ ख ॥

७ “परे” इति नास्ति ॥ ख ॥

अथचाचार्यस्येति । उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यमपि समास-
निषेधः कुतो नेत्यत आह इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्म-
णीत्युच्चार्यविहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति भावः ॥ भाष्ये
शास्त्रमित्यस्य कर्त्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकारत्वाद्याख्यातव्य-
त्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजन-
सम्बद्धत्वादोध्यम् ॥ सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे
ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः । एतेन ध्वनिव्यञ्ज्य
एव तपरसूत्रादौ 'शब्दशब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु
ब्रीहौन्प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वोच्येषु विशेषेषु प्रवृत्ति-
वत्तदाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह विनेति ।
ब्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः ॥ वाशिता-
दीनाम् इत्यादिनापभ्रंशसंग्रहः ॥ उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं
सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः
पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः ॥ बुद्ध्या मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या ॥
वेदाङ्गत्वादिति तत्त्वं चागमसिद्धम् । अनेन तन्मन्त्रशब्दादीनाम-
विषयता सूचिता न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयास्त्युः । तत्र
तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात् ॥ ननु
चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्देदस्यापि
लोकान्तर्गतत्वाद्देदेनाभिधानं न युज्यते इत्यत आह वैदिकाना-
मिति । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपीतिपाठः ॥ तेषां त्विति

लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्येषां तु सर्वमेति भावः ॥
भाषाशब्दानामिति । भाषाप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्तत्र
प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवं च वेदमात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासो
मृभूणामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारादर्शनात्^१ ।
अतएव गौरश्च इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसंगतिः । लोके
स्वरानादरादेदेतदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य
शब्द इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसंगतिरिति भावः ॥

लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव^२ तत्त्वोक्ता-
वाश्रयमाह तच्चेति पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे
वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया
पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं तु शाकटायनादिव्याकर-
णस्येत्युत्तराश्रयं परे ॥ भाष्ये लौकिकास्तावदिति । ताव-
च्छब्दोऽनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः ।
वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः ॥
अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्राये-
णास्य^३ गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्त्तिव्यक्तिं पश्यतो
^४वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्नेऽयं गौरयं वर्णशुक्त इत्युत्तरस्यले
षन्निहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ।
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति

१ तद्व्यवहारदर्शनात् ॥ ख ॥

२ तथोक्तावाश्रयम् ॥ क ॥

३ “अस्य गौरिति” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ वाचकजिज्ञासायाम् ॥ क ॥

‘मञ्जूषायामस्माभिर्हरिसंमततया’ व्युत्पादितम् । १ अत एव जात्या-
 दिव्यत्तयोरिव रामेतिद्वयचरं नाममानभङ्गः • पिनाकिन इत्यादौ
 शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः ॥ अथ गौरिति भाष्ये अथेत्यस्य
 पृच्छ्यते इति शेषः ॥ किं पृच्छ्यते तदाह गौरित्यत्रेत्यादि ॥
 कः शब्द इति । कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः ॥ प्रति-
 भासमानेषु । शब्दजातिव्यत्यादिषु ॥ नन्वेवं गुणक्रिययोश्च शब्दत्वा-
 शङ्कानुपपन्ना नहि ते अपि गौरिति शब्दजन्यबोधे भासेते इति
 चेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽसामेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात्
 तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणा-
 भिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यदा गुणसमूहो द्रव्य-
 मिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसम्मतं समूहस्य गोशब्द-
 वाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तदाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या ॥
 अथ गौरिति विज्ञान इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादि-
 ज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमंत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि
 आद्यफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायास्सामान्य-
 ज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ यत्तदिति
 समुदायो यदुक्तार्थं वर्त्तते । तस्यैव पुनस्तदुक्तेन स ४ इत्येतेन परा-
 मर्शः । यदा प्रसिद्धौ ॥ ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि
 नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्की-
 र्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्द्देशः ।

१ मञ्जूषायां निरूपितम् ॥ ख ॥

२ हर्यादिसंमततया ॥ क ॥

३ “अत एव जात्यादिव्यत्तयोरिव” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ इत्यनेन ॥ क ॥ ख ॥

यथा “शैत्यं हियत्सा प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥
तस्मिन्मिति तयोर्लिङ्गमित्यर्थः ॥

भाष्योक्तहेतुमुपपादयति भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यति-
रिक्तत्वे सन्ति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः ॥ ^१यदि
च द्रव्येति यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथाहि
सति द्रव्यादीनां तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि
बोध्यम् । तच्च द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ जात्या-
श्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि ^२संयोग-
विभागादीनामपि ^३क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति
ध्येयम् । यत्तर्हि शृक्त इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये इति
शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसंख्यादिरूप-
गुणसंग्रह इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम स
इत्युत्तरमसंगतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तरासंगतिरिति
चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितौ गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्राग्राह्यत्वा-
देव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह अने-
नैवेति ॥ ^४गोशब्दार्थैषां सम्भवादिति । अभेदसम्भवात्तेन
तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति
भावः । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितैषां सम्भवादित्यर्थः ।
^५शरीरव्यापारो रोमाञ्चादिः ॥ एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्या-

१ एतत् प्रतीकादेव नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके “च” शब्दघटितः पाठ
आसीदित्यनुमितं भवति ॥

२ संख्यासंयोग ॥ क ॥ ख ॥

३ अयम् “अपि” शब्दः पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥

४ “गो” इति

नास्ति ॥ ख ॥

५ शरीरव्यापारः ॥ क ॥ ख ॥

पुनस्तथैवम् ॥ भित्तत्वेन संयोगमिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा
प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति
सत्तास्थमिति । एवं हि वृत्तवदाय 'इत्यापत्तेः' । सामान्यश्रुते-
स्त्वंसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायास्तुल्योक्ते कारणाभावाच्च । उपमा-
कचनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तं किन्तु
स्वरूपवाची सः वृद्धिसंज्ञासूचस्यभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतस्य स्वरूपं
करिष्यमाणस्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् । पितृभूत
इत्यप्यन्यथान्यशब्दप्रयोगः 'सादृश्येन' इति सादृश्यप्रतीतिर्नलस्य
सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ।

भाष्ये आकृतिर्जातिसंस्थानं 'ब्रवीति' । आक्रियते व्यवच्छि-
द्यते स्वाश्रयोऽनघेति व्युत्पत्तेरिति भावः । शङ्कापरभाष्ये सामा-
न्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकचेत्यर्थः^१ बोध्यः । जातिमात्रपरत्वे "जा-
त्याकृतियुक्तयः पदार्थः" इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोध-
नात् प्रत्यक्षादौ तद्भागाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावे
न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि
पदार्थत्वं कैचटो वक्ष्यति । तदभिज्ञाभिज्ञस्य तदभिज्ञत्वमिति न्या-
यस्तु यत्र आभिज्ञद्वारकस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परम-

१ इत्याद्यापत्तेः ॥ क ॥ ख ॥

२ सादृश्यपर इति ॥ क ॥

३ संस्थानं च । ब्रवीतीति नास्ति ॥ क ॥ ख पुस्तके संस्थानं ब्रवीति इति
नास्ति ॥४ अयं पाठः "वालेगटाइन" मुद्रापितभाष्य-
पुस्तकेऽस्ति । वस्तुतो "ब्रवीति" इत्यनुचितमेव ।

५ तद्व्यञ्जकं चेत्यर्थः ॥ क ॥

कारणकार्थोपादानके परमकारणादेः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं
नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डलारम्भकस्वर्णविद्यवानुगमस्य कटकेऽभा-
वात् । एवं गुणसमूहस्य अनुद्धतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां
तत्तद्रूपेणावाच्यत्वात् तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः ॥ पृच्छतीति ।
प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः ॥ भाष्ये
उच्चारितेनेति । शारीरमाहताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वारा-
भिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र ^१विषाणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥
संप्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येने-
त्येकवचनमयुक्तम्^२ । न च वनमिति वत्समूहाभिप्रायं तत् ^३समू-
हस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणा इति ॥
वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समुदायस्य वा
नाद्य इत्याह वर्णानां प्रत्येकमिति ॥ द्वितीयमनूद्यदूषयति
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य
वाचकत्वमुपेयं तत्तु न युक्तमिति शेषः ॥ यतस्तत्र नयद्वयम्^४
उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति
तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समु-
दायाभावादित्यनेनावयः ॥ द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति ।
उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवज-
न्यसंस्कारसह^५कृतान्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपाकूटानां ^६वाचकत्वम-
स्त्वत आह एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थ्यप्रतीति-

१ विशेषाणाम् । क ॥ विषयान्तरैः ॥ ख ॥ २ एकवचनमयुक्तम् ॥ क ॥

३ समूहस्य स्थिरस्य ॥ क ॥ ४ तत्र पक्षद्वयम् ॥ क ॥ तत्र नयद्वयम् ॥ ख ॥

५ सहकृतां सर्ववर्णानुभवहेतुक - ॥ क ॥ ६ वाचकत्वमत आह ॥ क ॥

प्रसङ्गोऽत आह नादेति । नादो वर्णः ॥ ननु येन क्रमेणानुभूता
वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपाकृढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रस-
ङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्ता-
दोषाभिस्तारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति । इदमेकं पदमेकं
वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमे-
णैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि
स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पटे नामारञ्जकद्रव्याहितनामाव-
र्णोपरागः क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्त-
दर्शनस्वरूपानुरागस्तु च स्थिरस्तस्य च मनसाग्रहणमिति न दोषः ।
तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारण-
विषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घट-
पटादिबोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौ-
पाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेवं
तस्य तात्त्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह
प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः ॥ भाष्येऽथवाप्रती-
तपदार्थक इति । लोके व्यवहर्त्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः
ओत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थ-
बोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रे-
णान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह अन्यत्रेति । संप्रदादौ
तपरसूत्रे भाष्येचेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र वैखरी । स्फोटपदेनाभि-
व्यक्तकत्वादिको१ मध्यमावस्थ आन्तरशब्द उच्यते । कथमस्येति ॥

सुर्वस्मिन्त्यस्य वर्तमानार्थकत्वादित्यर्थः ॥ भाष्येकानि पुनश्च शब्दा-
 मुशासनस्येति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह
 किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरि-
 शारः फलार्थं उत तदतिरिक्तमपि किञ्चिदिति प्रश्नाग्रथ इत्यर्थः ।
 प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्यय-
 नस्य प्रयोजकं किञ्चिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाग्रथो बोध्यः । अत एवो-
 त्तरे आगमपदोपादानम् । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तच्चैक-
 वद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् ॥ पुरु-
 षार्थो धर्मो मोक्षश्च ॥ ननु शिक्षार्थसम्बन्ध एव महाभेदरचाहेतुः
 किं व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति ॥ भ्रमेण
 पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । 'नवाचार्यवचनाद्भ्रमनिवृत्तिः भ्रमश-
 क्त्वा तेष्वविश्वासात् ॥ वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसा-
 धनमित्याह वेदार्थचेति । एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त्व-
 ज्ञेयादिहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुख मुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाण-
 रीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः ॥
 विकार इति । शोषस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप
 एव सादेशोऽत्र विकारः ॥ ह्यग्रहोर्भ इति । इदञ्च गृभ्णामीत्या-
 दर्थमावश्यकम् । एतेनोद्गाभनिग्राभौ चेत्यनेन^१ भस्यापि सिद्धत्वा-
 देतदुपन्याससिन्धु इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकत्वेन तेनैव भस्य
 सिद्धौ तदंगे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् ॥ निपूर्वाद्बुद्धेर्बन्विधासका-
 भावादाह उद्गाभनिग्राभौचेति ॥ भाष्ये खल्वपीति नि-

पातसमुदायो निश्चयार्थः । ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः ॥
 ननु यच्च प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तच्च तेषां तथैव प्रयोग इष्ट
 इति मोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृत्यावृद्धाभावेऽपि विहतावृद्ध
 इति दर्शयितुमप्रकृतिशब्दार्थमाह इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ चा-
 गान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविहृत्यवगमस्य द्विदेवत्यैकदेवत्य-
 तादिसाम्येन बोध्यः ॥ अन्यच्च पठितमन्त्राणाङ्गमन्यचगमनमत
 आह प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा
 विहृतिरपीतितदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था
 अत्यतिदिश्यन्ते इतिकर्तव्यतायाम्भावनायास्साकाङ्क्षादेतन्मूलकमेव
 प्रकृतिवदितौति मौमांसकसरणिः ॥ पदार्थान्तर्गतास्य मन्त्राः तच्च
 अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रका-
 शनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्युक्तमित्याह तच्चाग्नेरि-
 ति ॥ मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्युहे न मन्त्रत्वन्तथाप्येकदेशस्यो-
 हेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्वटिते समुदाये मन्त्र-
 त्वव्यवहारः कर्मणस्साङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयमप्रकृत्युहः १ अन्ये-
 ऽप्युह्याः ऊह्यस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुख-
 सिद्धिः फलमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुप-
 लक्षणम् ॥ २ यथायथमिति । ३ अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलक्ष-
 नेनेत्यर्थः ॥ ननु वक्ष्यमाणगमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह
 प्रवर्त्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता
 व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वज्ञाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्य-

यनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ॥ निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपम्फलमस्यैवेत्यत आह दृष्टमिति ॥ अध्ययनादिनिष्ठङ्कारणानपेक्षत्वं विषय आरोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः ॥ आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यदा तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थवद्वाकरणार्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः ॥ षडङ्गः शिष्टाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशाखारूपः । अध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्ममिति बोधः । यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थभाष्यनिष्ठं तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनङ्कार्यमित्यर्थं तात्पर्यम् अत एव समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचित्मेति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनातादृशस्याधर्मत्वं सूचयति श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः । “वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यय” इति । जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनः प्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिदञ्चिन्ममित्यपास्तम् ॥ ननु गुणानामपरस्परसम्बन्धाभा-

वात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह पदेति । एवञ्च वेदार्थ-
ज्ञाने व्याकरणप्रधानङ्कारणमिति भावः ॥ भाष्ये प्रधाने कृतो
यत्न इति । प्रधानविषये निर्वृत्त इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषय-
कृतेरसम्भवादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ भाष्ये च फलवानित्यत्र फलपदेन
वाक्यार्थावगमो विविक्षितः । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा
वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रयु-
क्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयास्य नित्य-
त्वमिति बोध्यम् ॥ अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति अध्याप-
नमिति । साधवञ्च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनाम्बा-
ख्यानस्य विवक्षितम् ॥ नन्वसन्देहसन्देहाभावः स च नात्यन्ताभा-
वस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतस्तस्य-
हस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि कश्चित्स-
न्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव । वेदनार्थं हि तच्च
प्रत्ययोऽत आह प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्यय-
नफलं न तु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनकका-
रणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाशत्वादिति बोध्यम् ॥
भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा
याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति शृणोत यावाण इति-
वत्प्रयोगः । तच्च ऋषिर्वेदः । सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः ॥ ताम्
अनङ्गाहीम् ॥ कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह पूर्वपदस्येति ॥ नन्वस्ये-

१ भाष्ये च इति तु नास्ति ॥ क ॥ ख ॥

२ “प्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य”

इति नास्ति ॥ ख ॥

३ जन्यनाशत्वात् ॥ क ॥

४ पूर्वपदेति ॥ ख ॥

कृत्वादीनाम् वङ्गत्वाद्ब्रह्मनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधान-
 युक्तमत आह मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभि-
 धानमिति भावः । तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तर-
 कृतान् । वक्ष्यमाणानाञ्च वहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधवि-
 षयत्वादानुषङ्गिकत्वम्बोधम् ॥ ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रथो-
 जनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति ॥ इमा-
 नि चेति । चक्षुमुच्चये ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति । प्रवर्त्त-
 कानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्दो-
 धानि फलानीति विवेकः ॥ ननु रक्षादिभिः सदैवैतानि कुतो
 न पठितानीत्यत आह आनुषङ्गिकत्वादिति । एषामानुषङ्गि-
 कत्वं तेषां प्रधानत्वम्बोधयितुन्तथोक्तिरिति भावः ॥ ननु परावभूषु-
 स्तस्माद्ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः परा-
 भूता माभूमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह निन्दार्थवादेनेति ।
 द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादितिन्यायेन यस्य
 पर्णमधी जुह्वर्भवति न स पापं लोकां शृणोतीत्यादावपापलोक-
 अवशस्य प्राप्स्यमाण परत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भावः ।
 प्रकरणाच्च १ कत्वर्थोऽप्यन्विषेधः ॥ केचिदाहुरिति । अत्राहचिबी-
 जन्तु सर्वः श्रुतस्मादसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति ॥ यदेति ।
 सर्वस्य दे इत्यञ्च पदग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः ॥ ननु

१ सदैवैतानि ॥ ख ॥

२ भाषणफलत्वावगतेः ॥ ख ॥

३ यद्यप्युपलब्ध पुस्तकेषु “कत्वङ्गोऽयमि”त्वस्ति तथाप्यङ्गशब्दस्य नित्यनयुं-
 सकत्वाद् वङ्गव्रीह्यावर्थासङ्गतेऽपि “कत्वङ्गोऽयमि”ति प्राठः स्थापितः ॥

नेदं द्वित्वं किन्त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह स्वत्वञ्चेति । न
 स्नेच्छितवै इत्येतन्नेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरण-
 नापभाषितवै इति ॥ ह्वै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याक-
 रणानुगतशब्दस्येव भ्रंशन एव प्रसिद्धमिति भावः । मनु स्नेच्छो-
 नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह
 घञिति । निन्दावचनाद् स्नेच्छतेरिति भावः । निन्दा च शास्त्र-
 बोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च स्नेच्छा इत्यस्य
 निन्दा इत्यर्थ इति दिक् ॥ असर्वनामत्वात्तसोऽप्राप्तेराह स्वरेणेति
 आद्यादित्वादिति च ॥ तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षितत्वादाह
 यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणन्ततोऽर्थान्तरमिति ।
 १ न केवलान्तदर्थमेव नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिं-
 सकोऽपीत्याह वागेवेति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्प-
 त्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र
 दृष्टान्तमाह यथेति वृत्तेणेति । हेतौ तृतीया फलमपीह हेतुः ॥
 मन्त्र इति । न बोधितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रश-
 ब्दस्य बोधकपरत्वात् । अत एव मन्त्रोहीनः स्वरत इति प्रसिद्ध-
 मपि शिचापाठं विहाय भाष्ये दुष्टशब्द इति पठितं तत्रत्यमन्त्र-
 शब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् ॥ शत्रुशब्दस्याभिचपर्यायत्वे
 वज्रप्रीहितपुरुषयोरविशेषोऽत आह तच्चेन्द्रस्येति । शदर्शन्ता-
 दौणादिकः क्रुन् प्रज्ञादिगणे निपातनाद्भ्रस्वत्वम् । शमेस्तु तत्वम् ॥

१ सम्बोधनविभक्त्यभावाद्याह १ इन्द्रशत्रुत्वस्येति । नन्वत्र यज्ञकर्म-
णीत्येकश्रुतौ प्राप्तायाम्पूर्वपदप्रकृतिस्ररकरणं स्ररापराध इति वक्तुं
युक्तम् । न च तथैवास्तु शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् तच्चह्याद्यु-
दात्तत्वकरणमेव स्ररापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यवा-
देऽत आह ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति
न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथमप्यस्यजन-
कत्वमिति वाच्यम् । सूर्यायत्वेत्यादेर्लौकिकघटितस्य ऊहविधाय-
कशास्त्रवलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥ नन्वधीतमविज्ञात-
मिति विरुद्धमत आह अविदितेति । शुष्कैध इति सान्तकौ-
वैधशब्देनादन्तपुष्पिणेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यद्गृहीतमवि-
ज्ञातमिति पथ्यते तच्च गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन
निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनसाध्येयमिति निषेधकल्प-
नादिति भावः । अतो १ निषिद्धमध्ययनं माभूदिति व्याकरण-
मध्येयमिति तात्पर्यम् ॥ एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्ये पठितैक-
शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह भाष्ये यस्त्विति । अभ्युदयहेतु-
त्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् ॥ कुशलोऽधीतव्याकरणः ।
लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति ॥ विशेष इति । अर्थ-
विशेष इत्यर्थः । तदाह स एवेति । साधर्म्यात् । साधर्म्यमूलका-
दभेदारोपात् ॥ भाष्ये यथावत् । अस्मूकतादिदोषरहितम् ।

१ सम्बोधनविभक्त्यभावमाह ॥ क ॥

२ शत्रुत्वस्येति ॥ ख ॥

३ निषिद्धा ॥ क ॥ निषिद्धमाभूदिति व्याकरणम् ॥ ख ॥

वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वन्तर्देसीति वाग्यो-
गविद् ॥ श्रुतत्वादिति । एकच जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्च-
यप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्या-
धर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः ॥ वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्या-
ख्यानेऽसामञ्जस्यमत्वाद् प्रष्टुंवेति ॥ भाष्ये कुत एतदिति ।
वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ॥ ननु साधुज्ञानस्य 'धर्मजनकता
यथा शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत
आह यथेति । एवञ्चाप्यशब्दज्ञानमधर्मसाधनन्धर्महेतुशब्दज्ञान-
विरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा सैम्भिकद्रव्य-
सेवेत्यनुमानग्रमाणमिति भावः । एवञ्च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तच्च
प्रवृत्तिर्नस्यादिति नेदं वक्षो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरण-
मत आह भाष्येऽथवेति ॥ अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गाना-
न्धर्मजनकानाम्भूयस्त्वादित्यर्थः । एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्यधि-
कधर्मजनकत्वाद्यथा तच्च प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥
अस्वीयांसः शब्दा इति । एवञ्च श्रुतिप्रचिप्तचीरवदनुपा-
देयन्तद्विज्ञानमिति भावः ॥ नन्वेवं सामर्थ्यादंवाग्योगविदेव दुष्य-
तीत्यत्र कर्त्तास्त्वत आह भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति ॥
अत्यन्तमित्यर्थेऽत्यन्तायेत्यव्ययम् ॥ पुरुषाणामिति । मनु-
ष्याणामित्यर्थः । तिरस्त्रामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्या-
णान्तु योग्यत्वान्नैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयमतोऽवा-

योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र नात्यन्ताद्येत्यनेन शास्त्रा-
ज्ञानस्यैव शरणन्दोषद्वयप्रसङ्गात् किन्तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव
पापात्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये यो ह्यजानन्निति ।
निषेधशास्त्रमजानन्ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकस्तदधादिकुर्यात् सोऽपि
पतित एवेत्यर्थः ॥ प्रकरणादिति । सन्निधेरित्यर्थः । नन्वेवं
वाग्योगविदोऽप्यशब्दज्ञानादधर्मस्यादत्त आह वाग्योगेति । एव-
ञ्चाप्यशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति
भावः ॥ भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः ॥

भाष्ये किञ्चात इति । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः ।
उदुम्बरं ताम्रम् ॥ दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् ^१अन्यत्रा-
द्यदुष्टत्वस्य ॥ ननु कर्त्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासो-
ऽनुपपन्नः तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादत्त आह प्रमादेनेति ।
भावे क्तान्त इति भावः । विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रय-
त्वेन तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य
तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्ये यस्त्वप्रमादेन
गीतो यस्य कस्यापि ^२तत्प्रमाणमितिप्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम् ॥ ननु
कथञ्ज्ञातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह श्रुतिरनुग्राहिकेति ॥
भाष्येऽविद्वांस इति । अत्र योग्यत्वाद्वाकरणकर्म बोध्यम् ।
प्रत्यभिवादेऽ^३भिवादानन्तरप्रयोज्याग्नौर्वादवचने नाम्नोऽभिवादक-

१ “न दोष इति” इति नास्ति ॥ ख ॥ २ अन्यत्रादुष्टत्वस्य ॥ ख ॥

३ “तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम्” इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति । यद्यदन्त
एवमु उचितः । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्ययोरिति शेषरे दर्शनात् ॥

४ अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने ॥ क ॥ ख ॥

नाम्नष्टेः 'सुतिङ्कर्त्तुं' ये न जानन्ति तेषु कामन्निश्चङ्कं विप्रोक्ष्य
प्रवासादेत्य यदा कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः ॥ अयमहमित्य-
नुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि कृञ्योगाभावाद्भूतित्वाभावेन वदेदित्यस्य
तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः ॥

अत्र कचिदयमहमिति वदेत् अनुकरणस्यानितिपरमिति-
गतित्वात्समास इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः ॥ 'भाष्ये' स्वीव-
दिति । तद्वत्करणेन^१ शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो-
माभूमेति भावः ॥ ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्रास्सुविभक्तिका एव
पश्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति । ऊह्यमाना
याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः ॥ मन्त्रशब्दप्रकृतिके-
त्यसङ्गतम् अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इति निषे-
धात् । यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकास्सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या
इति प्राप्नोतीति चेन्न त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानाम्पुरस्तात्त्वम्यस्यादिति
मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् तच्चाग्नेर्देवताया
एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयाद्वितीयाषष्ठीसप्तम्य
एवेति श्रौतसम्प्रदायः ॥

व्यञ्जनसहित इति । यथा ये 'यजामह' इति पञ्चाक्षर-
मिति वर्णश्चाहुः पूर्वसूत्र इति भाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये ॥

सकृत्प्रयुक्तात्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति ।
वेदार्थज्ञ इत्यर्थः ॥ चत्वारितीति । चङ्गन्तः ॥ शब्दस्येति ।

१ सुतं कर्त्तुम् ॥ ख ॥

२ "भाष्ये" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ सूत्रित इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो
 रोरवीति महान्देवः अन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यं आविवेश
 स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो
 व्याकरणज्ञापितया व्याकरणस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् ॥
 भाष्ये पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत
 एवाग्रे निपाताच्चेतिचकारः सङ्गच्छते ॥ नामाख्यातेति ।
 नामशब्देन सुबन्तम् । नमत्याख्यातार्थमिति विशेषणीभवतीति
 व्युत्पत्तेः । आख्यातं तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादा-
 नङ्गोवस्तीवर्हन्यायेन ॥ व्यञ्ज्य आन्तरः ॥ व्यञ्जकः वैखरीरूपः ॥
 तिङ्विभक्तीनां षट्त्वादाह सुप इति ॥ सहशेषेणेति । शेषः
 षष्ठ्यर्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि सङ्गह
 इति भावः ॥ भाष्ये उरसीत्यादि । “हकारम्यञ्चमैर्युक्तमन्तस्या-
 भिश्च संयुतम् उरस्यन्तं विजानीयात्” । मूर्द्धन्या षट्पुरषा इत्युक्तेः ।
 मूर्द्धैव शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ॥
 ननु वर्षति मूचेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते, तत्कथं शब्द
 एवमित्यत आह कामानामिति । मेघ उदकमिवोक्तचतुः-
 षट्पङ्क्तादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यर्थः ।
 द्विष्टङ्गद्विपाद्द्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेकः ॥
 किं रोरवीति तच्चाह भाष्ये महान्देव इत्यादि । महान्पर-
 ब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यं स्वाविष्ट इत्यर्थः । तदा-
 वेशफलमाह महता देवेनेति ॥ साम्यं सायुज्यम् । तदुक्तं
 हरिणा । अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥ आह च “चत्वारिंशद्भाजयो अस्य पादा” इत्यादि ऋक्मन्त्रः । इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यौ नित्यश्च तत्रान्यस्सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगविद् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकमप्रयोगेण^१ क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः ॥ एतावन्त्येवेति । वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः । पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः । नामादीनि च नामादिमध्ये च एकैकं चतुष्पादम् ॥ भाष्ये मनस ईषिणः । चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याहिंसका वा ते च वैयाकरणा अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह गुहेति । एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा चयोऽंशा मध्यमान्ताः । गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा च वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्वत्तत्त्वमध्ययोगेन च गुहान्वकारं^२ विदार्थं सर्वं जानातीति भावः ॥ न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते ॥ भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते^३ इति । ज्ञानविषयतया तदाचक्षुर्तुर्मित्यन्वयः । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय वाध्येयं व्याकरणमिति शेषः ॥ हरिरप्याह वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ॥ तत्र ओत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्ययानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु

मेति चय्या इत्युक्तम् । “स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी ।
 तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तत” इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभे-
 दाया नामाख्यातादिवौणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह
 खल्वपि, “चत्वारि वाक्परिमितानी”ति शङ्खन्त इति तद्व्याख्या-
 तारः ॥ उतत्व इति । उतोशब्दोऽप्यर्थे बहूनामपि समानपृष्ठो-
 दरपाणिपादाना^१मध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्य-
 स्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् ।
 अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न
 शृणोत्येनां वाचं य एवञ्चार्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता
 भवति ॥ एवमर्द्धेनाविद्वांसं निन्दित्वा^२र्द्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति ।
 उतो त्वस्मै । अथेकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय^३ तत्त्वं शरीरं^४ विवृ-
 णोति प्रकाशयति सम्यग्ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थो हि वाच-
 शरीरम् । अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचान्त्यपादेन तमेव स्तौति
 यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवाभूत्वोशती कामधमाना भर्त्ते प्रेम्णा
 दर्शयत्यात्मानम् । कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीर-
 जस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्रीं पुरुषं प्रार्थयते । यथा
 तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपट-
 प्रावृतशरीराम् एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन
 विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्य-
 योऽस्पष्टः ॥ भाष्ये वाग्विदे । वैयाकरणाय ॥ भाष्ये सक्तु-

१ “अध्ययनम्” इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥

२ तत्त्वम् ॥ ख ॥

३ विसर्गे इत्यधिकम् ॥ ख ॥

मिवेति । यच्च व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउनां सक्तु-
मिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रताकृषत असाधुभ्यो
विविक्तां कृतवन्तः ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे
शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः तज्जब्दे
ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मानिरूपिताभेदज्ञा-
नवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एषां
वाचि भद्रालक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता
भवतीति च्छगर्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतस्सचतेरतो दुः-
शोधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तितउशब्द इत एव भाष्या-
नपुंसकः । “चाक्षणी तितउः पुमानि”तिकोशात्पुलिङ्गोऽपि ॥
विस्तारेति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ तुन्नेति ।
तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः । ध्यानं ज्ञातार्थभावनम् ।
मनसेति व्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये क्वेति ।
किन्तद्यच्च सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः ॥ उत्तरयति य एष
इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचारः । दुर्गत्वमेवाह
एकेति ॥ ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव
दुर्गत्वम् । “नान्यः पन्था” इति श्रुतेरिति भावः ॥ भाष्ये
वाग्विषय इति^१च्छेदः । अत एव अवणोपपत्तिः । वाग्वेदरूपाच ॥

१ छेद इति नास्ति ॥ ख ॥ वस्तुतः “छेदः” इति पाठ उत्तरग्रन्थस्य आवण-
प्रत्यक्षोपपत्तिपरत्वभ्रान्तिमता केनचित् संनिवेशितोऽनुचित एव ॥
उत्तरग्रन्थस्य तु “अतएव” वाग्विषयत्वादेव । “अवणोपपत्तिः” ।
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इति श्रुत्युक्तस्य अवणस्योपपत्तिरित्यर्थः ।
“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति वाग्विषयत्वोक्तिस्तु फलव्याप्यत्वनिवृत्त्यभि-
प्रायिकेति तात्पर्यम् । तदुक्तं पञ्चदश्यां “फलव्याप्यत्वमेवात्र शास्त्रकृद्भि-
निवर्त्तितम्” इति ॥

वेदान्तिष्विति । सत्यज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसंविस्तराणां
 परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहिते-
 त्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषाम् ब्रह्मपरः । “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यु-
 क्तेरिति भावः । अयम्भावः ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्
 ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक्कृतवन्तस्ते
 तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लभ्यन्तः । कारणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो
 मार्गो ब्रह्मरूपस्तच्चात्मना सह समानख्यातयस्यक्तभेदभावनाः सख्यानि
 सायुज्यानि प्राप्नुवते यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्माणि भद्रा लक्ष्मीः
 सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकनिहिता भवति एतच्छास्त्र-
 साध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वी-
 कारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपा-
 धिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्यद्वात् एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ
 जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति ।
 यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषान्तद्धोधात्सातेषां
 वाचि निहितेति तन्न “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा
 सहे”ति श्रुत्या ब्रह्माणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्तेः । तन्न हि
 अप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूयासम्बन्ध्य चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे-
 ऽन्यस्मन्सिद्ध्युच्चित्तस्य त्वभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य “दृश्यते-
 त्वगयाबुद्धौ”ति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् ॥
 लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति परिवृढा अज्ञान-
 निवर्त्तनेन प्रभू एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमेऽन्यत्र विनियुक्ता अपि
 भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् ॥ चत्वारौत्यादि

चक् चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वमतिपादयति ॥ भवार्थ इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । .सुप्सुपेति तु युक्तम् ॥ ननु दशम्यामुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । .गृह्येऽपि तथैव पद्यते अतो दशम्युत्तरकालमित्ययुक्तमत आह तैरपीति ॥ शिक्षायामिति । ते च दशः । अन्तरन्तस्था यस्येत्यर्थः ॥ त्रिपुरुषानूकम् । त्रिपुरुषशब्दे दिगुः मूलविभुजादित्वात्कः ॥ भाष्येऽनरीति । अमनुष्येऽरिभिन्ने इतिवार्थः ॥ सत्यदेव इति । १वरूपे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः । यस्येति पञ्चमीस्थाने षष्ठी यस्मान्ने काकुदन्तालु प्राप्य सिन्धवस्सप्तसमुद्ररूपाः सप्त विभक्तयोऽनुचरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ अनेकार्थत्वादिति । वदेरधिकरणे घञर्थे १इति कः १शकन्धुवत्पररूपम् पृषोदरादित्वाद्धैकस्योकारस्य लोपः । नुदेर्वाधिकरणे कः पृषोदरादित्वाङ्गुलोपः ॥ स्तूर्मिः शोभनामयः प्रतिमाम् । सुषिराम् ऊषसुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्राम्प्रविश्याऽग्निर्यथा तत्रत्यं मलमभंसीकृत्य प्रतिमां शुद्धाङ्करोति एवन्तालुदेशे प्रकाशमप्राप्य ४विभक्त्यन्ताशब्दाशरीरमपमपाकुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् ॥ एवन्तर्हीति । वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानस्तु वेदविषय इत्येवं रूपं विषयविभागम् । तृतीयस्य प्रश्न

१ डक्टर वालेण्टाइन मुद्रितपुस्तके “वरुणाः” इति प्रथमान्तपाठो दृश्यते परन्तु स आपातपतित इति मन्ये “अन्येष्वपि” इति उपमेये सप्तमी दर्शनात् ॥

२ “इति” इति नास्ति ॥ ख ॥

३ शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ॥ क ॥

४ विभक्तय इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

इत्यन्ये ॥ किञ्चित्पदार्थमाह वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् किन्त-
 किञ्चिदित्याकाङ्क्षायां भाष्ये ओमित्युक्तेति । पठन्तीत्यनन्तरमे-
 तेभ्योऽपीतिशेषः । एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयो-
 जनङ्किमिति नाम्नाख्यायते इति प्रश्नः । वेदाध्ययनवद्व्याकरणाध्य-
 यनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति
 तात्पर्यम् ॥ नन्वोमित्यधिकमित्याह अभ्युपगम्येति । विनैव
 प्रयोजनज्ञानमिति शेषः ॥ भाष्ये उत्तरमाह पुराकल्पे इति ।
 युगान्तरे इत्यर्थः ॥ संस्कार उपनयनम् ॥ करणम् आभ्यन्तर-
 प्रयत्नः ॥ अनुप्रदानन्नादादिवाह्यप्रयत्नः । तेनाधीतव्याकरण-
 शिचेभ्य इत्यर्थः । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जा-
 नन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनमृ-
 ष्यन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् ॥
 न तथेति । किन्तु विपरीतमित्यर्थः ॥ भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्रा-
 ध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः ॥ इदं शास्त्रमिति । प्रयोजना-
 न्वाख्यानमित्यर्थः ॥ भाष्ये उक्तशब्द इति । लौकिकानाञ्चे-
 त्यनेन विषयभूतशब्द उक्त इत्यर्थः ॥ स्वरूपमपीति । अथ
 गौरित्यादिना अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेता-
 वता कृतमिति बोधयितुम् तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति
 'पृथङ्गोक्तौ ॥ किं यत्तज्ज्ञोऽन्यत्र उतराभावादाह अन्यतरान्येति ।
 तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोऽनुवादः अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोग-
 प्रतिषेधार्थः ॥ पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वन्दर्शयति । अर्थित्वा-

दिति । नियम्यमानम् पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । नन्वस्य
परिसङ्ख्यात्वात्कथन्नियमत्वेन व्यवहारोऽस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः
पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः । अन्यनिवृत्तिफला
च परिसङ्ख्येति चेन्न नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारा-
ऽऽर्थान्यनिवृत्तेः सत्त्वेनाभेदमाश्रित्योक्तेः ॥ विधिरिति । अपूर्व-
विधिरित्यर्थः । येतु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य-
चाभक्ष्ये चेति वदन्ति तेषाम्पदद्वये लक्षणागौरवम् अस्यैव नियम-
त्वेन 'भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नि-
यमपदस्य तद्वोधके लक्षणायां सैव दोषः । अक्षरास्वारस्यश्च निय-
म्यमानभक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतिश्च दृष्टा-
न्तदाष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येति
अभियुक्तोक्तिविरोधश्च सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदि-
तराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषाम्भक्षणाभावः तद्भक्षणे प्राय-
श्चित्तञ्च सिद्ध्यति । एवं समभिव्याहारे सोऽपि स्पुटमस्यार्थस्यैव द्योतको-
ऽन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलित-
मर्थमादाय नेयम् । भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उप-
देश इत्यर्थः । भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्योपायभूत इति शेषः ॥
अनभ्युपाय इति । तत्त्वज्ञाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् ॥
तत्रार्थवादमाह वृहस्पतिरिति ॥ ननु शब्दानामिति पुनरुक्त-
मत आह योगरूढ इति ॥ अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति
तत्रेति ॥ ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्यादत आह

भाष्ये चतुर्भिरिति ॥ उक्तमेव तदाश्रयमाह एकदेशेत्यादि । विद्योपयोगाधारभूतानाङ्गालानां विद्यामृत्ययाधारत्वात्तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थः । तत्राद्ययोर्विद्यार्थयम्बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयोगः । तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः प्रतिष्ठाचेत्युपयोगः तादृशश्चोपयोगस्सर्वाध्ययन एव ॥ भाष्ये पर्युपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् । न चेष्टापत्तिः विद्योच्छेदापत्तेः । कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकलालक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह सामान्यविशेषाविति । लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः ॥ भाष्ये कथञ्जातीयक इति । केन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैवञ्जातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम् ॥ आकृतिपक्ष इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थस्तु नियमार्थमिति सङ्गताविति न सिध्यति व्यक्तौ तु 'तद्व्यक्तिविषययोरपि' शास्त्रयोरचारितार्थात्यर्थायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थान्तदिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिध्यतीत्यर्थः । 'इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे' निरूपयिष्यते ॥ तस्याम्पृतीता-

१ तत्तद्व्यक्ति ॥ क ॥

२ "विषययोरपि" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ "इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते" इति नास्ति ॥ ख ॥

४ दूषयिष्यते ॥ क ॥

यामिति । शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः । एवमभिदधती-
 त्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्यन्तीत्यर्थः । तदावेशात्तत्समवायात् ॥
 प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः ।
 प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । शक्यतावच्छेदकत्वे-
 नेत्यर्थः । तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायाम्प्रतिपादितम् ॥
 भाष्ये जात्याख्यायामिति । व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना ब्रौह्म्य
 इति व्यक्तिबहुत्वाद्वचनं सिद्धमेवेति व्यर्थन्तत्यादिति भावः ॥
 सरूपाणामिति । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदु-
 क्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभावः । * नचाकृतिपक्षेऽपि अक्षाः पादा
 इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम् तावतीषु काञ्चिदेकाज्जातिं
 स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् ^१परम्परया च व्यक्तिप्रत्यय इति
 सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषा-
 न्दर्शननास्माकमिति च तत्रोक्तम् ॥ विप्रतिपत्त्येति । शब्दा-
 नान्नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । केचित् मीमां-
 सकाः ॥ वर्णात्मकमिति । पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति-
 तदाशयः । अत्र मते एकमप्यटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह अन्ये ।
 वैयाकरणाः ॥ अपदे । त एव मुख्याः पदे वर्णानामिव वाक्ये
 पदानाङ्कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वमपि काव्यनिकमिति वाक्यस्यैव शब्द-
 त्वमिति तद्भावः ॥

अन्येत्विति । वैशेषिकादयः ॥ ध्वनिरिति । स च वर्णा-
 वर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारण-

मित्याशयः ॥ सङ्ग्रहो व्याडिहृतो लक्षस्योक्तसङ्ख्यो ग्रन्थ इति प्र-
सिद्धिः ॥ भाष्ये उभयथापीति । एवञ्च निष्फलोऽयं विचार
इतिभावः । साधुत्वज्ञानाद्योभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति कथम्पुन-
रिति । अतएवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् इतः पूर्वन्तु ^१सवा-
र्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ
इतिबोध्यम् ॥ शब्दार्थसम्बन्धानामिति । ^२शब्दास्त्वार्थाश्च स-
म्बन्धाश्चेति द्वन्द्वः । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसम्बन्ध-
निष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धशब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति
प्रश्नार्थ इतितात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वार्त्तिके समा-
हारद्वन्दात्सप्तमी सम्बन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव त्रयाणामात्य-
न्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् ॥ व्यक्ति-
स्फोटेति । सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः । एतच्चोप-
पादितम्राक् ॥ कार्यशब्दिकानामिति । ^३कार्यशब्दिकाना-
मितित्वपपाठः । उत्तरपदद्वन्द्वेर्दुर्लभत्वात् ॥ असत्योपाधीति । जा-
तिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः । यदा सर्व-
षान्धर्माणाम्ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशे-
ष्यत्ववत्सर्वत्राधिष्ठानभूतम्ब्रह्मैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमिति-
भावः ॥ शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वे ऽप्यनित्यत्वपक्षे
कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह सम्बन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया

तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमितिभावः । शब्दार्थयोस्सम्बन्धं शक्ति-
रूपन्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः
पदार्थ इति । अत्र पदार्थशब्दो कूठः सिद्धशब्दसम्बन्धी कः
पदार्थ इत्यर्थः ॥ कूटस्थेष्विति । कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु
संसर्गिनाग्रेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं
स्यादत आह 'अविचारिष्विति । भाष्ये 'द्यावापृथिव्याद्यपि
व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहा-
रिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् एवञ्च तत्र कूठत्वान्नित्यवाचकस्यैव
ग्रहणमितिभावः ॥

यन्यान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह भाष्ये अथवेति ।
एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्वाक्येकपदार्थवादोऽपि तत्र स्यादित्यपास्तम् ॥
नन्वेकपदान्यपीत्युक्त्वाऽन्वय इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणमसङ्गत-
मत आह एव शब्देति ॥ नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यन्दर्शयति ।
दृष्टापीति ॥ कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह कार्या-
णामिति ॥ प्राक्प्रध्वंसयोरिति पाठः ॥

भाष्येऽप एवेति । गम्यत इति वाक्ये इव समासेऽपि साम-
र्थ्यात्तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः ॥ अथवेति । मनुष्य-
वृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमितिभावः ॥ प्रतीयमा-
नस्येति । एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते ॥ एवन्तर्हीति ।
एवमेव घटपदङ्कलग्रपर्याय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायवाचीति

प्रयोज्यं स्यात् ॥ विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोप-
विधायकन्तर्हि किमर्थमत आह लोपस्त्विति । वर्णानाम् दे-
इत्यादीनाम् । तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचि-
दुभयोऽस्ति लोकव्यवहारेण निर्णयम् एवं वर्णानां ^१शक्त्यभावोऽपि
^२तेनैव निर्णय इति तत्त्वम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकाल-
सम्बन्धो निष्पन्नत्वम् ॥ ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपरौतस्यापि
सम्भवादत आह न्यायादेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसम्बन्धा-
नामित्यत्वं सङ्गहादौ स्थितमिति व्याख्यानतस्मिद्धशब्देन तदेवोपा-
त्तमित्यर्थः ॥ सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्ये का-
रणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयञ्च ॥
तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह भाष्ये मङ्गलादीनीत्यादिना ॥
ग्रन्थे ^३तन्निबन्धनस्य फलमाह अध्येतारश्चेत्यादिना । आनु-
षङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्येत्यर्थः ॥ ^४अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः ॥
सिद्धिः सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनेत ^५एव वार्त्तिक-
प्रवृत्तिस्सूचिता असन्दिग्धो नित्यशब्दः किञ्च प्रयुक्त इत्युक्तन्तत्रापि
सन्देहमाह भाष्ये अयङ्गुल्विति । आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन अभी-
क्ष्णमिति पाठेऽप्येवमेवार्थः ॥ प्रयुज्यन्त इति । साचाच्छब्दे आ-

१ शक्त्यभावा अपि ॥ ख ॥

२ अत एव ॥ क ॥ तत एव निर्णया

इति ॥ ख ॥

३ तन्निबोधनस्य ॥ क ॥ ग्रन्थेन निबन्धनफलमाह ॥ ख ॥

४ अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः । सिद्धिः सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थ-

मित्यनेनेत एव वार्त्तिकप्रवृत्तिः ॥ ख ॥

५ इत्येव ॥ क ॥

भीक्ष्णसम्भवात्प्रयोगद्वारा तद्भाष्यम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि
सप्रयोजनकोव्यन्तरसम्भवेन तच्चापि सन्देह एवेति भावः । नित्ये
शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये
शब्दे शास्त्रमवृत्तमित्यर्थस्यादिति तात्पर्यम् ॥

नन्वाभीक्ष्णवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथङ्केवलस्य
प्रयोगोऽत आह विनापिचेति । नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह
द्रव्यपक्षे इति ॥ योग्यताबोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम् । तदु-
क्तभाष्ये नित्योद्धार्यवतामिति । शब्दानामित्यर्थः । ननु ता-
दात्म्यस्य सम्बन्धत्वे कथन्तस्य नित्यत्वमिति चेन्न नष्टभाविवस्तुनोऽपि
शब्देन बोधाद्बौद्ध्यर्थेन तस्य तादात्म्यमित्यमित्याशयात् शब्दवृत्ति-
धर्मस्यैवार्थ^१वृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च ॥ शब्दस्य-
च नित्यत्वादिति । आकाशवत्तन्निष्ठशब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्ज-
काभावात्तु न सर्वदोषलम्भ इति भावः ॥ ननु घटादिद्रव्यस्य कथञ्चि-
त्यतेत्यत आह असत्येति । सच कम्बुगीवादिमदाकारादिरूपः
तद्वज्ज्जातिरूपो वा । भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्वज्ज्जमुच्यते
तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेनचानित्यमित्याह जातेर-
पीति । अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकोभयपरतां सूच-
यति गौतमेनाप्युक्तं “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ” इति ॥
भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगाद-
व्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् । आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण

भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति ॥ कचिदुपरतेति कृत्वा न सर्व-
 चोपरतेत्यन्वयः ॥ ननु परमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरु-
 द्धमत आह अनभीति ॥ ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत
 आह अद्वैतेनेति ॥ नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्श-
 दर्शनेन यावद्भवहारकालान्तस्था अपि भ्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति-
 भावः ॥ अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्भ-
 वहारकालमध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह
 भाष्येऽथवेति । नित्यत्वलक्षणे भ्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थ-
 मिति । रूपान्तरापत्तिर्विचालिः । यथा पयसो दध्यादिरूपता ।
 अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वा-
 दनुत्पत्तौत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ । अवृद्धीत्य-
 नेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः ।
 अनपायेति पञ्चमोऽपचयः । एतद्रूपविकाररहितमितितदर्थः ॥
 अव्ययेति षष्ठो विनाशः । इदञ्च ब्रह्मविषयन्नित्यत्वं यावद्भवहा-
 रमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च ॥ अयमेव न नित्यशब्दार्थः प्रवाहा-
 विच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये 'यस्मिंस्तत्त्व-
 मिति ।' यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्वं तद्धर्मः^१ प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता
 तन्नाशेऽपि तद्धर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः ॥
 यन्नित्यमिति । व्यक्तिजात्याकृतौनामध्ये यन्नित्यमित्यर्थः ॥ ननु

१ तदपीतीत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ यस्मिन् इत्यारभ्य इति भाव इत्यन्तं
 नास्ति ॥ ख ॥ ३ यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्वं तद्धर्म इति नास्ति ॥ क ॥

शशशृङ्गादिपदार्थानाङ्गयन्नित्यन्तेषां स्वरूपस्यैवाभावादतः आह
बुद्धिप्रतिभास इति । वाङ्मयः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः
किन्तु बोद्धः स च प्रवाहनित्य इति भावः । एतच्च मञ्जूषायां
विस्तरेण निरूपितम् ॥ शब्दादीनान्नित्यत्वमिति । व्याकर-
णानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः ॥ तावत्येवेति । वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः ॥
ननु सहदन्वितस्य लोकेत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः
कथम् । वार्त्तिकेचैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह अचेति ॥
अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः ॥ लोकेत इत्यस्य च
लोकव्यवहारत इत्यर्थः ॥ भाष्येऽर्थप्रयुक्त इति । अर्थज्ञानप्र-
योजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधोभवत्वितिशब्दः
प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादितिभावः । एव-
म्नाप्ते शब्दप्रयोगेशास्त्रेणास्येयम्प्रकृतिरयम्प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिवि-
भागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति
नियमः क्रियते इति तात्पर्यम् ॥ विधानादिति । तादर्थ्यस्य
षष्ठ्यर्थत्वबोधनायत्वेवम्प्रयोग इतिभावः ॥ चतुर्थीति । योगवि-
भागो न भाष्यारूढः सुप्पुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं
व्याख्यातम् ॥ द्वितीयप्रचात्तृतीये विशेषं दर्शयति । लिङादीति ।
प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपङ्गायं
वाच्यम् । तदेवच स्वस्मिन् पुरुषम्प्रयुञ्जानन्नियोग इत्युच्यते स एव
धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यत इति कर्मल्युङन्तः प्रयोजनशब्दः
सचासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः ।
एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य

इत्यर्थ इति भेदः । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरि-
हार^१धर्मायायं नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । धर्मार्थो नि-
यम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वदेदिति
क्रत्वङ्गवाक्येन^२ क्रतुवैगुण्यबोधनात् धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैक-
शब्द इति श्रुतेर्नियमादृष्टम्युत्पत्त्यर्थकरं सूचितमित्याहुः ॥ नन्वी-
दृशो धर्मनियमः क दृष्टोऽत आह भाष्ये यथेति ॥ ननु लोक-
वेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह प्रियतद्धिता
इति ॥ नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह नायमिति ॥
ते^३लोकवेदेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः ॥
आधाराधेयकल्पनयात्विति । लोकरूपसमुदायतदवयवयो-
रित्यादिः ॥

नाचावयवावयविविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यव-
हारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यर्थः ॥ कृतान्तेषु ।
कृतान्तः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्येऽस्वित्यर्थः ॥ भक्ष्यञ्च नामे-
त्यस्य तद्भवति यदिति शेषः ॥ शक्यं श्रुदिति सामानाधिकर-
ण्यङ्गं भिन्नलिङ्गत्वादत आह शकेरिति ॥ तदा श्रुधमिति ।
ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरन-
भिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुमिणमुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन
कथमेतदिति चेन्न प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो
यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । व-

१ प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायायं नियमः । इति समीचीनः पाठः ॥

२ क्रतुवैगुण्यस्य ॥ क ॥ ख ॥

३ वेदलोकेति ॥ ख ॥

स्तुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ खेद इति ।
 एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारदौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया
 आरण्यतद्गच्छणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुट-
 भक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवांदिप्रयो-
 गेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात् ।
 अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते । एकविधेस्तदितरनिषेध-
 फलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः । दृ-
 ष्टान्ततात्वंशेन वक्ष्यमाणवैदिकानान्तु सर्वांशेनेति बोध्यम् ॥ व्रतय-
 तीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः ॥ भाष्ये उच्छ्रित्यानु-
 च्छ्रित्य^१वेति । सन्तद्ध्यासन्तद्ध्य^२वेत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ-
^३इत्यन्ये ॥ ननु अपभ्रंशा न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
 कल्प्यमानशक्तेश्चिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैव चाप-
 भ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकलोपपत्तेः समानाध्यामित्यनुपपन्नमिति
 शङ्कते यद्यपीति ॥ तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थ-
 प्रत्यायकत्वाविशेषेण समानाध्यामित्युक्तम् ॥ निरूढिमागता
 इति । तेच शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमश्चेत्यम् ।
 केनचिद्गावीतिप्रयुक्ते^४ गौरितिसाधुशब्दस्मरणेनाप्रयोज्यस्य बोधेऽपि
 तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि
 भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्वाषाशब्देऽपि शक्तिरेवे-

१ चेति ॥ ख ॥

२ चेत्यर्थः ॥ ख ॥

३ चेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ख ॥

४ गावीति युक्ते ॥ ख ॥

त्याह अन्येत्विति । साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकं
वैजात्यमेव यद्यपि १ साधुनैव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फल-
निर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते तत्र के साधव इति १
व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये शब्देनैवेति । साधुनैवेत्यर्थः ॥ एवं क्रिय-
माणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ॥

अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वा-
दिति । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन
प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुष्वधर्म
इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमा-
नादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमितिभावः । वार्त्तिकोक्तनि-
यमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये किमत इति । अप्रयुक्त-
सत्त्वं नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्वाकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम् ।
प्रयोगादिति । तथाचागयोगादसाधुत्वानुमानमितिभावः । विप्र-
तिषिद्धमुपपादयति । यथेति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक
एव अप्रयोगेच सत्त्वमेव न स्यादितिभावः ॥ ननु सत्त्ववशेन सत्त्वं
केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये प्रयुज्ज्ञान
एवेति ॥ ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किम् तत्र सोपहासमाह कश्चेदा-
नीमिति । स्वयमेव प्रयोगकृत्वा सन्निचाप्रयुक्ता इत्यादीनां
शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यस्यादित्यर्थः । तत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वाव-

१ साधूनेव ॥ क ॥ ख ॥

२ आकाङ्क्षायाम् एते एव साधव इति ॥ क ॥ ख ॥

गमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः । ननु लोकान्तर्भूतस्य गत्वहं लोक इतिवचो विरुद्धमत आह यथेति । अर्थबोधाय, शब्दाप्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः । भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह अर्थसद्भाव इति ॥ भाष्ये प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तच्चादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् ॥ पदान्तरसहित इति । पदान्तरं क्व यूयमिति । तच्च केत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठया भूतत्वकर्तृत्वञ्च । यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोधमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा वञ्चत्वञ्च । वसेः साक्षाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देशान्तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र कर्तृविशेष्यक इति कथं ^१लिङ्गन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः । नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पक्ष्यति भवति अपाची-
 द्भवतीति भूवादिसूत्रस्य भाष्यप्रयोग^२विरोधः । अतीतानागतपाक-
 कर्तृकसत्ताया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम् । वर्त्तमानसामीप्ये तच्च जटस्तत्त्वात् । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” इत्यादौ यत्कर्तृको यागस्तत्कर्तृकं तरणमिति बोधः । अत एव ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् ॥

नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादत आह

१ लिङ्गन्तसमानार्थत्वम् ॥ क ॥

२ भाष्यविरोधः ॥ ख ॥

सम्प्रतीति । पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाल इत्यर्थः । पूर्वप्रयोग-
सत्ताच्च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयते इतिभावः । इदमपि यत्र
भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वन्नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् ॥
१वार्षश्रुतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः यथाश्रुत एव वा ॥
२आहरति । सामग्र्यभावादिति भावः ॥

ननु सत्ताणां वज्रयजमानकानामृषिभिर्विशिष्टादिभिस्तत्प्रदीय-
मानत्वाभावादृषिसम्प्रदाय इत्ययुक्तमत आह वेदेति । भाष्ये
कृत्वेत्यनन्तरमधीयत इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत
इत्यर्थः । अत्र सत्ताणाङ्गर्भवम् । अनुपलब्ध्याच्चाप्रयुक्तत्वं शङ्कते भाष्ये
नचैवेति । इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथ-
गग्रहणम् । अनेनान्यपातालपर्यन्तमङ्गुहः । त्रयो लोकाः स्वस्त्वेनोप-
रितनसकलमङ्गुहः । रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा । वेदनिगू-
ढार्थप्रकाशकत्वात् । एवञ्च देशान्तरशब्दशास्त्रान्तरवेदान्तरोपल-
क्षक इतिबोध्यम् ॥

भाष्ये हस्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्रच गतिकर्मत्यनुकर्षः ॥
१दातिर्लवनार्थ इति । क्तिन्नन्तं क्तिजन्तं वा लवनेऽर्थे दाति-
शब्दस्राच्याः प्रयुज्यते । तत्रार्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः ॥ वा-
र्त्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोश्चवणात्प्रश्न इत्याह
एकशब्द इति । तत्र यदैकस्मादपूर्वन्नदेतरत्तदर्थमिति न्या-
याद्वयोस्साम्येन फलसम्बन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यम-

१ भाष्ये वार्षश्रुतिकानीति ॥

२ भाष्ये आहरतीत्यपि ॥

३ भाष्ये दातिर्लवनार्थ इति ॥

परस्याङ्गत्वकल्प्यम् । तत्र प्रथमं वा नियम्येतेतिन्यायाश्रयेणाह
तत्र किमिति ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते ।

पराङ्गञ्चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगाङ्ग-
तया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलम्प्रतिसन्निहितत्वाच्चाह आहो-
स्विदिति ॥ यथा श्लेषण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरी-
तत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानाद्धर्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ प्रयोगे
इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद्भूमौऽपीतिज्ञानाद्धर्म इति वेदवि-
रुद्धमितिभावः ॥

भाष्ये फलाद्यतिरेच्य इति । फलवद्वृत्त्यभावप्रतियोगी न
कार्य इत्यर्थः ॥ ^१प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयक-
प्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ^२साधीय इति क्रियाविशेषणम् ॥ शास्त्र-
संस्कारवताम्प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यवक्तृपूर्वद्वारा^३ बद्धतराभ्युदयफलत्व-
मित्यर्थः । भाष्ये तत्र फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेकवत्
फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति-
भावः ॥ ^४शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः । तत्र
वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः ॥

वेदशब्द इति । बोधक इत्यर्थः । प्रमाणमित्यर्थो वा ॥

१ नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके एवमस्तीत्यनुमीयते ॥

२ भाष्ये साधीय इति ॥ ३ बद्धपूर्वद्वाराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः ॥ ख ॥

४ भाष्ये शास्त्रपूर्वके इति ॥

तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेवं वेदेति ग्रन्थेन वेदतो
ज्ञात्वानुष्ठानफलप्रयोजकम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः
फलायेत्येकशब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः^१ ॥ भाष्ये प्रमाणमिति ।
प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ ^२शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकशब्दस्स-
म्यग्ज्ञात इत्यादिः । हेतयो हेतय इत्यादितु अपशब्दप्रयोगेऽधर्म-
माह न तु ज्ञान इति भावः । यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्तम-
थाप्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः
प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः ॥

भाष्ये अभ्युपाय एवेति^३ । अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्द-
ज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य
न पृथक् फलतेतिभावः ॥ अपशब्दज्ञानमपशब्दत्वेन तज्ज्ञा-
नम् । एवं शब्दज्ञाने इत्यपि । अपशब्दज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि
तद्विशिष्टत्वेन शब्दज्ञानमभवति ॥ यो ह्येति भाष्यस्य य एवापश-
ब्दान् जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधि-
करणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति-
भावः ॥ तदाह अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति । वज्र-
व्रीहिः । न हि वज्रज्ञानयननान्तरीयकम् पात्रानयनन्ततः पृथक्
फलमभवति ॥

तुल्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणा-
धर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह अथवा कूपेति ।
मृद् आर्द्रा पांसुशुष्का । यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीत-

त्वमात्रेण कल्पोऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाशो यथा कूपखनन-
नान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मृक्षेपस्तत्फलजलनाश इति सामान्यतो
दृष्टानुमानात् तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् ॥ उत्कृष्टधर्मोति ।
धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विप-
रीतत्वमात्रेण कल्पस्याप्यत्वेन तत्फलधर्मनाशत्वम् । यागीयहिंसा-
या^१ न हिंस्यादिति वचनेन दुष्टताबोधनादुत्कृष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥
भाष्येऽन्यथानियम इति । यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्र-
योगाद्धर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थले तु
सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि
तदङ्गभूतसङ्कल्पोहादिविषय एव^२ श्रुतौ हेतयो हेतयो नश्यध्व-
मित्यूह एव । ^३विदितवेदितव्या इत्यनेन अवणमनननिदिध्या-
सनसम्पदुक्ता । ^४अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः ।
याथातथ्यं स्वार्थेऽर्थञ् । वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यं
स्वरूपं शुद्धसच्चिदानन्दरूपन्तदधिगतमप्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः । याज्ञे
पुनरित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । ^५प्रयुञ्जते
इति । वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवञ्चापभाषन्त इत्यपि ।
अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः ॥ व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्ग-
तिन्दर्शयितुमाह उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्या-
करणमित्यादिपुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते ॥

१ यागीयहिंसा न हिंस्यात् ॥ ख ॥ २ श्रुतौ हेतयो नश्यध्वम् ॥ क ॥

३ विदितवेदितव्या इति भाष्यम् ॥

४ अधिगतयाथातथ्या इति भाष्यम् ॥ ५ प्रयुञ्जते इति भाष्यम् ॥

ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह
 दाभ्यामिति । सूत्रपदेनाष्टाध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यतेऽय-
 मयोगः स न सिद्धेदित्यर्थः ॥ ननु किमुच्यते 'षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न
 इति. १. पर्यायतया सह प्रयोगोऽपि न स्यादत आह सामान्य-
 विशेषेति । सूत्रं सामान्यं व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्या-
 य्येव । तदेकदेशेतु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठते
 इत्यादौ ॥ यदात्विति । सूत्राणिचाप्यधीयान इति भाष्ये
 वक्ष्यमाणत्वादितिभावः । वस्तुत एकदेशस्य सूत्रत्वेऽपि तस्यापि
 साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेतितत्त्वम् ॥
 १समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह भाष्ये शब्दाप्रतिपत्ति-
 रिति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्द-
 विषयव्यवहारसिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यश्शब्द-
 प्रतिपत्तिर्न दृश्यते । व्याकरणस्य २शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वञ्च लोक-
 सिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारात् । सेय-
 म्प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राणावर्तमाना तद्वाच्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां
 व्यावर्तयतीतिभावः ॥ तदाह न हीति ॥ भाष्ये चर्चापदानि
 चर्चमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः ॥ शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः ।
 अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ॥

१ षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति भाष्यम् ॥

२ सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव

तदेकदेशेतु योगव्यवहारसिद्धिः ॥ ख ॥ समुदायस्येत्यारभ्य सिद्धि-

रित्यन्तं नास्ति ॥ ख ॥

३ शब्दप्रतिपत्तित्वञ्च ॥ क ॥

वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यद्वा. वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ॥ ननु राजभोजना इतिवत्कर्मल्युटि न शेषोऽत आह करणे इति । कर्मणि स तु काचित्क इतिभावः ॥ लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक् प्रकरणेच । विजिगीषुकथायां हि अभिहिताभिधानमशक्तिसूचकत्वादोषाय इह तु व्युत्पादनार्थत्वान्न दोषकृदितिभावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनम्प्रपञ्चार्थमिति युज्यते । अत्रतु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ॥

प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसङ्ग्रहश्च व्याकृतिरितिभावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता व्यावर्त्य-व्यावर्त्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये किम्पुनरिति । जनपदान्तरेति भावप्रधानो निर्देशः ॥ यदेति । मात्रा परि-च्छिन्नोऽगः । औषधसंस्कृते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य कृढि-रितिभावः ॥ अशुक्लोऽप्यवयवे इति । प्रयोग इत्यनेनान्वेति ॥ आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः । तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतुरवयवान्तरस्य शौक्लयादिति । वनैकदेशे पुष्पिते पुष्पितं वनमिति वदेकदेशेऽपि शुक्ले शुक्लः पट इतिव्यवहार इति बोध्यम् ॥ शब्दार्थभेदादिति । अनेकाव-स्थायुक्तं शिरो राजशब्दार्थः । यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं शिरश्श-ब्दार्थः । तादृशराजशब्दार्थस्य तादृशशिरः पदार्थोऽवयव इति

षष्ठ्यर्थोपपत्तिरितिभावः । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति ।
 अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव
 इति तद्रूपावयवस्थायं समुदाय इत्यर्थः । ईदृशे स्थले विकल्पात्म-
 कञ्ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । अपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव । “शब्दज्ञा-
 नानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प” इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये ॥
 भाष्येऽविजानत इति । मन्दबुद्धेरित्यर्थः ॥ ‘सूत्रत एवेति ।
 एतन्मूलकमेव पठ्यते सूत्रेष्वेव हितत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च
 वार्त्तिके इति ॥ ननु लोकप्रसिद्धमाहकापाटेनैव वर्णज्ञानसम्भ-
 वान्माहेश्वरो वर्णसमान्नायः किमर्थं इति पृच्छति भाष्ये किमर्थं
 इति । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः ॥ ननु साधुत्वान्वाख्यान-
 म्फलमत आह नहीति । उत्तरं वृत्तिसमवायार्थं इति । वृत्ति-
 शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो वर्णगतः क्रमविशेषः स बोध्यत्वे-
 नार्थः प्रयोजनं यस्य तथोक्तः । सति अक्षरसमान्नायेऽजादिसञ्ज्ञा-
 भिलाषवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेति-
 भावः । अनेनास्य शास्त्रवहिर्भूतत्वं सूचितम् । अत एव मङ्गलार्थ-
 महतश्शास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्दं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृक-
 त्वञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं उपदेश इत्युक्ते उपदेशे
 गुरुकर्तृतायास्त्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश इत्या-
 दावुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणार्थं इत्यत्र करणपदेनेतरस्य

सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः ॥
 भाष्ये किमिदमिति । कोऽयं समास इति प्रश्नः । धर्म-
 नियमवदिति षष्ठीसमासः । पञ्चत्रयभेदमुपपादयति^१ । आद्य-
 तात्पर्यन्तुक्तं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति ॥ ननु नेदमाद्योच्चारण-
 मस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये उच्चा-
 रणमिति । ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ फलान्तरमाह
 'अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । चेनाका-
 रस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदा-
 यान्त्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्र-
 स्वेत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह प्रत्याहारशब्देनेति ।
 अधिकरणव्युत्पत्त्या अर्थ आद्यचा वेतिभावः ॥ भाष्ये वृत्त्यर्थ
 इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा
 समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता ॥ 'भोक्त्यामह इति । अन्तर्भावित-
 तत्पर्या बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं विज्ञातुमित्यस्य आपयितु-
 मित्यर्थः ॥ सति ह्युपदेशे इति । एवञ्च व्याकरणाध्येष्टणामच-
 रसमात्रायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थमाहका पाठनीये-
 तिभावः ॥

एकश्रुत्येति । चैस्वर्येण पाठेतु द्वयोरेव कर्तव्यतां वदेदि-
 त्यर्थः । तेषां लोकोक्तः सिद्धौतु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धे-
 रूपदेशवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः । चैस्वर्येण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽन्यस्य

१ शास्त्रेति इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ अनुबन्धकरणार्थश्चेति भाष्यम् ॥

३ भोक्त्यामह इति भाष्यम् ॥

कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषाङ्गहणमित्यन्ये । आकृत्युपदेशे किमित्यका-
रादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादानम् । तदुपादाने व्युत्पत्त्यन्तरग्रहणाना-
पत्तिश्चेत्यत आह उपात्त इति । नान्तरीयकत्वञ्च तं विना
जातेरुत्पत्तिरर्थितुमशक्यत्वात् ॥

संवृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषरहितानामाकृतिग्रह-
णात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह एकारा-
दीनां संवृतत्वमिति ॥ अवशिष्ट इति । संक्षिप्तः सन्दिग्ध
इति यावत् ॥ ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः ॥
निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये ॥ गोचारीति । स्वरदोषजा-
तय इत्यर्थः ॥ भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । संवृता-
दिदोषरहितानामेव तत्र पाठादितिभावः ॥ साधुत्वमिति ।
निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः ॥ गार्ग्य इत्यादीनामिति ।
तत्रत्यानाङ्गलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह ततश्चेति ।
परेतु समुदायानामेतत्प्रकृतिकयजन्तसमुदायाणां साधुत्वं यथा
स्यादित्यर्थस्याठश्चरितार्थो न कलादिदोषनिवर्त्तयेदित्येव भाष्यार्थः ।
पाठश्चैव विग्रेष्यत इत्यपिमभाष्यस्वरसादित्याहुः ॥

निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतैव तद्व-
त्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीतिभावः । एतेनावर्णप्रतिपत्तेः
कृतत्वादक्ष्यामीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये सा तर्हि वक्त-
व्येति । तथाच प्रत्यापत्याश्रयणे गौरवमितिभावः ॥ 'लिङ्गा-
र्थीत्विति । अनुबन्धस्थानीयतत्तद्वात्वादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्ये-

त्यर्थः । नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः
किन्तु सर्वानुबन्धेऽस्य शास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति
भावः । तदेव विवृणोति 'तत्तर्ही'त्यादिना । धात्वादिगतकला-
दिलिङ्गमित्यर्थः ॥ अथैतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः ॥ 'अनेक-
मनुबन्धशतमिति । एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणन्तादृशा-
स्यानेक उच्चारणीया इत्यर्थः ॥

यथेति । एधश्चादयोऽनुदात्तङितः कलदोषयुक्ताः पाद्याः ।
स्वरितञितस्य भ्राताः । तत्र कलादात्मनेपदम् । भ्रातात्कर्तृगामिनि
क्रियाफले इति सूत्रे कार्य्ये । एवं टकितौ कलभ्रातौ पठित्वा-
द्यन्तौ कलभ्रातावितिपाद्यम् । एवं द्वितोऽर्द्धकदोषयुक्तान्यठित्वा
अर्द्धकात् क्लिरिति द्वितस्य यस्तान्यठित्वा यस्तादयुच् इत्यादिबोध्यम् ।
एतेषु कलादयः प्रक्रियादशायामेव प्रयोगेतु शुद्ध एव शास्त्रान्ते
प्रत्यापत्तिकरणात् । आदिः कलैस्सहेतिपाठः ॥ भाष्ये-
ऽपाणिनीयमिति । वर्णसमान्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्यैकदोषप-
रिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे
वृश्चिकभिद्येत्यादिन्याय आपततीतिभावः ॥ नन्वपठितेषु दोषनि-
वृत्तिर्न स्यादत आह यथाभूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एक-
रूपेण पठितेषु तज्जातीया एव^१ ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत
इतिभावः ॥ भाष्ये पाठश्चैवेति । विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन
बोध्यत इत्यर्थः ॥ 'द्विष्टानीत्यस्य द्वयोरर्थयोस्तिष्ठन्तीत्यर्थ इत्यत

१ तत्तर्हीतिभाष्यम् ॥

२ अनेकमनुबन्धशतमिति भाष्यम् ॥

३ एव साधवः ॥ क ॥

४ द्विष्टानीति भाष्यम् ॥

आह शब्दस्यापीति । तत्र कः कौदृशो धावतीतिप्रश्ने श्वेत इत्युत्तरम् । श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरम् । श्वेत इति च्छेदेन कौदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवङ्क्षेपान्नपदानाङ्गन्ता को वा समर्थ इति प्रश्न उत्तरम् । अलमित्यादि । अलम्बुसा देश-विशेषाः । बुमानां पलालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इतिचार्थः ॥ पातेति क्वचित्पाठः । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् ॥ केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरितिभावः ॥ भाष्ये यानि तर्ह्यग्रहणानीति । कार्यविधा-वक्तानुवादानौत्यर्थः ॥ 'उपदेश इति । उपाप्प्रातिपदिकादि-त्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तेनोद्देशश्च प्रातिपदिकाना-मोपदेश इत्यादेच इतिसूत्रस्यभाष्यविरोध इत्यपास्तम् ॥ नन्वेव-मतिप्रसङ्गस्यादत् आह शिष्टेति । एवं संवृतादीनामप्रतिषेध इत्य-स्मिन्प्रत्याख्याते दृष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥

इति शिवभट्टसुतसंतीर्गर्भसम्भवनागोजीभट्टकृते
भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो नमः ।

अइउण् । १ ॥ ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र
तद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह सर्वेति । विशेषेण । 'तद्रूपेण । प्रत्येकं
वर्णभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयोहि-
शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः ॥ अनु-
कार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षित-
त्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य ओत्रगृहीतस्यैव शब्दे
भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्था-
पयतीति न तत्रापि वृत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे
निविष्टमितिभावः । अनुकरणत्वभङ्गान्नविभक्तिरिति तत्त्वम् । सौ-
त्रत्वाद्वा । कांरप्रत्ययोऽपि बाङ्गलकान्न ॥ स्वरसन्धिस्त्विति ।
सौत्रत्वात्संहितायाः अविवक्षणादेतिभावः । अजादिसंज्ञानामनिष्पा-
दादिति तु चिन्त्यम् । 'वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने
प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुधुपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छे-
दकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा तुल्यास्य-
प्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात् । अत्र सूत्रे तत्रेति^१ पाठे-

१ तत्तद्रूपेण ॥ क ॥

२ तत्रेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ क ॥

ऽप्येवमेवार्थः । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः साव-
र्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोऽत आह प्रदेशे-
ष्विति । अकः सवर्ण इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेतिभावः ॥

ननु विवृतपदस्य गुणपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह
विवृतस्य गुणस्येति । भाष्यकर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः ।
एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । भाष्ये किं प्रयोजनमि-
त्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः । कर्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥ नन्वाकारग्रहणं
सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह येन
शास्त्रेणेति । नन्वाकृतिभेदात्कथं तत्पक्षेऽप्यकारेणाऽऽकारग्रहणमत
आह आकारस्यापीति । केवलकण्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजाति-
व्यञ्जकमिति दीर्घसुतयोरपि सेतिभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथ-
मायां यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह अत्र चेति । उत्तरेऽपि
तर्हि प्रथमाकुतोनेत्यत आह प्रयोगाभावादिति । निमित्ता-
दिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेवविभक्तिरत आह
प्रायग्रहणादिति । विभाषागुणे इति । निमित्तेत्यादिवार्त्तिके
सर्वासामित्येतन्न पञ्चमी तृतीयाविधायकं किन्तु हेताविति वि-
भाषागुणेति^१ सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायास्तुवादकमेवेतिभावः ॥
विवारयतीति । सचाभ्यन्तरप्रयत्नः ॥ दोषापत्तिरिति ।
दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः ॥ ननु प्रयत्नभेदेऽपि
जातिसङ्गावात्स्यादेवग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपक्षे इति । ननु कालस्य

व्यापकत्वाद्वाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किंच कालो न प्रयत्न इति तद्धे-
 दे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह प्रयत्नाभीति । वाह्यत्वं व्युत्पाद-
 यति प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यदस्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रि-
 यान्तरं परिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत् तदपेक्षणादित्यर्थः । एवं च
 वाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया वाह्यत्वोक्तिरितिभावः ॥ क्रियैव कालो
 नातिरिक्त इति मते इदम् । अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति-
 मते परिहरति । अथवेति । अयम्भावः । नाभिप्रदेशावच्छिन्न-
 यत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति शि-
 चादौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च^१ ह्रस्वदौर्घत्वादिरूप-
 कालव्यञ्जकानौति ॥ ननु ह्रस्वदौर्घयोः कालभेदादतो भिस^२ इत्या-
 दौ दौर्घाग्रहणवद्विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतम-
 ध्यापेक्षया कालाधिक्याद् ऐस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह
 द्रुतादीति ॥ उपदिश्यमानस्येत्यत्रवार्त्तिककृतः कर्तृत्वे^३ पक्षयोर्भे-
 दो न स्यादत आह किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरः । वे-
 दपुरुषो वा । येनाचरसमान्नायमित्याद्यैतिह्यादित्याहुः ॥ ननु
 प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्लोऽयमसंगतोऽत आह
 दुरवधारत्वादिति । विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादि-
 ति भावः । अन्यथा । संवृतत्वे । स्वरूपप्रत्यवे हि पुनः संवृतवि-

१ प्रयत्नेन ॥ क ॥

२ ह्रस्वदौर्घत्वादि ॥ क ॥

३ भिस ऐस् इत्यादौ ॥ क ॥

४ कर्तृत्वेन पक्षयोः ॥ क ॥

धानं युक्तं स्यादिति भावः ॥ प्रयोग एवेति । अतिखट्व इत्यादि प्रयोगे ह्रस्वेनान्तरतस्यादिवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थस्य-
 त्यापत्तिवच इति भावः । नन्विति । अचस्येत्युक्तेरच एव ह्रस्व-
 त्वेन भ्रूव्यमिति भावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमेवोपस्थितिः स्या-
 दिति तात्पर्यम् ॥ उदीचामात इति । न चापोऽन्यतरस्यामिति
 ह्रस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राच्परिभाषोपतिष्ठते फलाभावादिति
 वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेः । गोशब्दसाहचर्येण स्युंशेऽप्यचस्ये-
 त्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्त्तत इति दिक् ॥ नन्वा-
 च्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति
 विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह विवृतोपदेश इत्यत्रेति । आहो-
 पुरुषिकेत्यत्रबुजः प्राग्मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ अहो इति ।
 अहमित्यर्थः । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्वेव ज्यायः प्रत्यापत्तेः ।
 अकर्तृके आज्ञापादनाभावाच्चेत्याहुः । प्रत्यापत्त्या अदुःखित्यत्रेव
 प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारोविवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते
 भाष्ये तस्य विवृतोपदेशादिति । तस्येत्यस्य वर्णसमान्नायस्येत्ये-
 त्यर्थः ॥ संवृतस्येति । धात्वादिस्येत्यर्थः ॥ ननु अदुःखित्यादौ
 कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह स्वरूपपदेति । स्वरू-
 पपदार्थकत्वं यथा तथोक्तं भाष्ये विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादि-
 त्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद् ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः ॥
 प्रत्याहारे इति । संग्राहके शास्त्र इत्यर्थः ॥ वक्तव्यमिति ।
 एवं च प्रयत्नभेदेनासर्वणस्यापि अत्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण

ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णा-
न्यत्वात् । आचरसमान्नायिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भावः । आ-
दिरन्त्येनेत्यस्य चान्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः ।
तत्र ककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्यस्तत्सदृशत्वादिवृत एव । सादृ-
श्यञ्च व्यक्तिभेदे सति^१ सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं ग्राह्यं तस्य च प्रयोगस्थे-
ऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । केचित्तु देवदत्त
अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमान्नायिकोऽस्ति तदर्थं
भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये युगपत्समवस्थानमि-
त्यस्य प्रयोगे इत्यादिः ॥ ^२एवमर्थ इति । वृत्तावेवं शब्दः
प्रकारवति वर्तते इति बह्व्रीहिः । प्रातिपदिकानीति । धातु-
प्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि
विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः ॥ तद्गुरु भवति तस्मा-
दिति । यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्य इति वाच्यमि-
त्यर्थः ॥ ननु धातूनां बहुधा पाठाद् धात्वादीत्युक्तमत आह
अग्रहणेति ॥ प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम् । धात्वादिस्यस्या-
पीति । पठितधात्वादिस्यस्यापीत्यर्थः । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव
वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । संवृतस्यैवेति । एवं धात्वादिस्यस्य
विवृतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भावः ॥ अन्यथेति ।
गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यन्नाधिक्यमिति भावः ॥ ननु संवृतयो-
स्तयोरभावेऽपि संवृतस्य विवृतौ न स्यातामेव । आन्तरतम्या-
भावात् । न चेकोयणिव एव इगिवानन्तरतमावपि भविष्यतः

सामर्थ्यं तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः
 सवर्णइत्यादेर्विषये तथा कल्पने मानाभावादत आह असत्य-
 पीति ॥ सावर्ण्ये इति । आन्तरतम्ये इत्यर्थः । एवञ्चातो
 दीर्घ इति । अतो रोरित्यत्राश्रुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्या-
 पेक्षं ज्ञापकमिति भावः । संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवसानामपि
 वेदश्लोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह भाष्ये स्थानी प्रकल्पयेदि-
 त्यादि ॥ तद्वद्वित्तौ दीर्घश्रुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह
 अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसम्मतत्वात् ते सन्तः । इमौ
 तु न तथेति भाव इत्याहुः ॥ सन्ति हि यण इति । भाष्ये
 यण इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति
 बोध्यम् । नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह व्यृतः संवृता
 इति । 'इउच्छत इत्यर्थः । क्वचित्तु व्यत इति पाठः । इकारो-
 काराऽकारा इत्यर्थः ॥ एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य
 विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शङ्कते भार्ये तच्चानुवृत्तीति ।
 एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अकः सवर्ण इति ॥ अनण-
 त्वादिति । अक्षरसमान्नायेऽपठितत्वादाकारस्येवानणत्वमित्यर्थः ।
 प्रत्युच्चारणं भेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरण-
 त्वानुमानमिति भावः ॥ तदनुगत इति । साक्षात्संस्कारक-
 बोधजनक इत्यर्थः ॥ ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत
 आह उदात्तादौति ॥ प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति ।

१ भिन्नभिन्नाकार प्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः ॥ इकारादीनाम-
पीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् ।
तत्तद्रूपाभिव्यक्तिरुक्तस्य २ परस्परं भेदव्यवहारोऽपीति भावः ॥ भाष्ये-
ऽनुबन्धसङ्कर इत्यस्यानुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थः ॥ डीवादिदिति ।
टिड्डेत्यादिना । आदिना णित्वप्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्वणित्व-
प्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः ॥ भाष्येऽनुपपत्तिरिति ।
३ दृष्टव्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्यतिव्याप्योः प्रसङ्गादिति तात्प-
र्यम् ॥ प्रतिषेधादिति । सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः ॥
ठंस्त्विति । नौद्यचष्टन्निति विहितः ॥ करणत्वेनेति । अधि-
करणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ सामान्यरूपतयेति । विषयत्व-
रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्यकारस्त्विति । एकविषये नानालिङ्गक-
रणादर्शनादिषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादय
इति भ्रमं व्यावर्त्तयति गुणा अनुबन्धा इति । तेषां गुणत्व-
मुपपादयति कार्ययिति । व्याप्रियते विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः ॥
एककर्तृकत्वादिति । स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः ॥
नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति ॥
नियमादिति । ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः । अत्र
वाक्यत्रयेऽपि तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ॥ यथा लोके इति ।
४ प्रभाष्यया गूढचरादिरिति शेषः । एवञ्च लोकव्यवहारवृष्टान्तेनैवा-
सङ्करः सिद्ध इत्यर्थः ॥ यच्च । देशे काले वा ॥ तद्गुण एवेति ।

१ भिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवत् ॥ क ॥ २ परस्परभेदव्यवहारः ॥ क ॥

३ दृष्टव्यवस्थाया इति भावः ॥ क ॥ ४ प्रभाष्यया गूढचरादिरिति शेषः ॥ क इ ॥

भाष्येऽपि तस्मिन्नुक्तचेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः ॥ यथा
 विकृति यागे इति । तच्च हि प्राप्तसामिधेयनुवादेन सप्त-
 दशलं विहितम् । तच्च त्रिः प्रथमामित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमो-
 न्तमयोस्त्रिरावृत्त्येवेति भावः ॥ चिरावृत्त्येति । आवृत्तिः पुन-
 रुच्चारणम् । तज्जन्यसंख्यया ^१द्वादशलवदत्रानेकाचत्वमिति भावः ॥
 भाष्ये आवृत्तेः संख्यानात् । गणनादित्यर्थः ॥ ^२भवेदावृत्तितः
 कार्यं परिहृतमिति । आवृत्त्याकार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं
 परिहृतं ^३भवेदित्यन्वयः ॥ लिङ्गादिति । अनेन लिङ्गेन श्रुति-
 स्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यते इति भावः ॥
 मुख्यमिति । आवृत्तिस्तद्व्युत्पत्तेन स्वगतैकाचत्वस्य बाधायोग
 इति भावः ॥ ननु स्वस्य प्रतिगृहीतत्वासम्भवादेकन्यूनता नच
 पुनर्दानं दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानासम्भवादत आह वित्ते-
 नेति ॥ ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन
 समन्वयः । कथं वा सम्यक्त्वा इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्य-
 मत आह ^४ऋषयः सहस्रम् इति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन
 सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । एकैकश इत्यत्र
 उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतक^५समुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन
 द्विवचनग्रसोर्योगपद्यम् । ^६यथाजातीयको गार्ग्यायणीत्यादौ तच्च
 च यथाष्फसत्त्वे समुच्चित्य ^७द्योतकता अभावे गार्गीति उगीपैव

१ सप्तदशलवत् ॥ क ॥ २ भाष्ये - ॥ ३ भवेदित्यर्थः ॥ क ॥

४ सहस्रं ऋषयः ॥ इ ॥

५ समुच्चयस्य बहुशः ॥ क ॥

६ यथायथा ॥ वा ॥

७ समुच्चितद्योतकता ॥ क ॥

तथा प्रकृतेऽपि शब्दो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । द्वादि-
 शब्दविषये तु न 'समुच्चित्यद्योतकता । अनभिधानात् । एकशब्दे
 तु समुच्चित्य प्रत्येकञ्च द्योतकता । अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्धिते-
 नानुक्ता वीष्णा तत्र द्विर्वचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति । १ भाष्य-
 स्थाप्ययमाशयः । यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीष्णानभिधानं तत्र
 द्विर्वचनमपि । यत्र माषश इत्यादौ तावतैव वीष्णाभिधानं तत्र
 न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् ॥ सामर्थ्यलक्षणा इति ।
 सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्घृषिभिः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ सर्वे ते इत्यत्र
 तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः । अत एव
 दत्तेति २ समानकर्तृकत्वम् ॥ सहस्रदक्षिणा इति । सहस्रदक्षिणा
 गोरूपा येषां दातृणान्ते इत्यर्थः । तेन गोसहस्रदानफला एव ते
 नत्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृते-
 ऽपीति भावः ॥ भुजेर्ब्राह्मणैरिति । ३ संख्याया भोक्तृत्वानुपपत्ते-
 र्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः सम्बन्ध इति भावः ॥ भाष्येऽनेकाचत्व-
 मिति । तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् ।
 अकारस्येत्यप्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये उच्चारणं नामेत्युत्तरमत
 इति शेषः ॥ अन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नेत्याह अन्य-
 स्येति ॥ अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः । एवञ्च
 प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः ॥ यथेति । एवञ्चाय इत्याद्य-
 कारो दण्डेत्यकाराद्विज्ञः । दण्ड अयमित्यादौ कालव्यवधानात् ।

१ समुचित्यद्योतकता ॥ क ॥

२ भाष्यस्थापयमाशयः ॥ क ॥

३ समानकर्तृके क्तेति ॥ क ॥ इ ॥

४ संख्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेः ॥ क ॥

दण्ड 'इहेति प्रयोगे इकारवत् । तथा दण्ड 'इत्याद्यकारोऽन्याका-
राङ्गिणः । शब्दव्यवायात् । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत् ।
इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक
एवेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्ता-
दौति ॥ नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेषः ॥ ननु
य एवोदात्तोऽकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्य-
भिज्ञा विरोधोऽत आह प्रत्यभिज्ञानञ्चेति । विभुत्वं निराशये
भाष्ये युगपच्च देशेति । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते ॥
देशपृथक्त्वमिति । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः ॥

एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थाप-
यितुं तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये यदि पुनरिति । तच्च शकुनि-
वदिति दृष्टान्तस्य तदुत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यं तन्मते तस्य विभुत्वा-
दिति . ध्वनयन्नाह कालशब्दाभ्यामिति ॥ व्यक्तिस्फोट-
वादिन इति । यत्किर्णित्यलैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति
वादिन इत्यर्थः । अनेनाद्यं दूषणं परिहृतम् द्वितीयं परिहरति
यथेति ॥ एवमिति । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जक-
वशादिति शेषः ॥ पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधाने-
ऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः ॥ नन्वेवं विभुत्वे
नित्यत्वे च सर्वत्रदेशे सर्वदोषलम्भापत्तिरत आह व्यञ्जकेत्यादि ॥
जातिस्फोटेति । जातिरेवैका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादी-
त्यर्थः ॥ भाष्ये अनित्यत्वमेवं स्यादिति । यत्किरेकत्ववादी तस्या

नित्यत्वं मन्यते इति भावः ॥ ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशाद्-
 नेकचोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह भवतेति ॥ भाष्येऽपि
 नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तवेत्यादिः ॥ भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुप-
 पादयति रूपान्तरेति । तस्माद्विज्ञा एवानित्या एवाकारा इति
 पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः । अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यै-
 वेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीका-
 राद्वदोषस्तथापि स्फटिकस्यैवास्यापि इतरसन्निधानेन तद्रूपपरिग्रहे
 संसर्गानित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भावः ॥ पुनरप्येकत्व-
 नित्यत्वे साधयति भाष्ये यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाका-
 रास्यानेकदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्यैव भवतीति न तावद्व्यक्ति-
 भेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च
 १ तद्देशसंसर्गेणाप्यप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः ॥
 विषम इति । आदित्यद्रष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादि-
 पक्षकैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धि-
 विषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः
 तत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भावः । अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टा-
 ऽनेकाधिकरणस्यमिति, शेषः । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनाने-
 काधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये अकारमपि नोपल-
 भत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्यं नोपलभत इत्यर्थः ॥
 ओचोपलब्धिरिति । ओच एवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थः । करणक्तिभन्नेन
 समानाधिकरणवज्जग्रीहिर्वा । एतद्विशेषणफलं दर्शयति ओचेति ॥

ननु दिश एव ओचत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह
 आकाशेति । कर्णशृङ्खलवद्विषं नभ एव ओचम् । चक्षुरादि-
 वच्छोचस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः । दिशोऽनतिरिक्त-
 मेव चाकाशमितितत्त्वम् ॥ ननु तथाप्यतेजोऽंशगतघटादिरूपस्य
 तेजसचक्षुर्याद्वत्त्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकओच-
 ग्राह्यत्वं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्धं तद्ग्राहकं सम्बद्धं वानाद्य-
 इत्याह असम्बद्धेति । अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्द-
 स्यापि अवणप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि किं ओचस्य विषयदेशगमनात्स-
 म्वन्ध उतशब्दस्य ओचदेशगमनात्प्रोभयमपीत्याह गमनाभावा-
 दिति ॥ ओचस्य चेति । चेन शब्दपरिग्रहः । उभयोरपि गम-
 नाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वम् । दूरदेशस्यशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य
 प्रतिबन्धकत्वाच्छोचदेशेऽनभिव्यक्तेः । १ आकाशदेशत्वे च तदेदव
 तस्यापि व्यापकत्वेन ओचदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः ॥
 “आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति” साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठान-
 भूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं ओचोपलब्ध्या शब्दस्य
 सिद्धतीति बोध्यम् ॥ ओचोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौ-
 नरुत्थमाशङ्क्याह पूर्वपूर्वेति । एवं २ चाशु तिरोधीयमानानेकवर्णवत्
 घटकलगादिशब्दग्रहणसम्भवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुत्थम् ।
 प्राप्तपरिपाकेति । तत्सहकृतेत्यर्थः । अन्यबुद्धिरन्यवर्णबुद्धिः ।
 एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशि-

१ ओचदेशेनाभिव्यक्तेः ॥ क ॥

२ आकाशत्वे च ॥

३ एवंचाश्रुति— । इ ॥

हेन ओच्चेणान्यवर्णसम्बद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूप-
 पदादिप्रत्यक्षमितिभावः ॥ नन्वेवं सर्वदाशब्दोपलम्भः स्यादतो भाष्ये
 प्रयोगेणाभिज्वलित इति ॥ तद्वाच्ये प्रयुज्यते इति ॥
 ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ॥ भाष्ये एकञ्चपुनराकाशमिति ।
 एवं चैकस्मिन्नाक्षफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रय-
 स्यैकत्वात्तद्वत्तदशब्दोऽप्येक एव तत्रैवच तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो-
 पलम्भ एवाभिद्ध इति भावः ॥ नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहे-
 ऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन-
 त्विति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः ।
 एवं संसर्गानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका । तस्यापि नीलं-
 नभ इत्यादिसंसर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशयः । अत्र शब्द इत्येक-
 वचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम् ॥ ननु निरवयवस्य कथं
 प्रदेशबाहुल्यमत आह यथेति ॥ एवं औपाधिकभेदेन भेदोदु-
 वारः सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः ।
 ओच्चसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचौतरङ्गन्यायेन कदम्ब-
 सुकुलन्यायेन वा तन्वान्तरे व्युत्पादित एव ॥ तत्रापि पक्षेऽस्य
 चावित्यादौ दोषो नेत्याह भाष्ये आकृतिग्रहणादिति ॥ तदाह
 अकारजातिरिति ॥ सर्वप्रदेशेष्विति । प्रत्याहारेऽस्य चावि-
 त्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्यवार्त्तिककृतावर्णसमाख्याय-
 स्यस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशोनोदितः । भाष्य-
 कृतास्तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्यैर्ग्रहणाय तत्र जातिनिर्द्देशे आव-
 श्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषोवारितः । अस्य

च्चावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनन्तात्सर्वावर्णग्रहणं न स्यादित्यपि
जातिनिर्देशेनैव परिहृतम् । एवञ्चाणुदित्सुत्रेऽणग्रहणं न कार्यमित्या-
शयः ॥ तस्याश्चेति । स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः । तत्र प्रत्यापत्ति-
वाक्ये तपरनिर्देशात् षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बो-
ध्यम् ॥ ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह अष्टन इति ॥
अन्यथा ह्रस्वमेवेति । नच तन्निर्देशेऽन्तरतमपरिभाषयादीर्घो-
न स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं
जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम् । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यानन्तरतम-
परिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेवकल्पने लाघवमित्या-
शयात् ॥ ननु दीर्घाच्चारणसामर्थ्यान्माभृद्भ्रस्वः सुतस्तु स्यादत आह
सुतश्चेति ॥ विषये दूराद्धूतादौ । अनेनापि सुतविधानेऽग्रेऽनुवाद-
दोषः स्यादितिभावः ॥ सर्वत्राकृतिर्निदिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये
तदच्चेति ॥ सादृश्येऽवतिभ्रमं व्यावर्त्तयति स इति ॥ अथवा
वत्यन्तमेतदिति । १ तद्वादित्यस्यास्य च्चावित्यादिवदित्यर्थः ॥ त-
दाह तन्न्यायेनेति । तत्रास्य च्चावित्यादौ । आकृतिग्रहण-
प्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम् । जाति-
पक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽकः सवर्ण इत्यादेर्दण्डाऽऽनतिरित्यादौ
दीर्घार्थमावश्यकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायात् ।
जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधेये त्यदादीनाम

१ अन्यस्यापि च इति वाच्यम् ॥ क ॥

२ तदा तद्वत् ॥ क ॥ इ ॥

इत्यादौ तद्वारणायाप्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पंचेऽण्
ग्रहणप्रात्याख्यानेऽपि ऋत्वर्णयोः सावर्णेन समानजातित्वातिदेशा-
न्नदोष इति भावः ॥ अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्तां सिच् सः
सीति तत्वं वद्व्रजेति वृद्धिः । भ्रूलोभ्रूलीति सलोपः ॥ ननु
वचनसामर्थ्यात् भ्रूल्मदृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह अभित्या इति ।
भिदेर्लुङि सिचिरूपम् । आकृत्यनाश्रयणेऽप्यह भाष्ये रूपसामान्या-
दिति ॥ तद्व्याचष्टे व्यक्तीति ॥ अभेदव्यवहार इति । रूपसा-
दृश्यनिवन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अल्पमहत्स्थूल-
कृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः ।
एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह
व्यक्तिव्यतिरिक्तन्विति ॥ मा वेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहार-
योः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यञ्चात्र समानध्वनिकृतम् ॥

ऋत्वक् ॥ २ ॥ भाष्ये १ अथ ऋत्कारेति । यद्यप्येतच्चतु-
र्दशसूत्री विवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषाम् ऋषीणां नाना-
विधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादे-
न प्रकाशितेत्युक्तमितौदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति
न वेति एतत्तात्पर्यम् । अन्यवर्णचतुर्दशकन्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्ट-
मित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥ १ प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयो-
गादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः ॥ अल्पेति ।
यथा मुद्गादणित्यादेः ॥ ननु २ ऋत्कारेऽच् कार्यप्रवृत्तावपि ऋत्कारे

१ तद्वारणाया प्रत्यय इत्येतत् ॥ क ॥ २ अथ ऋत्कारेति ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥ ४ ऋत्कारे कार्यप्रवृत्तावपि ॥ क ॥

कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह तच्चेति ॥ स्थानेऽन्त-
रतम इतीति । यद्यपि ह्यपो रो ल इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्या-
देशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारलृकारयोरपि स इति भावः ॥
अर्थगतमिति ॥ शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यदा व्यक्तेरेव
वाच्यता तस्यां प्रकारताविशेष्यताख्यविषयतादयाङ्गीकाराच्छक्तियदो-
पपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः ॥ प्रयोक्तृभिप्रा-
येणैवेति ॥ शक्तिबोधनं प्रयोक्तृधीनमिति भावः । अन्यथा
शब्दार्थध्वन्यस्थानित्यतापत्तिः । एवं च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्के-
त्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बोध्यम् ॥ ननु ऋकारस्याच्त्वे
ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋकारेण लृकारस्यापि ग्रहणाच्च कार्य-
सिद्धौ किं लृकारोपदेशेनेत्यत आह लृकारेति ॥ उपदेशः
कृत इति । पाणिनये शिवेनेति शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशे-
ऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः ।
सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास
इति बोध्यम् ॥ ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य
डित्यादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्द-
सत्त्वे किं मानमत आह अर्थवदिति । त्रिगुणमिदं वङ्गपूर्वं तस्य
चारितार्थात् । एतदर्थं तद्धितपदं तद्विशिष्टपरम् । अप्रत्यय इत्युक्तेः
पञ्चतकीत्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव । वङ्गपटवस्तिष्ठ-

१ तस्यां च ॥ क ॥

२ ग्रहणाच्च कार्यसिद्धौ ॥ क ॥

३ ऋकारेति ॥ क ॥

नीत्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाग्रथं मन्ये ॥ ननु स्वतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह गाव्यादीनामिति ॥ स्वतकेन स्वतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाश्रयेणेति । स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिः । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्त्तकमिति भावः । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया सन्निवेशितः । स चानेकविधः । एकव्यक्तिसन्निवेशितो डित्यादिरेकस्तत्र न किञ्चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । किन्तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः । यदाशब्दपरादाच्चेऽर्थ एव त्वादिः । एवं क्वादिपदानां क्वादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो डित्यादिपदादिव शक्यार्थे एव त्वादिः । कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपसृञ्चिते. सा । टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादिपदैर्भादिसंज्ञैवोच्यते । अतएव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्कथम्भसंज्ञेति । अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । संज्ञा च पदमेव ॥ ननु चतु-

विधेर्व्यनुकरणशब्दाः कान्तर्भवतीत्यत आह अशक्तिर्जेति ॥
 यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो बह्व्यः प्रत्यभिज्ञातु जाति-
 निबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेतिभावः । एतेऽपि यदृच्छाशब्दाः
 स्वेच्छयैव वक्ता शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये । सुत्यादिकञ्च गुरोरनृत
 इति श्रुतः । अनचिचेति द्वित्वम् । प्रपूर्वात्तपेरन्तभावितण्यर्थात्कर्म-
 णि क्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्या-
 नुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ अनृत इति निषेधस्तु
 नञ्दिदृष्टदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित् परस्परग्रहणज्ञाप-
 नात् ॥ न्याय्य इति । संज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः । तत्र हेतुमाह
 कृदन्तमिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्य-
 त्वमित्याशयेन शङ्कते सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्व-
 मिति परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न
 स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यमाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्व-
 मित्याशयात् । तद्वन्निर्गतं भाष्ये साधुमन्यन्त इति ग्रन्थेन ॥
 चतक एवासाविति । चतकशब्दप्रतिपाद्य एकासौ न लृतक-
 शब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ इदानीन्त्विति । भाष्ये कल्पयितव्य
 इत्यस्य विनियुक्तत्वेन श्रेय इत्यर्थः । साधुचतक एव नामत्वेन
 कृतो न लृतकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्र-

१ अन्तकरणशब्दः कान्तर्भवतीति ॥ क ॥

२ ऋदिति लृदिति ॥ क ॥

३ भाष्ये ।

४ शास्त्रीयविषयः ॥ क ॥

विषय इति भावः । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वाऽपाटवजत्वादित्यर्थः । एवञ्चासाधुरेवेति भावः । लृतकाहुफिडु वैषम्यं दर्शयति कृतकशब्द इति ॥ लृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः । फिडफिडुयोरुणादिष्वदर्शनादाह उणादय इति । बाङ्गलकसिद्धावेतावित्यर्थः ॥ ^१अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथाच फिडफिडुयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धातन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञानुग्राहकमिति भावः ॥ एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्रविषयस्येत्युक्तम् ॥ अर्त्तेरिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां कचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्रचित् संज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येव^१ । लृतकलृफिड्वादीनां शास्त्रविषयत्वाभावान्न तदर्थं लृकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे भाष्ये चयीचेति । चेनेदं ध्वनितम् ॥ नन्वेवं डित्यादीनां कान्तर्भावोऽत आह अद्यत्वेऽपीति । एवं च सर्वेऽपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रशंस्यरूपेति । अत्यन्तप्रशंसायोग्येत्यर्थः ॥ एवं च येषां ^२क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यदा^३ पूर्वपूर्वगत-

१ भाष्ये ।

२ नान्येषामित्येवम् ॥ इ ॥ ख ॥

३ गुणक्रियादि ॥ क ॥

४ पूर्वपूर्वडित्यादिगत ॥ क ॥ इ ॥

डित्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव ^१डित्या-
दिभ्यो बोधः । आद्ये डित्ये तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति
सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपाद-
यिष्यते ॥ अव्युत्पत्तीति । संज्ञाशब्दा अव्युत्पत्ता इति पक्षाश्रयणे-
नेत्यर्थः ॥ आचार्येणेति । शिवो वेदपुरुषो वाचाचार्यः । एवं च
यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननि-
राकरणमयुक्तमिति भावः । श्रुतकशब्द श्रुतकशब्दस्य साधुत्वाभा-
वकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये समानेचेति । तच्चार्य-
शब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह इह चेति ॥ तच्छब्दस्वरूपस्य
व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः ॥ विपर्यय इति ॥
क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भिन्नस्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ ।
यदि तु श्रुतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तिकस्तदा भिन्न^२रूपत्वादेव
प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः । व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे श्रुतक-
सङ्केतविषयव्यक्तेर्लक्षितकसङ्केतविषयव्यक्तिभिर्नैवेति^३ तद्विपर्ययोस्त्येवेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये समाधत्ते पक्षान्तरैरपीति ॥ जातिपक्षे-
त्विति । यत्तु अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति
तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम् । पक्षान्तरैरपि परि-
हाराभवन्तीति वार्त्तिककृतैवमुक्तम् । वस्तुतस्तुष्टयीपक्षेऽपि दोष-
परिहारः सुकरः । यदुक्तमृतको न श्रुतकनिवर्त्तक इति माभूत्तस्य
निवर्त्तकत्वं शिष्टप्रयोगाभावात्तुतन्निवृत्तिः । न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके

१ डित्यादिशब्देभ्यो बोधः ॥ क ॥

२ भिन्नस्वरूपत्वादेव ॥ क ॥

शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्य^१भिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्धानु-
ग्रहाय स्फुटमाह अव्युत्पन्नेति । पारम्पर्यागताः । अनादयः । एवं
च शिष्टाप्रयुक्त्यदृक्काशब्दा असाधुत्वेन शास्त्रविषया इति भाष्य-
तात्पर्यम् । यत्तु चतुष्टयीतिपक्षे लृतकादीनां टिघुभादिवंक्षास्त्र-
विषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्यास्तभ्यत इति तन्न । पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्व-
तदविषयत्वाङ्गीकारे न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । टिघुभादीनां
पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्वि-
षयत्वे मानाभावाच्च । किञ्च साध्वसाधुवहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे
साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र*तत्र भाष्योक्त्यसङ्गतिः । किञ्च
शास्त्रविषयत्वमथ तद्व्याख्यासाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ॥ अनु-
करणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तत्राद्यं साधु
अन्यन्नदोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः ॥ अर्थात् प्रतिषिद्धाऽनु-
करणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् ॥ ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रति-
षिद्धस्य वा नासाधु । आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् । अन्यस्याभ्युदया-
जनकत्वेऽपि दोषाजनकत्वात् । एवं च प्रकृते किमायातमत
आह अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोप-
योग इत्यर्थः । अत एव भाष्ये तद्वृष्टान्तेनोपपादयिष्यति । ^२यस्तु
खल्विति । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वान्तर्दर्थता
सकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः ॥ भाष्ये यजेत वेति ।
यागोऽत्र सार्त्ता ग्राह्यः ॥ सादृश्याभावादिति । ^३नचैकजातीये-

अपि व्यक्तिभेदेन^१ सादृश्यसम्भवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले
सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात् । तदाह नास्त्येति ॥
दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह स्मार्त्तत्वादिति ॥
अस्वस्थेनेति । आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः ॥ माल्यगुणकण्ठ
इति ॥ मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं
कण्ठे यस्येत्यर्थः । गङ्गादित्वात्परनिपातः । अकार्यं हीति ।
इह लोके भीरुणेत्यर्थः ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादीशङ्कते एव-
मिहापीति ॥ प्रयोजनवादीसमाधत्ते^२ अयन्त्वन्य इति । अर्थ-
भेदेन साधुत्वे दृष्टान्त माह । अस्वेति ॥^३ अस्य हीति ॥ एवं च
^४तदर्थं व्याकरणा^५ननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः ॥ भाष्ये तु व्युत्प-
दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वम् स्वरूपोपदेशस्याह अयं खल्व-
पीति । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णात्कारविधानेन
तेषां साधुत्वमिति भावः ॥^६ भवेत्तदर्थेनेति ॥ तदर्थेन
कृपि^७स्थलकारार्थेन स्वरूपोपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एवं
यद्यपि भवेत् तथापि तदनुकरणार्थं नार्थ इत्यर्थः ॥ ननु कृपि
स्थस्यासिद्धत्वात् कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति ॥
प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्वं पौर्वाप-

१ व्यक्तिभेदेनैव ॥ क ॥

२ भाष्ये ॥

३ “अस्य हीति” “हि” इति आदर्शपुस्तकत्रयस्यकैयटपुस्तके
नास्ति ॥

४ तत्तदर्थं ॥ क ॥

५ व्याकरणानुगतत्व ॥ सं ॥

६ भाष्ये ॥

७ कृपिस्थ लकारार्थेन ॥ क ॥

८ उपदेशे ॥ क ॥

यस्य तत्रैव सम्भवान्नचैवं प्रकृते इति भावः ॥ कृकारद्वारेणेति ।
 कृकार बुद्धेत्यर्थः ॥ भाष्ये द्विः पचन्त्विति । पचन्त्विति द्विरा-
 हेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति ॥
 ह्यर्थेति । एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणम् ॥ नन्विति ।
 एवं च पाठाभावे मूलस्यैवाच्त्वाभावात्कथं तदनुकरणेऽच् कार्यमिति
 तदर्थं उपदेश आवश्यक इति भावः ॥ अनुमीयन्त इति ।
 इदञ्चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायो-
 गात् । तस्माद्गम्य इत्यादिष्य सृकारो धर्माजनकत्वान्न साधुरिति
 वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाशक्तिजानुकरणेति वार्त्तिकेऽशक्तिजपदं 'व्यर्थ-
 मिति कैयटतात्पर्यम् ॥ एवं साध्वनुकरणार्थत्वे सृकारोपदेशस्य
 प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्ड-
 यति पूर्वपक्षी भाष्ये यदि प्रकृतिवदिति ॥ ननु माभूदप-
 शब्दोपदेशः प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति ॥
 अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्शयते । तच्च च प्रत्यासत्याशास्त्रीयप्रकृ-
 त्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः ॥ उपलक्षणं भाष्यमित्याह
 शास्त्रनिबन्धनं चेति । नापि तदतिदेष्टुमित्यादिचिन्त्यम् ।
 अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् सम्भवादिति कश्चित् । तदेव-
 मिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणेऽतिदेश-
 प्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादचकार्यसिद्ध्यर्थम् सृकारोपदेश इत्यर्थः ॥

१ अनर्थकम् ॥ क ॥

२ ब्राह्मणे अब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् ॥ क ॥

इदानीं सुताद्यर्थत्वं तस्य परिहरति भाष्ये एकदेशेति ॥ रेफ-
 भागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इतिपक्षे इत्यर्थः ॥
 प्रत्यभिज्ञानादिति । एवं च किन्नपुच्छश्चदृष्टान्तेन लोकन्याय-
 सिद्धमस्य सत्वमित्यर्थः ॥ व्याख्यानभाष्येऽनन्यवदित्यस्यान्यवन्ने-
 त्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी-
 वतिं दृष्ट्वा स्थानिवत् सूचमनेनोपन्यस्तमित्याशयेन^१ आह षष्ठीनि-
 र्दिष्टस्येति । तत्सम्बन्धेकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः ॥ नन्वस्रो-
 पोऽन इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राज्ञ इति । येन
 विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्रार्थ्यते तद्रूपा-
 वच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति
 भावः ॥ भाष्ये सुतो न प्राप्नोतीति द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणम् ।
^२कस्तर्हि रेफ इति । कृप इति लवयवषष्ठीति भावः । ^३कृप
 उरिति कृपे रेफस्य लस्तदवयव ऋकारस्य च लकारघटित
 आदेश इत्यर्थः ॥ स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ॥
 एतेन तस्यावयवषष्ट्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदञ्चिन्त्य-
 मित्यपास्तम् ॥ ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा प्रकृते च न तेना-
 तिदेश उच्यते किन्तु किन्नपुच्छश्चदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयाऽनन्य-
 त्वमुच्यते । तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह
 भाष्ये अथवेति । ननु कादेशेऽन्त्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नका-
 रान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह न च राजन्निति ॥ एकदेशप-
 देन समसम्बन्धिकतयोपस्थितावयवविधर्म एव विकारविशिष्टे आ-

रोष्यते नत्ववयव एव लोकव्यवहारादिति भावः ॥ भाष्ये
 इह तर्हीति । एकदेशविकृतन्यायेन कृत्वादिति भावः ॥
 'रोऽस्यास्तीति इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मत्वर्थो मानन्तरादा-
 विति वर्त्तक इत्यादौ रवत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान् नित्ययोग-
 पर्यन्तधावनमफलमिति ॥ भाष्ये स एष इति ॥ सुत्याद्यर्थं
 विद्यमानलृकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन
 प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह सैषेति ।
 यतः सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्तिः । महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षा-
 भिन्नेत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षणमयुक्तम् । एवं लृकार-
 प्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेद-
 परिकल्पनं विना क्लृप्तशिखे सुतसाधनस्याशक्यत्वान् निष्प्रयोजनमि-
 त्यर्थः ॥^१ वंशस्तम्बादिति ल्यबोपे पञ्चमी तमवलम्ब्येत्यर्थः । लङ्घा
 पक्षिविशेषः फलविशेषो वा । तद्यथा बङ्गायाससाध्यमल्पफलं न युक्त-
 न्तथा लृकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥

ए ओङ् । ३ ॥ ऐ औच् ॥ ४ ॥ विचार्यत इति ।
 कृत्वा चिन्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यम् । इदं पदार्थमाह
 तपरेति ॥ असत्त्वभूतेति । एवञ्चेदमापरामर्शोऽनुपपन्न इति
 भावः ॥ बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः ॥
 कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वे नेतिभावः ॥ यथेति ।
 इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् ॥
 पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रश्नोऽनुचितो-

१ इङ्गलण्डीयपुस्तके 'रोऽस्य-' इत्यारभ्य 'फलमिती' त्यन्तं नास्ति ॥

२ भाष्ये ॥

ऽत आह कार्ये इति । भेदाभावादुद्देश्य विधेयभावोऽनु-
 पपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादि ॥ फलं चेदिति ।
 सम्प्रदाने घञितिभावः । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये ॥
 सन्धीयमानावयवत्वादिति । अ इ उणिति शिष्यमाणवर्ण-
 सदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये स्तुतिग्रहणं त्रिमा-
 चपरम् । आदिना चतुर्माचग्रहणम् ॥ नन्वोमभ्यादाने इत्यादीनाऽ-
 न्तरतमपरिभाषासंस्कृतेनैज् रूपश्रुतविधानादनच्त्वेपि तेषां श्रुतसंज्ञा
 भविष्यतीत्यत आह तच्चैचामिति । ताभ्यामपि तेषां यथा-
 कथञ्चिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भावः ॥ भाष्येऽर्ध एकार इति ।
 मात्रिकत्वेनार्धत्वम् । समांशवाचिनोऽपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् ॥
 भाष्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृ-
 श्यते । सूत्रन्यासभेदेऽपि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह सूचारम्भं
 प्रतीति ॥ विश्लिष्टेति ॥ उपलभ्यमानेत्यर्थः ॥ संश्लिष्टेति ।
 स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः ॥ एवं चैङ् विषये नावर्णप्राप्तिः । अर्द्धेङोस्तु
 तपरनिर्देशेऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेतिभावः । एङोः शुद्धतालव्यत्व-
 मेवेति न तयोः स्थावेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् । संश्लिष्टावर्णाविति
 कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ भाष्ये प्रत्याख्यायते एतदिति ।
 एतद् ऐज्विषयम् एच इति सूत्रम् । वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ भूयसा-
 चेति । तद्धारकभूयः स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये इदमपीति ।
 एङ्विषयमपीत्यर्थः । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समा-
 नस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः ।
 इदञ्च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभाग-

सदृश इति विवरणोक्तन्तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः ।
 स्पष्टं चेदं नित्यः परयणादेश इत्यादिनाचः परस्मिन्नित्यत्र-
 भाष्ये । भाष्ये तावेवेति । लाघवादिति भावः ॥ ग्रहणमिति ।
 प्रदेशेष्विति शेषः ॥ नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञास्यादत आह
 गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघवं भवति । अका-
 रस्यार्धमिति । 'सुजाते ए अश्चेति अकारलेखस्तु प्रामादिकः ।
 शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्वदा तत्र भवा कृतिरि-
 त्यर्थः । तदेवमतपरवादिमतसाधारण्येनैव दुर्गिति सूत्रस्य कर्त्तव्य-
 ताकर्त्तव्यते उपपाद्यतपरवादिमतेऽसाधारणं दूषणमाह भाष्ये
 एकादेशे इति । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः ॥
 अन्यस्यासम्भवाद् इति । अयं भावः । यथा स्थाध्वोरिच्चेत्यत्रा-
 तपरत्वे स्थाध्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्येत्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्वचनम-
 दौर्घार्थमित्यविशेषाद्ब्रह्मसुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं सुतस्य विषये इति ।
 एवं च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव सुते पक्षेऽनुवाद दोषस्तत्र । इह तु
 सुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवे-
 त्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति ॥ १ भाष्ये यः स
 इति । प्रसिद्ध्यर्थकम् ॥ वा छन्दसीत्यचेति । वा छन्दसीत्यस्या-
 नुवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्तात्मकपूर्वरूपार्थित्यर्थः ॥
 भाष्ये पर इतीयतेति । ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः । सिद्धान्ते
 रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव । अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥ १ अकारो-

१ भाष्ये ॥ २ वस्तुतोऽस्य टित्वाभावादेतद्विषये सुताप्रवृत्तेस्त्विन्त्यमेवेद-
 मिति स्थाध्वोरिति सूत्रे निरूपयिष्यामः ॥ क ॥ ३ भाष्ये ॥

नेति । रपरत्वेऽपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासम्भव एव ॥ १विगृहीत-
 स्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा
 तद्विषयकलक्षणानुपपत्त्यादिति भावः ॥ ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वा-
 भावात् पूर्वाक्तदोषापरिहृतेश्च भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह तपर-
 संज्ञीति । तपरशब्दनिर्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशात्तत्रोक्त दोष इति भावः ।
 भाष्ये ननुचेति ॥ एवंचैडैचौ न तपराविति भावः ॥ १नेत्याहे-
 ति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदे
 तन्त्रन्यायेति । तद्भेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह एकस्यैव दिशक्ति-
 त्वादिति ॥ एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनै-
 कवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् । सुखमुखार्थ इति पाठे मयूरव्यंसका-
 दित्वात्समासः ॥ नन्वेडैजिति संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि संज्ञिनामेकारा-
 दीनां किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव
 संज्ञेत्यर्थान्न दोषः ॥ गुणानाञ्चेति ॥ अण्सु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि
 अनणत्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमितिभावः ॥ ननु दित्वे दिव उ-
 दित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति ॥ इहेति ।
 तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेनचेत्यपि बोध्यम् । शकारस्थानिक
 इति ॥ तस्य चैतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वाच्च तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति-
 भावः ॥ अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्न वेति
 भाष्यार्थः । तत्फलितमाह तत्र केवलेति ॥ नन्वकारेण एङ-

वयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेडादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारी-
ऽपि कुतो नेत्यत आह तच्च समुदायेति । अत एव प्राट-
तीत्यादौ न पररूपम् । तच्च दृष्टान्तमाह अवयवपरेचेति ।
यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । एवं समुदायपरे
निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति यथेति ॥

अन्यचेति । सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ् निर्देशे समुदाय निर्देशः
स्वपर एव । सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदाय निर्देशोऽनिर्दि-
ष्टावयवपर इति विवेकः ॥ नन्वेजादिसंज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथमेवो
निवर्त्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तच्चासत्या-
मपीति । तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादिति-
भावः ॥ अवयवकार्यं दीर्घः । समुदायकार्यम् अय् । तच्च च
साक्षादिति । दीर्घे । अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो
नोदितो न साक्षादिति भावः ॥ साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः ।
नन्वयादिरनवकाशोऽत आह अयादीनामिति ॥

नन्विति । ततश्च विद्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः
स्यादिति भावः ॥ परिहरति येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्दे-
शादिति । अस्यैजादिसंज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेणाग्रहणं स्यादिति
शेषः ॥ भाष्येऽभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चार-
णस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥ तदाह 'तद्यथा वृक्ष इति ॥ तदुप-
पादयति तिरोहितत्वादित्यादिना ॥

‘समुदायकार्ये’ पारतन्त्र्यादिति । समुदायसम्पादनरूपे
कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः ॥ स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति ।
स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः ।
नरसिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्य^१त्वाद्यभाव
इति भावः ॥

वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश-
समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः ॥ समानकार्यम् । अग्रूप-
समानाक्षरकार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घरूप-
कार्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये दीर्घाच्छे इति ॥ दीर्घस्य छे तुगिति हि
तदर्थः ॥ ननु ह्रस्वस्येत्यत्राच इत्येवमिद्वे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव
तुमेति चेन्न । पदलाघवाभावादित्याश्रयात् । ^२अस्तिहीति । तत्र
दीर्घादित्यस्याभावे कुड्यच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ॥

असिद्धवदिति । चिणो लुङ् न्यायेनेति भावः । भाष्ये
उत्तरार्थमेतदिति । “इह किञ्चित्तपो” इति न्यायस्तु ना-
श्रितः । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोरुच्चारणे
गौरवादिति भावः ॥ सन्निपातेति । न च दीर्घेणैव स निव-
र्त्तितः । दीर्घेऽप्यत्वजाति सम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातवृत्तिः ।
लोपेतु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः ॥ परेतु
जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्ननिमित्त-

१ “वालेयटाइन” मुद्रापितकैयटपुस्तके “समुदायकार्ये च पारतन्त्र्यात्”
इति चकारधटितः पाठोऽस्ति ॥

२ अवयवसदृशग्रहणं स्यात् ॥ क ॥

३ भाष्ये ॥

सन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्वाध्यात्व-
जातियञादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातक-
लोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्त-
भूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्तविघातकस्य स्वयमनिमित्त-
मित्यर्थः । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्य-
ङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादिति कृन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या
यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति वदन्ति ॥

प्रातर्च्चतं तद्^१ लृकार इत्यादौ रोरि तोर्लीति तु नापा-
दितं तस्याभितोऽङ्गभागसत्त्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः ॥ अग्रे इन्द्रे-
त्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येनेति । गोद्यचो-
ऽसङ्ख्येति गोग्रहणं नौद्यचष्टन्निति नौग्रहणम् । वर्णावयवा-
श्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णा-
श्रयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन मातृणामित्यादौ णत्वादिसिद्धिः ।
भेदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाह-
माह भाष्ये अयन्त्विति ॥ अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या
एकत्वानुबन्धनज्ञानग्राह्यस्येति ॥ समुदायस्य योऽवयव
इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः ॥ व्यधिकरणे इति । सामानाधि-
करणेनान्वयेऽव्यपवृक्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यप-
वृक्तत्वादितिभावः^२ ॥ भाष्ये अवयवाश्रयः । अवयवसदृशस्वतन्त्र-
वर्णाश्रयः । उक्तेऽर्थे युक्तिमाह नहीति ॥

ननु सामिधेनीशब्दस्य चक्षुःशक्तत्वे न 'काष्ठमग्नावाधीयत' इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति । तदाधेयत्वे नेति भावः ॥ तत्र सप्तदशेति । यद्यप्येकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तस्य^१ समुदायावयवत्वाद् नव्यपवृक्ता-अयकार्यप्रसंग इति भावः ॥ न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदन-भाधानं किन्तु असम्भवनिबन्धनमित्याह भाष्ये विषम इति । आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यूचमाधानं न सम्भवतीति भावः । युक्त्यन्तरमाह ^२असम्भवश्चेति । तमुपपादयति अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनिषेधाच्चासंभव इति भावः ॥

अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावस्तदाह व्यपवर्ग-स्येति ॥ वस्तुतस्तत्पुरुष एवायम् । व्यपवृक्तभिन्नतैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः । नञ्आव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते । भाष्ये कामचार इति । सर्गं कामचारस्तेन श्रौचाभाव इत्यर्थः ॥ एङोः संक्षिप्तावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पृष्टत्वात्सन्ध्यचरग्रहणमैजभिप्रायमित्याह ऐचौ इति ॥ अकारस्येति । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्येवेति भावः । प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्णाभावः । एङो विवृततरत्वादौचां विवृततमत्वादिति बोध्यम् ॥

१ “काष्ठमग्नावभ्याधीयते” इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

२ तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वात् ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥

नुडादीति । आनृजे इत्यत्र नुट् । आदिना चकृपे इत्यत्रं लृत्वं मातृणामित्यादौ एत्वं चेति बोध्यम् ॥

सादृश्याच्चेति चस्त्वर्थे ॥ समुदाये सन्ध्यचरादौ । सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यचराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेतिभावः । ऐकारादीनामेकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह समुदायवाच इति ॥ भ्रान्तिवशादिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः ॥ एवं च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षबीजमिति भावः । अत एव गो नौ ग्रहणं चरितार्थम् । विनामो एत्वम् । ननु विकरणविशेषनिर्द्देशेन आविकरणनिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह नत्वभ्रान्तिरेवेति ॥ तथाहि सति नाश्र इत्येव वदेदिति भावः ॥ नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य ॥ नन्वखण्डवर्णपक्षे ऋकारप्रक्षेपेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह तच्च ऋकारेति । एवं च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् ॥

मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह जातीति । जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति । एवं विधाच रत्व-लृत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्थान्यादेशभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव ओचग्राह्यः । वायुनिष्ठा रत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः । एवं च साक्षाद्रत्ववतोऽभावे न कल्पत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे

लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवं च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः सम्भव-
त्येव । तत्रापि रेफावभास सत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं ह्रस्वाद्य-
वभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तं 'श्रुते-
रित्यादि' । यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्या-
ख्यानं तन्न । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च ।
सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्त्रोक्तिविरोधापत्तेश्च । किं चैवं सति
रजातेरित्येव भगवान्वदेत् । किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशाना-
मपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिध्दा ग्रहणपक्षमुक्त्वा-
ऽथवा न गृह्यन्ते^१ इति पक्षे तत्समाधानपरमाप्यासंगतेः । अत
एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंह-
त्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभाव एवं वर्ण-
वर्णैकदेशयोरपीति कैयट आहृति वदन्ति ॥

ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि
केनचिदकारादिना ग्रहणादट्त्वमिति मन्यते ॥ जात्यभिव्य-
क्तीति । अत्रादिजातीत्यर्थः ॥ एवं च न केनाप्यत्रा तद्ग्रहणमिति
भावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः ।
चो हेतौ । अतो न सिध्यतीत्यर्थः ॥ नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि
न स्यादाक्षरसमानाधिकत्वाभावादत आह आकारादयो-
ऽपीति ॥ भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वादानुपदेशाच्चेति भावः ।
भाष्ये नृनमनशब्दमिति । संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । गन्धर्व-
गानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि एत्ववारणायाखण्डपदे

इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन संखण्डत्वे
असंज्ञायां एतत्प्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । कन्दस्युदित्यस्य तु नात्र
प्राप्तिः । ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावादित्याहुः । 'वहिरङ्गा वृद्धि-
रिति । त्रिपाद्यामपि वहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तत इति वार्तिक-
मतेनैतत् । भाष्यमते तु तद्विप्रोति शब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या ॥
'कृतो नो ए इति । मातृणामित्यादौ दीर्घस्य वहिरङ्गासिद्ध-
त्वात्त्वम् । यदा प्रशास्त्वणामिति निर्देशात्त्वम् । अत्र तपरत्वं
मुखसुखार्थमेव । उत्तरचाप्येवमेव फलाभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ ॥

ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः श्रुतो न स्यादत आह
तन्त्रेति । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः । गुर्ववय-
वटिश्चैव एव संभवति नान्यस्य आकारादेः । तदवयवस्य व्यपवृक्त-
त्वाभावादिति भावः ॥ अचत्वाभावादिति । तन्मूलटि^१त्वा-
भावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ संयोग इति । संयोग संज्ञार्ह इत्यर्थः ॥
तस्यैकवर्णीत्वमिति । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः ।
संयोगे इति भाष्यं तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् ॥
शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः ॥ भाष्ये मात्राकालोऽनेति
वङ्गव्रीहिः संयोगोऽन्यपदार्थः । मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्वं हेतुः ।
कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । अनुपदिष्टत्वन्नाम अचर-
समान्नायेऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । अनुपदिष्टं सत्
सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवं चानुपदिष्टस्यासत्त्वात्

तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह १असच्चेति ॥ कचित्सच्चेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते । अनेन लृकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । यच्चैतदस्तीति भाष्ये हलोऽनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भावः ॥

सानुनासिकेति । अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः ॥

हयवरट् । पू । नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते ॥ भाष्ये यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योऽन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्धेतेति वाच्यम् । रन्त्यं हरिति न्यासेन लन्त्यं हल् इति न्यासेन वा तत्परिहारात् । लाघवाभावेऽप्येवं कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यदा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः । परेभ्यः परहकाराभावेऽपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । २तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् । हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः ॥

३अङ्ग्रहणेऽपि । अङ् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः ।

शम्बोटीत्यस्योदाहरणाऽदाने बीजमाह हकारपरस्येति ॥ न
च तत् श्रुत्याहेत्युदाहरणसम्भवः । शास्त्रबोधितं सौचं च विहाय
१ हलामुच्चारणार्थाच्च विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव
इत्याशयात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणाऽदानमेव मानम् ।
आतोऽटिदीर्घादटीत्युभयोरुदाहरणं २ महां हिंस इति । अट्-
कुप्तिरिति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हणेति बोध्यम् ॥ अशत्वमपीति ।
इदमिण्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिद्वे इत्यादौ विभाषेष्ट
इति ढलविकल्पसिद्धिरिति केचित् ॥ भाष्ये हशिचेति ।
सिद्धान्तरीत्यानिर्देशः । इदानीं तु यशिचेति सूत्रम् । ३ अह-
काराणिस्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः ॥

अदागधामिति । घत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ स्वरूपप्रति-
पत्त्यर्थं एवायमक्षरसमान्नाय इति भ्रमं वारयति भाष्ये ४ यदि
किञ्चिदिति । ५ तद्वाच्ये प्रयोजनार्थ इति । शास्त्रीयप्रयो-
जनार्थः ६ ॥ एवञ्चाद्यहकारस्याग्निणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत
एव मञ्चा हसन्तीति पुंयोगादिति ७ सूत्रे भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य
इत्यस्य स्यादिति शेषः । उपदेशोऽनोच्चारणमात्रम् । अन्य-
चापि । प्रत्याहारान्तरे सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्य-
त्रास्य तात्पर्यम् ॥

१ उच्चारणार्थाच्च ॥ इ ॥ २ भाष्ये ॥ ३ भाष्ये ॥

४ भाष्ये कैयटे च “ यदि च किञ्चिद् ” इति पाठोऽस्ति ॥

५ तदेतद्वाच्ये ॥ क ॥ ६ इत्यर्थः ॥ क ॥ ७ पा - ४ । १ । ४८ ॥

दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतरपक्षे प्रयो-
जनमिति बोध्यम् ॥ एकारोऽचेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति
भावः ॥ ननु रेफस्य सवर्णभावात्कथमनुनासिकोऽत आह न
ह्यचेति ॥ ननु द्वित्वेऽपि 'रो रीति' 'हलो यमामिति'
वा 'लोपान्न' दोषोऽत आह द्विर्वचन इति ॥ भाष्ये ऽव्यु-
पधादिति । अच् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इग्यण
इत्यादौ यथा संख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न । संज्ञाविधानसामर्थ्येन
तच्च तद्भाषितपक्षाश्रयणान्न दोषः ॥

भाष्ये रेफोष्णामिति । विजातीयः^१ इति शेषः । तेन
सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः ॥ ननु माभूद्रेफस्य विजातीयः
सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावाद् अनुनासिकः स्यादे-
वेत्यत आह अनुनासिकपरेति ॥ न हि रेफस्येति । न
च रेफस्य एकारः स्थानेऽन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । 'स्थाने-
ऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे स्पर्शे
चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न
प्रवर्तते इति भावात् ॥ नापीति । यद्यपि अन्तरतमानन्तरतमयोः
प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियमः । कुण्डं रथेने-
त्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम् । तथापि सम्भवदनु-

१ पा - ८ । ३ । १४ ॥

२ पा - ८ । ४ । ६४ ॥

३ हलो यमामिति लोपान्न दोषः ॥ इ । क ॥

४ विजातीय इति शेषः ॥ सम् ॥ ५ पा - १ । १ । ५० ॥

स्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्तते इति भावः । इदं जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्ति-पक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यं तद्वक्ष्यती^१कोयणचीत्यत्र कैयटः । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्येवेति । केचित्तु स्थानेऽन्तर-तम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्यायुक्तेरसम्भ-वदुक्तिकत्वम् । किञ्चैवं सति उभयग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मा-दनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमस्य सवर्णोनास्तीत्यर्थः ॥ अत एव महिष्मानित्यादौ सूचरीत्यास्थानप्रयत्नोभयान्तरतम ऋकारसम्भवे-ऽपि नानुनासिकः । ^२नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः ॥

मन्वयत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह हकारव-दिति ॥ ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवाद् अस्तु तत्र बाधः । प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन ^३भिन्नवाक्यावगतिनिमित्तकार्थि-भावः किञ्च स्यात् । यथावगतकार्थित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्थित्वनिमित्तत्व-सम्भवेऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः ॥

शब्दो वाक्यात्मा ॥ अर्थस्तदर्थः ॥ सम्बन्धः । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावः ॥ तेषां परिज्ञानम् । तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः । विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वञ्च तद्वीजम् । परिज्ञानवदिति पाठः । एवञ्च अचो रहाभ्यामित्यत्र^१ सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्बीजं तत्प्रकृतेऽप्यस्येवेत्याह प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्त्वज्ञानुमेयत्वम् ॥ लक्ष्येति । ज्ञापकालक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्रीयते जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः ॥ क्वचिदपेक्षा नास्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः ॥ यथेति । बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोऽयन्न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः^२ समावेशे इति बोध्यम् ॥

केचित्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति च प्रकृते' तत् । न ह्येतद्वीज्यनिमित्तत्वं सामान्ययत्नप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीत्यस्य प्राप्तेरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः । न चैवमिको यणित्यादौ मत्वर्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ॥

ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् । ^३खरवसानयोरित्यादिना सिद्धमत आह विधानादिति ॥ उपदिश्यन्त इति

पाठे भाष्ये वर्त्तमानसामीप्ये लट् । उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ प्रवृत्ति-
निमित्तेति प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थ
इतिभावः । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र^१
तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोग-
वाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम् । अनुप-
देशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेषूच्चारितत्वात् । न च
प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं^२ तथा यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन
पौनरुक्त्यापत्तेरत आह अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति ।
प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः ॥ तद्वाच्ये पाठाभावा-
दिति । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन योऽवर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य
पाठाभावादित्यप्यर्थः ॥

एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः । एवञ्चाक्षरसमान्नाये-
ऽयुक्ता सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्ति-
दर्शिता ॥ न पद्यत इति । तत्र यत इत्यध्याहार्यमितिभावः ॥
भाष्ये उरः केणेति । उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे-
ऽपि षोऽपदादाविति न सत्वम् ।^३ पाशकल्पककाम्येष्वेव
तत् प्रवृत्तेः ॥ ननु शरां जशो भवन्तीति लक्षणाभावात् शर्षु-
पाठस्य^४ जशभावः प्रयोजनमत आह शर्षु पाठे इति ॥

१ वाच्यता तेषाम् ॥ क ॥

२ यथा पदयुक्ता ॥ इ ॥

३ वा - पा - ८ । ३ । ३८ ॥

४ शर्षुपाठस्य न जशभावः प्रयोजनम् ॥ इ ॥

यदीति । पूर्वच द्विर्वचने इत्यन्वयः ॥ ननु पूर्वं द्वित्वे जग्त्वात्-
पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपधानीयस्याभ्यासे जगत्वं झपरत्वा-
भावात् । ^१अभ्यासे चर्च्यनेनत्वान्तरतम्यात् प्रकृतिचराच्चर
एवेति उपधानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् । उपधानीय-
अवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । ^२अन्ये तु द्वित्वे कृतेऽपि
द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं^३ नेत्यपि पूर्वचासिद्धीयमित्यस्यार्थ
इति परत्वात् जग्ले कृते एव ^४हलादिः शेष इत्याशयान्न
दोषः ॥ द्विर्वचनं कथमिति । वकाररहितस्येति शेषः ॥ ननु
निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह अथा-
पीति ॥ न ^५चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकम् । नैतदुभे
रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद्
घञ् नानभिधानादिति तदाशयः । अकुलविषये निपातनमिति
पक्षान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम् ॥

अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपीण्कवर्गाभ्यामुत्तरो तुमा
व्यवहितः सकारः सुहिन्सु इत्यादौ सम्भवति । तथापि तदनभि-
धानमिति भावः ॥ पुंस्वित्यच ^६संपुंकानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरण-
ग्रन्थस्तु चिन्त्य एव तस्य ^७समः सुटि पुमः^८ खय्यम्परे ^९कानाम्पेक्षिते
इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् ॥

१ पा-८ । ४ । ५४ ॥

२ अन्ये तु - ॥ ३ ॥ क ॥

३ कर्त्तव्ये सिद्धत्वं - ॥ ३ ॥

४ य-७ । ४ । ६० ॥

५ भाष्ये - ॥

६ वा-पा-७ । ३ । ६ ॥

७ पा-८ । ३ । ५ ॥

८ पा-८ । ३ । ६ ।

९ पा-८ । ३ । १२ ॥

ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्नि-
बन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह प्रयोजनविशेषमिति ॥ अवि-
शेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः ॥
यच्च यच्चेत्यादि । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयकसकल-
प्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ॥ जप्तत्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति ।
कार्यकालपक्षे इदम् ॥ भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्याप्तत्वे
ह्युपधात्वमिति भावः ॥

१इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्गस्थान्युपलक्षणमेतत् ।
अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाण-
पक्षान्तरेणाविरोधः । २निष्कृतमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे-
ऽपि ३द्वयः ष इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः ॥
४द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे
विशेषस्याग्रहादुच्चारणस्य कर्तुंमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयो-
जनकथनमिति सन्तोष्यम् ॥

ननु सोऽपदादाविति^५ सत्वस्य स्थानिवत्वं पूर्वचासिद्धीये
इति निषेधाच्चेत्यत आह पूर्वचेति ॥ इमे इत्यनेन न ह्यवरट्
सूत्रस्था एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति ॥
६अर्थवन्त इति साध्यम् । ७वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदक-
मेव हेतुः । ८धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः । अनुत्पत्ति-
ज्ञानम् । अनुत्पत्युपायज्ञानम् ॥

१ भाष्ये ॥ २ भाष्ये ॥ ३ पा - ८ । ३ । ३६ ॥ ४ भाष्ये ॥

५ पा - ८ । ३ । ३८ ॥ ६ भाष्ये ॥ ७ भाष्ये । ८ भाष्ये ।

भाष्ये धातव इत्यादि । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्व-
मित्येवं रूपवर्णस्फोटाश्रयेण । अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी ।
एतदासनावशादेवलोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे
चैवम्बिधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ॥ हेत्वन्तरमाह 'वर्णव्यत्यये
चेति ॥ ननु कृपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आह एक-
स्येति ॥ तस्यैवान्वयेति । ऊपशब्दस्य तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूपं
द्योतकत्वं प्रादिवत् । अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञा-
पादनं करिष्यते ॥

तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति । 'अनर्थगतेरि-
त्यस्य तद्वर्णसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह अर्थान्त-
रेति ॥ प्रश्नमुपपादयति भाष्ये न साधीय इति । नञि
काकुः ॥ परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहार्थ-
गतिरस्तीत्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्यलीयार्थगत्यपेक्षया-
चातिशयेनार्थगतिरस्तीति, विवचेतिभावः ॥ 'तच्छब्दार्थमाह वर्ण-
स्येति । परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोषः ॥
अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥

लाघवे न तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः
तस्मिन्वर्णे सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ॥ ननु दृष्टान्ते सप्तम्युप-
मानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन ।
किञ्च तच्छब्द उत्तरपदमपि न नञः समासाभावादत आह

गतार्थत्वादिति । तथा च तददवापि लक्षणेति भावः ॥ चतुर्थ-
हेतुमाह भाष्ये संघातार्थवच्चाच्चेति । एका. सिकतेति
भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि ॥ तदन्तर्ग-
तत्वादिति । इदं चिन्त्यम् । 'इत्थं भूतलक्षण इति सूत्रस्य-
स्वग्रन्थविरोधात् ॥ तत्र हि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्माध्यप-
तितत्वेऽपि तदवयवत्वं नेत्युक्तम् । तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदि-
कत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तरं कदन्तलनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे
सुब्लोपः इति वक्तुं युक्तम् । धनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः ।
धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः । धात्वादेस्तद-
वयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत इत्थम्भूतेति
सूत्रस्यकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः ।
धकारे जश्त्वमादिपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति ।
सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणभेदे सति
यदर्थयोः संसर्गस्तद्धारकार्यवत्समुदायस्य । तेन तिङन्तसमुदायस्य
व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह^१ येनैव चेति ॥

तच्चैकमिति । संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्थाये-
कत्वमर्थः । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः ॥ ननु समुदाया-
दुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत्प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नो-
तीत्यत आह^२ पदसंज्ञात्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिः
तस्य संज्ञाप्रवर्त्तते न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थ-

१ अ २। पा ३। सू २१ ॥

२ सुब्लोपः ॥ क ॥

३ इत्थत आह ॥ क ॥

४ प्राप्नोत्यत आह ॥ क ॥

गतप्रकृतिबोधसंख्याद्योतिका । संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्ये-
कवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एकत्वं संघातस्यार्थ इति
भाष्यस्वरसात् । प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययोः संख्यान्तरानुपजनात्सा
समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः ॥ न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम् ।
संख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्त्रीकारेऽपि वस्तुतः संख्यावत्यर्थे
संख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात् । एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव
नेति न केवञ्चा प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पद-
संज्ञानुग्रहाय द्विवचनवैषम्यात्स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमि-
त्याहुः ॥

अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति ।
अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत
आह धात्वादीति ॥ विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति । वर्ण-
व्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपपत्त्येति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविष-
यत्वे एव संगतेरित्यपि बोध्यम् ॥ असमासाशङ्क्येति । तथा च
वीष्णा न प्रतीयेतेति भावः ॥ तेनैवेति । वीष्णायां तस्य विधा-
नादिति भावः ॥ ननु वर्णव्यत्ययादिस्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाध-
कमत आह यदुक्तमिति ॥ एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचार-
प्रदर्शनाद्वा^१ अनर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य
वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः ॥

नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः किन्तु^२ तस्यैवावग-

१ प्रदर्शनद्वारा । ख । इ ॥

२ अनर्थकसाधकत्वम् ॥ क ॥

३ तस्यैव गतिः ॥ क ॥

तिरित्यर्थः ॥ उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह यथाम्बयेति ।
यथा एति इतः दत्यादौ न सर्वत्र कृपादावित्यर्थः ॥ न कूपसू-
येति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य चिद्वन्वयादर्थाभ्यः स्यात् । न
च दृश्यते । ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थावग-
तिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः ॥

ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु शब्दबोधक एवेति
कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत् तर्हि भग्नमेव वर्ण-
नामर्थवत्त्वं तत्रैव पदे । ऊपयोरर्थाभावात् । किञ्च संख्यासमुदाय-
स्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यम् । कूपगतैकत्वस्य यूपदिभिरप्रतीत्या
संख्यायापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्तात् । द्विर्वचनेन वैषम्यं तु
प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये
इदं खल्वपीत्यादि ॥ दृष्टा हीति । अतदर्थेन रथाङ्गेन
गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥

भाष्ये अजग्रहणेष्विति । प्रत्याहारे अचरसमान्वायेऽजग्रहणेषु
अच् प्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याऽजग्रहणं कुतो
नेत्यर्थः ॥ तत् फलितार्थमाह य एते इति ॥ अस्तु । नबोधकसूत्रेषु
प्रागुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थाः । तदुपकारकाः ॥ १ अजग्रहणेन ।
अच्छब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि
निधायजग्रहणेनेत्युक्तम् । न च ह्रस्वादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्-
पूच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीन^१हलां हल्घटिते प्रत्या-

१ फलितमाह ॥ क ॥ २ उपलब्धभाष्यपुस्तके “अजग्रहणेषु” इत्यस्ति ॥

३ हलोहल्घटिते । क । ख ।

चारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ प्राधान्येन । प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन ॥ परार्थेति । अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाऽकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्ता न तथाऽणादयः इत्यर्थः ॥ ^१अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति भाष्ये आचार्य-
स्येति । आचार्यशब्देनानादिः ^२शब्दपुरुषः । एवञ्चान्यत्र संज्ञिविशे-
षसमर्पणायोपात्तत्वादितामसंज्ञित्वमेवेति भावः ॥ परत्वादित्या-
द्यन्तरङ्गलोपलक्षणम् । एवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति
संज्ञाविधानकालेऽसन्निधानादित्यन्वयः । एवञ्चानुबन्धसदृशभिन्ना-
नामेव मध्यगसदृशानां ग्राह्यतां बोधयतीति भावः ॥

भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सर्वतः प्रथममित्यर्थः । यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्तेराचारादित्येव समाधिरत्र युक्त इति । तन्न । ^३अतो लृान्तस्येति सूत्रे लका-
रोच्चारणेन लण्सूत्रस्यस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्या-
नुबन्धत्वमेव न किन्तूच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्ये अद्वुडणि-
त्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनेवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके च अज्-
ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् ॥ ^४उरण्परसूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्या-
नमेव कार्यमिति तुल्यास्य^५ सूत्रे वक्ष्यते ॥ भाष्ये तत्का-
लानामचां ग्रहणमच् पदेन यथा स्यादिति योगविभागः
कार्य इत्यन्वयः । सिङ्गेऽच्त्वे इति । अकारादीनामुपदेशात्सवर्ण-
ग्रहणाच्चेति भावः ॥

१ अप्रधानम् ॥ अप्रधानत्वस्य । ख ॥ २ शब्दपुरुष एव ॥ क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५१ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६ ॥

ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथमेकस्यैव ऋग्विज्यचीप-
देशादत आह ककाराकृतेरिति ॥ न च वर्णद्वयेनेति ।
जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यञ्ज्यैव 'तद्वारैव च कार्यभागिति
भावः ॥ भाष्ये एष एवार्थ इति । अपर आह्वेत्यादिना
वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः ॥ ऋस्वादीनामिति । ऋस्वदीर्घसुत
इत्यतः प्राग्यावद् ऊकासोजिति तावदेवास्तु पृथक्सूत्रम् । फलं
दर्शयति अज्निमित्तकार्याणि तत्कालेष्वनु कर्तुमर्हाणि यथासु-
रित्यन्वयः ॥

अणः सुष्टूपदेशः अणसूपदेशः । अणशब्दोच्चारणं 'तदन्त-
स्थानां बोधकम् अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो 'भाष्यस्येत्यत
आह अजुदिदिति ॥ अणसु अणमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं
उपदेश इति तु नार्थ इत्याह इणग्रहणेनेति । इह सँयन्तेत्या-
दिभाष्यं गुणा भेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे^१ इदमेवाणग्रहणं
मानमिति भावः । यथास्थितसूत्रन्यासे^२ इदम् । जातिपक्षेणाण-
ग्रहणप्रत्याख्यानं^३ तु न कश्चिदिचारः । एवं गुणा अभेदका
इति न्याय्यपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यम् ॥ भाष्ये वक्ष्यत्येत-
दिति । सिद्धत्ववचनञ्चावश्यकम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा^४
पदान्तस्येति परमवर्णे तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य अनुस्वारस्य

१ तद्वारैव कार्यभाग् ॥ क ॥ इ ॥ २ तदन्तः स्थानाम् । सम् ॥

३ भाष्यस्येत्याह ॥ क ॥

४ पक्षे चेदम् ॥ क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥

ययीत्यस्यानापत्तौ रूपासिद्धापत्तेः । तर्हि दिवचनसिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णे तर्हीति ॥

ननु न भेदोऽनुपलब्धेरत आह श्रुतिकृत इति ॥ यदि नित्यो लोपः स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यर्थः ॥ विभाषा चेति । चस्त्वर्थे ॥ एकदेश्याह यथाऽभेद इति । यथा दिवचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति । तथैवास्तु 'मानुवृत्तदिभाषा-ग्रहणमिति भावः ॥ तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति अनुवर्त्तत इत्यादिना । 'झरो झरीति लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया 'हलोय-मामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः ॥ लोपापवाद इति । यद्यपि हर्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेऽपि दिवचनमारभ्यते^१ । तथापि कृते द्वित्वे 'पश्चात्लोपेऽपि दिवचनं व्यर्थ-मित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः ॥ तयोर्योगयोः । लोप-विधायकयोः ॥ प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्तेः आतस्तकारोऽ'च उपसर्गादित्यनेन ॥ आदित्ये आदित्याद्वाद्यर्थणान्ताद्^२ ण्यः । तद्वाच्ये ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति । सर्वथा-ऽसम्भवीत्युपसंहरतीत्यर्थः । ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतः तत्खण्डनेऽनुवृत्तिः सन्दिग्धैवेति भावः ॥ लण् सूत्रे विभाषा स लोप

१ मास् तु तद्वधिभाषाग्रहणम् ॥ ख ॥ २ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६४ ॥

४ आरभते ॥ क ॥

५ पश्चात्लोपे ॥ क ॥

६ अच उपसर्गात्तः । अ ७ । पा ४ । सू ४७ ॥

७ एण प्रत्ययः ॥ क ॥

इत्युक्तेराह आचार्य्येति । ^१अण्यग्रहणात्तु ज्ञापकादित्यपि कश्चित् । तत्तु वार्त्तिककृताऽण्यग्रहणप्रत्याख्यानान्मोक्तम् ॥

लण् ॥ ई ॥ किमिति । क प्रत्यासत्तिः क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः ॥ भाष्ये कतमस्मिन्निति । वक्ष्यमाणरीत्यां सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्प्रश्नः ॥ कतरस्मिन्निति ^२पाठेऽपि उत्तरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् ॥ न हि ढ्रलोप इति । ^३वर्द्धत्यादौ गुणोऽसिद्ध इति भावः ॥ दीर्घोऽच इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेऽपि सङ्गाच्छलाघवायासन्देहाय चेति भावः ॥

तथा गीष्केति । विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः ॥ योगविभागस्य भाष्याना-
रूढत्वाद् गोके^४त्यादि भाष्यात् के परे इति भाष्याच्च तेषा-
मनभिधानं वक्तुं युक्तम् ॥ भाष्ये अचो हीति । ^५अचश्चेति परिभाषणादिति भावः ॥ न हि पदान्ता इति । पदानामे-
वानुनासिकोऽवसाने जायते इत्याश्रित्येदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति ॥ लोप इति । अशा हलो विशेषणादिति भावः ॥ पर्युदासेनेति । क्रियमाणेऽप्यण्यग्रहणे इत्यर्थः । भाष्येऽपि न सत्त्वं निषिध्यते किन्तु कार्थित्वमेवेत्याह कार्यभाज इति ॥ एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः ॥ वस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैवं भाष्यव्या-

१ अण्यग्रहणाज्ज्ञाकात् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ २ पाठे ॥ क ॥

३ गर्द्धत्यादौ । ग ॥

४ अत्र भाष्यम् ॥ नहि के परेऽण्यः सन्ति । ननु चायमस्ति गोका-
नौकेति ॥ ५ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

स्थानिमनुचितम् । १ पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात् । तस्मादष्टमा-
ध्यायस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायै-
रित्यमेव ॥ भाष्ये कर्तृ हर्तृ इति । अचामुपलक्षणम् । अत
एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा कोऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । णौ
परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोप विधानेन १ वृश्चतः स्था-
नित्वे मानाभावेन वकारे “एकदेशविकृतन्यायेन” वृश्चित्वस्य
दुर्लभत्वात् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च । अत एव
राजकीयमित्यादौ अलोपो न । वृश्च एव टिलोप स्थानित्वे तु
प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि “एकदेशविकृतन्यायेन” वृश्च-
तित्वात् षत्वापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च षत्वम् ।
“पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधाद्” इति परास्तम् । न च १ वृश्चेति
२ सूत्रे पदाधिकारेण ब्रश्चान्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति
वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरणेनैवा-
न्वयाऽऽश्रयणेनादोषात् । अत एवान्ते ग्रहणं चरितार्थम् अर्द्धाधि-
कविकाराच्च ५ । . एवञ्च वृश्चभृजो णिजन्तात् किपि वृश्चभ्
३ इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः ॥ वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणम् ।

१ पूर्वपक्षेऽस्य सन्देहस्य ॥ इ ॥

२ वृश्चतेः ॥ क ॥ इ ॥ वृश्चतेः स्थानिवत्त्वे । ख ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ३६ ॥

४ सूत्र पदाधिकारेण ब्रश्चान्तमेक - - । सम् ॥

५ अधिकविकाराच्च ॥ क ॥

इ इत्यादि । सम् ॥

कौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये
 १रो रीति । त्रिपाद्यां वहिरङ्गासिद्धत्वाभावादिति भावः ।
 भष्भावः । १एकाचो वश् इत्यनेन । तत्र ह्येकाच इति झषन्त-
 स्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भावः । १रुत्वम् ।
 १दृश्येत्यनेन । भाष्ये इहापि तर्हीत्यस्य कृत १इत्वमिति
 शेषः ॥

ननु धातुग्रहणेन कृकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापना-
 १दज्झनेति दीर्घस्यापरपरत्वात् १ कथमत्रेत्वप्राप्तिरत आह
 धातुग्रहणेनेति ॥ भाष्ये तस्मात्तत्रेति । न च इह किञ्चित्
 चपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । गृह्यत्यादेरनुकरणे
 “प्रकृतिवदनुकरणमि”त्यस्याभावे १ग्रीयङ्गीत्यादावित्त्वाभावार्थम्
 इहापि तदावश्यकत्वाद् गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वा-
 श्रयणाच्च । तदाह तस्मादिति । एवञ्च रपरत्वेऽपि मातृणामित्यादौ
 १उपधायाश्चेतील्वारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्व-
 निवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः ॥ भाष्ये सामर्थ्यात् पूर्व्येति ॥
 न च गच्छेत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाणग्रहणं स्यादिति
 सामर्थ्यं कथम् । कृकारांशे हल्रूपाऽणि रो रीति प्रवृत्त्या फलाभा-

१ अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥ २ अ ८ । पा २ । सू ३७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ७५ ॥ ४ कृत इत्वम् । क । ख । इ । ग ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥ ६ रपरत्वाभावात् कथमत्रेत्वाप्राप्तिः ॥ क ॥

७ अ ८ । पा २ । सू २० ॥

८ अ ७ । पा १ । सू १०१ ॥

वेन 'तत्साहचर्याद्' लकारांशेऽपि हल्रूपाऽणि अप्रवृत्तिरित्याश-
यात् । रक्षयोः समानश्रुतित्वेन तच्चापि रो रीत्यस्य प्रवृत्तेरि-
त्यन्ये । लकारे षण्घटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादि-
त्यन्ये ।

भाष्ये सवर्णेऽण् तपरमिति । यद् 'उर्ज्जसूत्रे' तपरं करोति
तज्ज्ञापकं सवर्णेऽण्यहणं परणकारकमिति वार्त्तिकाचरार्थः ॥
इत्येवमर्थमिति । इत्सो यथा स्याद्दीर्घो माभूदित्येवमित्यर्थः ॥
कृकार इति ॥ 'उद्देश्यसमर्पक' इत्यर्थः ॥ न च भाष्यमानत्वेन
सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । 'तपरत्वाभावे' आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन
लृरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात्^१ । कृते तु
तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत् ॥ भाष्ये संमृद्येति । आदेशेन
तौ निवर्त्येत्यर्थः ॥ अर्द्धचतुर्था इति वक्तुमुचितमत आह अर्द्धेनेति ॥
भाष्ये तिस्त्रो माचा इति । इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् ।
तदुक्तं विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्द्धमाचाद-
यमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेषूक्तैर्महद्भिर्नैः सन्देहपरिहारे
प्रतिपत्तिगौरवमिति, लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्या-
शयेनाह भाष्ये किं पुनरिति ॥ एतत् । वक्ष्यमाणम् ॥
आचार्यः शिवः ॥

मनु आपितेऽपि 'प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारिता-

१ अ. ७। पा. ४। सू. ७ ॥

२ उद्देश्यसमर्पकः ॥ क. ख. ड. ॥

३ चाविधेयत्वात् ॥ क. ॥

४ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकतया वा ॥ क. ॥

र्थमत आह न्यायादिति । उक्तो न्यायः । आगमउपदेशपरम्परा
तत्सिद्ध एवायमर्थो एकारानुबन्धनरूपस्त्ववहारेण बोध्यत इत्यर्थः ।
एवञ्च व्याख्यानेनैव 'पूर्वणकारेण केचित्परणकारेणेति निर्णये ज्ञाप-
कानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ॥

अमङ्गलानम् ॥ ७ ॥ अभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये न झकारे-
त्यादि । अञ्जहितहल्मात्रानुकरणम् । सूत्रादन्यत्र नास्तीति
हयवरट् सूत्रे प्रपञ्चितम् । झकारभकारयोरपि हि पदा-
न्तयोरिति । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य झभौ
स्यातामित्यर्थः ॥ एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्यसंस्कार-
कालिकं सङ्ख्यासाम्यं यथासङ्ख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ।
सिद्धान्तौ तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमि-
त्तमित्याह सन्त्विति ॥ येषामागमानामागमिनः सन्ति तेषां
भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः प्रतिनिर्देशः । भगवता तु स्पष्टप्रति-
पत्तयेऽनुबन्धद्वयमदर्शितम् ॥

इति व्यवहारादिति । अद्वुत्सूत्रेऽयं व्यवहारो भाष्ये ।
प्रश्न इति । तद्वट्कौभृताक्षरपदार्थावगमायेति भावः । भाष्ये-
ऽक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् ॥ तच्चेति । अक्ष-
रच्चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतु गर्भं विशेषणमाह परमार्थतो
नित्यमिति । यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियो-
गित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः ॥ नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह

व्यवहारनित्यतया चेति ॥ सर्वेषां ^१शब्दानामाकाशवत्सृष्ट्या-
दावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः ॥ एवञ्च व्यवहारनित्यतया-
ऽचरब्रह्मसादृश्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमान्नायः ।
शास्त्रप्रवृत्तिद्वाराबोधक इत्यचरसमान्नाय इति चतुर्दशसूची-
विषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽचरपदप्रयोग
इति भावः । न्यायादिनयेऽप्याह जातिस्फोटस्य वेति ॥ भाष्येऽ-
श्रोतेर्वेति । तद्वाच्ये अर्थमश्रुत इति । वर्णानामनर्थकत्वेन
चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन
स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

ननु न्यायादिनयेऽप्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहा-
रोऽत आह वर्णं वाऽऽहुरिति ॥ च घटितः पाठोऽत्र प्रामादि-
कः । व्याख्यानभाष्येऽथवेत्युक्तेः ॥ नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथं
तेषु प्रयोगोऽत आह रूढिरिति । तदुक्तं भाष्येऽक्षरमिति
संज्ञेति ॥ व्याकरणान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष
इति भावः ॥ एवञ्चाचरसमान्नाय ^२इत्यस्य श्रुतिरूपो वर्णसङ्घात
इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उपदिश्यत इति । अचरसमान्नायोप-
देशः ^३किमर्थः इत्यर्थः । पूर्वकृतोऽप्ययं विचारः ^४किञ्चिद् विशेषं
वक्तुं पुनः क्रियते येन शास्त्रेणेति ॥ चतुर्दशसूत्रात्मकेन
तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः ॥ तत् । शास्त्रम् । वाचो

१ आकाशादिवत् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

२ इत्यस्य च ॥ क ॥

३ किमर्थः क्रियते इत्यर्थः ॥ क ॥

४ किञ्चिद् ॥ क । ख ॥

विषयः । बन्धनं प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये यच्च चेत्यनेन वाक्-
परामृश्यते इत्याह पदे वर्तते इत्यादिना ।

शास्त्रं विषय इति प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णज्ञानं शास्त्रं
वाचो विषयः । का सा वाग् यच्च 'ब्रह्मवर्तते' । चात्पुराणादि
इति भाष्याक्षरार्थः ॥ तदर्थमित्येतद्वाच्ये शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति ॥

कलादीति । इदं प्रयोजनं पश्यशान्ते दूषितम् ॥
अनुबन्धकरणार्थमिति । लघ्वर्थमित्यक्षराणामत्रार्थं स्वारस्य-
ञ्चिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृ-
त्त्यर्थमित्यर्थो वा ॥ वाक्समाम्नायः । वाक्सङ्ग्रहोपाय इत्यर्थः ।
तदाह एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितः ॥
अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः ॥ वाग्व्यवहारस्येति ।
तत्सङ्ग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः ॥ यथा श्रुते हि भाष्ये
अक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्य-
विरोधः । अत एवैतत्प्रतीकमुपादायहरिणा अस्याक्षरसमाम्ना-
यस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्तास्त्येवमेव वेदे
पारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति व्याख्यातम् ॥ . .

ब्रह्मतत्त्वमेवेति । तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण “अकारः सर्ववर्णाग्र्यः
प्रकाशः परमेश्वर” इत्यादिना सर्ववर्णानां मायेश्वररूपता । वर्णभ्य
एवच महदादिस्थितिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रौ योजयता ।
तदाह सर्ववेदेत्यादि । अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं
शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचः विषयो बन्धनं

यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मबोध्यतया वर्तते । व्याख्याता च एषा
चतुर्दशसूची ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं
ब्रह्मबोधनार्थञ्च ॥ अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमा-
न्नायज्ञानेन सूचितम् । तद्वक्ष्यति सर्ववेदेत्यादि ॥

सोऽयमित्यादिभाष्यग्रन्थस्यैतत्सोकपूर्वार्द्धस्यैव व्याख्यानपरः ।
तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोऽयमक्षरसमाम्नाय
इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति
सर्ववाग्यूपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः ।
फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । चन्द्रतारक-
वत्प्रतिमण्डित इत्यनेनाव्यानादित्वं सूचयति । तादृशोऽयं
ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्व-
वेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य^१ चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने-
ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेन च
मातापित्रोः स्वर्गं पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण
पाण्डोः स्वर्गं पूजेति । इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वाच्च
व्याख्यातमित्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजना-
गेजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

द्विपदं सूचम् ॥

१कृतम् अनयोः साधुत्वम् (भा)

इति भाष्यदर्शनात् ॥ अन्यथा उद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्या-
वृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । इन्द्रे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य
शब्दतः सम्भवात् तां विनापि सिद्ध्यति । न च समाहारे टच्
प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

१प्रतेरंश्वादय (पा)

इति सूत्रेऽंश्वादिगणे राजन् शब्दपाठासिङ्गात् । अन्यथा

१ एतत् सूत्रस्याग्रिमभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

२ पा - अ, इ. पा, २. सू, १६३ सिद्धान्तकौमुद्यां समासस्वरप्रकरणे
एतत् सूत्रमस्ति) ॥

११२

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

^१राजाह (पा)

इति टचमिद्धे किन्तेन ॥ यद्वा पदत्रयम् । पस्पशायां भाष्ये

वृद्धिः, आत्, ऐजिति (भा)

पदविभागदर्शनात् ॥ वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पचे

^२अनयोः (भा)

इति भाष्यं खण्डयोरित्यर्थकम् ॥ असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेर-
अद्वेयतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति भाष्ये

कुत्वम् (भा)

इत्यादि ।

ननु ऐच्छब्दस्य

^३आदिरन्त्येन (पा)

इत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुवादि-
शास्त्रप्राप्तिर्लौकिकत्वञ्च । 'लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह

अनेकेति ॥ (कै)

नित्यत्वाच्चेति । (कै)

चो हेतौ । यतः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वसंज्ञानां

१ “ राजाहसखिभ्यष्टच् ” पा - अ, ५. पा, ४. सू, ६१ ॥

२ “ कृतमनयोः साधुत्वम् ” इत्यत्र ॥

३ पा - अ, १. पा, १. सू, ७१ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

११३

(अ. १। पा. १। अ. ३)

(द्विष्टादैच्। १। १। १।)

नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः ॥ लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसि-
द्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं

“सर्व”शब्दः । (कै)

नन्वेवं

द्विष्टादैज् (पा)

इत्यादीनां वैयर्थ्यमत आह

शक्तीति ॥ (कै)

शक्त्यवच्छेदः (कै)

तत् सङ्कोचः ॥

विनियोगो (कै)

विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः ॥
परिसङ्ख्यायाश्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् ॥
यदा,

शक्त्यवच्छेदः (कै)

शक्तिनिश्चयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य
तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया ।

विनियोग (कै)

उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः ॥ एवं च तत्
सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

१ “सर्वसंज्ञानामि”त्यत्र सर्वशब्दः ॥

इदं मेव युक्तम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्ति-
बोधकतया विधित्वसम्भवेनैषां नियमार्थत्वासंभवात् । नन्वेवं लौकि-
कार्थबोधो न स्यादत उक्तम्

अनेकशक्तेरिति । (कै)

स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भावः ॥ अनेकस्मिन्न-
नेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्ये

‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र (वा)

इति पुंवत्त्वम् ।

‘कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणा- (वा)

इति स्त्रिया इति पुंवत्त्वम् । “आश्रयभेदादेव शक्तिभेद” इति
मते आद्यम् । “निरूपकभेदाद्भेदे” द्वितीयः । “नित्ये शब्दार्थ-
सम्बन्धे” पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता
शक्याकर्तुमतः “सर्वे सर्वार्थवाचका” इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वाव-
सायः । “तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः” । अत्र पक्षे गौणमुख्य-
विभागः प्रसिद्धप्रसिद्धिमूलः । “अन्यायोऽनेकार्थत्वमिति तत्त्वश्रद्धेयमे-
वेति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥ अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् ।
शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभि-
चारः । “सर्वसंज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् । “अपूर्वाः संज्ञाः
क्रियन्त” इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

११५

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच्। १। १। १।)

अनुकरणेति । (कै)

अयमपि लौकिकत्वे हेतुः ।

१आदिरन्त्येने- (पा)

त्यनेन संज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणम् । सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः ॥ यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तत्र । तथासत्या“दिरन्त्येने”तिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वानुभवः किं च “चयी-शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्त हेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह

जातीति ॥ (कै)

वैयाकरणव्यवहाराच्च तत् सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृद्धेर्भावे क्लिप्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैचु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तसुतदीर्घकारादीनां बोधो माभूदिति चयीपक्षे सूत्रार्थमाह तत्र ।

१अदेङ्गुण (पा)

इत्यादावसंभवात् ॥

११६ महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
(वृद्धिरादैच् १।१।१।)

(अ. १।पा. १।आ. ३)

ननु ^१कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्येति कुत्वमित्यसंगतमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

^२आसक्तस्वरूपः । (कै)

संबद्धस्वरूपः ॥ एवं च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्ति-त्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिश्च^३ वाचिकेत्याहुः । तेन च ^४कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्माच्चेति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भवभ-संज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ^५चल्लक् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिदोषः ॥

अङ्गत्वात् । (कै)

पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । “मुखं व्याकरणमि”-त्यादिनाङ्गत्वनिरूपणाच्च ।

प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति (भा)

१ भाष्ये ॥

२ आसक्तस्वरूपः । क । ख । ग । इ ॥

३ वाधिकेत्याहुः । ख ॥

४ कुशब्देन । क । कुत्वशब्दे । इ ॥

५ अ १ । पा १ । आ १ । सू २ ॥

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ।)

पस्यशायां भाष्योक्तेषु । “^१अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिर-
स्ति कन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति” ^२यूस्त्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्तेः ।
तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः ॥

ननु कन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह

इष्टिरिति । (कै)

तथा च ^३भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु कन्दः कार्यप्रवृत्तिरिति
भावः ॥ भाष्ये

जप्रत्वमपीति । (भा)

संहितया पाठे इत्यर्थः ॥

उभयसंज्ञान्यपीति । (भा)

उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्व-
त्त्वकल्पनेति भावः ॥ .

ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयते इति प्रश्नानुपपत्ति-
रत आह

उभयथेति । (कै)

लुगादिसंज्ञासु तद्भावितपक्षस्य लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रस्येति
भावः ॥ ननु टिघुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यत इति

१ “अस्यामिष्टौ” इत्यारभ्य “इति भाव” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ३ ॥

३ “कन्दोवत् सूत्राणि भवन्ती” त्यतिदेशात् । आ ३ । भा ॥

(वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

सोऽपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न । तच्च हि तद्भावितासंभ-
वादतद्भावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृते इति “उभयथे”त्युक्तम् ।
वृद्धिशब्दे तन्वाद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणं वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः
पक्ष इति भावः ॥ भाष्ये

वृद्धिलक्षणो मयडिति । (भा)

‘नित्यं वृद्धशरादिभ्य (पा)

इति । अस्य ‘वृद्धसंज्ञादारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । वृद्धिलक्षण
इति पाठे एषां वृद्धिभावेन समुदायानां वृद्धत्वादित्यर्थः ॥

फिञिति । (भा)

‘उदीचां वृद्धादगोचादिति । (पा)

न च ‘प्राचामवृद्धादिति (पा)

फिनायेतत्सिद्धम् । पुंवद्भावनिषेधोऽप्यासगुप्तायनीभार्य इत्यादौ

‘जातेश्चेति (पा)

सिद्ध इति वाच्यम् । आसगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थेऽणो

‘ण्यश्चियार्षजित (पा)

इति लुकि आसगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि पुत्रेचेथ्यते फिनि
तु जितः परत्वाभावान्नसिध्येत् । नचाब्राह्मणगोचमाचाद्युवप्रत्ययस्यो-
पसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोचे तदप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । ११६
(अ.१।पा.१।आ.३) (वृद्धिरादैच्।१।१।१।)

एष विधिरिति । (भा)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । तावद्भार्ये

१आ सर्वनाम्न (पा)

इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्वनिषेध प्राप्तिः । यदि प्रथ-
मपक्षे दोषो दुरुद्धरोऽ“स्तु १तर्ही”त्यन्वयः ॥ भाष्ये

तद्वत्युत्तरपद इति । (भा)

समासाच्चिन्नोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्याद्योत्तरपदस्येत्येवं
वृद्धिर्यस्मिन्निति वङ्गब्रीहिरिति भावः ॥ तत्राधिकारलक्षणायां
बीजमाह

तच्च हीति । (कै)

न च आ अवर्ततेति औः सर्वस्य औः सर्वैरित्यादौ वृद्धिरु-
पोत्तरपदसंभवः । नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः ।

१नेन्द्रस्येति

निषेधेन १पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीका-
रात् । तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिधातेनौकारस्यानुदात्तत्वे
एकादेशस्य

१२०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

‘स्वरितो वानुदात्त (पा)

इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वादाधिकारलाभ इति बोध्यम् ॥

अन्यथा वृद्धेरिति । (कै)

‘वृद्धात्मकतद्धिताभावाद् वृद्धिनिमित्तग्रहण^१मिति भावः ॥

^४ननु अर्शशब्दाद्

^५अर्श आद्य- (पा)

चि टापर्यसेत्यादौ वृद्धिरूपसम्भवद्वत्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

व्यधिकरणवज्जब्रौह्माश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यर्थे । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह ।

१ अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

२ वृद्धात्मकस्तद्धिताभावात् । क ॥

३ वृद्धिनिमित्तग्रहणं व्यधिकरणवज्जब्रौह्माश्रयणाद् । ख । ग ॥

४ “ननु अर्शशब्दाद्” इत्यारभ्य “अथवेती”त्यन्तं नास्ति ॥ क ॥ ख ॥

इ ॥ ग ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच् । अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १२१
(अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरदैच् । १। १। १।)

निमित्तेति । (कै)

तत्र ^१कात्स्न्यप्रतिपत्तिकाखिकं न प्रयोगसमवाधीति न पा-
रिषद्याभार्ये दोषः । न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्तिः ।
दृष्टापत्तेः । अत एव ।

आदैज्मात्रस्येति

पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनम् ।

तद्भावितानामेवेति

पक्षेऽपि

^२न व्याभ्यामिति (पा)

सूत्रे ऐजंशेऽपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूत्रपादा ॥
अत एव

^३देविकाशिंशपेति (पा)

सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्युक्तः । आदैज्मात्रग्रहणादेव

^४मालादीनांचेति (पा)

सार्थकम् । अन्यथाऽस्यावृद्धत्वात्

^५प्रस्थेऽवृद्धमि- (पा)

त्येव सिद्धे किं तेन ॥

१ कात्स्न्यं । इ । ख । क ॥ कात्स्न्यं । ग ॥ २ अ ७ । पा ३ । सू ३ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू १ ॥

४ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

५ प्रस्थेऽवृद्धमकक्षादीनाम् ॥ अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ समास स्वर-
प्रकरणे (सि कौ) ।

वार्त्तिकमिति । (कै)

सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वम् । एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् ॥

प्रस्तावेति । (कै)

वार्त्तिकेऽधिकारशब्दोक्तः स इति भावः ॥ वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाद्भेदनिवन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

संप्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

संज्ञेत्येष (भा)

इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम् ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

अधिकारं विनाऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादर्थपरिज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः ॥

वाक्याध्याहारेणेति । (कै)

“इदमिदानीमिति” वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः ॥ ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीले ङीप्स्यादत आह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

अन्यपदार्थस्याशब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह

समाहार इति । (कै)

१ पाचान्तादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादिसंगच्छते ।

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ पात्रायन्तस्य नेति वार्त्तिकेन ॥ वा अ २ । पा ४ । सू ३० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१२३

(अ. १।पा. १।आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्रपाठादित्यभिमानः ॥ नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्ती-
त्यादिव्यर्थमत आह

यथेति ॥ (कै)

यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यं तथापि भाष्ये १पदसमूह
एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽ-

२नर्थकानि वाक्यानीति (भा)

न विरुद्धम् ॥

झटिति । (कै)

विनाचार्याचारादिज्ञानेन ॥

पदार्थानाम् । (कै)

कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् ॥ स्फुरक्ततोऽपत्यं स्फुर्यक्ततः । उप-
चारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति ।

व्यवहारादिति । (कै)

अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तियाहकशिरोमणिः ।
भाष्ये

वेदे याज्ञिका (भा)

इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः ॥ वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं
तेषां द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये

१ पदसमूहे एव । ख ॥

२ अत्रैव भाष्ये ।

इहैवेति । (भा)

“वृद्धिरादैच्” सूत्रे एवेत्यर्थः ॥ असत्याः शक्तेर्याख्यानेनोत्पा-
दयितुमशक्यत्वादाह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

प्रत्यायनशक्तिः । (कै)

प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये

उदाहरन्तीति । (भा)

“वृद्धिरादैजि”ति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सि^१चि वृद्धि-
रित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अक्षैषीद्^२ अश्रौषीदित्युदाहरन्ती-
त्यर्थः । एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णय
“वृद्धिरादैच्” सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च
निर्णयन्तीति भावः ॥

तेन । (भा)

अपराचार्योक्तोदाहरणेन ॥ नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेद आदैच्यपि
तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह

आकृत्येति । (कै)

बहुव्रीहिरिति भावः ॥ “अनाकृतिरि”त्येतद्व्यायसिद्धमित्याह

लाघवार्थमिति ॥ (कै)

नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेकाः कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १२५
(अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

प्रयोजनेति । (कै)

सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा । प्रयोजनाभा-
वादिति भावः ॥

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । (कै ।

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः ॥ वस्तुतो भाष्ये

आकृतिमत (भा)

इत्यस्य भेदवत् इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तन्नारोपितः सः ।
आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न
ङीषिति कश्चित् ॥

स कथं वृत्तिकारानिति । (कै)

तस्यैवेति (भा)

भाष्यस्य तदीयस्यैवेत्यर्थ १ इति भावः ॥

२ लिंगेन वेत्येतदिति । (कै)

लिङ्गाऽऽसंगः । इत्थं लिङ्गासङ्गेति २ च वक्तव्यमित्यर्थः ॥

ङकारादिष्विति । (कै) . . .

धात्वादिपठितेष्वित्यर्थः ॥ ननु संज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्संज्ञाद्यभावे
कथं तेषां निवृत्तिरत आह भाष्ये

१ “इति भावः” इत्यारभ्य “धात्वादिपठितेष्वित्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति ॥
ख ॥

२ लिङ्गेनचेत्येतदिति । इ ॥

३ इत्थं लिङ्गासङ्गेति ॥ क ॥

स्वभावतः संज्ञेति । (भा)

तद्वाच्ये

संज्ञा संज्ञिनमिति ॥ (भा)

भाष्ये

अपाणिनीयन्विति । (भा)

अनन्तस्थलेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत् 'प्रतिज्ञा-
करणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ॥ ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भाव-
प्रतीत्या चै सति प्रमाणीभूत इति स्यात्तदविवक्षायां तु प्रमाण-
माचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह

प्रामाण्यमिति ॥ (कै)

वृत्तिविषये (कै)

इति प्रकृताभिप्रायम् ॥

प्रमादः (कै)

पिशाचादिसंबन्धः ॥

आगमः (कै)

संप्रदायः । प्रकृतभाष्योक्तिर्वा ॥

१ प्रतिज्ञाकरणं च । इ ॥

२ अभूततद्भावे ह्यभवस्तियोगे संप्रत्यकर्तारि चिः । अ ५ । पा ४ ।

सू ५० ॥ इत्यनेनाभूततद्भावेऽर्थे “चिः” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१२७

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

भाष्येऽनर्थकेनेति । (भा)

बोधार्थरहितेनेत्यर्थः । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेऽपि
दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्य-
माणसूत्रादिप्रत्याख्यानासंगतिः ॥

संज्ञासंप्रत्ययाय । (कै)

संज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये

किमत इति । (भा)

अतस्तादृशकर्तृकत्वात् किं कथमर्थवत्त्वं यत् यतस्तदशक्यनिरू-
पणमित्युच्यते ।

साध्वनुशासने (भा)

इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाण्डता वारिता ॥

द्वन्द्वत्वादिति । (कै)

अनयोरि- (कै)

त्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादि-
ति भावः ॥ भाष्ये

अविशेषेणेति । (भा)

प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः ॥

ननु वर्णसमानाये आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत

आह

तेषां चेति । (कै)

संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः ॥

१तपर इति (पा)

२आदिरन्त्येनेति च (पा)

तेषां कृतयोरादैच्संज्ञयोर्दन्दिर्देशेन दन्दिशास्त्रेण कृतं साधुत्व-
मित्यर्थः ॥ ऐजित्यपि तन्मूलका “दिरन्त्येने”त्यनेन बोधितमित्याश-
येन भाष्ये

३अक्षरसमाम्नाय उपदिष्टा (भा)

इत्युक्तम् । ननु “उपसर्जनं पूर्वं परस्वे”त्यादिभिः प्रयोगनियम
आरभ्यत एवेत्यत आह

प्रयुज्यत इति ॥ (कै)

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

गत्युपसर्गनिरासः । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ ॥

पदावयवस्येति । (कै)

४आदिना द्योतकाः । युक्त्यन्तरमाह

लोकेचेति । (कै)

शिष्टलोकाभिप्रायं प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः ॥

केवलः । (कै)

आदैच्पदा^५संबद्धः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७१ ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव कैयटे ॥

५ आदैच् पदासम्बन्धः । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १२६
(अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

संस्कृत्येति (भा)

१ साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः ।

अभिसंबन्धः । (भा)

पौर्वापर्यलक्षणः ॥ षष्ठ्यभावेऽपि

१ नाभिनभमि- (पा)

त्यादौ आदेशदर्शनादाह

स्थानेति । (कै)

१ षष्ठीस्थाने (पा)

इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरण-
व्युत्पत्त्याऽर्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसंगवाची च तन्त्रेणोपादीयते ।
अन्यथा^४ केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददौत । एवं च याऽनियोगा
षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धार्थिकैवेत्येकोऽर्थः । द्वितीये तु षष्ठी-
शब्दो लक्षणया स्थानिपरः ।

स्थाने

इति सप्तमी वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या ॥ योगश-
ब्दश्च युज्यते इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची । ततो^५ऽर्श आद्यच् । तेन
स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः ॥ भाष्यस्य तु

१ साधुनान्वाख्यायेत्यर्थः ॥ इ ॥

२ उगवादिगणसूत्रम् । उगवादिभ्योयत् ॥ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

४ अन्यथा केवलार्थशब्दं वोपाददौत ॥ इ ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच् । (अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥) इत्यनेन ॥

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य वाचका उच्यन्ते न चात्रा-
दैचु षष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोऽर्थमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः ॥

षष्ठ्यर्थाभावादिति । (कै)

षष्ठीबोधस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः ॥

तदर्थसद्भावादिति । (कै)

आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं
प्रसङ्ग एव स चार्थवत् एव । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एवं
चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ-
स्यैव आदेशतेति वदन्ति ॥

अत्रापीति । (कै)

वस्तुतोऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादिलि-
ङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह ।

देशेति । (कै)

देशविशेषप्रतिपत्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीति^१र्न यत्नं विनेत्यर्थः ॥

इदं खल्वपीति (भा)

भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणामसंभवं प्रतिपादयति^२ तद्व्याचष्टे

विशेषणेति ॥ (कै)

१ “आदेशाः” इत्यधिकम् । ख ।

२ प्रतीतिर्यत्नाभावेनेत्यर्थः ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

३ “तद्व्याचष्टे विशेषणेति” इति नास्ति । इ । ख । ग ॥

अस्ति सामानाधिकरण्यमिति । (कै)

न च^१ तादृशे संज्ञासंज्ञित्वसंभावनेति भावः ॥

इत्युभयोरिति । (कै)

विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्य स्वरूपदर्शनायेत्यर्थः ॥

संज्ञासंज्ञिनोरपीति । (कै)

उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव संज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तरा-
दिसजातीयाच्च होमादेर्यवच्छिनत्तीति विशेषणम् । संज्ञी च व्यव-
च्छेद्यः सन् विशेष्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्येवेति
भावः ॥

प्रसिद्धीति । (कै)

“द्वयोर्हि प्रतीते”त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यदा सत्यपि
व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे, संज्ञासंज्ञिनो^२र्विशेषणविशेष्यभावो लोके न
प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेका-
भिधेयसंबन्धस्तत्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन
विशेषणत्वादेश्वार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति
^३भाष्यासंगतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा
सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसंगति^४रत आह

१ न च तादृश । ख ॥

२ “द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके

विशेषणविशेष्यभावो भवति” । अत्रैवाग्रे उक्तम् ॥

३ विशेष्यविशेषणभावः ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ ४ भाष्यासंगतिः ॥ क ॥

५ सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गतेः ॥ ख । इ ॥

तत्त्विति ॥ (कै)

भिन्नप्रवृत्तौ- (कै)

त्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । “अग्रे देवि सर-
स्वति इडे काव्ये विह्व्ये एतानि तेऽग्रे नामानी”त्यादौ

‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पा)

इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र “सामान्यवचनग्रहणमिति” तत्सूत्रस्य भाष्य-
विरोधापत्तेर्युगपदधिकरणवचनता पक्षे पट्वीमृद्वावित्यत्र समाना-
धिकरणलक्षणपुंवद्भावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिकं
चोपपद्यत इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

भाष्ये

संज्ञासंज्ञिनोरि- (भा)

त्यत्र संज्ञिपदेन ^१संज्ञिसमर्पकः शब्दोऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः
प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि तत्संबन्धात् । संज्ञिवोधकशब्दे च संज्ञिगत-
तत्तद्धर्मः^२ प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं च वृद्धिशब्दवदभिज्ञा आदैच्
इति बोधः । ‘वृद्धिशब्दवत्त्वं च लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः ॥

अन्ये त्विति । (कै)

‘संज्ञासंज्ञिनोस्तूक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् ।

१ अ ८ । पा १ । सू ७३ ॥

२ संज्ञिसमर्पकशब्दः ॥ क ॥

३ तत्तद्धर्मप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ क ॥ ख ॥

४ संज्ञासंज्ञिनोस्तूक्तप्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥ ख ॥

महाभाष्यप्रदे गोतः । १३३
 (अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच्। १। १। १।)
 एकविभक्ति^१कलन्वत्र पक्षे शब्दद्वाराबो. विभक्तिशब्देन शक्ति-
 र्वा । भाष्ये

^२संज्ञासंज्ञिनोः (भा)

इत्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः ।

अन्ये त्विति- (कै)

मतेऽरुचिबीजन्तु

^३प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)

बहुव्रीहिस्वरसमझः ।

^४विशेषणविशेष्यभावो भवती- (भा)

त्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ननु वैयाकरणानामादै-
 च्छब्दः प्रतीतपदार्थ^५एवेत्यत आह

.न हीति । (कै)

वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्ध्या-
 दिशब्दाः शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः ।
 तदुक्तं हरिणा

१ एकविभक्तित्वं त्वत्र ॥ क ॥

२ “विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा” इत्यत्र ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह ॥ क । ख । ग । इ ॥

६ इति शेषः ॥ इ ॥

(बुद्धिर्वादिच । १। १। १।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

बुद्ध्यादयो यो दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः ।

आदैः प्र तः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभि-
रिति ॥ १ ॥

सुनाधिकरणं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ॥ भाष्ये

यचोभे (भा)

ति । प्रत्ययः । अनीयरित्यादौ ।

लघ्वर्थमि- (भा)

त्यस्य लघ्वर्थमित्यर्थः ॥

न मांसपिण्ड इति । (भा)

दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसंभवादिति भावः ॥

सतो ह्यै- (भा)

त्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह

बुध्येति । (कै)

अत एव “सावर्णिर्भवितामनुरि”त्यादौ न दोषः । एवं च सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्याविषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्तास-

महाभाष्यप्रदे

(अ. १। पा. १। आ. ३)

माविष्ट १एवचार्थः शब्देन बोध्यत इति
पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह

शब्देन पूर्वमिति ॥ (कै)

भाष्ये

माङ्गलिको (भा)

मङ्गलप्रयोजनः ।

महतोऽ- (भा)

र्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति

शास्त्रौघस्य (भा)

इत्युक्तम् ।

मङ्गलादीनी- (भा)

त्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् ।

प्रयन्ते । (भा)

विस्तृतानि भवन्ति । तेन समाप्तिरर्थाच्चिन्ता ॥

आर्थस्त्वन्यथेति । (कै)

आदैज् वृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया
हेतुत्वादिति भावः ॥ कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत
आह

रीपोद्योतः ।

(अ. १। पा. १। आ. ३)

त्विति । (कै)

रचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः । एवं चानु-
म बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं चम्यता-
अचैकशब्दः प्रथमार्थकः । प्रथमं तथाकरणं मङ्ग-
लं चान्यत्रापि तथाकरणम् उद्देश्य विधेयभावेनान्वये
साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः ॥

परिभाषेति । (कै)

तदा हि यत्राप्युक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्
प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । किं चैव-
मपृक्तसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परि-
भाषात्वेऽपि एकाल् १प्रत्यय २इत्याद्युद्देशेनापृक्तपदवद्देशस्यत्वं विधे-
यम् । पदपरत्वार्थन्तवापि लक्षणावश्यकत्वेन ३सामानाधिकरण्यान्व-
यार्थन्तावत्पर्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पददयाध्याहारे गौरवाच्च ॥
एवंच परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव ४पूर्वं पाठोयुक्तः । आनुपूर्वीव्य-
त्यासाद्बोधस्तुभयोः सम इति वदन्ति ॥ भाष्ये

अनुवर्त्यस्यादिति । (भा)

तच्चासम्बद्धवद्भववायादशक्यमिति भावः ॥

१ अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥ अ १ । पा २ । सू ४१ ॥

२ इत्याद्युद्देशेन ॥ ख ॥

३ सामानाधिकरण्यार्थं तावत् । ख ॥

४ तस्यैव पूर्वपाठो युक्तः । ख । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १३०
[(अ. १। पा. १। व्या. ३) (वृद्धिरादैच् । १। १। १।)]

अस्थाने । (मा)

अनवसरे ।

भिद्यते । (मा) स्तथा

विसृज्यं भवतीत्यर्थः ॥

अभिसम्बन्धः । (मा)

संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः ॥

तस्याकृतः (मा)

इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः ॥ तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं
शक्य इति भावः ॥

अथ तत्रेति । (मा)

अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ॥

सतो वृद्ध्यादिष्विति । (कै)

सतो निष्पन्नस्य ॥

संज्ञाभावात् । (मा)

संज्ञासम्बन्धात् ॥

तदाश्रये (मा)

संज्ञाश्रये । संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे

१ मृजेर्हृद्धिः (पा)

इत्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु

१ मृजेर्हृद्धिः । अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः (भा)

वाक्याङ्गसिद्धिरित्यर्थः ॥ अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति ॥ पर्यर्थः ॥ वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत्
फलतः ॥

नौ (कै)

इति ॥

सामग्र्यन्तरेति । (कै)

कारणान्तरेत्यर्थः ॥

सूचकम् । (भा)

कीलादि । न च सामान्यलक्षणा भूतभाविसकलविषयकश-
क्तिग्रहः संभवत्येव । अन्यथा तवापि तत्तद्वोद्बुद्धावसन्निहितसकला-
कारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणा-
नङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारण-
भावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् ॥ जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य
स्वाश्रयौभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तु-
मशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधासंभवेन

१मृजेर्द्वि- (पा)

त्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रय इति भावात् ।

१वृद्धिरादैजि- (पा)

त्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासंभ-

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

वेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च । यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वये”त्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिद्ध्यति । यथाच तत्रोत्पत्त्यनन्तरङ्गहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि । स्पष्टं चेदम्

^१इग्यण (पा)

इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये

सिद्ध्यन्विति । (भा)

एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ।

न्यायेति । (कै)

^२वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः ॥

ननु ^३वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह

अन्यथेति । (कै)

एवं च तमादाय तत्रापि संभवः । इन्द्रनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः ॥

समुदायेति । (कै)

“मातापित्रोर्मृतेऽहनी”ति वद्बोधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः ॥

१ इग्यणः सम्प्रसारणम् । अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

२ वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ क ॥

३ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ अ १ । पा १ । सू ७३ ॥

उभयचेति । (कै)

समुदायेऽवयवेचेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतु-

र्युगपदिति । (कै)

फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति । तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमिति अतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

भाष्यकारास्त्विति । (कै)

तदेकदेशीत्यर्थः । हे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं सहार्थकमिति भावः ॥ न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह भाष्ये

प्रत्यवयवमिति । (कै)

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किन्तु अन्तार्थोऽत आह

अचेति । (कै)

वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात् फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह

तच्चेति ॥ (कै)

ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तेत्यपि वक्तुं शक्यमत आह

तृप्तिफलत्वाच्चेति ॥ (कै)

सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह
नाक्येति ॥ (कै)

गौतादीति । (कै)

आदिना नृत्तवाद्यादि । अन्वर्थत्वं^१ संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति ।
सूत्रानुसारात् तच्च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् ।
प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह

वृद्धिसंज्ञेति ॥ (कै)

लिङ्गादिति । (कै)

“^२प्रस्थेऽवृद्धमिति” निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः । न च
नामधेयरूप^३मालादीनामाद्युदात्तार्थन्तत् । तस्य वा नामधेयस्येति
पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् । “अभिव्यक्तेति” न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः ॥
^४समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह

अत्र शतस्येति । (कै)

एवंचा^५कथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके ॥

१ नृत्यवाद्यादि । ख ॥

२ अन्वर्थत्वात् । ख ॥

३ प्रस्थेऽवृद्धमकक्षादीनाम् । अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ सिद्धान्तकौमुद्यां
समासस्वरप्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

४ मालादीनां च । अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥ वृद्धाणाम् आद्युदात्तार्थ-
मिदम् ॥

५ समुदाये युक्तिमाह । ख ॥

६ अकथितं च । अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

उद्देश्यत्वरूपमायं प्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । दण्डेष्व-
स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः । शा-
सनं नियन्त्रणम् । १ तत्र एयन्त इव कर्तुरित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्त्तृ-
प्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां
शाब्दं प्राधान्यं^१न्तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः ॥

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्

इत्युक्तेः ॥ दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते ।

अपादानस्थानप्राप्ता (कै)

इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे ॥

शतस्य प्राधान्यमिति । (कै)

शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भावः ॥ नन्वन्तरेणा-
पीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत
आह

न्यायादिति । (कै)

^१शतदण्डनन्यायेत्यर्थः ॥

योगविभागेति । (कै)

तिङन्तसमासायेति भावः ॥ भाष्ये

१ एयन्त इव । क ॥ इ ॥

२ प्राधान्यात्तत्रैव । क ॥

३ शतदण्डनन्यायादित्यर्थः । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १४३
(अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

किमर्थमिति । (भा)

चतुर्थीतत्पुरुषः ॥

तपरकरणं क्रियते (भा)

इति । पाकं पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सह प्रयोगः ।

१ अत्वजातेभिन्नकालावर्णवृत्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति ।

व्यक्तिरिति ॥ (कै)

यद्गुणस्य (कै)

इत्यादि वज्रघोहिः ॥ भाष्ये

किं च कारणमिति । (भा)

२ निमित्तकारणहेतुष्विति (वा)

हेतौ प्रथमा ॥

अस्तिप्रयोजनमेतदिति (भा)

काका सूचितमनुशयं पृच्छति

किं तर्हीति । (भा)

किं तर्हीति प्रश्ने ॥

इति । (भा)

इदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तदाह

भेदकत्वादि- (कै)

त्यादि ॥

१ अत्वजातेः । इ ॥

२ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनम् । इति वार्त्तिकेन ॥

जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदं
मुदाहरणं स्यादत आह

उदकत्वेति ॥ (कै)

१आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

१वालो युवेति (भा)

भाष्ये

स्वामाख्यां न जहाती- (भा)

त्यनुकर्षः । एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितम् ॥ ननु गुणेषु-
भयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न । यत
उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह

आम्नायेति ॥ (कै)

ननूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन

किं पुनरन्याय्यमिति (भा)

प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

शास्त्रे इति ॥ (कै)

अचेति । (भा)

निर्धारणसप्तमी नेति भावः ॥

१ “एकोऽयमात्मा उदकं नाम” इत्यादिना ।

२ भाष्ये वालो युवेति । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१४५

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

‘इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

विधेयाण् भिन्नविषय इति शेषः ॥ तच्चैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय
इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति

यदयमिति ॥ (भा)

प्रयत्नम् । (कै)

स्वशब्देनोपादानरूपम् ॥

कथमिति । (कै)

यथा बध्नादेशे उदात्तनिपातनेन

‘एकाच् (पा)

इति सूत्रस्थमेकाच् ग्रहणं न कार्यमिति ॥

यः स्वरः प्राप्त इति । (कै)

हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः ॥ न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदा-
त्तत्वेनादेशानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं
विवचार्यमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । पर-
मास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवचायां
मानाभावादित्याशयात् ॥ नन्वेवमपि चतसर्याद्युदात्तनिपातनसाम-
र्थ्याच्चतस्र इत्यत्र

‘चतुरः शसी- (पा)

त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम् । चतुः शब्दस्य

१ इत्येवं न्याय्यमिति । क ॥

२ अ ७ । पा २ । सू १० ॥

३ चतुरः शसि । अ ६ । पा १ । सू १६७ अन्तोदात्तविधायकमिदम् ॥

१४६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

१न्त्रः संख्याया (पा)

इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिक चतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या

चतुरः शसी- (पा)

त्येतद्वाधकत्वायोगादत आह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

एकश्रुतिश्च

१विभाषा छन्दसीति (पा)

वैकल्पिकी । तत्पाठे कचिदुदात्तोच्चारणं विवचार्थम् । चैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकमित्यविरोधः ।

अन्येतु (कै)

इत्यरुचिबीजन्तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् । तद्रूपा^१यत्नात्तत्रोदात्तादिविवक्षा ।

४तिसृचतसृ (पा)

इत्यत्रापि ५द्वन्द्वप्रयुक्तान्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं

१ त्रः संख्यायाः । आद्युदात्तार्थमिदं फिट् सूत्रम् । पा २ । सू ५ ॥

२ विभाषा छन्दसि । अ १ पा २ । सू ३६ ॥ एकश्रुतिविधायकमिदम् ॥

३ यत्नात् तत्रोदात्तादिविवक्षा । क ॥

४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । अ ७ । पा २ । सू ६६ ॥

५ द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते । क । ख । इ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

१४७

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(हजिरादैच् १। १। १।)

विवचार्यम् । सम्पूर्णाष्टाध्यायी आचार्यैकश्रुत्या पठितेत्यच न
मानम् । कचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा

१दाण्डिनायनादि- (पा)

सूत्रे ऐष्ठाकेति १एतावदेव भाष्यास्तभ्यते । यद्यप्यधेतार एकश्रुत्यै-
वाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिव-
दुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

स्वरितादेरिति । (भा)

भाष्ये उपलक्षणम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि
बोध्यम् ॥

आश्रीयमाण इति । (भा)

शब्देन निपातनेन वाऽऽश्रीयमाण इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादि-
ग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह

अजिति ॥ (कै)

ऐजर्थन्तपरत्वमित्याह

इदं तर्हीति (भा)

भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि श्रुतः

१श्रुतावैच (पा)

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ कार्यकालमाश्रित्य नोदयति ।

१ अ ६ । पा ४ । सू १७४ ॥

२ एतदेव च भाष्यास्तभ्यते । क ॥

३ श्रुतावैच इदुतौ । अ ८ । पा २ । सू १०६ ॥

नन्विति । (भा)

अयं भावः । तत्पक्षे

१मृजेर्द्विरि- (पा)

त्यादौ उपस्थितं

वृद्धिरादैजिति (पा)

पदैकवाक्यतयाचेति । एकं वृद्धिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनु-
वाद एव । एवं च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः ।

१अनुवादकल्पनापेक्षया २तत्रोपस्थितं

वृद्धिरादैजिति (पा)

तत्रैव शक्तिग्रहं सम्पाद्य वाक्यभेदेन

मृजेर्द्विरित्य- (पा)

स्यार्थं बोधयति ॥ “ज्योतिष्टोमेन यजेते”त्यादौ तु शक्तिग्राहक-
शास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यसामधेयत्वाव-
गतिः कल्प्यते । न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं
पदस्यानुवादकल्पनं चेति ॥ यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैज्

१ अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

२ अनुवादकल्पनापेक्षया । क । ख । ग । इ ॥

३ यत्रोपस्थितम् । क ॥

४ अनुवादकल्पनम् । क । इ ॥ ‘पदस्यानुवादकल्पनं चेति’ इति
ख पुस्तके नास्ति ॥

अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

वृद्धिरादैजि- (पा)

इत्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ यथा च ज्योति-
ष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगति-
स्तथेहापि “मृजेर्द्विरि”त्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव-
गतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात् परं
संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति^१ । तन्न ।

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं
भस्येत्युपस्थितमिदं भवति ।

यचिभमि- (पा)

तीति ।

ष्यङः संप्रसारणमिति (पा)

सूत्रस्य भाष्येण

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं
प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ॥
ईदृदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति^२ (पा)

१ संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति चेन्न । क ॥

२ स्पष्टाचेयं परिभाषेन्दुशेखरे ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १८ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

५ सूत्र भाष्येण । क ॥

६ अ १ । पा १ । सू ११ ॥

७ ईदृदेदितिसूत्रस्य - । सम् ॥

अदसो मादिति (पा)

सूचस्यभाष्येण च विरोधात् । तद्व्रीत्या अपस्थितमिदं भवति
 “यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥ १ “अथ संज्ञे”त्यादिप्रकृतसूचस्यवार्त्तिक-
 विरोधश्च । प्रकारान्तरेणाचत्य तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च ।
 किञ्च

मृजेर्द्विरि- (पा)

त्यादिसूचस्यवृद्धादिपदानां तदुपस्थितिसम्पत्त्या चारितार्थ्येन खोप-
 स्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावात् “तत्रेक्परिभाषा”नुपस्थित्यापत्तिः ।
 वृद्धिपदेनाविधानात् । “मृजेर्द्विरि”त्यादौ इक्पदोपस्थापकस्यापि
 विधेयाकाङ्क्षासत्तात् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः ।
 ४ एवं च ज्योतिष्टोमवाक्यादैल्लक्षणेनात्र नामधेयता दुरुपपादा । किं
 खोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात् संज्ञासूत्रत्वं वा “इकोगुणे”त्यादि-
 वदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्धादिपदै-
 र्वृत्त्या बोधनश्च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिः

० ० ० अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥ अदसो मादिति नास्ति । सम् ॥

२ यच्चतीत्येव । क ॥

३ भाष्ये उक्तमत्रैव ॥

४ एवं ज्योतिष्टोमवाक्यात् । क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १५९
(अ. १। पा. १। आ. ३) (बद्धिरादैच् । १। १। १।)

‘वृद्धिर्यस्ये- (पा)

त्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये

किं तकार इति । (भा)

अस्य तादपि परस्पर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेषः ॥

सम्बन्धाभावादिति । (कै)

शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः ॥ तान्तस्य पदत्वाभावे ज्ञत्वं न
स्यादिति भावः । आनुषङ्गिकं फलं दर्शयति

ज्ञापकद्वारेणेति ॥ (कै)

—

इको गुणवृद्धौ । १।१।३॥

गुणवृद्धिग्रहस्योत्तरत्र निषेधसमर्पणायावश्यकत्वेऽपि इक् पद-
स्येकः स्थान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽयं प्रश्नो
भाष्ये

इगग्रहणमिति ॥ (भा)

ननु इग् ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत आह

स्थानित्वस्येति ॥ (कै)

ननु आकारस्य वृद्ध्यादाहरणादाने गुणांशे च अकारोदाहरणा-
दाने किं बीजमत आह

आकारस्येति ॥ (कै)

वृद्धिविधौ । (कै)

सिचि वृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ । अपवादत्वात् सगिड्भ्यां
सा बाध्यते इति भावः ॥ इतरवृद्धिविधौ सम्भवेऽप्याह

विशेषाभावादिति ॥ (कै)

अकारस्येति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५३

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ। १। १। ३।)

‘एयसोपाविति (वा)

पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः ।
पुन्रीयतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् ॥

आकारस्य गुणः । (भा)

‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रित्यनेन ॥ नन्वैकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह

एचामिति । (कै)

सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः ॥

आर्द्धधातुकोपदेश इति । (कै)

गुणनिष्पन्नश्च तदुत्तरकालिक इति भावः ॥

‘प्रतिपत्ति लाघवम् । (कै)

प्रक्रियांलाघवम् ।

“तेभ्योऽपि विवृतावेडनै ताभ्यामैचौ तथैव च”

इति पाणिनीयश्रुतिः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ।

इग् ग्रहणेति । (कै)

ततश्च

१ “एयसोपावियङ्यगुणवृद्धिदोर्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन” । अतो लोपः

(अ. ६। पा. ४। सू. ४८) इति सूत्रस्यवार्तिकम् ।

२ अ. ७। पा. ३। सू. ८४ ।

३ प्रतिपत्तिलाघवार्थमित्यस्ति ॥

१मिदेरिति (पा)

नावयवषष्टौ किन्तु स्थानषष्टौति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः ।
भाष्ये

नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति । (भा)

कचिन्यायेन । “ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानि” इति प्रतिज्ञा-
याये ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमत आह

विशेषेति ॥ (कै)

टकः कित्त्वं ज्ञापकं यं विधिं प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादना-
येत्यर्थः ॥ शङ्कते

केचिदिति ॥ (कै)

यदप्युच्यते इति । (कै)

समुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेषः ॥

आर्थेन । (कै)

सामर्थ्यप्राप्तेन । १भङ्गस्य भङ्गसदृश इति भावः ॥

१ग्लायत इत्यादीति । (कै)

आदिना जग्लावित्यादि ॥ नन्वेवमात्त्वमपि बाध्येत नहि तस्यै-
कारो निमित्तं ग्ले इति पाठेऽपि सुकरत्वाद् अत आह

१ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

२ भङ्गस्य भङ्गः सदृश इति भावः । क । ग । इ ॥

३ ग्लायत इति । इ । ख । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५५

(अ. १। पा. १। अ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

१न ध्यायेति । (कै)

१ध्या इति कृतात्त्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापना-
दिति भावः ॥ न चास्य सौचत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौचत्वकल्प-
नापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः ॥ न च रैशब्दादिभ्य
आचारकिपि रायतीत्यादौ संध्यचरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् ।
एजन्तेभ्य आचारक्त्वभाव एतद् १भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् ॥

गुणवदिति । (कै)

वैधर्म्यं दृष्टान्तः ॥ ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदा-
चित्सानुनासिकोऽपिस्यादत आह

रूपग्रहणस्येति ॥ (कै)

परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं
प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकाङ्क्षा-
यामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासम्भवात्
परशब्देन यद्गुणकस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्या-
शयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूप-
त्वाभावेन व्यावृत्त्यसम्भवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः ॥

ननु

गमेरप्ययं ड इति (भा)

भाष्यमनुपपन्नं गमो गमश्च

१ न ध्याये इति । क ॥

२ “ध्या इति” इति नास्ति । क ॥

३ भाष्यकारप्रामाण्यात् । क ॥

१५६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। अ. ३)

१अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)

सूत्रे पठितेन

२अन्यत्रापि दृश्यत इति (वा)

वार्त्तिकेन नगोऽग इत्यादौ उच्य सत्त्वादत आह

सप्तम्यामिति । (कै)

३सप्तम्यां जनेरि- (पा)

त्युत्तरं पठिते

४अन्येष्वपि दृश्यते (पा)

इति सूत्रे दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन^५ तेनैव प्रकृत्य-
न्तरादपि उ विद्धे “अन्तात्यन्तेति” प्रकरणस्य वार्त्तिकं न कार्य-
मिति भावः ॥ भाष्ये

आन्तर्यत औकार इति । (भा)

स्थानत आन्तर्यादिति भावः ॥ ननु

६तनोतेर्डउः सन्वच्चेति

डित्करणम्

१ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । अ ३ । पा २ । सू ४८ ॥

२ अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । वा ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ६७ ॥

४ अ ३ । पा २ । सू १०१ ॥

५ व्यभिचारार्थत्वेनैव । क ॥

६ “तनोतेर्डउः सन्वच्च” । सू ७३० ॥ उणादिसूत्रम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५७

(अ. १। पा. १। आ. १)

(इको गुणवृद्धी । १। १। ३।)

१न व्यञ्जनस्य गुण (भा)

इति चेन्न ॥ उणादिनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् ॥ न चैवमपि
स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि
व्यञ्जने न १प्रवर्तन्ते इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यति-
प्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः ॥ १“स्थानेऽन्तर-
तमे” इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये २प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भव-
३दुक्तित्वाच्च ॥ भाष्ये

एतेऽपीति ॥ (भा)

अौकारादयः । एषु उदाहरणेष्विकः

प्राप्नुवन्ती- (भा)

त्यन्वयः ॥

स (भा)

इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः ॥

१त्यदादीनाम (पा)

इत्यत्र “त्यदादीनामि”ति तु

१ एतत् सूत्रस्य भाष्यम् ॥

२ प्रवर्तते । क ॥

३ “स्थानेऽन्तरतम” इति सूत्रे । अ १ । पा १ । सू ५० ॥

४ प्रत्याख्यातत्वेनास्याः । क ॥

५ उक्तित्वाच्च । ख ॥

६ अ ७ । पा २ । सू १०२

‘तदोः सः सावि- (पा)

त्युत्तरार्थं स्यात् । संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् ॥

आश्रितेति । (कै)

आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैचु विधीय-
मानेषु तदर्थमित्यर्थः ॥

तेनेति । (कै)

इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थ-
लाभ इति भावः ॥ अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धौ
इत्युच्चार्य

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तत (भा)

इत्युक्तम् । उपक्रमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह

अथवेति । (कै)

पुनरुपादानसामर्थ्यादिहृत्यं १गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दवि-
हितगुणवृद्धिस्तार्किकमिति भावः ॥

यादृश इति ॥ (कै)

स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति उत्तरच निषेध्यसमर्प-
णार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५६

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

मानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । “आगन्तू-
नामन्ते निवेश” इति न्यायेन

१अदेष्टु (पा)

सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूप-
परत्वं तस्य । उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् ।

२इक इति (पा)

सूत्रेऽपि

न धात्वि- (पा)

त्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वम् । ‘इक इति’ षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्या-
शङ्कात् ॥

नपुंसकस्येति ॥ (कै)

३“घञजपः पुंसीति” तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भाव-
विषयमेवैतदिति । तन्न । मांसं भक्ष्योऽस्येति

४कर्मण्यणिति (पा)

सूत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥

तेनेति । (कै)

अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्यान्य-
सम्बन्धनिवृत्तये इति भावः ॥ भाष्ये

१ अ १। पा १। सू २॥

२ अ १। पा १। सू ३॥

३ घञजपाःपुंसि । इ । क ॥

४ अ ३। पा २। सू १॥

‘वृद्धिरादैज् अदेङ्गुण’ (भा)

इति सूचक्रमनिर्देशः । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङ् इत्यत्र
सम्बन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । “इको गुणवृद्धौ” इत्युक्तिस्तु यथा
व्यासाभिप्रायेण ॥

‘आदैजदेङ्ग्रहणमिति । (भा)

स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः ।
कश्चित्तु आदैजग्रहणं निवृत्तमित्येवपाठः ॥ ननु मण्डूकस्य चेतनत्वा-
त्तथा गतिसम्भवेऽपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

स्वरितत्वासङ्गाद् अनुवर्त्तमानस्यापीतिशेषः ॥

इहेति । (कै)

इक इति (कै)

सूत्रे इत्यर्थः ॥ “अदेङि”त्यत्र तु न सम्बन्धः । गुणसंज्ञासम्बन्धेनादेङ्
निराकाङ्क्षत्वादितिर्बोध्यम् ॥ नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं भिन्नविषय-
संज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठः । तस्येदानीमपि सत्त्वेन
करिष्यत इत्यस्यासङ्गतेः ।

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । १६१
(अ. १। पा. १। अ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३)

शोरणावि- (पा)

त्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह

एक इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिकाले । (कै)

लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले ॥

एककालेति । (कै)

आदैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति सङ्गाहकवाक्यार्थबोध
एककाल इति भावः ॥ समूहालम्बनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति
तात्पर्यम् । यदादैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थ-
बोध इति तात्पर्यम्^१ ।

शोरणावि- (पा)

त्यादौ अवान्तरवाक्यार्थभेदाद्भेदोऽपः ॥ केचित्तु एककाला प्रति-
पत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसंबन्धाभावः कुत
इति चिन्त्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तरं निराकाङ्क्षत-
यान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो न ह्येतदेकयोग
इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसम्बन्धाप्राप्तावनेकसम्बन्धाच्च
स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः

१ शोरणौ यत्कर्म णौ चेत् सकर्तृनाध्याने ॥ अ १ । पा ३ । सू ६७ ॥

२ प्रतिपत्तिः वाक्यार्थबोधः । इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख । इ ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ६७ ॥

‘तदधीते तद्दे- (पा)

त्यत्र द्विसद्व्यवहारादेकयोगेऽनुवृत्त्यभाव इति । स्पष्टं चेदं

‘तदस्मिन्नस्तीति (पा)

सूत्रे भाष्ये ॥ एकयोगत्वं च द्वयोः संहिता पाठ एव । वस्तुतः
एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

‘तदस्यास्यस्मिन्निति (पा)

सूत्रे द्विसद्व्यवहाराभावात् ।

तदधीत (पा)

इति सूत्रे तु वालानां सुखबोधाय द्विसद्व्यवहारमित्युक्तं^१ तत्रैवातोऽत्र
भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥ ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः
सामान्यविशेषत्वाभावात् कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह

यथेति । (कै)

आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासन्दिग्धत्वम् । अत एव
तदतिरिक्तावकाशविरहः । तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च । ननु
गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत्कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह

१ अ ४ । पा २ । सू ५६ ॥

२ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । अ ४ । पा २ । सू ६७ ॥

३ तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् । अ ५ । पा २ । सू ६४ ॥

४ इत्युक्तम् । क ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।
(अ. १ । पा. १ । ध्या. ३)

१६३
(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३)

प्रत्ययेति ॥ (कै)

न तस्याद्याकाङ्क्षया ^१प्रत्ययसंज्ञायाः सम्बन्धो येन सन्निहित-
कृत्यादिसंज्ञया निराकाङ्क्षत्वात्प्रत्ययसंज्ञया^२ सम्बन्धः स्यात् । किन्तु
संज्ञाकाङ्क्षया । सा हि स्वस्य वङ्गविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तर-
विषयलाभेऽपि पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । वङ्गविषयत्वं चास्याः
संज्ञिविशेषासम्बन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः ॥ प्रकृते तु
न तथेति बोध्यम् ॥

खञोऽप्राप्ताविति । (कै)

यता सुक्ते इति^३ शेषः । मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरित-
लिङ्गेनानुवर्त्तमानं यत्राकाङ्क्ष्य तत्रैव सम्बध्यते इति विशेषमभि-
धातुमयं पक्षः ॥ स च सम्बन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्रविशेषं
कुर्वतः सूचकतोऽप्यभिमतः ॥ अस्य विशेषस्य प्रागकथनं तु एतद्वि-
शेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति
बोध्यम् ।

इह त्विति ॥ (कै)

अकर्त्तव्यत्वविशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्र इत्यर्थः ॥ अनुवृत्तौ
हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ प्रत्ययसंज्ञया । क । इ ॥

२ प्रत्ययसंज्ञा ॥ क ॥

३ विशेषः । ख ॥

उभयं निवृत्तमिति । (भा)

स्वरितलिङ्गानामङ्गेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः ॥

अपेक्षेति । (कै)

इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षात्समुदायापेक्षायां च सप्त्या-
नुसार एव बीजम् । “अनन्तरस्येति” न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्ते-
त्येतन्नास्तीत्यन्वयः ॥ समुदायत्वं च युगपद्वुद्धौ सन्निधानात् क्रमेणा-
सन्निधानाच्चेति बोध्यम् ॥

षष्ठीति । (कै)

स्थानषष्ठीत्यर्थः ।

‘षष्ठी स्थान इति (पा)

परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां
विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्यार्थबोधो-
त्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या ।

गुणश्रुत्ये- (कै)

त्यस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः ॥

तत्र यदीति । (कै)

बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १६५
(अ. १।पा. १।आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १।१।३)

१सोऽस्येति । (कै)

द्वगन्तस्येति षष्ठ्याः तेनान्येऽस्य १सुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परि-
च्छेदकत्वं तस्येति भावः ॥

तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति । (कै)

तच्छेषशब्दे तन्त्रेण वङ्गव्रीहिवृद्धौ तत्पुरुषाविति भावः ॥ भाष्ये

इको गुणवृद्धौति (भा)

पूर्वपरान्वयि तेनैतद्वयलाभ इति भावः ॥ परिच्छेद्यपरिच्छेदक-
भावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् ॥

अथ त्विति । (कै)

अवान्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन स्थानवृद्धौ त्वसम्भाव-
नया तत्प्रवृत्तावपि पञ्चादिक इत्यस्योपस्थितौ

१मिदेरि- (पा)

त्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयववृद्धौ त्वनिर्णये तदसम्बन्ध
इति भावः ॥

बाधायोगादिति । (कै)

आत्यन्तिकबाधायोगादित्यर्थः ॥ पाक्षिकस्तु बाधः “षोडशी”-
ग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् ॥

१ सोऽस्येत्यारभ्य इति भाव इत्यन्तं नास्ति ख पुस्तके ॥

२ अल्पसंहारात् । क ॥

३ मिदेर्गुणः । अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

१६६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

समुच्चय इति । (कै)

^१मिदेरन्तस्येकस्येत्येवमाकारः ॥

नहीति । (कै)

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य ^२नानेकाभिधायकत्वम् । तन्मे आवृत्तौ
च न मानमिति भावः ॥

अनेकयोगेति । (कै)

एवं च

एकं वाक्यमिति (भा)

भाष्यमयुक्तमिति भावः ॥ उत्तरम् ।

एकस्मिन्नित्यादि ॥ (कै)

^३अङ्गाङ्गिभावश्च न गुणगुणि भाव इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

इकः स्थानित्वादिति । (कै)

साच न

^४अलोऽन्त्य- (पा)

सूत्रप्रवृत्तौ निमित्तम् । अल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् ।

१ मिदेरन्तस्येक इत्येवमाकारः । ख ॥

२ नानैकाभिधायकत्वम् । क ॥

३ अङ्गाङ्गिभावे न गुणगुणिभाव इत्याह । इ । अङ्गाङ्गिभावश्च गुण-
गुणिभाव इत्याह । क । ख ॥

४ अलोऽन्त्यस्य । अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६७

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धी। १। १। ३)

अङ्गस्येति (कै)

च न स्थानषष्ठीति भावः ॥

तद्विशेषणत्वादिति । (कै)

अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

नामावाक्यत्वमिति । (कै)

अत्र पक्षे

१पुगन्ते- (पा)

त्यादि नियमार्थमिति बोध्यम् ॥

मिदादीनामिति । (कै)

गुणादिविधौ परिभाषादयस्य परस्परसम्बन्धापरित्यागेनोपस्था-
नन्तच्छेषत्वं तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्तते इति भावः ॥

भाष्ये

१अनन्त्यत्वादिति । (भा)

तच्छेषपक्षेऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । (भा)

अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यत्रान्य इक् तत्रान्यस्यैक
इत्यर्थ इत्यभिमानः । तदाह

१ पुगन्तलघूपधस्य च । अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

२ अनन्त्यत्वाद्धीति । क । ख । ग । इ ॥

१६८

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणयुद्धी । १ । १ । ३)

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

भेदेनेति । (कै)

शास्त्रस्य बद्धविषयत्वायेत्यर्थः ॥

तत्रेगन्तेष्वेवेति । (कै)

तच्छेषत्वादिति भावः ॥

अन्यत्र । (कै)

अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे ॥

अन्यमलमिति । (कै)

इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्यपरिभाषयेत्यर्थः ॥

अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति (भा)

भाष्ये

अन्यमिकमुपसंक्रान्ते- (भा)

त्यनुकर्षः । एवं च सङ्गाहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वाद्निगन्तविषय-
कलक्षणाभाव एव । आवृत्तौ च न मानमितिभावः । अत एव

गापोष्टकः (पा)

किञ्च सार्थकम् ॥

हिश्च (भा)

हेत्यर्थ इत्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १६६
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३)

मिदादिधिति ॥ (कै)

अनन्त्यस्य चेक इति । (कै)

यद्यपि “जुसि च”^१ इत्यादीनां प्रधानभूतेर्विशेषणत्वे

तस्मिन्निति^२ (पा)

परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गांशे
उत्थिताकाङ्क्षतया^३

जुसि चे- (पा)

त्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यते इत्यभिप्रायः ॥

समानन्यायेति । (कै)

गुणप्रकरणावैकल्याय सर्वचाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादितिभावः ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अयम्भावः । “नह्यनियम” इति श्रुतिः सतिर्वा किन्तु
परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः ॥ फलं चेतरेव्यावृत्ति-
वदितरसङ्गहोऽपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्तनेनावयवषष्ठी-
त्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु
गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्वक्ष्यति

१ अ ७। पा ३। सू ८३ ॥ २ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ उपस्थिताकाङ्क्षतया । क ॥

अनन्त्यस्याप्युकारस्येति ॥ (कै)

नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह

दीर्घस्येति । (कै)

घिसंज्ञावर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याग्निचिते^१ इत्यादौ
प्रसङ्गो बोध्यः ॥

पुनः श्रुतिः । (कै)

पुनर्गुणविधानम् ॥

ननु चेति । (कै)

बहुव्रीहिः समासः सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः ॥
“भिदो” दकारोच्चारणं तु ^१भिन्नो भित्तमित्यादौ चरितार्थम् ॥
“क्रोः” कित्तेनानिग् लक्षणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्तेः । पुनर्विधानमपि
“दापयती”त्यादौ यलोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थ-
मित्याशयः ॥

पुकीति । (कै)

साधवात्तत्पुरुषे निर्णीते “निषादस्थपति” न्यायेन निय-
मार्थत्वञ्च दोषावहमित्यर्थः । ननु पुनर्गुणग्रहणं दापयतीत्यादौ
अनन्त्यस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं ^२नियमार्थत्वमिति चेन्न ।
गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् ॥

१ अग्निचितेत्यादौ । ख ॥

२ भिन्नोभिन्नम् । क ॥

३ नियमार्थमिति चेन्न । क ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । १७१
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। १।)

प्रकृतस्यैवेति । (कै)

अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ॥ न“अनन्तरस्ये”ति न्यायविरुद्धोऽयं नियम
इत्यत आह

अनन्तरस्येति । (कै)

सत्त्वानुसारस्यानाश्रयणे बीजं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादः क्षेत्रे-
नाङ्गीकार इत्याहुः ॥

पिचव्येति । (कै)

१उगवादिभ्यो यत् । (पा)

उवर्णान्तस्याङ्गस्येकोगुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याह दोषोप-
न्यासः । परन्तु १ “सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्तोतीति” भाष्याननुगुणा
सा व्याख्येति चिन्त्योऽयं कैयट इत्याहुः । क्वचित्तु कैयटपुस्तके “पि
चय” इति न दृश्यत एव ॥

तच्छेष (भा)

इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकलग्रस्तोऽपीत्याह

परस्यरेति । (कै)

विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर
इति भावः ॥ अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूशणोद्धारोऽपि नायं तच्छेष
इत्युक्तिः सङ्गच्छते ॥

सन्निपात इति । (कै)

जायमानोऽपि सन्निपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषलोपयोगी । अत एव नापवादत्वमप्युक्तदोषाच्चेति भावः ॥

असम्बद्धमनयेति (भा)

भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्नं चेत्यर्थः ॥

नियमादिति । (भा)

अलोऽन्त्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञानियम इति ॥

तेनैव तस्यायुक्त इति । (भा)

स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः ॥ शेषशेषिणोरभेदमत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् ॥ नन्व-
ङ्गस्येति स्थानषष्ठीदर्शनात् "त्सार्वाधातुके" त्यादा^१वलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृ-
त्त्या कथमिक्परिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह

^२अलोऽन्त्येति । (पा)

अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धे-
रिति भावः ॥

अचाहुरिति । (कै)

अथा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणसम्भवात् । प्रापयति गावावि-
त्यादि त्वेष न जानातीति भावः ॥

१ इत्यादावप्यलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या । क । ख । इ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १७३
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धी । १। १। ३।)

इष्टेति । (कै)

इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमितिभावः ॥

न तु कार्येति । (कै)

द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादितिभावः ॥ वस्तुतः कार्य-
कालपक्षेऽपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतपरत्वमस्येव । अन्यथैकत्र
प्रयोगरूपदेशे १सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोग-
साधनफलकान्येव शास्त्राणि । नचैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्या-
मेषां प्रवृत्तिः । यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेना-
प्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । परिभाषायाः
सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थं तदाकर्षणसम्भवादित्यष्टमे
उपपादयिष्यमाणत्वात् । ध्यनितं चेदं

१तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे (पा)

इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ॥

ननु

द्विकार्ययोग (भा)

इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः । उत द्वयोः परस्परेण
योग इत्यर्थः । उभयथापि २त्रिपदस्तत्पुरुषो दुर्लभः । कर्मधारय-
पूर्वपदकोऽपि न

१ सर्वेषां मिलनेन । क । इ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

३ त्रिपदस्तत्पुरुषः । ख ॥

१दिक् संख्ये (पा)

इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह

द्वाभ्यामित्यादि । (कै)

अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

विप्रतिषेधेति ॥ (कै)

द्विकार्ययोगेऽप्यसम्भवसत्त्वादाह

केवलोऽपीति ॥ (कै)

ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

द्वयोरिति । (कै)

कार्ययोरित्यर्थः ॥ अनन्तरे यजि दीर्घः साधुरनन्तरे झल्लि
एवं १साध्वित्यर्थ इति भावः ॥

१आङ्गुण (पा)

इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य सम्भवादाह

४मिदेरिति ॥ (पा)

न चास्ति सम्भवो युगपदिति । (कै)

युगपदाकार्यद्वयबोधाभावादिति भावः ॥ ननूक्तरीत्याप्रयो-

जनाभावाद्

१ दिक्संख्ये संज्ञायाम् । अ २ । पा १ । सू ५० ॥

२ साधुरित्यर्थः । क । ख । इ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ८७ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१७५

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १: १। ३।)

असौऽन्त्यस्य (पा)

अप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह

यदीदमिति । (कै)

एतदभावे “सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणस्यान्या-
यत्वात्” सर्वचाङ्गस्येति स्थान षष्ठ्येव कृते त्वस्मिन्नवयवषष्ठी सेति
भावः ॥

अथापि कथञ्चिदिति (भा)

भाष्यस्योक्त एवाशयः ॥

क्रोष्ट्रीयमतम् । (कै)

विप्रतिषेधः ॥ असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यः । तत्र विप्र-
तिषेधरहितोऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क सन्निपातः कान्यतरत्यागः स च
कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन १सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद्वयमप्येकपक्षभूतमेव
बोध्यम् ॥

प्रदेशार्थत्वादिति । (कै)

परस्यरेण सम्बन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासम्भवं उक्तः । पदो-
पस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्ग-
मित्येषान्तरङ्गा । तत्त्वेन यद्वच्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्त-
त्वेन पदज्ञानकाल^१ एव । तदुक्तं भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

२ सर्वेष्टाऽसिद्धेः । ख ॥

३ पदज्ञानकाले एव । ख ॥

गुणो भवतीति यच्चे- (भा)

त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठीलिङ्गक इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-
कालिकत्वेन वहिरङ्गः । एवं च मिदादाबुपस्थितेक्परिभाषायाः
सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैयधिकरणान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेव

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यस्यानुपस्थितिः ।

१सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि- (पा)

त्यादौ सामानाधिकरणान्वये

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यनेनान्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रव-
र्त्ततेत्यपास्तम् ।

पर्यालोचनयेति । (कै)

प्रदेशे सति सम्भवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्य-
थात्विक्परिभाषागर्भ एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

१वृद्धिर्भवतीत्यादि । (भा)

१इतिशब्दो यच्चेत्यर्थकः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६०

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

इक इत्येतदिति । (भा)

१इक इति सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनु-
वृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यात् । अतः पुन-
रत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकारा-
पत्तेः । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यचेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति

यचेत्यादि ॥ (भा)

गुणपदं यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न ।

१अतो गुण (पा)

इत्यादावप्यापत्तेः । “भवति” क्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव
गुणवृद्धिग्रहणादत्र विधीयमान इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य
वाऽध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे १परिभाषानोप-
तिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेव

२अचश्चे- (पा)

त्येतद्विषयमेव च ।

३अचो जिण्ती- (पा)

त्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले औताच्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गो-
पस्थितस्य दुर्वलतया नाम्नयः इति दिक् ॥

१ सूत्रे इक इति । क ॥ “इक इति” इति कचिद्धितपुस्तके नास्ति ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नामुवादे । १०२ ॥ परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू ११५ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ. १। पा. १। व्या. ३)

पुकि अन्त इति । (भा)

सुप्पुपेति समासः । भिनत्तीत्यत्र गुणापादनं-

१कडितौ- (पा)

त्यस्य निमित्तषष्ठमीत्वात् । इकः

सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रितिविशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उत्थिताङ्गत्वात् । भाष्ये

यणादिपरं गुण इति । (भा)

यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन चिप्रादेः सर्वादेशो
गुणः सिद्धः स्थूलादौ तु

१ओर्गुण (पा)

इत्येव सिद्धमिति भावः ॥ ननु पूर्वस्थेत्युक्तावपि यणपेक्षादेः पर-
मित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूला-
दिषु यकारादेर्गुणः स्याद् यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य
च गुण इत्यर्थे चिप्रचुद्रयोरन्यस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह

अत्र चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वादिति । (कै)

आसन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात्

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१७६

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

असोरलोप (पा)

इति तपरकरणादित्यर्थः । तथा हि अस् अन्तीति स्थिते पर-
त्वादलोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्वैक्याभावेन
“लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थन्तपरत्वमाटोऽ-
सिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । न चाटोऽप्यनापत्तिः । तत्रा-
नित्यत्वे मानाभावात् ॥

तस्मादेव चेति । (कै)

पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधित्वेन कृतत्वादुपस्थितत्वाच्च
तस्यैवावधित्वमिति भावः । तद्धनयन्व्याचष्टे

पञ्चमीसमास इति । (कै)

सुप्सुपेत्यनेन । अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः ॥
न चैवं इस्वशब्दे^१ रस्वस्य शब्दस्यापि लोपापत्तिः । स्थूलादिमाह-
चर्येणोपानययणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः ॥

पक्षाश्रयणाच्चेति । (कै)

परिभाषाणामनियमे नियमकारि^२त्वाच्चेत्यपि बोधम् । एवं
“ज्जापयती” त्यादौ “^३पुगन्तेति” गुणे उपधा वृद्धिरिति न दोषः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १११ ॥

२ रस्वशब्दस्यापि । इ ॥

३ नियमकारिणीत्वाच्च । क । इ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

१ क्रुसनोरिति । (कै)

एतत्

कङ्ठितीति- (पा)

ति सूत्रे उपपादयिष्यते ॥ भाष्ये शङ्कते

अथ वृद्धिग्रहणमिति । (भा)

न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते (भा)

इत्युक्त्या सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपद^१वर्त्ति-
नञः क्वचिदादिपदबोधाधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेर्युत्पत्ति-
सिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह

क्वचिदिति ॥ (कै)

भाष्ये सिद्धान्त्याह

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

कश्चेत्यादि ॥ (भा)

अविशेषेणोच्यते सा

कङ्ठितीति ॥ (भा)

प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः ॥ उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्था-
निविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह

१ क्रुसनोरिति । क ॥

२ क्वचिदादिपदप्राग्वर्त्तिनञः ॥ ख ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

१८६

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

तच्च हि सूत्रे इति ॥ (कै)

अडागमात्पूर्वमिति । (कै)

लादेशेषु कृतेष्वडिति

पक्षे इदम् ॥

अटि कृते इति । (कै)

विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम् ॥

परत्वाद् (कै)

इत्यपि चिन्त्यम् । द्वयोर्योगपद्यासम्भवात् ॥

एवं तर्हीति । (कै)

लाघस्यायामडिति (भा)

पक्षे इति भावः ॥ भाष्ये

१अनन्यविकारे इति । (भा)

तथापि सिध्यतीत्यभिमानः ॥ सिद्धान्ते त्वन्यार्थमिगृहणे कृते
तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति

२अडः (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ॥

तस्मान्मृजेरिति^३ । (भा)

१ अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्य्यम्भवतीति । भा ॥

२ अडः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुत्रये । अ ६ । पा १ । आ १३ ॥

३ मृजेर्हृदिः । अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ. १।पा. १।आ. ३)

निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा^१ स्थानिसमर्पणायास्या एवो-
पस्थितिरङ्गीकार्येति भावः ॥

संक्रम इति । (भा)

गुणवृद्धि प्रतिषेधविषयकङ्कितः प्राचां संज्ञा ॥ “अचि” इत्येव-
वचनम् ।

अजादाविति (भा)

तु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवादः ॥ अत एवाग्रे वक्ष्यति

ततोऽचि कङ्कितेति ॥ (भा)

एवं च ममृजे यूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादि-
ग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धि-
रिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ “^२तुन्दपरिमृज” इत्यत्र यदि वृद्धाभाव
दृष्टः तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् ॥

अजादावेवेति । (भा)

विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । सिचि वृद्धौ स्थानि
विशेषानाश्रयणरूपोऽविशेषः ॥ उत्तरार्थत्वे खण्डिते सिद्धान्त्याह

द्वहार्थमेवेति । (भा)

तत्खण्डयति पूर्वपक्षौ

१ स्थानिसमर्थनाय । ख ॥

२ तुन्दश्लोकयोः परिमृजापनुदोः (अ ३।पा २।सू ५) इति सूत्रस्य
दृष्टान्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१८३

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धि । १। १। ३।)

कस्य पुनरित्यादि ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषेधेति । (कै)

‘एयस्योपावियङ् । (भा)

इत्यादिः ।

चिकीर्षक इति । (कै)

अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वद्धौ युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात् ॥

परत्वादचेति । (कै)

अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द उत्कृष्टवाची ॥ भाष्ये

नैव सन्ध्यक्षरमिति । (भा)

वृद्धियोग्यमिति शेषः ॥ उपदेशे आत्वविधानादिति भावः ॥

अन्त्यमिति । (भा)

अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽस्योऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

पूर्वं हलन्तलक्षणायां वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं

‘सिचि वृद्धिः परस्मै’ (पा)

इत्यस्य प्राप्या “लक्ष्ये लक्षणस्ये”त्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ।

१ अतो लोपः । अ ६ । पा ४ । सू ४८ । एतत् सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

२ हलन्तलक्षणावृद्धेः । क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ सिचि वृद्धिरित्यस्य । क ॥ ख । इ ॥

धातुग्रहणमिति । (कै)

सिचा तदाक्षेपे सिद्ध इति भावः । एवं च कव्यादिभ्य
आचारकिपि अकवायीत् इत्यादौ वृद्धिर्नेति^१ लभ्यते । माधवस्तु
वृद्धिं मनुते ।

बहुलं छन्दसी- (पा)

त्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या^२ सन्ध्यक्षरान्तनामधातौ वृद्धिर्नान्यत्र
भवत्येवेति तदाशयः ॥ तेन सेशब्दादिभ्य आचारकिपि न वृद्धि-
रित्यलम् । वस्तुतस्तु

नैव सन्ध्यक्षरमिति (भा)

एव गर्भैतद्भाष्यप्रामाण्येन^३ सन्ध्यक्षरान्तेभ्यः आचारकिवेव
नेत्याहुः ॥

हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति (भा)

भाष्ये । इग्यहणाभावे “येन नाप्राप्तिन्यायेनेति” भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः ॥

नैकचेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥

१ वृद्धिर्न लभ्यते । क ॥

२ नामधातौ वृद्धिर्नान्यत्र । ख ॥

३ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ सन्ध्यक्षरान्ते आचारकिवेव । ख ॥

महामाध्यमदोषोद्योतः । १८५
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

नेटौ- (पा)

त्यच

इलन्तस्य (पा)

इत्यनुवर्त्य इलन्तस्य चा वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थः ।
तेनासावीदित्यादौ न दोषः इति बोध्यम् ॥ बाध्यविशेषचिन्ता-
यामाह भाष्ये

अथवेति । (भा)

तद्वाचष्टे

अपिशब्दादिति ॥ (कै)

सप्रतिषेध्यइलन्तस्यचणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा . “अष्टावसरन्यायेन”
चिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

अस्ति पुनः कचिदित्यादि ॥ (भा)

ननु तच्च प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न
त्वपवादेन^१ बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह

नान्त इति ॥ (कै)

भाष्ये

न भवन्तीति । (भा)

अष्टावसरन्यायेनेति भावः ॥

१ अ ७। पा २। सू ४ ॥

२ वदप्रजइलन्तस्याचः । अ ७। पा २। सू ३। इत्यस्मात् ॥

३ त्वपवादे बाधादुत्सर्गस्य । क ॥

पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति । (कै)

अवर्णादिचि यद्यत्राप्तं तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणैयं
शङ्का ज्ञापकाद्वाध्यविशेष चिन्नैवाश्रीयत इत्युत्तरम् ॥ पूर्वसवर्ण-
दीर्घं निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन कचिदपवा-
दनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञायते इति भावः ॥ परेतु

अथवेति (भा)

भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तित्वात्प्रौढ्या । “भ्रष्टावसरन्यायसु” नास्त्येवोक्त-
निर्देशात् । अत एव

नान्तःपादमिति (पा)

सूत्रे एङोऽतीत्यनुवर्त्य एङोऽति यद्यत्राप्नोति तस्य निषेध
इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥ इद्वार्थत्वे
पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्तौ तदभ्युपेत्याह

उत्तरार्थमेवेति ॥ (भा)

नूधधातू कुटादौ ॥ भाष्ये

अनन्त्यत्वादिति । (भा)

अचोऽनन्त्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्विक्परिभाषाभावेऽन्यात्मात्रस्य सा
प्राप्नोतीति अनन्त्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्त-
लक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याशयात् ॥ सिद्धा-
न्याह

(अ. १ । पा. १ । अ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।)

यदि तर्हीति । (भा)

अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तु-
मशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरयन्त्यस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्व-
पक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

१लुप्तनिर्दिष्ट (भा)

इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टः पञ्चालुप्त इत्यर्थे १मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
न च गुणे कृते २“वार्णादाङ्गमिति” न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ
आवादेशे अस्मावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रसङ्गो व्यर्थः इति वाच्यम् ।

४सिचि वृद्धिरि- (पा)

त्यस्यापवादत्वाज्ञानेनेव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् ।
न च वकारप्रसङ्गे ५अश्वीदशावीद् इति शब्धातोर्नित्यवृद्ध्या-
पत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः ।
जिरिचिर्याद्यज्ञानवद् इत्याहुः ॥ एतद्भाष्यग्रामाण्यात्स धातुः पवर्गो-
यान्तो ववयोः समानश्रुतित्वात्सोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि
वृद्धवृद्धोरविशेष इति आण्निवृत्तये भाष्ये माङ्प्रयुक्तः । एका-
देशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्तं मवौ तुं प्रयोजनान्त-
रासत्वेऽप्येकरूप्याय तत्प्रयोगः ।

१ लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । भा ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

३ न च गुणे वार्णादाङ्गमिति । क । ख । इ ॥

४ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

५ अश्वीदिति नास्ति । ख ॥

१८८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ. १।पा. १।आ. ३)

अविमव्योर्नेति (भा)

निषेधस्य मध्येऽपवादन्यायेन

अतो खान्तस्य (पा)

इत्यस्यैव तेन

अतो हलादेरिति (पा)

विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् ।

सिचि वृद्धिरिति (पा)

सुचं तु अचैषीद् इत्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्नते इति
बोध्यम् ॥

कृतेऽस्य चरितार्थेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्ति-
न्यायेन बाध इत्येतदाह

न्यायादपीत्यादि । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् ।
एवञ्च न ज्ञापकोपयोगो नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रयोजनं

१ अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । भा ।

२ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् । परिभा । ६१ ॥

३ अ. ७ । पा. २ । सू. २ ।

४ अतो हलादेर्लघोः । अ. ७ । पा. २ । सू. ७ ।

५ “कृतेऽस्य” इत्यारभ्य “वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति ।

क । ख । इ ।

६ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा । ५८ ॥

(अ. १। पा. १। अ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

वार्णपरिभाषयाऽचिरायौदित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेर्न
वा वकारप्रसङ्गस्य पक्षं नाप्यविमयोः प्रतिषेधस्येति शब्धातौ वृद्धि-
विकल्प एवेति बोध्यम् ॥

नैतदस्तिज्ञापकमिति । (भा)

भाष्ये

न्यकुटीदि- (भा)

त्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न
वृद्ध्यभावः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः ॥

यत्तर्हि णिश्च्योरिति । (भा)

ननु णिश्चिस्थानेऽविमवी इति वदन्तं प्रति णिश्चिप्रतिषेधस्य
ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे संभवति ^१निमाना-
संभव इत्याशयात् ॥

यश्च करोतीति । (भा)

इग्यङ्गणाभावेऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्य-
विशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्ध्यपवादहसन्तलक्षणाया निषेधे तेन
न्यायेन^२ सिचिवृद्ध्यप्राप्तेः स्वीकारेण तद्व्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः ।
एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वा-
रत्वेनाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावेऽत इति^३ व्यर्थमेवे-

१ “भाष्ये” इति नास्ति । क । ख । इ ॥

२ मानासंभव इति । क । नयमत्वासंभव इति । ख ॥

३ विशेष इत्यधिकम् । क ॥

४ व्यर्थमेवेत्यन्तम् । क । ख ॥

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

त्यन्यं ज्ञापकमसंगतं ^१तथा णिश्चोर्गुणे वार्णपरिभाषयाऽप्यादेशं
बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्चियहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसंगत-
मित्यपास्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । एतदेव ध्वनयन्

^२यदि तर्हीति (भा)

सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम्^३ ॥

^४एवं च न्यनुवोदित्यादौ उवडं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधा-
येग्लक्षणा मिचि वृद्धिराख्येयेत्युपसंहरति सिद्धान्तौ

तस्मादिति (भा)

भाष्ये । इग्लक्षणेन निषेधाय अकोषोदित्यादावनिको गुण-
व्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायस्यैकदे-
श्युक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव

^५न्यस्तारीदि- (भा)

त्युपक्रम्य

^६हलन्तलक्षणायाश्च ^७नेटीति प्रतिषेध (भा)

इत्युक्तमित्यलम ।

१ तथापि । क ॥

२ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

३ सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावः सूचितः । क । सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावः
सूचितः । ख ॥

४ प्रागुक्त “कृतेऽस्य चारितार्थे” इत्यारभ्य “वृद्धिविकल्प एवेति बो-
ध्यम्” इत्यन्तमत्रास्ति । क । ख । इ ॥

५ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ३ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६९

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

विधायकमिति । (कै)

^१इको यणचौ- (पा)

त्यादि तु स्वविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥

भाष्ये

इद्धिवृत्तिरि- (भा)

त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः ॥

पुनर्वचनम् (भा)

^२अदेङ्गुण^३ (पा)

इत्यादिरूपम् ॥

नियमादिधेरिति । (कै)

प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः ॥

द्वितीयमिति । (कै)

केवलविधापकत्वेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धियहणम् अनर्थकं स्यादिति भावः । यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये ॥

तुल्यन्यायेति । (कै)

^४षष्ठीदर्शनरूपोन्यायः ॥

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

२ पुनर्वचनं मिदेर्गुण इत्यादिरूपम् । क । ख । इ ॥

३ अ १ । पा १ । सू २ ॥

४ षष्ठीनिर्देशरूपो न्यायः । क ॥

१६२

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणद्वयी । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

१ष्यङुः संप्रसारणमि- (पा)

त्यादिनिर्वाहय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक
इति भावः ॥

विषयार्थमि- (भा)

त्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः ॥ १गुणादिविधावधिकारक-
त्वा षष्ठीत्याह

अङ्गस्येति ॥ (कै)

तत्र

१उरण्पर (पा)

इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतथोरपि तजानुवृत्त्या
षष्ठीतिसंबन्धेन तदर्थसुलभः ॥ तजानुवर्त्तनं यदि लौकिकोऽधि-
कारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिवन्धनः ॥ न च

२षष्ठी स्थाने (पा)

इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह

स्वरितत्वादिति । (कै)

सञ्ज्ञानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

१ अ ६। पा १। सू १३ ॥

२ गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा । क । ख । इ ॥

३ अ १। पा १। सू ५१ ॥

४ अ १। पा १। सू ४६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६३

(अ.१ । पा.१ । आ.३)

(इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ।)

षष्ठीति । (कै)

योगविभागे च

षष्ठीति (पा)

सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षा लक्षणोऽधिकार इतिभावः ॥

योग्यत्वादिति । (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

उपतिष्ठत इति । (कै)

अनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥

अन्यतरार्थमिति । (कै)

केवलविधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव ॥

न तु वाक्यभेदेनेति । (कै)

एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः । एतेन

१द्वयण (पा)

इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि संज्ञाविधाने द्वगनुवाचः । अनुवाच-
त्वं च

१ष्यङुः सम्प्रसारणम् (पा)

इत्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एवं चैकरूपायानुवाचत्वमेवास्तु न
तु विधेयत्वं

१ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

‘वचिस्वपी- (पा)

त्यादीनां नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् ॥

तदपेक्षिष्यामह इति । (कै)

एवञ्च यथा विधेः स्थान्याकाङ्क्षा तथास्यापि स्वसम्बन्धिविधेय-
बोधकशास्त्रापेक्षेति ^१एकवाक्यतयैवेति भावः । एवं च स्वातन्त्र्य-
न्दूरापास्तमेव । तदाह

अस्येति । (कै)

आवृत्तौ तु न मानम् इति शिवम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

प्राधान्यादिति ॥ (कै)

१प्राधान्यञ्च संस्कार्यलरूपम् ॥

असम्बद्धमिति ॥ (कै)

२अलोऽन्त्यस्य (पा)

इत्यनेनापि इक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम्^३ ॥

कृत्स्नस्येति । (कै)

४दुरीणो लोपश्च (उ)

इति रक्सन्धियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवो नोक्तः ॥

अथवेति । (कै)

आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाय आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ॥

१ प्राधान्यं - गुणवृद्धिविधिनियम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ वैयर्थ्यमिति । दीघीवेवीटामित्यस्य । १ । १ । ६ ॥

४ उ—पा २ । सू १७७ ॥

१८६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न चातुलोप आर्द्धधातुके । १।१। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

परामर्शः । (कै)

शब्देन पृथगुपादानम् ॥

प्रतिपादितमिति । (कै)

बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः ॥

लोपविशेषणमिति । (कै)

सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

सिद्धान्तेत्विति । (कै)

निषेध्यत्वेन गुणवृद्धोः शाब्दप्राधान्यास्योपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः ।

अदर्शनं लोप (पा)

इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह

अनुबन्धविति ॥ (कै)

यस्मादिति । (कै)

उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात् सर्वतः पूर्वं सा । धातु-
संज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सित इति भावः ॥ धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः
समकालत्वेऽपि न चतिरित्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

लशब्दस्यैवेति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् । गणपठित-
क्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः ॥

रोरवीतीति । (भा)

यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥

शब्दवत्त्वात् । (कै)

शब्देनोपादानात् ॥

नान्यथेति । (कै)

अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः ॥ ननु पद-
प्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह

क्रमेणेति । (कै)

तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यर्थः ॥ क्रममेवाह

आर्द्धधातुकस्य चेति ॥ (कै)

लोपविशेषणं श्रुतत्वाद् । गुणादिविशेषणं प्राधान्यात् । तत्र
लोप विशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे पूर्वस्य धातुशब्दस्य लोप इति
वाच्योऽर्थस्तत्फलितमुक्तं भाष्ये

आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति ॥ (भा)

एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्द्धधातुके^१ प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातो-

र्ये गुणवृद्धौ (भा)

इति वाच्योऽर्थः । अनुवादेऽपि

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ४)

^१इको गुणवृद्धौ (पा)^२अचश्च (पा)इति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्
फलितमुक्तम्

आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति ॥ (भा)

प्राप्नुत (भा)

इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

बहुव्रीहीति । (कै)

उभयानुग्रहायेति भावः ॥ यद्यपि धातुलोप इति समस्तमाङ्ग-
धातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न
दोषः ॥नन्वाद्गुण^३ इति । (कै)नन्विकस्थानिकत्वादयमपीग्लक्षणः । नचात्राप्यनुवृत्तमिक इति
स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापक^४शब्दा-
भावादिति चेन्न ।^५इको गुणवृद्धौ (पा)

इति सम्पूर्णमनुवर्त्य यत्रेदन्तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि

१ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

२ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८७ ॥

४ व्यवस्थापक च शब्दाभावाद् - । ख । म । क ॥

५ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६६

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावात् । यदा । यच्चेदं तद्विहिते
गुणवृद्धौ नेत्यर्थः ॥ तद्वक्ष्यति । यच्चेक् परिभाषा व्याप्रियते तत्रायं
निषेध इति ॥

‘इक्प्रकरणादिति (भा)

भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा ॥

यदेति । (कै)

१“पूर्वं धातुः साधनेने”ति सिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः ॥

यदा त्विति । (कै)

२“पूर्वं धातुरूपसर्गेणे”ति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायो-
गादिति भावः ॥

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनि-
ष्पन्नत्वान्निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतेन जातस्य बहिरङ्गस्या-
न्तरङ्गे कर्त्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात् प्राप्त-
बहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापक-
विरोधश्चेत्यपास्तम् ॥ परं त्वयं पक्षः

१ “इक्प्रकरणाग्नस्तोपे वृद्धिः” इत्यत्रैवाग्रिमभाष्ये वक्ष्यति ॥

२ परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् ॥

३ परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् ॥

‘सुट् कात्पूर्व (पा)

इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् ॥

नन्विति । (कै)

इयं च

‘षत्वतुकोरिति- (पा)

सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गसिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

अचोरिति (कै)

द्वित्वमविवक्षितम् । धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्त्वात् ॥

अनुपस्थानम् (कै)

इत्यस्याचेत्यादिः^१ ॥

तत्र हीति । (कै)

ततश्च यण्डसिद्धो नेत्यर्थः । तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञायते । अत एव भाष्ये ^२विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न काप्ये-

१ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥

३ अत्रेत्यादिरिति । प्रदीपे अनुपस्थानपदेन “नाजानन्तर्येति” परिभाषाया अनुपस्थानं बोध्यत इति मत्वेदम् । यदि तु अन्तरङ्गपरिभाषाया अनुपस्थानं गृह्यते अत एव अक्षयूरित्याद्युत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्युच्यते तदा त्वचेति शेषो नापेक्षितः ॥

४ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । अ १ । पा ४ । सू ९ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०१

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

तदुल्लेखो यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुन-

१वाह ऊठ् (पा)

सूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः ॥

अस्मिन्निति । (कै)

निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् पश्चात् प्रवर्त्तमाने इत्यर्थः ॥ कूय-
धातोर्णिचि पुकि

१लोपो व्योरिति (पा)

यलोपः । वाक्यकारः सूत्रेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय १परिगणन-
माह भाष्ये

परिगणनमिति । (भा)

अत्र

१यस्य हल इति (पा)

लोपः १समुदायलोप इति मत्वा “यक्क्ययोः” परिगणनं
“वेभिदिता” इत्युदाहरणं च बोध्यम् ॥ ननु भञ्जिरञ्जोरौपदे-
शिकनस्यैव

१ अ ई । पा ४ । सू १३२ ॥

२ अ ई । पा १ । सू ६६ ॥

३ परिगणनमिति भाष्ये । क ॥

४ अ ई । पा ४ । सू ४६ ॥

५ समुदायलोप इति मत्वेति । वर्णलोप इति पक्षे तु अलोपस्य स्थानि-
वद्भावादेव न गुणादि प्राप्तिः ॥

६ वेभिदितेति । अस्यापि यङन्ततया वर्णलोपपक्षे अलोपस्य स्थानि-
वद्भावादेव गुणाभावः सिद्धेत् । यङ्लुगन्तन्तु नेदम् तत्र लुक् आर्द्ध-
धातुकनिमित्तत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अनारम्भो वेत्युपक्रम्य कथं
“वेभिदितेति” अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादित्युत्तरभाष्य-
विरोधाच्च । “मरीमृज” इत्यत्र तु “यङोऽचि चेति” लुक् समुदाय-
स्यैव भवतीति नास्ति तत्र स्थानिवद्भावसम्भावना ॥

१भञ्जेश्च चिणि (पा)

२रञ्जेश्च (पा)

३घञि च (पा)

इत्यादिना लोप इति नुल्लोप इत्यसंगतमत आह

नुमितीति ॥ (कै)

नन्वनिदिद् वृद्धिणा इदं सिद्धमत आह

वृद्धि वृद्धाविति । (कै)

स नास्त्येवेति पूर्वपक्षाग्रयः ॥

ऊडादेश इति । (कै)

४ज्वरत्वरस्त्रिवी- (पा)

त्यनेन ॥ भाष्ये

इत्यचापि प्राप्नोतीति । (भा)

वृद्धिरिति शेषः ॥ न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः ॥

निपातनादिति । (भा)

५स्यदो जवे (पा)

१ अ ६ । पा ४ । सू ३३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २६ ॥

३ घञिच भावकराग्रयोः । अ ६ । पा ४ । सू २७ ॥

४ ज्वरत्वरस्त्रिविमवामुपधायाश्च । अ ६ । पा ४ । सू २० ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू २८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०३

(अ. १। पा. १। अ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

‘अवोदैधौघप्रश्रयहिमश्रयाः. (पा)

इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

तेनेति । (कै)

अन्यथा

‘ओर्गुणः (पा)

इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापौग्लक्षणत्वे “लैगवायन” इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः ॥

यचेक्परिभाषेति । (कै)

नचेक इत्यनुवर्त्येको न ते इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । “मरीमृजः” “मरीमृप” इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावा-
निषेधानापत्तेः । तदाह भाष्ये

इग्लक्षणयोरिति । (भा)

यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः ॥

लोपेति । (कै)

प्रत्ययाश्रयत्वादिति (भा)

भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू २६ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ४७ ॥

न प्रत्ययेति । (कै)

प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनाचिप्रत्वाच्चेति भावः ॥ अवश्यं जीरदानु-
शब्दस्यैवमेव^१ व्युत्पत्तिः कार्येत्याह

एवं चेति । (कै)

अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः ॥ ननु
रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः समासे त्वन्तोदात्तः स्यादत आह

बद्धिति । (कै)

जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बद्धब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-
णेत्यर्थः । जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव ॥ एतेनार्द्धधातुकत्वेन
यच्च लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्त्तिक-
विरोधात् ।

^२यङ्गोऽचि च (पा)

इत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वा “लोलुव” इत्याद्यसिद्धापत्तेश्च ।
धिष्यादिभ्यस्तु विजभाव एव । भाष्ये

यावता चेदानीमिति । (भा)

किञ्चेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो

^३लोपो व्यो- (पा)

रित्यनेन । इदं च यथाश्रुतसूचमते । वलोपप्रत्याख्याने तु

१ अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवं व्युत्पत्तिः कार्येत्याह — । क ।

२ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

१रकि ज्य (भा)

इत्येव शरणम् ॥

पक्षद्वयेऽपीति (कै)

तन्त्रेणोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो ष्ठाश्रयो णिलोपो
यगाश्रयः ॥

अपवादेति । (कै)

“प्रकल्प्य चापवादविषयमिति” परिभाषयेति भावः । एतेन
गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थौ निषेधो नान्तरङ्गं
गुणं बाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् ॥ न च

भेद्यते (भा)

इत्यत्र

१अचः परस्मिन्निति (पा)

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि
णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशाच्च दोष
इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदना-
श्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याशयात् ॥ भाष्ये

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । (भा)

प्रतिषेधेति शेषः ॥ अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥

१ “रकि ज्यः सम्प्रसारणम्” इत्यत्रैव भाष्ये ॥

२ परिभाषेणुशेखरे स्पष्टम् ॥

३ अ १। पा १। सू. ५७ ।

२०६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

अकारलोप इति । (भा)

'अतो लोप (पा)

इत्यनेन ॥ यङ्लुगन्ताण्वुलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न ।
आर्द्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् ॥

मरीमृजक इति । (भा)

अचालोपस्य स्थानिवत्त्वे

किङ्त्यजादौ वेध्यते (वा)

इति विकल्पो न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥ नन्वेवं लुक्-
शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह

कृतेऽपीति । (कै)

अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः ॥ भाष्ये

लुकि कृते इति । (भा)

अनवकाशत्वा^१“दन्तरङ्गानपीति”न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो
न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इतर आशयानभिज्ञ आह

परत्वादिति । (भा)

^२ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह

१ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥

२ “दन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते” इति ॥

परिभा - । ५३ ॥

३ ननु इत्यनन्वितमिति ग्रन्थकर्तुरनवधानम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

लुक् शास्त्रेति ॥ (कै)

गौणत्वादिति । (कै)

अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् ।
किञ्च भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः । यथा

‘व्यथो लिटीति (पा)

संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि हलादिः शेषबाधकता ।
भाष्यकारोऽपि

‘मिदचोऽन्त्यादि- (पा)

त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्
कृते चारितार्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं प्राप्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्या-
शयः ॥

असम्भव एव बाधकत्वम् (भा)

इति वार्त्तिकानुयायिना

सावकाशो लुक् (भा)

इत्युक्ते स एव

अथापौ- (भा)

त्याहेति तदुक्तिः कथञ्चिदिति ॥ भाष्ये

१ अ ७। पा ४। सू ६८॥

२ अ १। पा १। सू ४०॥

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १।१।४।)

(अ. १।पा. १।आ. ४)

अत इत्येवेति । (भा)

अलोऽन्त्य- (पा)

परिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः ॥ १अयं च लुकोऽप-
वादः । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र

भ्रसजो रोपधेति (पा)

सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मण्डूकश्रुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्ट-
सिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव पृथगलोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् ॥

मरीमृज (भा)

इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यदा तत्र
विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि नि-
धायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः ॥ लो-
लुवादावुवङि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभा-
वेऽपि नोपधागुणः । अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोल्लगन्दात् परस्य गुणे
कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासेनालोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्त-
त्वेनाश्रितात् पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्य-
त्वेनैव परिहारात् ॥ भाष्यानुकूलात् तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्व-
स्मात् परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । अचः
पूर्वेत्यंशे स्वरग्रहणाद् भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तदा-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०६

(अ. १ । पा. १ । अ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।)

धे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशेऽव्यवधानं निविष्टम् । किञ्चाशास्त्रीयस्यापि तस्य “तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाम इति” लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । लोचू इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः ॥

दरीदृश इत्यत्राङ् निमित्तगुणस्तु न । अस्याङस्तर्कैकगोचर-
त्वेन लाचणिकतया अङ्ग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव दरीदृशक
इत्यादौ यङन्ताद् एवलि अङ्निमित्तगुणाभावः ॥ जङ्मक इत्यादौ
यङन्ताद् एवलि उपधालोपश्च । अनङीति निषेधाप्रवृत्तेः । जङ्म
इत्यादौ तृकयुक्त्वा समुदायलुगेवेति न दोषः ॥ निजेगिल
इत्यादौ

‘ग्रो यङ्नीति (पा)

नित्यं ललमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि

‘न लुमतेति (पा)

निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति ।

‘नवेति विभाषेति (पा)

सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि “जरी
गृह्यादेः” “सास्पर्यतेस्या” चि” सम्प्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि

१ अ ८ । पा २ । सू २० ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ सम्प्रसारणयङिचेति गुणाविष्टौ । क । म ॥

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

“न लुमतेति” निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टा-
विति गम्यते । अत एव पृथगलोपे यङो विषयापहाराभावेन अजे-
र्यादिशे यणि “वेद्य” इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य
काचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽक्षतेः । १पुर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो
विज् नास्त्येव । २अनभिधानात् । इदं च

१लोपो व्योरिति- (पा)

सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानाम-
नभिधानमित्यन्ये ॥ न चैवं “न धातुलुक्चौ”त्येव सिद्धे आर्द्ध-
धातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्द्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पु-
रुषेण लोपनिमित्तार्द्धधातुक इत्यर्थेन लूजादेर्यावृत्तिसिद्धौ धातु-
ग्रहणवत् तस्यापि सत्त्वात् ॥ भाष्ये

लुकं वक्ष्यतीति । (भा)

लुगतो लोपापवादः । अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भवि-

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

२ ननु पूर्वधातोर्विचि “वेरएक्त” लोपाद् वलि लोपो वलीयान् इति
धातुवकारलोपे सूत्रसत्त्वे तेन गुणनिषेधाद् “हलि षे”ति दीर्घे
पूरित्येव भवति । प्रत्याख्याने तु पोरिति स्याद् अत आह पुर्वा-
दिभ्य इति ॥

३ अनभिधानादिति । इदं प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव पुर्वादिभ्यो विचोऽ-
नभिधाने मानम् फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्गतेरिति भावः ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

(अ. १ । पा. १ । आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।)

अन्निर्द्देशः ॥ ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घवृद्धोरिचायेत्यादौ बाध्य-
बाधकभावो दृष्ट इत्यत आह

तुल्यकालेति ॥ (कै)

बहुलेति । (कै)

यङोऽचि चेति (पा)

चकारेण ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

प्राक् प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदाऽपवादप्रवृत्तिरिति
भावः ॥

अकिञ्चस्येति । (कै)

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति (पा)

विहितस्येत्यर्थः । एवञ्चाकिञ्चाभावे

किञ्चित् च (पा)

इत्येव निषेधः सिद्धो “निकुचित” इति भावः ॥ सन्निपातः
सम्बन्धः । तद्विघात इति

कर्मण्यण् । (पा)

१ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

२ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । अ १ । पा ९ । सू २१ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२१२

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १।१।४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

अजादौ प्रत्यये इति । (कै)

यायायतेः क्तिञ्चि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेः^१“वरे”ग्रह-
णस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधानं तस्माभिरुक्तमेव ॥

अत एव

^२न पदान्त- (पा)

सूत्रे “वरे” ग्रहणं चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा
सम्भव उवडादेरिति भावः ॥

किङ्कति च ॥ १।१।५॥

तच्च यदीति । (कै)

^१तस्मिन्निति- (पा)

परिभाषानुग्राहेत्यर्थः ॥

यदा त्विति । (कै)

निषेध्यत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः ॥

१ “न पदान्तद्विवचनवरे - -” इति सूत्रे ॥ अ १। पा १। सू ५८ ॥

२ न पदान्तद्विवचनवरेणलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । अ १।

पा १। सू ५८ ॥

३ अ १। पा १। सू ६६ ॥

न हीति । (कै)

अनभिनिर्वृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्था-
नम् । निर्वृत्तनिषेधे तु “देवदत्तहन्तृहत”न्यायेन चितमित्यादा-
विकः श्रवणं न स्यादिति भावः ॥

निमित्तेति । (कै)

अथ

‘यस्य च भावेन (पा)

इति सप्तमी । सा च^१ ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च सम्बन्धं विना-

१ यस्य च भावेन भावलक्षणम् । अ २ । पा ३ सू ३७ ॥

२ ज्ञापकत्वार्थिकेति । वस्तुतो “गोषु दुह्यमानासु गत” इत्यत्र गमने
गोदोहनसामानकालिकत्वबोधस्य “गोषु दुग्धासु गत” इत्यत्र
गोदोहनौत्तरकालिकत्वबोधस्य “गोषु धोक्ष्यमाणासु गत” इत्यत्र
गोदोहनपौर्वकालिकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद् ज्ञाप्यत्वार्थकत्वे चोक्त-
बोधे त्रैविध्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् सामानकालिकत्वादिकमेव
सप्तम्या वाच्यं मन्तव्यम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु सामानकालिकत्वादि-
बोधे अर्थात् सिद्धो भवतीति सूत्रे निमित्तत्वेन गृहीतः । अत एव
कदा गत इति प्रश्नस्य “गोषु दुह्यमानासु” इत्यादेरुत्तरत्वमपि सङ्ग-
च्छते । ज्ञापकत्वार्थकत्वे तु किं ज्ञाप्यं गमनम् एतत्प्रश्नोत्तरत्वं तस्य
स्यात् । न चैतत् कोऽप्यभिप्रैति । एवञ्च न निमित्तनिमित्तिभाव-
लाभस्य विवरणोक्तं द्वारमुपपद्यते । राष्ट्रपरागे स्त्रायादित्यत्र तु
शब्दवृत्त्या सामानकालिकत्वमेव सप्तम्या बोध्यते स्त्राननिमित्तापेक्षायां
प्रत्यासन्नत्वात् उपराग एव तन्निमित्तत्वेन मनसा गृह्यते इत्यन्यत् ॥

नुपपन्नं सद् विधिशास्त्रकृतनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति । एवञ्च
निमित्ततया किङ्जज्ञाप्ये गुणवृद्धौ नेत्यर्थः । तदाह

किङ्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ (कै)

केचित्तु “सिद्धसाध्यसमभिहार”न्यायेन निमित्तत्वं फलती-
त्याहुः ॥ परेतु किङ्तीत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव भवनक्रियातद-
भावयोरमूर्त्तत्वेन किङ्त्परत्वासम्भवादिक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्तेः ।
अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे किङ्-
तीति सप्तम्या

‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (पा)

इत्युपस्थित्या किङ्ति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते
नेत्यर्थः ॥ १ “अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत” इति तु

‘द्वौ गुणवृद्धौ (पा)

‘अचश्चेति (पा)

सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च ॥ तद्-
वक्ष्यति भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । परिभाषेन्दुश्लो-१०२ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

किङ्त्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति । (भा)

निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्यानं
तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम् । सम्भवन्त्यां परसप्तम्यां

यस्य चेति (पा)

सप्तम्या असम्भवाच्च । १“उपपदविभक्तेरिति”न्यायात् ॥ “सिद्ध-
साध्यसमभिहारन्यायस्या”पि

तस्मिन्निति (पा)

शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे “हृत”^४
इत्युदाहरिष्यति ॥ कैयटोक्तरीत्या इक्पदानुवृत्तावेव

निमित्तग्रहणम् इति (भा)

वार्त्तिकस्थोक्तिसम्भवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भवः स्पष्ट एवेत्याहुः ॥

उपधाया अपीति । (कै)

१ अ २ । पा ३ । सू ३७ ॥

२ “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी” इति । परिभाषे-
न्दुश्लो-१०३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अत्रैवाग्रिमभाष्ये “इमाणिच भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि ।
हृतो हय उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिर्नेनित्त इति” ॥

५ “किङ्तिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्” इति अत्रैव भाष्ये उक्तम् ॥

उपधायां रोरवौतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रति-
षेधो यस्य तत् तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ उप-
धारोरवौतिभ्यामिति

उपधारोरवौत्यर्थमिति (कै)

अर्थेन^१ नित्यसमास इत्यन्ये ॥

नन्वसन्निहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्परत्वेन विशेष्यमत आह

आकाङ्क्षयेति ॥ (कै)

^१ननु निषेधे गुणवृद्धौ प्रति किङ्कत्प्रत्ययपरेशूपं निषेधविषयं
प्रति आकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह

अथवेति । (कै)

निषेधगुणादेरप्रत्यये किङ्कत्प्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः ॥
एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् तस्यैव तद्विशेषणमिति
भावः ॥

आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति

ततश्च समुदेति । (कै)

द्वितीयेतिदं बोध्यम् । नाचिन्नविशेषणत्वं न्याय्यमिति । भाष्ये

अङ्गविशेषणे हीति । (भा)

१ “अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन ।

अ २ । पा १ । सू २६ ॥

२ किङ्कत्परे । क । ख । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२१७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(किङ्ति च । १। १। ५।)

१पुगन्तलघूपधस्य (पा)

इत्यस्य बङ्गव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः ॥

२यदि (भा)

इत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते किन्तुभयोः साम्यमुच्यते इत्याह

तन्निमित्तपक्षस्यापीति । (कै)

सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तन्निमित्तस्य ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । (भा)

प्राधान्येनाह एव यत्रानन्तर्याश्रयणं तत्रैव^१ “नाजानन्तर्य” इति
निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भावः ॥

ननु अदुद्रुवद् इत्यत्र

३सार्वधातुकेति (पा)

गुणात् पूर्वं नित्यत्वाच् “चङि”

४द्विर्वचनेऽचीति (पा)

निषेधादुवङ्भावे द्वित्वात् परत्वात् लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न ।

अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः । ५ओणेच्छदित्करणेनोपधाकार्यस्य

१ अ ७। पा ३। सू ८६। २ “यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते श्रुचङन्ते

दोषः । रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रासुखुवत्” अत्रैव भाष्ये ॥

३ “नाजानन्तर्यं बहिर्द्वप्रकृतिः” । परिभाषेन्दु - ५१ ॥

४ अ ७। पा ३। सू ८४ ॥

५ अ १। पा १। सू ५६ ॥

६ ओणधातोः ।

(किङ्कति च । १ । १ । ५ ।)

(आ. १ । पा. १ । अ. ४)

द्वित्वात् प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वे-
नोपधाकार्यस्य द्वित्वात् प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता
द्वित्वनिमित्तार्वाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः ॥

१भूयः (भा)

पुनरर्थे ॥

एवमकारोऽपीति । (कै)

किङ्कत्यरे गुणवृद्धौ न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः ॥ तत्र यथा
“चितमि”त्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतोऽपि
निवृत्तिः साध्येत । सतोऽपि निवृत्तेः

१अदिप्रभृतिभ्य (पा)

इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

तथाचेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति
भावः ॥

१नेनिक्ते (भा)

इत्यत्र

१निजां चयाणां गुणः श्लौ (पा)

१ “इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि” । अत्रैवोक्तम् ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७२ ॥

३ “इतो ह्य उपोयते औयत

लौयमानिः पौयमानिः नेनिक्त इति” अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७५ ॥

इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ ^१प्रसक्तत्वाभिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह

सामान्येति । (कै)

निवृत्तिः । (कै)

अभिनिर्वृत्तिः क्रियते ॥ विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि
स्यादत आह

परमार्थेति । (कै)

गुणविधेकवाक्यतया किङ्किन्नसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात्
किङ्ति तयोरप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविधया । यदा
प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रज्ञानस्याप्रामाण्यं
कल्प्यते । एकवाक्यताफलसम्पत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥

भूताकारेति । (कै)

सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाभावविधाने गौरवादिति
भावः ॥

प्रक्रियायामिति । (कै)

वस्तुतस्तु तत्रापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम् ॥

नैष इति । (कै)

^१“एकान्ता अनुबन्धा” इति भावः ॥ ^२अयमेव न्याय्य इति

^१ अत्रैव भाष्ये “प्रसक्तस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या
कर्तुम्” ॥ ^२ परिभाषेन्दुश्लो-५ ॥

^३ “वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तम्
एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव
न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्यपदिष्टः । यच्च नाम सहेतुकं
तन्न्याय्यम्” । तस्य लोप (१। ३। ६।) इत्यत्र भाष्ये ॥

२२०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(किङ्ति च । १ । १ । ५ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ४)

^१तस्य लोप (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

कार्यित्वादिति । (कै)

अङ्गस्य गुणो भवति तत्सम्बन्धभ्यासेक इत्यर्थ इत्यभिमानः ॥

उत्तरस्त्विति ।

पञ्च इति शेषः । किङ्त्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

^२धातुं किङ्दिति ।

“परत्वेन” निर्दिष्टं यत् “किङ्दि”ति त“द्धातुं” प्रति विहितमिति “विशेषयिष्यामः” । तथाच धातुविहितं किङ्द्यतः कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ तद् ध्वनयन्नाह

मत्वाप्रश्न इति ॥ (कै)

धातुर्विकरणो वेति । (कै)

धातुना विहितविशेषणबललभ्यमेतदुभयम् ॥

येन नेति । (कै)

^३पुगन्तलघूपधस्येति (पा)

१ अ १ । पा ३ । सू ६ ॥

२ “धातुं किङ्त्परत्वेन विशेषयिष्यामः” । भाष्ये ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

तत्पुरुष इति भावः । श्रुतत्वात्सार्वधातुकादिकं किङ्तीति च
पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ॥

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति । (कै)

गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधाय-
कशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लव
इत्यर्थः ॥

प्रधानानीति । (कै)

अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे वीजं दर्शितमित्याहुः ॥

अङ्गविकलेति । (कै)

पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः ॥ न चैवं

नेनित्ते (भा)

इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । “येन नेति”न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव
निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् ॥

न्यायव्युत्पादनार्थेति । (कै)

न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः । श्रोतृणां तदुत्पादनायेत्यर्थः ॥
भाष्ये

हलन्ताच्चेति । (भा)

१ “येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्” ॥

२ अ १। पा २। सू १० ॥

(किङ्ति च । १ । १ । ५ ।)

(अ. १ । पा. १ । व्या. ४)

नन्वेतद्विहितकित्वस्य न ज्ञापकत्वम् ॥ ^१दिदृक्षतीत्यादावमा-
गमनिषेधेन धिष्यतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारितार्थात् ।

^२इको झल् (पा)

इत्यपि न । तद्विषये इकः किङ्त्परस्यैव सम्भवादिति चेन्न
“सृजिदृशोर्झल्यमकित्सनि” “इको झल्” “दम्भे”रिति लघुन्यासेन
सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसामान्यात् ॥

^३रुदविदमुषां (पा)

क्तासनो-

^४मृडमृदगुधकुषक्लिशां (पा)

क्ताः कित्वविधानं च ज्ञापकं बोध्यम् ॥

अङ्गाधिकार इति । (भा)

स्वरितलिङ्गासङ्गेनेति भावः ॥

^५कार्यकालमिति । (भा)

तथाच तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापन्न-
त्वादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गवशात् तदधिकारपठितमिव तद-

१ सर्वपुस्तके परस्मैपदविशिष्टः पाठः तथा नागेशस्वहस्तपुस्तकेऽपीति
ग्रन्थकर्तुरेव भ्रमः । आश्रुसृष्टृशाम् (१ । ३ । ५७ ।) इत्यात्मनेपदस्य
व्यवस्थापितत्वाद् “दिदृक्षते” इति पाठः ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ८ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ७ ॥

५ परिभाषेन्दुशे-३ । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(किङ्ति च । १। १। ५।)

धिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात् परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यं च निषेधाकाङ्क्ष-
तया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् ॥

‘छान्दसमिति । (भा)

‘यङोऽचि चेति (पा)

चेन

‘बहुलं छन्दसौ- (पा)

त्यनुक्त्य यङो लुग्विधानादित्यर्थः ॥ न च

‘हुश्रुवोरिति (पा)

सूत्रस्येन “हुश्रुवोरि”त्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्ताज्ञापकत्वपरभा-
ष्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग् भाषायामप्यस्तीति लभ्यतेऽन्यथा ज्ञापितेऽ-
प्यचारितार्थं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तत्रामाष्येनाजादौ किङ्ति
कचित् तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाभावात् ।
तत्रत्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ॥

गुणो बहिरङ्ग इति ।

गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्ध-
स्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह

असत्त्वादिति । (कै)

१ “अथवा छान्दसमेतत्” । भाष्ये ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ७३ ॥

४ हुश्रुवोः सार्वधातुके । अ ६ । पा ४ । सू ८७ ॥

शास्त्रासिद्धत्वादचासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपप-
त्तिरिति भावः ॥ उभयविशेषणाय

बहुव्रीह्यर्थम् (कै)

इत्यन्वयः ॥

यथेति । (कै)

प्रथमस्येतत्तु कर्मधारयेऽपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति न तद्
बहुव्रीहिगमकमिति भावः ॥ ननु सूत्रान्तरप्राप्तिनिवृत्तिः कथं
तत्राह

सामर्थ्यादिति । (कै)

अयमाशयः । “आर्द्धधातुक” इति योगो विभज्यते “धातु-
लोप” इति वर्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवं च धात्वेकदेशलोपे सति
प्रत्यासत्त्यान्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेत्
आर्द्धधातुक एवेति नियमस्तत्सार्थक्यादिति तद्ध्वनयन् आह

यङ्निमित्तश्चेति ॥ (कै)

भाषेति । (कै)

हुश्रुवोः सार्वधातुके (पा)

इत्यत्र ऊश्रुग्रहणादिति भावः ॥

१ इति भावः । क ॥

२ “यथेति” इत्यारभ्य “इति भावः” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

३ प्रथमस्येतत्तु कर्मधारये । ख । ग । इ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ८७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२२५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(किङ्ति च । १। १। ५।)

इत्यादिभ्य इति । (कै)

आदिना ह्रस्वमूर्च्छा ॥

रास्त्रोप इति । (कै)

तत्र हि किङ्तीति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तिपक्षे “तोतोर्मी”-
त्याद्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि “किङ्ति चे”ति निषेधोऽत्र दुर्वार
इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थं कथं अत आह

अनेनेति ॥ (कै)

बहिरङ्गरास्त्रोपस्यान्तरङ्गे यडाश्रयप्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद्
द्वाभ्यां व्यवधानादप्राप्तिः । सनः कित्त्वेन तु एक व्यवधानमेवाश्रि-
तमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोकेऽभाव
इत्येवाश्रयणीयम् ॥

नन्विग्लञ्चणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इक् स्थानिकत्वेनेग्ल-
ञ्चणत्वात् स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह

इक इतीति । (कै)

अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति सम्बध्यत इति भावः ॥

लोपादिति । (कै)

उपदेशकाल एवान्तरङ्गत्वास्त्रोपप्रवृत्तिरिति भावः ॥

पिद् डिद् नेति । (कै)

सार्वधातुकम् (पा)

१ अ इ । पा ४ । सू २१ ॥

२ सार्वधातुकमपित् । अ १ । पा २ । सू ४ ॥

इत्यत्र “अपिदिति” योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधेनायमर्थः लभ्यते ।
तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्तान्या वा डित्वप्राप्तिः
सर्वापि प्रतिषिध्यत इत्याशयः ॥ भाष्ये

स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । (भा)

तथा च

अचिनवम् (भा)

इत्यादौ गुणप्रतिषेधप्रसङ्ग इति भावः ॥

ननु डित इति । (कै)

तथा च न स्थानिवत्त्वेन डित्वं प्रार्थ्यमिति भावः ॥

डिट् व्यपदेश इति । (कै)

स्थानिलसंबन्धिङ्स्थेत्संज्ञाऽभाव एव ज्ञाप्यते ॥

लस्य (पा)

इत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः ॥

यत्कार्यं पूर्वस्येति । (कै)

प्राप्तमिति शेषः ॥

नत्विति । (कै)

प्रथमोपस्थितेत्संज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त
इति भावः ॥

युक्त्यन्तरमथाह

अन्यथेति । (कै)

लङ्लिङादेर्ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः । ङित आदेश-
स्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ॥

तदभावस्यैवेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

१यासुट एव (भा)

इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः । एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समु-
दायस्य ङित्वं स्यात् तदा ङितो यत्कार्यं तदपि तत् प्राप्तियोग्य-
मिति तदभावमपि ज्ञापयेत् ॥ तथा

२नित्यं ङित (पा)

इत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थः । पचावः पचन्तीत्यादौ तु न दोषः ।

३सार्वधातुकमपिद् (पा)

इत्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितोव कार्यस्यैवाति-
देशादिति भावः ॥ न च यासुटि ङिति किं कार्यं प्राप्नोति
तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । संप्रसारणप्राप्तेः । न
हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः ॥ नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदा-
यविशेषकत्वाद्यासुङ् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्वं भवत्येव ।
अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिद्ध्यति तच्च स्थानिवत्त्वेन

१ यासुट एव ङिद्वचनात् । भा ॥

२ अ ३। पा ४। सू ६६ ॥

३ अ १। पा २। सू ४

सिद्धमिति व्यर्थं ङित्वं स्थानिनो ङिङ्गपदेशोच्चेदेऽपि ज्ञापकं स्याद्
ङितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्याद् अत आह भाष्ये

अपर्याप्तश्चेति । (भा)

अस्य ङित्वस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वा-
दवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्ये-
त्यादौ ङीप्तेति भावः ॥

ङितं चैनम् इति (भा)

अवयवमित्यर्थः ॥

यासुट एव हीति । (कै)

यासुङ् ङिङिति सामानाधिकरण्याद् यासुट् पदस्य स्वविधा-
नाय स्वरूपपरस्य ङित्वसंबन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति
भावः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि
निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये ॥

यदि च समुदाय इति । (कै)

ननु स्थानिवत्त्वेन ङित्वे यासुटः कथं ङित्वमिति चेन्न । तद्
ङित्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः ॥

केषां चिदिति । (कै)

अत्र पाठे “यासुट एव” इत्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केवलया-
सुटो ङित्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि

(किङ्कति च । १ । १ । ५ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ४)

धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एवं च सामर्थ्यात् समुदायविशेषकं
तदिति भावः ॥

ङितञ्चैनमिति । (कै)

स्थानिवत्त्वेन ङित्वे सिद्धेऽप्येति शेषः ॥

ङितो यत्कार्यम् (भा)

इत्यादि ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥ न हि यासुङ्
विशिष्टस्य ङित्वप्रयुक्तं किञ्चिदनेन ङित्वेन प्राप्नोति ॥

१नित्यं ङित (पा)

इत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष
उक्त एव ।

१सार्वधातुकम् (पा)

इत्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्या-
यत्वादिति भावः । नन्विदं ङित्वं “स्तुयादि”त्यादावनिग्लक्षण-
गुणवृद्धिबाधनार्थं “चिनुयुरि”त्यादौ

१जुसि चेति (पा)

निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न । “ङिच्च पिन्नेति” भाष्योक्तक-
ल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः । यत्तु संज्ञा-

१ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८३ ॥

२३०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(दीधीवेवीटाम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

पूर्वकविधेरनित्यत्वेन दृष्टेर्वारणम् । अत एवोत औदिति नासुचीति ।
तन्न । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् ।

ज्ञाजनोर्जा (पा)

इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । अनयैवान्यथा
षिद्धेः ।

जुसि च (पा)

इत्यत्र

क्सस्याचि (पा)

इत्यतोऽचौत्यनुवर्त्याजादौ “जुसि” गुणविधानान्न “चिनुयुरि”-
त्यत्र दोषः । एवं चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १। १। ६॥

भाषायामिति । (कै)

अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः ॥

दृष्टस्यैवेति । (कै)

भाषायान्तु सम्प्रति प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण
शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवं च

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२३१

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(दीधीवेवीटाम् । १। १। ६।)

वेदे “आदीधनम्” इत्यादिलक्ष्याभावादसम्भवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः ॥

अथवेति । (कै)

एवं च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः ॥

व्यत्ययेनेति । (कै)

दीधीङो ङित्वात् ॥ परस्मैपदोपलक्षणं

तिबिति ॥ (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

नन्वेवं बहिरङ्गस्य “जुसि” गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गनिषेधाभावादिति भावः ॥

सर्वचैतन्नायानाश्रयणे हेतुमाह

कार्यविशेषेति । (कै)

यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः । केषिन्तु सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येतं न्यायं योजयन्ति तदा “येनेत्यस्य” स्वेतरेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अकण्ठमिति । (भा)

सिजन्तस्याङ्गस्य मिपोऽमि लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥

श्वः (भा)

प्रयोगो लुङर्थः । तच्च हि तिपो डादेशे टिलोपे च तास् प्रत्ययान्तमङ्गं भवति । तच्च ह्यनङ्गत्वान्न गुण प्राप्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

२३२ महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
(दीधीवेवीटाम् । १। १। ६।) (अ. १। पा. १। आ. ४.)

पुनरिङ्ग्रहणस्येति । (भा)

न च नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टञ्चेदं

१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । “कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते” इति न्यायेन

१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र नञो निवृत्तिसिद्धेरिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अत्रत्यमिदं भाष्य-
मेकदेश्युक्तिः ॥

१आर्द्धधातुकस्य (पा)

इति सूत्रस्येङ्ग्रहणस्य च

१नेङ्गशी- (पा)

तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानानात् । तत्करणेन नियमरूपगुह्यतरयत्न-
माश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधि-
कारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अन्तेऽपि
सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् ॥

क्विविति । (कै)

अप्रत्यय (भा)

इत्यस्याश्रूयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
स्वादयः ॥

अलन्तत्वाभावादिति । (कै)

१. २. ४. नेङ्गशि कृति । अ ७ । पा २ । सू ८ ॥

३ आर्द्धधातुकस्येङ्गलादेः । अ ७ । पा २ । सू ३५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२३३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(दीधीवेवौटाम् । १। १। ६।)

स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् ॥ मनु
कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह
काविति ॥ (कै)

अलावीदित्यचेति । (कै)

न च समार्त्तत्यत्र

१ह्रस्वादङ्गात् (पा)

इति “सिज्” लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वेहि परत्वात्
सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति
वाच्यम् ।

लावस्थायामडिति (भा)

पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेक-
वाक्यत्वेन पक्षान्तरेऽपि सिज्लोपाभावस्यैवौचित्येन “समार्त्त”-
त्येवरूपस्यौचित्यात् । सत्यभिधाने ।

२सिज् लोप एकादेश (वा)

इति तु सिजलोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् ।
वस्तुतो नियमस्यैकदेश्युक्तित्वाद्विफलोऽयं विचार इति तत्त्वम् ॥

१ अ ८। पा २। सू २७ ॥

२ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (अ ८। पा २। सू ६) एतत्सूत्रस्य-
वार्त्तिकम् । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु “इट ईटि” (अ ८। पा २। सू २८)
इति सूत्रे पठितम् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १।१।७॥

अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थे ॥

न त्वाधारस्येति । (कै)

कालमात्रस्येत्यर्थः ॥

अर्द्धेति । (कै)

वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालस्य नियतत्वात् तदधिकोऽर्द्धमात्रा-
काल इत्यर्थः । अत एव “मात्राकालोऽवग्रह” इति प्रातिशाख्यान-
रैरविरोधः ।

नैव दोष (भा)

इत्यादेः संज्ञाभावे न दोषः । संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थ
इत्याह

दोषनिवृत्तये (कै)

इत्यादि ॥

अप्सव्यशब्द इति । (कै)

अप्शब्दाद्

दिगादि (पा)

यति

अपो योनियन्मतुषु (वा)

इत्यलुक् ॥

प्रकृत्यवयवस्य । (कै)

तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसम्प्रदाय एव शरणम् ॥

अन्त इति । (कै)

समासे समस्यमानपदान्ते एवावग्रहः । अयमपि वैदिकसम्प्रदाय एव ॥

नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य संज्ञा दुर्लभेत्यत आह

आनन्तर्येति । (कै)

एवं च तदुपलक्षणमिति भावः ॥ “संज्ञाप्रतिबन्धे”तिपाठे कर्मणि “घञ्” बोध्यः ॥

संज्ञाप्रतिबन्धेति (कै)

पाठः सुगम एव ॥

कस्मादिति । (कै)

बहूनां सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञायाः सिद्धान्त-
यिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ परिहरति

एत्वे इति । (कै)

“पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इति तु द्विर्वचने कार्येऽन्यस्यासिद्ध-
त्वं नेत्यर्थकं न तु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः ॥

१ अलुगुत्तरपदे (अ. ६। पा. ३। सू. १) एतत्सूत्रस्यवार्तिकम् ॥ यन्मतुष्विति ।
अयं पाठो ह्रस्वानुसारेण । “मतिषु” इति युक्तः पाठः । एकवच-
इत्यस्यातिप्रसङ्गव्याजेनाप्यु चरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् । नहि अप्सु-
मन्तावित्यत्र तस्य प्रसङ्गोऽस्तिशब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् । किन्तु
मतुष्विति पाठे फलं चिन्त्यम् । अस्य वामीयमिच्छादाविव लुकोऽप्राप्तेः ॥

संयोगो भवत्यादिश्चेति । (कै)

प्रत्येकं संज्ञापचे स्कोः संयोगावयवत्वासंभवेन षष्ठीसमासासम्भ-
वास्माद्यवाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीप
वाची आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति
पदान्तांशे संयोगादिग्रहणचारितार्थं बोध्यम् । अन्यथा हि अर्कयते-
रप्रत्ययेऽर्क् इत्यादावन्त्यकस्यापि लोपः स्यात् ॥

कथं वृत्ताविति । (कै)

अयं पूर्वपक्षोऽयुक्तः । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् ।
संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः । न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जना-
न्नेति भाष्यसम्मतं संख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् ।
नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् ॥

संयोगात्पर इति । (कै)

न चाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरि-
द्रातौ न फलम् । आर्द्धधातुकविवक्षायां तस्याऽऽलोपविधानात् ।
तथापि खट्वादिभ्य आचारक्विवन्तेभ्यो लिङि खट्वाद्यादित्यादौ
एत्ववारणं फलमिति वाच्यम् ।

स्यसिच् (पा)

सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या “घुमास्या”द्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन
नामधातुष्वेताप्रवृत्तेरिति भावः ॥ खट्वादिभ्य

१ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भनग्रहदृशां वा चिण्व-
दिट् च ॥ अ६ । पा ४ । सू ६२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२३७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(हलोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

‘आतो धातो- (पा)

रितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनाचारकिपोऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु “निर्या-
यादि”त्यादि वारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

आदी इति । (भा)

यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतं तथाप्येक आदिशब्दो गौण
इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न
भाष्यार्थ उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह

षष्ठीति । (कै)

एवं च झलंशेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः ॥
आदिशब्दश्च नाद्यवयववाची असम्भवादित्याह

समीप इति । (कै)

झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौत्रत्वादुक्तिः । न च

शक्ता (भा)

इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः ।
आदिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः ॥ वस्तुतस्तु “प्रत्येकं संज्ञेति”
पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं गूढाशयः
पृच्छति भाष्ये

कथं कृत्वेति ॥ (भा)

तमेवालाभं व्याचष्टे

संयोगेति । (कै)

एवं चान्वर्थसंज्ञाविरोधात्

‘प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति- (भा)

न्यायो नात्राश्रयितुं शक्यते इति व्यर्थं

सहेती- (कै)

ति भावः । किं च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञावादिनोपलक्षण-
माश्रयितव्यं विशेषणत्वमेवोचितम् । “तत्त्वे सम्भवति उपलक्षण-
त्वस्यान्याय्यत्वात्” । किं च आद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद् द्विवचनान्तेनैव
विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि सम्भवादित्याहुः ॥
वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या । तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते
यच्चेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रती-
तेर्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्वटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्ता-
वनिष्ठापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव ज्यायः ।
अत एव भगवता “गर्गदण्डन”न्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं
न तु महासंज्ञया इत्यलम् ॥

ननु

अविशेषेण (भा)

१ “प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं
भवतः” ॥ इत्यत्रैव भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२३६

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(हलोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

इत्यस्य द्वयोर्बद्धनां चेति नार्थोऽस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्मस्जौ
दोषदानासङ्गतेऽज्ञात आह

द्वयोरित्यस्येति ॥ (कै)

अत एव भाष्ये

१समुदाये संयोगादिलोप (भा)

इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह

यथेति (भा)

भाष्ये ॥ “पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्याश्रित्य क्वचित् । क्वचिच्च वाक्यसंस्कार-
पक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः ॥

हल इति जाताविति । (कै)

वस्तुतो हलौ च हलस्येत्येकशेषः ।

२स्वरिताद् (पा)

इति सूत्रे “अनुदात्तानाम्” इत्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

परे अनन्तरा इति । (कै)

३तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्युपस्थितेरिति भावः ॥ “चन्द्रीयतेः” सनोऽभिधाने

“यथेष्टं नामधातुषु” इति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव ।

आद्यवयवाच्चः परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

१ कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः । समुदाये संयो-
गादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । अ. १ । पा. २ । ३६ ॥

३ अ. १ । पा. १ । सू. ६७ ॥

बहूनां चाविवरत्वे इति । (कै)

“बहूनां चानन्तरत्वे” इति क्वचित् पाठः ॥ नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगमंज्ञा स्यात् तयोर्मध्ये वर्णशून्यकिट्टाभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाभावात् सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः ॥

द्विर्वचनवदिति । (कै)

एषाम् इति (भा)

बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम् ।

तस्य

सूत्रे “हल” इतिवत् सत्त्वात् । “अन्तरा”शब्देन विग्रहेऽपि तत् सत्त्वाच्च ॥ अन्यथा द्वयोर्नस्यात् किन्त्वन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूनां समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः । संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति

द्वयोश्चैवेति । (भा)

विद्यते (भा)

इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम् ॥ “अवत्सा धेनुरि”त्यादौ विप्रयोगोऽपि विग्रेषावगतिहेतुर्दृष्टः ॥ “अन्तराविद्यत” इति “न विद्यत” इति वा यत् तद् द्वयोरेवेत्यर्थः ॥

नियताऽवधिरूपतेति । (कै)

अवधित्वं हि अन्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति । अन्य-
साहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव
च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा
शब्देनेति तात्पर्यम् ॥ नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैशिष्ट्येन याऽवधि-
रूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्युच्यते । अन्यथा अवधित्व-
विवक्षायां द्वितीया तत्राविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो लाभेन

नियतेति (कै)

कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् ॥

युक्तग्रहणादिति । (कै)

न च तदभावे “अन्तरान्तरेण” शब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः ।
तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् । न च प्रथमाबाधनेन

‘सपूर्वायाः प्रथमाया (पा)

इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् ॥
तस्माद्

युक्त- (कै)

ग्रहणं सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा ।
तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवं च सम्बन्धमात्रं विवक्षाया
षष्ठ्येवेति भावः ॥ ननु भाष्ये

द्वयोरिति (भा)

षष्ठीद्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाद्

यान् द्वीति (भा)

बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते “द्वयोरि”त्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ तथा सति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्तिः । किन्त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठौ । एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोः समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्त्तिहलां बहुत्वात् तदुपपत्तिः ।

अनन्तरा (कै)

इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ यौ च समुदायावन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषस्तत्सर्वमभिप्रेत्याह

यदा द्वयोरिति । (कै)

द्वयवकसमुदाययोरित्यर्थः ॥

यान् (भा)

वर्णान् द्वयोः समुदाययोरित्यर्थक-

षष्ठा प्रतिनिर्दिशतीति- (भा)

भाष्यार्थ इति भावः ॥

अनन्तरा (कै)

इत्यस्यात्र पक्षे व्यावर्त्यं दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह

‘यदा हि बहुनामिति । (कै)

न च स्रष्टेत्यादौ रेफसकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सरौ रषौ चेतिसमुदायौ तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनानन्तरत्वाभावात् । सर्वविधानन्तरत्वस्यैव^१ तन्निमित्तत्वादित्याहुः ॥

^१अनुषङ्गो (कै)

नकारस्तस्योपः

^२अनिदिताम् (पा)

इत्यनेन ॥

^३बहूनामपीति (कै)

न्यायतः सूत्रात् सम्भवमात्रेणेदमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनितं चेदम्

^४अङ्गेन संयोगादिम् (भा)

इति ग्रन्थेन भाष्ये ॥ ननु द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह

कार्येति । (कै)

द्विर्वचनं हि अवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो

१ निमित्तत्वादित्याहुः । क । ख । ग । इ ॥

२ “तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम्” इति कैयटे ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

४ “बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः” इति कैयटे ॥

५ “अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः” इति वक्ष्यत्यत्रैव ॥

(ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

बहुवचनं युगपद्विरुद्धं च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहस्येति
वैषम्यम् ॥

ननु पचान्तरेण व्यवधानादासत्त्वभाव इत्यत आह

‘पाठेति । (कै)

शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात् तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे
दुर्बल इति भावः ॥

पदधात्ववयवेति । (कै)

‘संयोगादे- (पा)

रित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भावः ॥ अयमाशयः ।
अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाभावात् त्रयाणां फलाभावात् संज्ञाऽ-
प्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि
अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति

अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्याम (भा)

इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्यामः ॥ अङ्गाद्य-
वयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाऽऽश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवं च
“बहूनामपी”त्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्प-
नया ‘तादृशसंयोगानयनन्तु न । अनभिधानादित्याशयः । अदादिषु

१ “पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान्” ॥

२ संयोगादेरातो धातोर्यणवतः । अ८। पा २। सू ४३ ।

३ ‘ख’ पुस्तके “न” इति नास्ति तत्त्वशुद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२४५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(हलोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

“षम स्वप्ने” इत्येव पाठो न तु “षम, सस्ति स्वप्ने” इति ॥

एतद्भाष्यप्रामाण्याद्

‘जश्चित्यादि-

सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

पाठक्रमाबाधायैवं व्याचक्षते

न प्राप्नोतीति (भा)

अत्र इति शब्दो यस्मादर्थ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन संयोगादि-
विशेष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवं च बह्वनामेव
संयोगत्वे यः संयोगो नासावङ्गावयवो यश्चाङ्गावयवो नासौ संयोग-
स्तस्माद्

एत्वं न प्राप्नोतीति (भा)

यदपि तदप्यसत् ॥ यतोऽविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष इति तत्
क्लिष्टं शेषपूरणात् । इतेः स्वरसतो वाक्यसमाप्यर्थतायाः प्रतीय-
मानत्वाच्च ।

एवं तावत् सर्वमाङ्गं परिहृतम् (भा)

इत्यस्यास्वारस्याच्च ॥

हल इतीति । (कै)

तद्धि असावित्यादौ

^१स्कोरिति (पा)

सलोपवारणायावश्यकमिति भावः ॥

नचेति । (कै)

आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः ॥ प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितो हलेव प्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

^२उवोषेति (भा)

प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य विकल्पिताम्कत्वात् । 'उवोषेति' कवर्ग-
द्वितीयान्तो वा पाठः ॥

^३इयायेति । (कै)

इण् ल् इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति गुरु-
मत्त्वन्तु न । नचेयडि कृते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति
वाच्यम् । लिङ् धातुमन्नियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्वि-
घातकत्वाभावादिति भावः ॥

^४कुलम् (कै)

अत्र गृहम् ॥

१ अ८ । पा२ । सू२६ ॥

२ “इयेष उवोष इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत” इति
भाष्ये ॥

३ “गुरुमद्वचनम् इयाय इत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्” इति कैयटे ॥

४ “एवं कश्चित् पृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह
नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति” इति भाष्ये ॥

ब्राह्मणकुलमपीति । (कै)

तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

अनयोरन्तरेति (भा)

षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात् ^१तत्तद्रूपेणाग्रहणबोधनाद्
ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये ॥

भिन्नजातीयेति । (कै)

^२तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति (भा)

भाष्येणेत्यर्थः ॥

^३ग्रामशब्दोऽयम् (भा)

इत्यस्य

^४तद्यः सारण्यक (भा)

इत्यस्यचाविरोधायाह

केचिदिति । (कै)

अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः । “सामान्यं” च ग्रामशब्द-
त्वादि ॥

१ तद्रूपेण ! क ॥

२ “व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामा-
वित्युच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति” इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ “ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनार्थः” अत्रैव भाष्ये ॥

४ “अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो
लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभि-
समीक्ष्यैतत् प्रयज्यते” इत्यत्रैव भाष्ये ॥

अन्ये त्विति । (कै)

व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः ॥

तत्र चेति । (कै)

निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः ॥

एकेति । (कै)

समवायैकत्वानये “रसो रूपवान्” इत्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोध-
कालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसम्बन्धेन शक्त्यग्रहात् । तत्तदर्थ-
विशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः ॥

तत्र यदेति । (कै)

एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् ॥

ग्रामशब्दोऽयं बहुवचन इति (भा)

तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्तते इत्येकशब्दबोध-
त्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः । तत्र वर्तनक्रिया
अस्तिक्रियायाः कर्त्री शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्ती-
त्यर्थः ॥ वाटपरिच्छेपो नाम शालासमुदाय रक्षणाय सर्वतो मार्ग-
प्रतिरोधकं यत् परितः क्षिप्यते तदुच्यते ॥ सारण्यकसमीपक-
वृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह

शुचाविति । (कै)

सीमनीति च ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २४६
(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।)

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८॥

१ प्राण्यङ्गत्वादिति । (कै)

एतेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् ॥

२ अर्थ इति । (कै)

अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः ॥ सौत्रत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

३ अबाधकत्वेति । (कै)

पक्षे तु (कै)

इत्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकदसम्मत-
रूपापत्तेः ॥

४ बाधकान्येव निपातनानीति (भा)

५ सर्वादि- (पा)

सूत्रे भाष्योक्तेः ॥

१ प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वे ऋस्त्वेन भाष्यम् ॥ कै ॥

२ अवचनमिति नञ समासाश्रयणे अर्थो न सङ्गच्छत इति प्रश्नः । कै ॥

३ अबाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । कै ॥

४ बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति (१ । १ । २७) भाष्ये ।

५ अ। १। पा। १। आ। २७ ॥

(मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।) (अ. १। पा. १। आ. ४)

अस्मिन् पक्ष इति । (कै)

आङ्ग्रहितस्येति शेषः । वस्तुत आद्यपदैकवाक्यतया आङ्ग्रहितै-
तत्पदवचनपदाभ्यां समासस्थानभिधानमेवेत्याहुः ॥

ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणं
यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽत
आह

यो हीति ॥ (कै)

सहायेति । (कै)

अव्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः ॥

श्राकपार्थिवादित्वाद् उत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह

तचेति । (कै)

परन्विदं चिन्त्यम् । भाष्यकृता एवं रीत्या तदप्रत्याख्यानात् ॥

मुखस्य चेति । (कै)

उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भावः ॥ यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि
ल्युटि मुखनासिकेनावचनः । मुखनासिकया वचन इति वा
तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुल्यकलभ्यत्वात्
करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये ॥ तत्रान्ययोर्नासिकाशब्द-
सामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि

१ यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव । कै ॥

२ वर्णे वर्णेन । अ२ । पा १ । सू ६६ ॥ एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२५१

(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।)

१नद्युतश्च (पा)

इति कवापत्तिरत आह

पदसंस्कारेति ॥ (कै)

भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह

तच्चेति । (कै)

१तस्यादित (पा)

इति सूत्रस्वरसाद्वर्णानां सखण्डत्वमित्याशयः । ये तु तत्तद्देशा-
वच्छिन्नवाच्याद्यभिधातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात् स्थानानां करणत्वमेव ।
स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वमारोप्य । अत
एवोत्तरसूत्रे भाष्ये

१अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति (भा)

करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति । तस्मिन्ने प्रासादवासिदृष्टान्ता-
सङ्गतेराह

भ्राष्ट्रेण चेति । (कै)

एतेन कण्ठादिकन्तु स्थानं नासिका तु करणमिति मन्दो-
क्तमपास्तम् । अत एवात्र सूत्रे हरिणा

१ अ ५। पा ४। सू १५३ ॥

२ अ १। पा २। सू ३२ ॥

३ “किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् । ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकल-
कात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अस्मिन्नेतदा-
स्यन्दते इति वा आस्यम्” (१। १। ६) भाष्ये ॥

(मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।) (अ. १। पा. १। आ. ४)

“स हि वर्णो न मुखेनैव नापि
नासिकयैव चात्मवृत्तिं लभते
किन्तु वायुनाऽनुपरतशक्तिनाऽ-
न्यतरकरणमभिहत्याऽ-
न्यतरकरणेऽभिहन्यमाने आत्म-
व्यक्तिं लभते” (हरिः)

इत्युक्तम् । यमो नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयाऽन्यतमसदृशो
वर्णः । “आदितश्चत्वारो वर्णाः” इति विवरणेऽपि चतुःशब्दस्य
चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या । अत एवायोगवाहत्वप्रतिपादक-

हयवरट् (५)

सूत्रस्थभाष्याविरोधः ॥

न्यायानवतारेति । (कै)

कचटतपानामेव (भा)

इत्येवकारोऽप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्यबाह्यत्वपक्षे च बोध्यः ॥

अप्रतिपत्तिरिति । (कै)

अत्र १“विद्वनोर्जम” इति वक्तुं १शक्यम् ।

१यरोऽनुनासिक (पा)

१ विद्वनोर्यम इति । क । विद्वनो जम इति । ग ॥

२ विद्वनोर्जम इति वक्तुं युक्तम् । ख ॥

३ अ८। पा ४। सू ४५ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।)

इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र “अमि अम्वा” इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धेः ॥

चकारलोपेति । (कै)

निष्ठावत्वकुलयोरसिद्धत्वात्पचेः

अनुदात्तोपदेशवनति (पा)

इत्यनेनेति भावः ॥

ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत् सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह

१ इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धेः । क । इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धिः । ख । इत्युक्ते सकलेष्टासिद्धेः । सम् । ग । इ ॥

२ अ६। पा ४। सू ३७ ॥

३ अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्तराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित् प्रासादवासिनः । केचिद् भूमिवासिनः । केचिद् उभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् ॥

अयमिति । (कै)

योगेन ह्युभयग्रहणं स ह्रदिषु नास्तीत्यर्थः ॥ अनुनासिकशब्दस्य च ह्रदिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् ॥ अनु पश्चा-
न्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य जमङ्गणेषु निरूपयितुम-
शक्यत्वाद् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्यापृतेः^१ । एतेन अनु
पश्चान्नासिकां गत इत्यर्थको नासिकानुगत इति प्रयोगोऽपि
परास्तः । यथा कथञ्चिद् योगोपादाने तु ह्रदिरेव फलितेति
दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।६॥

तत्पुरुष इति । (कै)

तुल्यास्यशब्दयोः

^१मयूरव्यंसकादित्वात्

पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च “साधनं कृते”त्यनेन
समासः ॥ ननु स्थानादिकं न तुल्या संमीयते अत आह

व्युत्पत्त्यर्थमेवेति ॥ (कै)

किं मुखमिति । (कै)

१ व्यासृतेः । ग ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २५५
(अ. १। पा. १। आ. ०) (तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम् । १। १। ६।)

अतद्धितान्ततद्धितान्तास्यशब्दविषयकसन्देह इत्याशयः ॥ तद्धि-
तान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह

पशुरिति ॥ (कै)

झटिति । (कै)

पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥

निमित्तवशात् (कै)

अवयवार्थवशात् ॥

जातिस्फोटिति । (कै)

वर्णान् इति (भा)

वर्णपदं बोधकपरं तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिव्यक्ति-
रसनम् । तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः । अत एव

वर्णानिति (भा)

बहुवचनं संगच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति
पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ कश्चित्तु

व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । (कै)

जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः (कै)

इति पाठः । अयमेव साम्प्रदायिकः पाठः ॥ एकैव व्यक्तिर्वाचिका ।
कलादिकन्तु ध्वनिनिष्ठं ध्वनिविशेषव्यञ्जं वा सा च नित्येति व्यक्ति-
स्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव ॥ बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वादा-
रोपित बहुत्वमादाय नेयम् ॥

व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च तत्र

जातिरेव शक्तेति

जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

१ अन्येष्वपीति ।

दृशियदृणाद्धात्वन्तरादपि स इति भावः ॥ ननु साधनशब्देन
कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह

भावे इति ॥ (कै)

नङ् । (कै)

२ यजयाच

इत्यनेन ॥

ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थान-
जडादिनिवृत्त्यर्थमास्यपदोपादानं स्यादत आह

नासिकापीति । (कै)

एवं चास्यग्रहणे कृतेऽपि तद्व्यावृत्तिर्दुरूपपादेति भावः । वस्तुतस्तु
अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्ण्याना-
पत्तिः ॥ तज्जनकवायुसंयोगादीनामपि तुल्यत्वात् ॥ अनवधारण-
गर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरूपपादैवेति भाष्याशयः ।

एवं च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव

१ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ अ ३। पा २। सू १०१ ॥

२ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ अ ३। पा ३। सू ६० ॥

‘मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे

‘मुखं च नासिका चेति (भा)

‘मुखद्वितीया नासिकेति (भा)

च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । न ह्यवयवावयविविषये एवं प्रयोगः
सचेतसाम् । सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाचौ सह शब्दः ।

अत एव

‘मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने

कचटतपानामेव प्रसज्येत (भा)

इति भाष्ये एव शब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीनां डादीनां च
मुखवचनत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्थानन्तर्गतत्वे तु न दोषः ।
मुखमात्रवचनत्वाभावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनि-
तमेतत् ॥ कैयटोक्तास्थान्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरम् ॥

१ अ १। पा १। सू ८ ॥

२ किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं च नासिका च मुख-
नासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ।
भाष्ये ॥

३ अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ
किमिदमावचनमिति । ईषहचनमावचनम् । किं चिन्मुखवचनं
किं चिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं
मुखनासिकावचनः । उक्तं भाष्ये ॥

४ मुखनासिकेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् ॥ एवकार-
स्वाप्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्येकांगेन बोध्य इति ॥

नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तस्यादत्त आह

विसर्जनीयस्येति । (कै)

ततश्चान्येषां कण्ठादिस्थानमेवेति भावः ॥ ^१उरस्यमतेऽप्याह

सावर्ण्याभावेऽपीति ॥ (कै)

ननु इदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह

नास्येति ॥ (कै)

द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणाद् (कै)

इत्यस्योपयोगश्चिन्त्यः ॥

अत्रेति । (कै)

एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः ॥ ऊर्क् अन्नं तस्माज्जात

ऊर्गजः ॥ (कै)

आस्ये इति । (कै)

देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः ॥ न च नासि-
काया आस्थानन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति
वाच्यम् । अनुनासिकाकारादिषु कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभि-
व्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं धर्म उत्पद्यते इत्यनु-
भवेन

१ विसर्जनीयस्यैकीयमतेन उरस्यत्वात् सावर्ण्याभावेऽपि न दोषः ।

इति कैयटः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२५६

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम् । १। १। ६।)

१वृद्धिरादैच् (पा)

सूत्रस्याद्

१भेदकत्वाद् गुणस्येति

वाच्यम् अनुनासिक्यसंग्रहार्थं तद्यथा

एकोऽयमात्मा

इत्यादिभाष्यकैयटात् तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वा-
भावस्य कृपत्वात् । आदिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन
तात्वादिस्थानमेवोच्यते इति जवगडादिषु न दोषः ॥ भाष्ये

प्रयत्नविशेषणमिति (भा)

देशप्रयत्नमितिद्वन्द्वस्तु सौचत्वात् साधुरिति भावः ॥

स्पृष्टतेत्यादि ॥ (कै)

आस्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वायादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनक-
स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा
एतैः पदैरुच्यन्ते । तेषां चास्थान्तर्गतत्वमास्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु
वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् ॥

१ अ १। पा १। सू १ ॥

२ भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनुनासिक्यं नाम
गुणः । तद्विन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ।
भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा
इति । एवं हि दृश्यते लोके । एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य
गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । वृद्धिरा-
दैच् इति सूत्रे भाष्ये ।

२६०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

(आ. १। पा. १। अ. ४)

आस्ये (कै)

इत्यस्य यत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा ॥

भाष्ये

ते हापिता इति । (भा)

सवर्णसंज्ञा (भा)

स्वनिमित्तत्वेन वाह्यान् प्रयत्नान् जहातीति तथा ते स्वनिमित्तत्वं
“हापिता” इत्यर्थः ॥

विवारसंवारी (भा)

कण्ठविस्तारस्य विकाससङ्कोचौ विवृतः कण्ठो यैः श्वासोऽनुप्रदीयते
यैरित्यर्थः ॥

एके । (भा)

उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः ॥

नादः (भा)

वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावौ ॥

१ सन्ति हि आस्याद्वाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्
स्वसत्त्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । कै पुनस्ते । विवारसंवारी
श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति । अत्रैव
भाष्ये ॥

२ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः ।
एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः ॥

३ तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एके अल्प-
प्राणाः अपरे महाप्राणाः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २६१
(अ. १। पा. १। आ. ४) (तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

अनुः

अणनरूपः शब्दः ॥

यथा तृतीया इति । (भा)

अनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् ॥

देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह भाष्ये

आनुनासिक्यमेषामधिको

गुण इति । (भा)

अयं भावः । अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि ताल्वाद्युच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्र जनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि आदीनां स्वरूपस्य न केवलताल्लादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरितिविनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात् तेषां नासिकाऽपि स्थानम् । न चैवं त्वं करोषीत्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्रं सव्यन्तेत्यादौ न प्रवर्त्तेत । उक्तरीत्या आदीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम्

स्थानेऽन्तरतमे

इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेर्गर्भस्यावात् । अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकसामग्री-

१ यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः । आनुनासिक्यवर्जम् ॥

२ अ १। पा १। सू ५० ॥

भेदात्कडयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ ^१अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनु-
नासिकैः सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवं च

यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति

सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात् कडादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये
आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्थान्तर्गतत्वेऽपि

^१मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात् अत्राप्या-
स्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र 'स्थाने' एतत्कथन-
वैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव
ह्यत्र प्रक्रान्तम् । नचेदं प्रयत्नविशेषणास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनु-
नासिकयकारादीनां जादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम् । तत्फलं च
“तञ् जुडुवे” “तन्नमती”त्यादौ

^१अनुस्वारस्य ययौ- (पा)

त्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनु-

१ ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्ता
मुण्डग्रपि जडपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा
वृद्धो वत्सो दम्यो वल्लीवर्द्ध इति । उभयमिदं गुणेषु उक्तं भेदका
अभेदका इति । किं पुदरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव
न्याय्यम् । (१। १। १।) भाष्ये ॥

२ अ१। पा१। सू८ ॥

३ अ८। पा४। सू॥ ५८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

स्वरस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोर्जनयोरेव प्रवृत्तेः ।
अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदोषात् ।
इदमेव ध्वनयितुं

गुण- (भा)

इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षो-
पयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवं च तत्सादृश्याद् अत्रापि गुण-
शब्दप्रयोगः ॥ अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य “आमोऽनुनासिका न
ह्रावि”ति शिष्टायामुक्तम् । अत एव

उदात्तादिभिः सदैकादश बाह्यः

प्रयत्नाः (कै)

इति कैयटोवक्ष्यति ॥

उदात्तादीनामपि वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् ।
अत एव

एवमप्यवर्णस्य संज्ञा न प्राप्नोति ।

बाह्यं ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य ।

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते ।

आस्ये येषां तुल्यो देश इति । (भा)

भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देश-
विशेषणत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणाभावान्न-

दोष इत्येव वक्तव्ये “सर्वमुखे” त्यादि समाधानस्यापि निर्दलत्वा-
पत्तिश्च ॥

एके (भा)

इत्यनेन सर्वमतं तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ।

व्यवहितस्येति । (कै)

यद्यपि ‘रूढिर्योगापहारिणी’ तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्या-
द्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः ॥

ताल्वादीति ।

शिक्षयां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः ॥ एतेन
ताल्वादिषूर्ध्वाधोभागभेदादुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्य-
पास्तम् ॥ आस्यभवशब्देन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥ ननु
प्रयत्नपदेणैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह

‘जिह्वाया अग्रे- (कै)

त्यादि ॥

प्रत्येकं त्विति । (कै)

प्रत्येकनिरूपित सादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः ॥ यद्यपि ज्ञाप-
केनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्य-
विवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः । तत्तज्जनकवायुसंयोगा-
नामतुल्यत्वात् । अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम् । १। १। ६।)

स्थानं करणं चेति (भा)

भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥ अत एव यावत् स्थानैक्यपरेण

नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)

इति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥ भाष्ये

प्रारम्भो यत्नस्येति । (भा)

अत्र

यत्नस्येति (भा)

निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् ॥

प्रारम्भ इति (भा)

कर्मणि घञ् ॥ यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः ॥ अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्ननाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वायादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गल्लविवरादीनां विकासादौन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानानामभिधातका

१ नहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्वितान्तमास्यम् । शरीरावयवाद् यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च ॥

२ एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयत्नं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। अ. ४)

यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वाद् “आस्ये प्रयत्ना” इत्यु-
च्यन्ते “आभ्यन्तरा” इति “प्रारम्भ” इति च । गलविवरादि-
विकाषादिकरास्यास्यवहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्वाह्याः ॥ एवं मात्रा-
कालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्
प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पवायुं प्रेरयति कश्चिदधिक-
मिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणारूपकार्यमास्यवाह्यदेशमिति
तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता “अद्वय” सूत्रे भाष्ये । १“मूर्ध्नि
प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये”
इत्यन्वयः कैयटे । अत एव

१“सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयत-” (पा—शि)

इति न शिञ्चया विरोध इति दिक् ॥

भाष्ये

यदि प्रारम्भ (भा)

इत्यत्र “यदी” त्यस्य यद्यपीत्यर्थः ॥

१ अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये
वायौ विवारादयो बाह्या एकादशप्रयत्ना उत्पद्यन्ते । कै ।

२ सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥६॥

पाणिनीयशिञ्चा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

१अकारेणेति । (कै)

ततश्च स्वसवर्णाकारस्य तच्च सत्त्वेन तद्वारा तुल्यास्यानत्वेनावर्णोऽङोः
सावर्ण्यं “गव्यमि”त्यत्र

२यस्येति (पा)

लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः ॥

पांसूदकेति । (कै)

१“प्रसृष्टौ” इत्यस्य प्रकर्षेण सृष्टौ मिलितावित्यर्थः । ततश्च
तदननुभवेन केवलताज्वादिस्थानकत्वेन च न तयोः सावर्ण्यप्राप्ति-
रिति भावः ॥

विभागोऽचेति । (कै)

एवं च पूर्ववत् तयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये एतदुत्तरं

४विवृततरावर्णौ (भा)

इति । एवं च तद्वारा एतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्भस्मेन
न सावर्ण्यमाकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात् तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं
फलभावाच्चेति भावः ॥

१ “एवमपीति” भाष्यप्रतीकमुपादाय “सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्या-
कारेण सादृश्यात् सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः” इत्युक्तम् ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

३ एवमप्यवर्णस्यैडोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रसृष्टावर्णावितौ ।
अत्रैव भाष्ये ।

४ अवर्णस्य तर्हि ऐचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावितौ ।
भा- ॥

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

१एतयोरेवेति । (भा)

यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सर्वर्णसंज्ञा इत्यभिमानः ॥

१क्वचित् । (कै)

१अदसोऽसेर्दादु दो मः (पा)

इत्यादौ ॥ भाष्ये

नैतौ तुल्यस्थानौ इति । (भा)

१तोर्लि (पा)

इति परसर्वर्णरहित-

१तद्वानासाम् (पा)

इति निर्देशाद् यावत्स्थानसाम्यमत्रविवक्षितमिति भावः ॥ यत्तु
“एषां समुदितं स्थानम्” इति । तन्न ।

१“—दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यौ —” ॥ (पा—शि)

१ एतयोरेव तर्हि मिथः सर्वर्णसंज्ञा प्राप्नोति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ भाष्यमानेनापि क्वचित् सर्वर्णग्रहणदर्शनात् ॥

अ ८ । पा २ । सू ८० ॥

४ अ ८ । पा ४ । सू ६० ॥

५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

६ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥ १८ ॥

पाणिनीयशिष्टा ॥

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।)

इति शिञ्चायां प्रत्येकं

१तच्च भव (पा)

इत्यधिकारस्ययद् अनापत्तेः । “दन्तोष्ठ्य” इति पाठस्त्वसङ्गतः ।
शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य
स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधा-
रत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिः । शरीरे मे वेदनेत्यप्येव-
मेवेति दिक् ॥

१उदात्तादीनां तर्हि इति (भा)

यावत्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवचनादितिभावः ॥ “स्वशब्दा”
उदात्तादिशब्दाः । एवं चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहण-
मिति भावः ॥

भाष्ये

१उदात्तादीनां सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य “आस्येन”

१प्रयत्नोऽविशेषितः (भा)

इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैकदेशी ।

१ अ. ४। पा. ३। सू. ५३ ॥

२ नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति ।

अभेदका उदात्तादयः । भा ॥

३ “उदात्तादीनां तर्हि सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति” इति पाठोऽस्त्युपलब्ध-
भाष्यपुस्तके ॥

४ अविशेषितः । “आस्येन इत्यर्थः” इति कैयटः ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

अथवा किं न एतेनेति । (भा)

“नो”ऽस्माकमेतेन प्रारम्भोयत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन “किम्”
इत्यर्थः । क्लिष्टत्वादितिभावः ॥

बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । (कै)

एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सवर्ण-
संज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह

‘भरो भरीति ॥ (पा)

भाष्ये

‘सत्येव हि भेदे इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः ॥

कुत एतदिति । (भा)

सूत्राचरैस्तदलाभ इति प्रश्नः । समाधत्ते

भेदाधिष्ठाना हि इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः ॥ तत्र ज्ञापकमाह

यदि हीति । (भा)

सवर्णसंज्ञावचनम् (भा)

इत्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञा तु

१ भरो भरि सवर्णे । अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

२ सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २७१
(अ. १। पा. १। आ. ४) (तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

१अणुदित् सवर्णस्य (पा)

इत्याद्यर्थमावश्यकैति बोध्यम् ॥

भेदादिति । (कै)

बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः ॥ नन्वेवं यत्किञ्चित्स्थानैक्यादेकारौकारयोः
सावर्ण्यपत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकात् प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्व-
त्यागेऽपि स्थानांशे तत्त्यागेमानाभाव इत्याश्रयात् ।

२यजुष्येकेषाम् (पा)

इत्यादिनिर्देशैः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्य-
त्वस्य भेदघटितत्वात् सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तन्न ।
तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परं भेदलाभेऽपि
वर्णानां यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽस्मात् । स्थानानामन्ततस्तत्
तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सति भेदे (भा)

इत्यादि सिद्धान्ति वचः ॥

शकारच्छकारयोरिति । (भा)

तस्मात् प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यकमिति भावः ॥ ननु “निष्कृष्टे”-
त्यत्र हलः परत्वाभावात् कथं लोपप्राप्तिरित आह

१ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ यजुष्येकेषाम् । अ ८ । पा ३ । सू १०४ ॥ “युष्मत् तत् तत्तद्गुप्तु

परतः पक्षे सस्य मूर्धन्यो भवति” इत्यर्थः ॥

१अनचि चेति ॥ (पा)

तत्रैकदेशी प्रौढ्या समाधानमाह

एवं तर्हीत्यादि ॥ (भा)

स्वाङ्गवाच्येवेति । (कै)

१अमूर्द्धेत्यादि- (पा)

पर्युदासादेव स्वाङ्गे लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः । “संज्ञायाम्” इत्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये ॥ नन्वेवं भिन्न-स्थानानामपि स्यादत आह

तद्धितान्तास्येति । (कै)

आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्वद् इति भावः ॥

एकत्वं विवक्ष्यत इति । (कै)

तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभववृत्तित्वलाभ इत्यन्ये । त्रिपदवज्जग्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधान-तत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद् भाष्ये तृतीय आश्रितः ॥

रेफोष्मेति । (कै)

“रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति” इत्युक्तेरिति भावः ॥

१तस्यावचनम् (भा)

इति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह

१ अ ८ । पा ४ । सू ४७ ॥

२ अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

३ तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२७३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

^१तस्येत्ययमिति । (कै)

तस्यावचनम् (भा)

इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवं च “स्यो न विभक्तिरि”
तिलुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श
इति वक्तुं युक्तम् ॥

रेफस्यापीति । (कै)

रेफोष्णामित्येतद्विजातीयसवर्णभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तच्च
रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव एव ऊष्णसु तु

^२नाञ्जुलौ (पा)

इति निषेधादिति बोध्यम् । एवं च व्यावर्त्याभावेन सवर्णसंज्ञा-
वचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लक्ष्यत इति भावः ॥ ननु “सवर्ण”
इति संज्ञाशब्दस्य कथं सम्बन्धिशब्दत्वमत आह

तुल्यास्येत्यादि । (कै)

स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्तः शब्दः सम्बन्धिशब्द इति
भावः ॥ परेतु अत्र सूत्रे इन्द्रनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दौ
इत्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो न तु
तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्वं दुरुप-
पादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितम् । उपक्रमे हि

तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च

१ तस्येत्ययमनुकरणाशब्दः । तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । कै ॥

२ अ. १। पा. १। सू. १० ।

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

सवर्णसंज्ञं भवति (भा)

इत्युक्तमित्याहुः ॥

ऋकारलृकारयोरिति । (भा)

अत्र

१ऋत्यक (पा)

इति प्रकृतिभावः । वार्त्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः ॥

सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह

अत्र चेति ॥ (कै)

भाष्ये

होतृलृकारो होतृकार इति । (भा)

लृकारशब्दो देवतावाचीत्येके । विवृतस्य लृकारस्य दीर्घस्या-
भावाद्दृकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् ॥

नैतदस्तीति । (भा)

सवर्णसंज्ञाया इति शेषः ॥ नन्वौषत्सृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीर्घः
सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभोऽत आह

तच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावश्विकीत्याह

तत् सवर्णे इति ॥ (भा)

अज्माचस्येति । (कै)

अनज्माचस्यर्थमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभावात् सवर्ण इति
नानुवर्त्तते इति भावः ॥ खण्डयति

‘यदेतदिति (भा)

भाष्ये ॥

सवर्ण इतीति । (कै)

आद्य वार्त्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः ॥

तेन लृतीति । (कै)

सिद्धान्तेऽपि व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा होल्लृकारे पूर्ववार्त्तिकं गल्लृकारे चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते । एवं कृ इति दीर्घस्य ऋकारे परे पूर्वस्य तस्यैव लृकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

ईषत्सृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः ॥

तत्रासंहितायामिति । (कै)

‘समासे संहिता नित्या । असमासे तु ईदृशं रूपं दुर्लभम् । होल्लृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्तेः । होल्लृशब्दस्य नपुंसके सम्बुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु

१ यदेतत् सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृत इति वक्ष्यामि । भाष्ये ॥

२ “संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्येतु सा विवक्षामपेक्षते” ॥ अत्रैकपदशब्देन अखण्डम्पदम् । अत एव नित्यासमास इति चरितार्थम् । अत एवाग्रे अये इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्यैव । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वं तेन राजीयतीत्यादौ न दोषः । अन्यथा तत्र पक्षे श्रवेकादेशोऽपि न स्यादिति बोध्यम् ॥

होट लृकार (भा)

इति दीर्घप्रवृत्तियोग्येदृशोच्चारणम् ॥ इति स्थिते इति शेषः । एवं
“शाकले होट लृकार” इत्यपि चिन्त्यम् । सवर्णत्वविधायक-
वचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र

कृत्यक (पा)

इत्यस्याप्राप्तेः ।

१इकोऽसवर्णे (पा)

इत्यपि

२न समास (वा)

इति निषिद्धम् । नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥
सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्वयं न कार्यमित्याह भाष्ये

तन्न वक्तव्यमिति ॥ (भा)

इतर आह

अवश्यमिति ॥ (भा)

अर्द्धतृतीयेति । (कै)

तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह

१ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋक्संख्ये । ६। १। १२७ ॥

२ “न समासे” इति सिद्धान्तकौमुद्यामस्ति । वार्तिकपाठे तु “सित्
(नित्य) समासयोः शाकलेप्रतिषेधः” इत्यस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२७७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम् । १। १। ६।)

ईषत् स्पृष्टेति । (कै)

विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफौयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः ॥

ताभ्यामिति । (कै)

असावर्ण्यादिति भावः ॥ भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह

ऋकारस्येत्यादि ॥ (भा)

सत्यत्वे इति । (कै)

अयोगवाहेषु पाठादिति भावः ॥

नाच् कार्यमिति । (कै)

तस्य सुतसंज्ञा । तत्स्थाने सुतश्चेति भावः । अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्या
ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्व-
ऋकारलृकारद्वयस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न
साधुत्वमिति नातिप्रसङ्गः । पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् ।
तदेव ध्वनयन् पृच्छति भाष्ये

‘किं पुनरत्रेति ॥ (भा)

ऋकार इति । (कै)

विवृत इत्यर्थः ॥

लृकार इति ।

ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः ॥ भाष्ये

दीर्घत्वं चैव हीति । (भा)

ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यर्थः । तद्वाच्ये

१ किं पुनरत्र ज्यायः । सर्वार्थसंज्ञावचनमेव ज्यायः ॥

अपिचेत्यादिना ॥ (भा)

खट्वल्लकार इति । (भा)

खट्वल्लकार इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ वचनस्य काव्यदर्शनादाह

व्याख्यास्यामीति ॥ (कै)

अन्ये तु “लण्” सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वे

‘अतो लान्तस्य (पा)

इत्यत्र भगवान् पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेनैव निर्वा-
हात् । तस्मादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः ॥

आन्तरेति । (कै)

रश्रुते रपरो लश्रुतेर्लपर इत्यर्थः ॥ सवर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं
प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह

तच्चावश्यमिति ॥ (भा)

लकारास्याण् लपर इत्येतत् ॥

साध्यादिति । (कै)

‘रषाभ्याम् (पा)

इति वचनादित्यर्थः ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये

वर्णैकदेशा इत्यादि ॥ (भा)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

अग्रहणपक्षे त्विति । (कै)

“प्रकृष्यमानमि”त्यत्र “कृष्यमानम्” इत्यत्र चेति भावः । आद्ये

‘कृत्यच (पा)

इति द्वितीये

‘चवर्णान्नस्येति (वा)

प्राप्तिः ॥

भेदेनेति । (कै)

“ओणु” “गसृ” इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः ॥

“नाग्लोपिशास्वृदितां (पा)

“पुषादिद्युताद्युदित (पा)

इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥

१ इह तर्हि “रषाभ्यां नो णः समानपदे” इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम् । मातृणां पितृणामित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । कृष्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रकृष्यमानं पश्येति । चुटुतुलशर्वावाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिस्त्र मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू २६ ॥

३ रषाभ्यां नो णः समानपदे (८ । ४ । १ ।) एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ।
रषाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणम् ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू २ ॥

५ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । अ ३ । पा १ । सू ५५ ॥

नाज्भलौ । १।१।१०॥

अकारेत्यादि । (कै)

एवं च हरिरित्यादौ दीर्घः शयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः ॥

अत एवेति । (कै)

पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति

‘अकः सवर्णे’ (पा)

‘भरो भरि सवर्णे’ (पा)

इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् ॥

भेदाधिष्ठानत्वादिति । (कै)

व्यत्यैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासम्भव इति भावः ॥

सवर्णग्रहणेन (भा)

इति भाष्ये सवर्णग्रहणेन

‘अणुदित्’ (पा)

सूत्रेणेत्यर्थः ॥

अत्र हि सूत्रे इति । (कै)

“उच्चारितस्यैव प्रत्यायकताम्” इत्यपूर्वपक्षी न जानाति “प्रत्याहारेषु

१ अकः सवर्णे दीर्घः । अ ६ । पा १ । सू १०१ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२८१

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(नाज्भलौ । १। १। १०।)

जातिग्रहणम्” इति च न जानाति ॥ ननु सति सर्वणत्वे इकारः
शकारं गृह्णीयात् तदेव च न

नाज्भलौ (पा)

इति निषेधादत आह

स्वात्मनीति । (कै)

यद्यपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति
एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तर-
मन्यत्र निषेधेऽपि स्ववाक्यार्थबोधात् प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थिति-
वेलायां स्ववाक्यार्थरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावान्नात्रेकारशकारयो-
स्तदभावबोधनमिति भावः ॥

१अपवादस्यैवासम्पत्त्येति । (कै)

अपवादस्य

नाज्भलौ (पा)

इत्यस्यासंपत्त्या प्राग्बोधाभावेन स्वविषयेऽप्राप्तौ तद्वटकपदोपस्थितयो-
रिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः ॥

बहुलेति । (कै)

२मयूरव्यंसका- (पा)

दित्वात् ३“सुप्सुपे”ति वा समास इत्युचितम् ॥ ननु कथं शस्य
द्वित्वं

१ “अपवादत्वस्यैवासम्पत्त्या” इति कैयटेऽस्ति ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

३ सह सुपा । अ २ । पा १ । सू ४ ॥ इत्यत्र ‘सुपा’ इति योग-
विभागेनेत्यर्थः ॥

१अनचि चेति (पा)

२शरोऽचीति (पा)

वा निषेधापत्तेरत आह

शरोऽचीति ॥ (कै)

ननु प्रयत्नभेदेनानचत्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

३ईषदित्येवेति । (भा)

“एङ्गैचोः” परस्परसावर्ण्याभावाय विवृतत्वव्याप्यानामपि सवर्णसंज्ञा-
नियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव
ज्यायान् । किं च दीर्घप्लुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि
तस्यावश्यकमिति भावः ॥

१ अ ८। पा ४। सू ४७ ॥ २ अ ८। पा ४। सू ४८ ॥

३ अञ्जलौः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽञ्जलत्वात् । अञ्जलौः प्रतिषेधे
शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं
कारणम् । अञ्जलत्वात् । अत्रैव हि शकारो हल् च । कथं
तावदचत्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमचत्वम् ।
हल् चोपदेशाद्धत्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः ।
तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परप्लुतानि कार्याणि । भ्ररो भ्ररि
सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् ।
कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् ।
ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । खराणां
च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । अत्रैव भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २८३
(अ. १। पा. १। आ. ४) (नाज्भलौ । १। १। १०।)

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । (भा)

अन्यथा

नाज्भलौ (पा)

इत्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं
स्यादिति भावः ॥ अनिष्पादमुपपादयति

अस्मिन् हीति ॥ (कै)

सूत्रे निष्पन्ने इति । (कै)

जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः ॥

प्रवर्त्तते इति । (कै)

एते परस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत
इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः ॥

निष्पत्त्यवस्थायाम् । (कै)

वाक्यार्थबोधावस्थायाम् ॥

सवर्णत्वेषु निष्पन्नेषु । (कै)

तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषये सवर्णपदवाच्यत्वग्रहः ॥

नापि स्वात्मनीति । (कै)

अनिष्पत्तेरिति भावः ॥

अङ्गानिष्पत्त्या । (कै)

अङ्गस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या ॥ भाष्ये

१तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

उपदेशोत्तरकालेति । (भा)

ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः ॥

प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा (भा)

इत्यादेरिष्टविषये सवर्णसंज्ञासंज्ञित्वग्रहणं “तदुत्तरकालमणुदिदि”-
त्येतदकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः ।
अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः ।
तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसम्भावनाहिताऽप्रामाण्यसम्भावनासत्त्वादिति
तात्पर्यम् ॥ यत्तु

नाज्भलौ (पा)

इत्यतः प्राक्

१तुल्यास्य (पा)

इत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावाद्

१ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं
वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकाला
इत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः । प्रत्या-
हारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेषां समुदितेन वाक्येनान्यत्र
सवर्णानां ग्रहणं भवति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
(अ. १। पा. १। आ. ४)

२८५
(नाज्भलौ । १। १। १०।)

अणुदिट् (पा)

इत्यस्य वाक्यार्थाबोध इत्यर्थ इति । तन्न । अभावज्ञाने प्रतियोगि-
ज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राग् निषेधवाक्यार्थाभावो न तु
विपरीतमित्यदोषादिति दिक् ॥

सिद्धमिति । (कै)

अत्रत्याच्पदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्णाभावज्ञाना-
भावादिकारणकारयोः सवर्णत्वज्ञानेऽ“अणुदिट्” सूत्रजस्येष्टविषये
वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणात्र शकारग्रहणमिति
भावः ॥ ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन् प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि
पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि
सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च

नाज्भलौ (पा)

इत्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदादीनां बोधस्तु
तत्तात्पर्यज्ञाख्यातपरम्परया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः
प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभि-
प्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् । करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण
पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव “हलन्त्य” सूत्रे
इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना
हल्यदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात् तेन तदभिप्रायेण
प्रयोगे बोद्धुबोधस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकं

स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावान्नदोषः । उक्तार्थे
ज्ञापकमप्युपन्यस्यति

‘एवमीकारोऽपीति । (कै)

अत्र पचे दीर्घसुताकाराभ्यां हकारे सावर्ण्यवारणं तु प्रक्षेपाद्बोध्यम् ।
तत्र तात्पर्यग्राहका

‘वेलासु (पा)

इत्यादिनिर्देशाः प्रागुक्तं भाष्यं चेति बोध्यम् ॥

प्रदर्शनाय । (कै)

बोधनाय ॥ भाष्ये

‘यदेतदिति । (भा)

तद्बोधवेलायां वाक्यपरिसमाप्तेरिति भावः ॥

‘एकचेति । (कै)

“तुल्यार्थानां विकल्प” इति न्यायादित्यर्थः ॥

१ एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारप्रकारयोः सवर्णत्वम-
स्तीति कुमारी श्रुते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते ॥

२ कालसमयवेलासु तुमुन् । अ ३ । पा ३ । सू १६७ ॥

३ नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णं दीर्घं इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम् । तत्र
इकार ईकारं गृह्णाति प्रकारं न गृह्णाति । भा ॥

४ एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेदः । सिद्धेरण्यत्वं
हेतुः । अन्यत्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः ॥

१मा वा भूद् । (भा)

इत्येतत् सूचितप्रतिज्ञाया आश्रयमाह

१अस्तु वेति ॥ (कै)

ननु “व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष” इति न्यायात्
कथं भेद इत्यत आह

श्रुतिवृत्तमिति ॥ (कै)

भाष्ये

१असतिलोपे त्रिशकारमिति (भा)

वदन् प्रष्टव्यः किं द्विशकारकं न स्यादिति तवाशय उत त्रिशकारं
स्यादिति । आद्ये आह

असत्यपीति । (भा)

द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः । द्वितीये आह

१ एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा
मा वा भूत् । भा ॥

२ अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा-
विकल्पार्थो वा शब्द इत्यर्थः ॥

३ ननु चोक्तं परशूतानि कार्याणि । भरौ भरि सवर्ण इति लोपो न
प्राप्नोति । माभूत्लोपः । ननु च भेदो भवति । सति लोपे द्विश-
कारम् । असतिलोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे
द्विशकारमेव । कथम् । विभाषाद्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति
लोपे कदाचित् द्विशकारं कदाचित् त्रिशकारं सति लोपे द्विशकार-
मेव । स एष कथं भेदो न । स्यात् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा
तु स लोपः । यथा भेदस्तथास्तु । अत्रैव भाष्ये ॥

एवमपीति । (भा)

विभाषा द्विर्वचनेऽपीत्यर्थः । एवमपीत्यर्थेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुप-
पादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते नित्यो
लोपः स्यादिति अतश्चित्त्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति ॥

स एष इति । (भा)

चिश्कारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् ॥

१भयो ह इति । (पा)

इदं वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु

२वावसान (पा)

इत्यत इति बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भज-
नागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १।१।११॥

व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा
गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह

१ईदूतोरिति । (कै)

एवं च

१अणुदिद् (पा)

इत्यस्य प्राप्त्यभावाद् न तद्वाधक-

१तपर- (पा)

सूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः ॥ “तपर”सूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्य
प्राप्तावपि फलाभावाच्च द्वितीय इत्याह

उदात्तादीनामिति ॥ (कै)

१ “किमर्थमिति” भाष्यप्रतीकमुपादाय “ईदूतोरनगत्वाद्विन्नकालनिवृ-
त्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वादुणान्तरयुक्ताणां
ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधि-
क्याद्गुणानां न भविष्यति झुतानां चैव्यत एवेति इष्टथाघातं प्रत्युत
तपरत्वं करोतीति प्रश्नः” इत्युक्तम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि “तपर”सूत्रं
नियमार्थमेवेत्यत आह

जातीति ॥ (कै)

सुतानां चेष्यत एवेति । (कै)

एतच्चाये भाष्ये एव स्फुटम् ॥

इष्टव्याघातमिति । (कै)

जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव सुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

भेदकाश्च गुणा इति । (कै)

“भेदकत्वात् स्वरस्य” इति वार्त्तिकोक्तेरण्विषये भेदकपक्षोऽ-
स्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनम् ईदूतोरेव नत्वेदंशे “अणुदित्”
सूत्रेणैव सिद्धेः ॥ ननु तत्कालमवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्काल-
व्यावृत्त्यर्थं तत् कुतः सुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह

व्यक्तिपक्षेति ॥ (कै)

ईदूदंशे इदम् । एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ॥ ननु
इतिशब्दादिसमभिहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्
पूर्वं सुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन सुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्या-
अया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्तिबुद्ध्यभावेन सुतबुद्ध्यभावाद्
द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य
संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि
पुनः सुते तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

६६१

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

१ अनल्विधौ (पा)

इति निषेधात् । सुतस्यान्यत्पुत्तिधर्मत्वात् । एवं च “आगच्छतमग्नौ”
इत्यादौ

२ अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

इत्यनुनामिकः स्याद् इत्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्यात् कार्यासिद्धत्व-
मेव स्यादत आह

३ तथाहीति ॥ (कै)

४ उत्सर्गः (कै)

१ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । २ । १ । ५६ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

३ तथाहि वक्ष्यति असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रति-
षेधार्थं चेति । कै ॥

४ “असिद्धः सुतः” इति (भा) । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च सुतबुद्धावसत्यां
प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रवियथाबुद्धिः प्रवर्तते । तथाच वक्ष्यति ।
“असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च” (“ईदू-
देद् द्विवचनं प्रगृह्यम्” इति सूत्रस्थकैयटे कौस्तुभे च एवम्बिधभाष्य-
वार्तिकपाठोऽस्ति । “षत्वतुकोरसिद्धः” “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ ।
१) इत्येतत् सूत्रद्वयस्यभाष्यग्रन्थे एवम्बिधपाठोऽपि दृश्यते । तद्यथा ।
“षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च”
“षत्वतुकोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्येतत् सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ।
उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गं स्थानी । स लक्षणं निमित्तं
यस्य कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथाचैकरूप्यार्थं सर्वत्र
शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः ॥

स्थानी ॥

सामान्येनेति । (कै)

तदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः ॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह

सोत्सर्गमिति । (कै)

तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः ॥

प्रकृतिभाव एवेति । (कै)

सुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये

१एतस्य (भा)

इत्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ॥

१कार्यार्थत्वादिति । (कै)

तदेकवाक्यतापन्नं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ॥

१ सिद्धः सुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः सुतः स्वरसन्धिष्विति । यदयं सुतः प्रकृत्येति सुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । असुतादसुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो यत् सिद्धः सुतः स्वरसन्धिषु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । अत्रैव भाष्ये ॥

२ कार्यार्थत्वादगुणानां कार्यस्य च प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । कै ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूदेदु द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

प्रतिषिद्धे इति । (कै)

असुतवद्भावेन बाधिते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रगृह्यसुतप्रतिषेधेति । (भा)

प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि
कुतो न निवृत्तिरित्यत आह

अन्येनेति । (भा)

प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ॥ नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-
भावे सति सुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽसुतवदिति बोधितो व्यर्थ
इत्यत आह

यचेति ॥ (कै)

१ न पुनस्तपरत्वादिति । (कै)

तद्वक्ष्यति भाष्ये

दीर्घाणां चोच्यमाना सुतानां न प्राप्नोति इति ॥ (भा)

सुतानां तु इति । (कै)

तपरत्वाभावे इत्यर्थः ॥ तपरत्वे तु “तपर”सूत्रस्य जातिपक्षेऽनप्यपि
नियमार्थत्वाच्च स्यादिति भावः ॥ ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते ॥

१ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् सुतानां न सिद्ध्यति न पुनस्तपरत्वात् ।
अयमत्राश्रयः । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्ना-
धिक्याद्भूतानां न भविष्यति सुतानां तु प्रवर्तिष्यते इति ॥

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

१ आकृतिरिति । (कै)

विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां
लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं
विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्यैव जातिर्गृह्यत इति
न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहण-
मिति भावः ॥ भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः
स्रुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् ॥ एत्वजातेस्तु स्रुते सत्त्वात् तेन
स्रुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च ॥ नन्वेवं भाष्ये

अनणत्वाद् (भा)

इति हेतुरसङ्गतोऽत आह

आकृतिपक्षेऽपीति । (कै)

ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यते इत्यर्थः ।
जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्यसम्बन्धाश्रयणे गौरवाच्च
तस्या युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यणत्वाभावान्न तौ ग्राहकाविति
भावः ॥ भाष्ये

तस्मादीर्घाणामेव तपराणामिति । (भा)

१ आकृतिपक्षे यथा ऋस्वानां प्रयत्नाधिक्यान् भवति तथा दीर्घोच्चारण-
सामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्यैवाकृतिर्गृह्यत इति स्रुतानां न स्यात् । यथा
स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव
दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत इति । तथा च अनणत्वादीदूतौ ग्राहकौ न
स्याताम् । अत्रैव कैयटे ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूदेदु द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

गुणान्तरयुक्तसंग्रहायासन्देहाय चेत्यर्थः ॥ कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति

‘सुतो भावीति । (कै)

यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिद्ध्यति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया
लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ॥

प्रकृत इति । (कै)

सुतशब्देन बोधित इत्यर्थः ॥

‘बुध्येति । (कै)

शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं नचायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ॥

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । (कै)

अयं भावः । तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् ।

‘पूर्वचासिद्धमिति (पा)

चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति
यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च ।

१ ‘सुतभावीति’ भाष्यप्रतीकमुपादाय “सुतो भावी यस्य स सुतभावी
स्थानी प्रकृतः । तस्यैव प्रकृति भावः” इत्युक्तम् ॥

२ ननु सुतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि सुतभावित्वात् सुतव्यपदेशं कथं
लभते । नैष दोषः । सुतोऽस्य भावीति । बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् ॥

३ अ ८ । पा २ । सू १ ॥

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

१पूर्वत्रासिद्धम् (पा)

इत्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकाल-
पक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च
श्रुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापक्षस्यापि तदृष्ट्याऽ-
सिद्धत्वेन श्रुतशास्त्रेऽनुवृत्त“पूर्वत्रासिद्धमिति” अत्र पूर्वग्रहणेन
“ईदूदेद्”

अदसो माद् (पा)

इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येन संज्ञादीनां
कार्यबोधकत्वात् तत्प्रतिश्रुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्य-
कालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वाच्चतिरित्यपास्तम् ॥ भाष्ये

यत्सिद्धे प्रगृह्येति । (भा)

श्रुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या श्रुतः
सिद्धस्तदिति यावत् ॥

१ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । किं
प्रयोजनम् । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थम् । परः
परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्यात् । अनधिकारे
हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम् । अनधिकारे हि सति
समुदायस्य समुदाये असिद्धत्वं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । तत्रा-
यथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । गोधुङ्मान् । गुडलिङ्मान्
इति । घत्वत्त्वयोः कृतयोः “भयः” इति वत्वं प्रसज्येत । तस्माद-
धिकारः । तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । भा ८ । २ । १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६७

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

यथोद्देशेति । (कै)

नन्वत्र पक्षेऽग्री इत्यादौ सुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव सुताभावपक्षेऽ-
नुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः सुते तं द्विमात्रत्वेन
पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाद् अस्तिधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः
कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः
सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता सुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव
भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । सुतात् प्राक् संज्ञायां च यत्काला एवेति
तदर्थं इत्यलम् ॥

प्रणीयते । (कै)

बोध्यते ॥

ईदादय इति । (भा)

प्राथम्याद्

अदसो माद् (पा)

इत्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः ॥

तदेति । (कै)

अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्येति बङ्गव्रीहिश्वेत्यर्थः ॥

अथेति । (कै)

संज्ञाया आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः ॥ भाष्ये

१अन्त्यस्येति । (भा)

द्विवचनान्तस्य वर्णस्येत्यर्थः ॥

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः । कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्विवचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति । कश्चात्र विशेषः । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधिः । * । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया । पचेते इति पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खड्गे इति । माले इति । अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति । १ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । * । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया । खड्गे इति । माले इति । नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात् । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं† भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एवं बक्ष्यामि ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं‡ यद्विवचनान्तमिति चेत्तुकि प्रतिषेधः । * । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेत्तुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारम् । वध्वगारम् । एतद्वीदाद्यन्तं§ श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षण्येन । सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षण्यप्रतिषेधस्य । * । यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षण्यं भवतीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः । ईदादिवि-

* ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया ।

किल्हरणमुद्रापित भाष्य पुस्तके एवंविधपाठोऽस्ति ॥

† भवतीत्येकस्यापि भविष्यति । इति पाठोऽपि तत्रैवास्ति ॥

‡ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तं — । इति तत्रैवास्ति ॥

§ एतद्वीदाद्यन्तं च किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

गौणस्येति । (कै)

जघन्यत्वसामान्यात् लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यते इति भावः ॥ प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह

ईदूतोरिति ॥ (कै)

नाश्रितमिति । (कै)

वार्त्तिककृतेति शेषः ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः ॥

श्रित्येन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम् । शुक्लास्तां वस्त्रे* । अत्र प्राप्नोति । अत्र ह्रीदादिं च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते श्रौभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतां श्रौभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छ्रौभावः । नित्यो लुक् । कृते† श्रौभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक् । अन्यस्य कृते श्रौभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । श्रौभावोऽप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छ्रौभावः । श्रौभावे कृते लुक् । अथापि कथं चिन्नित्यो लुक् स्यात् । एवमपि दोषः । वक्ष्येतत् पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

* इत्यत्र - । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

† “च” नास्ति । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

‡ कृतेऽपि श्रौभावे - । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

(ईदूदेद्व द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

इत्ययं तृतीयः पक्ष इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । (कै)

ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येत-
त्पक्षासम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥

आदेशेनेति । (कै)

एकार्थयुग्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः ॥

प्रकृतिभावेनेति । (कै)

अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः ॥ एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन
द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भग-
वतोऽश्रद्धेयतापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु
सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसम्मतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेऽप्यनेकार्थ-
प्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

सुतरामिति । (कै)

अकरणात् करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां
गौरवमित्यर्थः ॥

ईदादिभिरिति (भा)

भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

साक्षात् । (कै)

द्विवचनमनपेक्ष्य ॥

समुदायस्य । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०१

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

प्रत्ययान्तस्य ॥ नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादिविशेष्यत इति
कथमौदादि च द्विवचनमितीत्यत आह

ईदादीति । (कै)

तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥

श्रूयते सूत्र इति । (कै)

यत् श्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदौदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः ।
अनित्यत्वेऽपि लुक्ः शीभावो नित्यश्चेद् अतुल्यबलत्वात् परत्वादिति
पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये

शीभावोऽप्यनित्यः (भा)

इत्युक्तम् । “कृते लुकि” तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति
भावः ॥

अग्री इतीति । (कै)

“खद्वे” इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

द्वितीय इति । (कै)

प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वो-
क्तिरिति बोध्यम् ॥

एतदिति । (कै)

वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

१ अग्री इत्यत्र ह्रीकार एव द्विवचनं नत्वोकारान्तम् ॥

अदसो मात् । १। १। १२ ॥

१अस्मिन्निति । (कै)

मात्पदघटिते इत्यर्थः । यदि तु “अदसो दाद्” इत्युच्यते दात् परश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादिवर्णभिन्नोऽच् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद् दोष इति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तम् ॥ नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि

अदसो माद् (पा)

इत्यच्चेदूदिति निवर्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादि-प्रसङ्गोऽत आह

२च शब्दान्मत्वस्येति । (कै)

एवं चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥ नन्वीत्त्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथमयादि-प्राप्तिः किंचायादीन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह

१ मात्प्रगृह्येति भाष्यप्रतीकमुपादाय “अस्मिन् सूत्रन्यास इत्यर्थः” इत्युक्तम् ॥

२ “उत्त्वस्य च” इति भाष्यप्रतीकमुपादाय च शब्दान्मत्वस्यापि इत्युक्तम् ॥

‘शास्त्रेति ॥ (कै)

नादेशलक्षणमिति । (कै)

प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं तु अनुनासिकपर्युदासेन चरि-
तार्थमिति भावः ॥

एकादेशः । (कै)

‘एङः पदान्तादतीति ॥ (पा)

‘नाजानन्तर्ये’ इति । (कै)

उत्तरकालप्रवृत्तिके^१ अयादावजानन्तर्यादिति भावः । त्रैपादि-
केऽन्तरङ्गे^२ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते^३ “विसर्जनीय” सूत्रे
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे ॥

‘यथोद्देशेति । (कै)

नन्वाश्रयात् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि मुत्वादेरसिद्धत्वादयादिकं
स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनायादिकं
प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याश्रयात् ॥ भाष्ये

१ शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षण-
मित्ययादिप्रसङ्गः । कै ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १०६ ॥

३ नाजानन्तर्ये बहिरङ्ग प्रकृतिः । परिभाषेन्दुशे - ५२ ॥

४ “उत्तरकालप्रवृत्तिके” इति नास्ति ख पुस्तके ॥

५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे - ५१ ॥

६ अ ८ । पा ३ । सू ३४ ॥

७ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । परिभाषेन्दुशे - २ ॥

‘यत् सिद्धे इति । (भा)

न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अदिवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्व-
सूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥ नन्वीदाद्युपजीव-
नायात्र कारणमित्यत आह

न चेति । (कै)

“हे असुक असुका” इत्यादौ तु अदस इत्यावर्त्य न विद्यते
दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि
भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये ॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति । (कै)

संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥

सर्वेति । (कै)

प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥ भाष्ये

‘विप्रतिषेधादेति । (भा)

- १ यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत् स्यात् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्
प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयात् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेति ॥
२ विप्रतिषेधाद्वा । अथवा प्रगृह्यसंज्ञाक्रियताम् अयादयो वेति
प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्र-
तिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः । परा प्रगृह्य-
संज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृ-
ह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(अदसो मात् । १। १। १२।)

अन्तरङ्गत्वान्मूलादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे अयादिभ्यः
परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूलादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि ना-
सिद्धमाश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

ननु^१ “प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमाने”त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण
घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह

दृष्टेति ॥ (कै)

भाष्ये

परैवेति । (भा)

पूर्वं पाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावेनेति भावः ॥

कथमिति । (भा)

पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति

कार्यकालमिति । (भा)

तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधो-
पस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्य परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ
बीजमिति भावः ॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणां
तु तत्पक्षेऽपि तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेध सूत्र
प्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम् । आकङ्कारस्थभ-

१ प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमानाऽयादीन् बाधते । अयादयोऽभिनिवर्त्त-
मानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विभ्रन्ति ॥

३०६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(अदसो मात् । १। १। १२।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

पदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तच्च परया पूर्वबाध-
सिद्धिः ।

^१ष्यङुः सम्प्रसारणम् (पा)

इति सूत्रस्थं^१ भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति
तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ परेतु

परैव (भा)

इत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः ॥
आशयानभिज्ञस्य प्रश्नः ।

कथमिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरं

कार्यकालम् (भा)

इत्यादीत्याहुः ॥ एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमयादीना-
मेव । अन्यथा

^१उमो ऋस्वादचि (पा)

इत्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्
तच्च

१ अ ६ । पा १ । सू १२ ॥

२ अत्र भाष्यम् । अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः । अनाकारम् । अन्-
कारान्तस्यानो योऽकार इति । एवमप्यनस्तत्त्वा अस्तत्त्वा इत्यत्रापि
प्राप्नोति । एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोप-
स्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति ॥

३ उमो ऋस्वादचि उमुष्मिद्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

१तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादि-
त्यपास्तम् ॥

१द्वाभ्यामिति । (कै)

“योग” इति कर्मणि घञ् । “द्विकार्य” शब्दस्य “पात्राद्यन्त-
त्वाद्” अस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन

१कर्तृकरणे कृतेति (पा)

समासः । ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

कदाचिदिति । (कै)

एवं च प्रकृते केवलासम्भवरूपः स इत्यर्थः ॥ केवल द्विकार्य-
योगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह

तथाहीति ॥ (कै)

ईत्त्वमूत्वं चेति । (कै)

१ अ १। पा १। सू ६७ ॥

२ “द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः” इति महाभाष्यप्रतीकमादाय
“द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः”
इत्युक्तम् ॥

३ पात्राद्यन्तस्य न (वा) । वार्त्तिकपाठे तु “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्य” इति पाठोऽस्ति । अथयं नपुंसकम् । २। ४। १०। एतत्
सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । अ २। पा १। सू ३२ ॥

तदिघातेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः । केचित्तु संज्ञाकार्यं च अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः । वाक्य-संस्कारपक्षे मूलादितः पूर्वमेवायादिप्राप्या मूलाद्युत्तरं^१ च संज्ञायां तत्प्राप्या^२ युगपत् प्राप्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जन-कमूलादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थ-स्तमपि दूषयति भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

कार्यित्वेनाश्रयणादिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इदम् ॥

^३कथं कार्यकालम् (भा)

इति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥

असिद्धत्वाभावादिति । (कै)

इत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः । सामान्यत एवासिद्धत्वाभाव-बोधनमित्यर्थः ॥

तेषाम् । (कै)

इत्वादीनाम् ॥

१ 'च' इति नास्ति 'इ' पुस्तके ॥

२ "युगपत्प्राप्ति" इति "ख" पुस्तके नास्ति ॥

३ "कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इत्युक्तं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०६

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

(अदसो मात् । १। १। १२।)

परत्वादिति । (कै)

ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति
भावः ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् ॥

१सतोः (भा)

इत्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्ध-
त्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते लीत्वादावस्येति न तथोर्युगपत्प्रा-
प्तिरिति भावस्तदाह

२नचात्रेत्यादि ॥ (भ)

३अत्र । (भा)

४अयादिप्राप्तिकाले ॥ असत्त्वे हेतुः ।

५उभयमप्यसिद्धमिति । (भा)

“पूर्वचासिद्धेने”ति शेषः ॥ परिहरति ।

१ “सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति” इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

२ “नचात्रेत्योत्तेस्तः” अत्रैवोक्तम् ॥

३ “अत्र” इति पूर्वोक्तभाष्यस्य ‘अत्र’ शब्दो बोद्धव्यम् ॥

४ अयादिप्राप्तिकाले । ख । इ ॥

५ “उभयमप्यसिद्धम्” अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

‘आश्रयादिति । (भा)

पदसंस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः । प्रागृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वादयादीन् प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः ॥ परे त्वनुक्ते-
दादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् ।
पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

‘रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । (कै)

न चैवं

‘हृशि च (पा)

इत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्

‘रोरीति (पा)

दृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः ॥

‘ढो ढे लोपः (पा)

‘रो रि (पा)

इत्यनयोः

१ “आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।
तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धोभवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे
आश्रयात् सिद्धो भवति । इत्याद्यत्रैवोक्तम् भाष्ये ॥

२ रोः सुपि । अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ११४ ॥

४ ई अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू १३ ॥

‘यरोऽनुनासिक (पा)

इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् ॥ अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थमाशङ्क्याह

यथोद्देशेति ॥ (कै)

एतद् । (कै)

१“वचनसामर्थ्यादा” इति वार्त्तिकं तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः ॥
पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानन्तरवादिनस्तु वाक्यमंस्कारपक्षेऽप्याह

अथवेति । (भा)

वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-
वचनसामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञायते इति कार्यकालेऽपि
न दोषः । किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्
तद्व्याख्या १मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ-
मस्यैव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य
यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्य भाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥ भाष्ये
४“योगविभागादा” इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ८ । पा ४ । सू ४५ ॥

२ “अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति” इत्यत्रैव
भाष्ये ॥

३ ईत्वस्य । ख ॥

४ “अथवा योगविभागः करिष्यते” इत्यत्रैवोक्तम् ॥

(अदसो मात् । १। १। १२।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

१“अदस” इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र १“माद्” इत्यस्य विशेषणा-
नापत्तिरत आह

सम्बन्धेति ॥ (कै)

१यत् तत्सिद्धे इति । (भा)

मूले इति शेषः । यत्र कार्यं मूलं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥

अपरो यदसिद्धे इति (भा)

यत्र मूलमसिद्धं तदित्यर्थः ॥ ननु समस्तत्वात् समुदायानुवृत्तिः
स्यात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह

ईदूतोरेवेति ॥ (कै)

नान्यथेति । (कै)

सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्ग्रहणमिति भावः ॥ भाष्ये ४“मार्था-
दीदाद्यर्थानां वा” इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवाहेति ॥ (भा)

नन्वेवं सति “अदे” “अदौ” इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि
मौलमूलयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम् अल्लिधि-

१ “अदसो माद्” इत्यत्र ॥

२ “ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञाभवतीति” इत्युक्तम्
भाष्ये ॥

३ एको यत् तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ “अथवाह्यामदसो मादिति न च ईत्वोत्त्वे स्तः । नापि मकारः । तत
एव विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति” इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३१३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(अदसो मात् । १। १। १२।)

त्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेश प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्ष-
णया ग्रहणेनादोषात् ॥

द्वितीयेति । (कै)

द्वितीयपदस्थेऽपि यत्किञ्चित्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु
१“अथवा वचनसामर्थ्यादि”त्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव
साम्प्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकपाठ इत्याहुः ॥ अन्ये तु अन्ये

२उक्तं वा (भा)

इत्यस्य वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः ॥

सिद्धे इति । (भा)

प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना स प्रयोजनं
नेति सामर्थ्यात् तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ॥ विशेष्याऽ-
सन्निधाने कथं तदन्तविधिरत आह

१ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

२ उक्तं वा । किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणम्*
सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । अत्रैव भाष्ये ॥ स्वरितो वानुदात्ते
प्रदादौ (८ । २ । ६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता एतद्
वार्त्तिकद्वयमुक्तम् । तथा च वार्त्तिकम् । अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहि-
ष्पदलक्षणम् । भा - वा । अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणम् सिद्धे
वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । प्रगृह्यसंज्ञायां
च । भा - वा । प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र ।
अमी आसते । अमू अत्र ॥

* “अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये इति”
इति पाठः किल्हरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

पूर्वसूत्र इति । (कै)

अर्थाधिकारादिति भावः ॥

शब्दमात्रमिति । (कै)

एवं च विशेष्याभावान्न तदन्तविधिरिति भावः ॥

शे. १। १। १३ ॥

प्रत्यक्षमेवेति । (कै)

एवं च “इहेति” भाष्यस्य इहेवेत्यर्थः ॥

युष्मे इति । (कै)

‘सुपां सुलुग्’ (पा)

इति विभक्त्यादेशः शेषशब्द इत्यर्थः । शेषासावर्थवाँश्च तस्य ग्रहणा-
दित्यर्थः । शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनान्तरङ्गत्वम् ॥ अर्थप्रतीतावपि
प्रतीयमानत्वमहेयत्वम् ॥ शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम् ॥ अ-
प्रादुर्भावोऽप्रतीतिः ॥ १ मत्वर्थीयो लोमादिशः ॥

आनर्थक्यमिति । (कै)

प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषा
प्रबलेति भावः ॥

१ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाद्वाद्यायाजालः । ७ । १ । ३६ ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३१५
(अ. १। पा. १। आ. ५) (निपात एकाजनाङ् । १। १। १४।)

निपात एकाजनाङ् । १। १। १४ ॥

आनर्थक्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ।

कल्पितरूपत्वादिति ॥ (कै)

ततः किं तत्राह

कल्पनाया इति । (कै)

अत एव केचिच्छ्रुतिपमन्ये शक्तिपौ वदन्ति तत्रेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ननु निपातग्रहणाभावे “एकाजि”ति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बङ्गव्रीहिरित्याशयात् । १गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः । पयुदासेनैवाञ्चूपत्वे लब्धे एकाजग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात् । न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधाने “अनिरिरभवद् ईअभवद्” इत्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तम् । अत एव

१ञ्चैाद् (पा)

इत्यत्रैव च्यन्तप्रतिषेध आरम्भः ॥

१अन्वयेति । (कै)

१ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः । परिभाषेन्दुशे - १६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ११८ ॥

३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्थाप्यर्थवत्त्वमिति भावः ॥

व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः । तस्यैव चास्माच्छात्र-
प्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्तेः
१“ओत्” सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्रार्थवत् एव ग्रहणमिति न नियमः ।
प्रश्नाश्रयस्तु “अनाङ्” इति पर्युदासाद् अप्रत्ययस्य ग्रहणमिति ॥
उत्तराश्रयस्तु पर्युदासेन तथाश्रयणे न मानम् । निपातग्रहणादेव
तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति ॥ १“अ आगच्छ” इत्यत्रापि १भुते
प्रकृतिभावो दुर्वार इति श्रुताभावे कथञ्चिदुदाहरणत्वं यदि
सवर्णदीर्घं तथा बोधः ॥

१एकग्रहणेति । (कै)

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदक्षसमुदायेऽच्त्वाभावेनैकग्रहणं
विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह
वर्त्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः ॥

१ अ १। पा १। सू १५ ॥ २ अततेर्ङः । अ + आगच्छ । आगच्छ ॥

३ “न भुते” इत्यस्ति “इ” पुस्तके ॥

४ अत्राह भगवान् भाष्यकारः । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् ।
एकाजिति नायं बह्व्रीहिः । एकोऽज यस्मिन् सोऽयमेकाच् एका-
जिति । किं तर्हि । तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः । एकः । अच् ।
एकाच् एकाजिति ॥

अजेव य इति । (भा)

निपातेनाञ्जिविशेषणादित्यर्थः ॥

किं वक्तव्यमिति । (भा)

१निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावाद्येत्यर्थः ॥

यदि हीति । (भा)

अजन्तग्रहणेऽज्यग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

प्रगृह्यसंज्ञायामिति । (कै)

ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे १“एकदेशविकृत” न्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति व्याख्यानेऽप्यज्यग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवलाजूपव्यावृत्तिरज्यग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति

एवमपीति (भा)

भाष्ये ॥

अन्यतरनिवृत्त्येति । (कै)

निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजितिविशेषणसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

१ निपातेनाविशेषणात् । इ । निपाते वाञ्जिविशेषणात् । ख ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत् । परिभाषेन्दुश्लो - ३८ ॥

३ अन्यतरनिवृत्त्याऽज्यग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः ॥

विपर्ययः । (कै)

निपातस्य विशेयत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति ॥

इति विशेषाभावादिति । (कै)

अत्र कारणभावादित्यर्थः ॥ १“संज्ञा” २“येन विधिः” इति ॥

“अतिदेशः” ३“आद्यन्तवदिति” ॥

लाघवमिति । (कै)

“उङ् शब्दे” इत्यतः ४आवश्यकं ण्यदनभिधानाच्चेति भावः ॥

यदि तर्हीति । (कै)

एवं च “इयमिह भवती”ति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु
पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु एकग्रहणाभावेऽस्ममुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं
तत्राह

संज्ञाया इति ॥ (कै)

गुणत्वादिति । (कै)

संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम् ।

१ भाष्ये द्वयोः परिभाषयोरिति । पारार्थात् संज्ञातिदेशौ परिभाषा-
शब्देनोक्तौ ॥ २ येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥

३ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

४ ओरावश्यकं । ३ । १ । १२५ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(निपात एकाजगाड् । १। १। १४।)

नहि यागः पश्वर्थोऽपि तु यागार्थः पशुः । “ग्रहं सं माष्टी”त्यादौ तु ग्रहार्थत्वात् संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसंख्या विवक्षितेति भावः ॥ परे तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संन्युपकारिका न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसक-
मर्थ्यादैव ज्यायसी भाष्यसंमता च इतीदंचिन्त्यम् । तस्मात् स्वाङ्ग-
समुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्मसमुदायेऽच्त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्ति-
रित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याहुः ॥

जातिग्रहणम् (भा)

इत्यस्य तज्ज्ञात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयाऽसंगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रह-
णस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च ॥

इहेत्यादि । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यम् । समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नात्र द्विर्वचन-
न्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वाङ्गसमु-
दायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव एकैकत्र सूत्रचारितार्थादिति । तस्मात्
तितउशब्दैकदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमदायानुकरणे वाऽनिति-
परे निपातसंज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात् । तद्वारणा-
यैकग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

दम्भेरिति । (भा)

“दम्भेः” सनि

१ दम्भ इच्च (पा)

इतीत्वे

२ सनीवन्त- (पा)

इतीडभावपक्षे इक् समीपो नकारो न ततो झलादिः सन्परः
यतश्च भात्परः सन् न स इक् समीप इति

३ हलन्ताच्च (पा)

इति कित्वाऽभावे

४ अनदिताम् (पा)

इति नलोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येकमौपलं सनश्च
तस्मात् परत्वमिति कित्त्वे धिष्मतीतिसिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामी-
प्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् ॥

५ प्रदर्शनाय । (कै)

१ अ ७। पा ४। सू ५६ ॥

२ सनीवन्तर्ध्वसजदम्भुश्रिखृ-

यूष्णीभरक्षपिसनाम् । ७। २। ४६ ॥ ३ हलन्ताच्च । १। २। १० ॥

४ अनदितां हल उपधायाः किङ्ति । ६। ४। २४ ॥

५ डिदडितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय महाभाष्यकारः पृच्छति
“अनाङ् इति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह
कस्मान्न भवति । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तदिति ।
सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमनुबन्धकश्चात्राकारः । क पुनरयं
सानुबन्धकः । क निरनुबन्धकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं* विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित्” ॥ (भा)

* “एतमातं डितं विद्यात्” इत्यत्र “विद्याद्” इति पाठोऽपि कश्चिद् भाष्य-
पुस्तकेऽस्ति ॥

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् । तन्न । अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं नत्वमेव कथितस्येदमनुकथनमिति भाष्य कृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु ईषदर्थादौ यो वर्तते इति वृत्तिर्नविधेया । किं तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता । अतो न एनादेशः ॥ एतेन “नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय” इत्यपि व्याख्यातम् ॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् । सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् ॥ ईषदर्थे । आ उष्णम् । ओष्णम् ॥ आड् ईषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता डिङ्प्रवृत्तः (तत्रोक्तम् । “आड् ईषदर्थे । आड् ईषदर्थे इति वक्तव्यम् । आ कङारः । आ पिङ्गलः ।” [कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।]) । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु डित्पठितः ॥ मर्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः ॥ मर्यादायाम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् ॥ अभिविधौ । आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् ॥

“विना तेनेतिमर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः”

आड् मर्यादाभिविध्योरिति च डिङ्निर्दिष्टः ॥ पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः ॥ सम्प्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तत् इति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरडिदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थाद्यभावेऽपि डित्वं बोध्यम् । तेन “आ मे न्यस्य रजसो यदभ आ अपो वृणान” इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्वेन “आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (६ । १ । १२६ ।) इति प्रवर्त्तते इति षष्ठे हरदत्तादयः ॥

प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः । किञ्चिद्विधानाथोपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानदयाभावाद् “एतम्” इत्येनादेशो न कृत इत्याहुः ॥

विना तेनेत्यादि । (कै)

यथा “आ काशीं वृष्टो देव” इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

दर्शनादिति । (कै)

वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेऽपीत्यादिः ॥

अर्थभेदाभावेऽपि । (कै)

तन्नानात्वाभावेऽपि । अवयवा अनर्थका निपातसमुदाय एवार्थवान् इति भावः । “उ” शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन

१उञ्ज (पा)

इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । आङ्भिन्नस्याशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ओत् । १। १। १५।)

न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगट्छत्वाभावस्य शास्त्रीय-तयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

तस्याश्चेति । (कै)

प्रगट्छेषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनिश्चयमादपि फले विशेषो बोध्यः ॥
भाष्ये

‘ओतश्चवीति । (भा)

पूर्वसूत्रवदत्राप्यधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

“निषेधाश्च वलीयांस” इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सह पाठात् तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । (कै)

न च १“प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ” इति पूर्वभाष्यासंगत्याऽत्रैतत् परि-

१ ओतश्चिवप्रतिषेधः । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः । अदः । अभवत् । अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अथवा* प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ षु यातं मरुतः । ओ षु यातं† वृहती शकरी च । ओ चित्स्त्रायां सख्या‡ वृत्त्याम् । अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

* प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । इति पाठोऽप्यस्ति ।

† वृहती च शकरी च । इति पाठोऽप्यस्ति । वृहती च शकरी । ख ॥

‡ वृत्त्या । सम् ॥

(ओत् । १। १। १५।)

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

भाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम् । अस्येकदेश्युक्ति-
त्वात् । तद्धनयन् भाष्ये आह

एवमपीति ॥ (भा)

ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह

यस्य हीति ॥ (कै)

प्रधानत्वात् । (कै)

अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशार्थबोधकत्वा-
च्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यम् ॥ गौणमुख्यन्यायबीजं
दर्शयितु माह

तत्र स्वं रूपमिति ॥ (कै)

प्राथम्यमेवोपपादयति

गौणे हीति । (कै)

आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकौति भावः ॥

मुख्यार्थारोपेणेति । (कै)

आरोपितसिंहत्ववान् मानवकादिषमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति
भावः ॥ मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर माह

अनियतश्चेति । (कै)

सिंहशब्दस्य मानवकबलीवर्दादिषु प्रयोगादिति भावः ॥ एतेन
वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकत्व-
मित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । अनयैव तस्यापि वारणात् ।

१ गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतस्य
गौणोऽर्थः ॥

‘ह्वावामश्च (पा)

इत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य ^१लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापक-
तथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च ॥ नचेयमपि अर्थवत्-
परिभाषामूलकत्वात् तददेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र
वर्णग्रहणे प्रवर्त्ततां तच्चैवार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यम् । निपात-
इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा हि चादिपदोप-
स्थितचादीनां सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपात-
पदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्य निपात-
पदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति
भावः । एवं च कार्यकास्तपच्चेऽपि च्यन्ता निपाता इत्यस्यात्रानुप-
स्थितिरेतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन सार्थवद्रूपमेवोच्यते ॥
प्रकृते गौणत्वमुपपादयति

जाड्यादिनेति ॥ (कै)

आरोपे बीजमाह

प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । (कै)

एवं च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः ।
यत्र च योगैश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र चिर्वर्नेयते इति
गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः ॥ ननु “सुवर्ण-
पिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत” इति भाष्ये विकृतेरपि
कर्तृत्वदर्शनादुक्तम् ।

१ अ. ३। पा. २। सू. २ ॥

२ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे - १४४ ॥

३२६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(द्योत् । १। १। १५।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

^१वृत्ताविति । (कै)

एवं च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वे
हेतुमाह

संघीभवन्तीति । (कै)

ननु

^१शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स च ।
सर्वनामस्थानाम् शसाक्षिप्रप्रातिपदिकस्यैत इत्यनेन विशेषणा-
दनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह

स्वार्थ इति । (कै)

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगा
पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भावः ।
आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च ॥

गौणापेक्षयेति । (कै)

मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य
बुद्धिसन्निधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः ॥ एवं च

शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये

१ गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति वज्र-
वचनदर्शनात् ॥ २ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे । भा ॥

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

(ओत् । १। १। १५।)

इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य कार्यत्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयादेः कर्मत्वार्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्ष-
तया गां वाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि
तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्
प्रत्येकं प्रवर्तते ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्याद् अत आह

तत्रेति ॥ (कै)

श्रौतः क्रियासम्बन्ध इति । (कै)

द्वितीयाश्रयानुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थिता-
र्थस्य क्रियान्वयः इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परम्परामाधारणेन
द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयच
विभक्तिरिति भावः ॥

वाक्यीयान्यायात् । (कै)

आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या ॥

पश्चात् । (कै)

विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ॥

एवमिति । (कै)

द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलक-
द्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव । एवं च
कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावो न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः ।
यत्तु “विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयोः सम्बन्धबोधः
श्रुतिकृत” इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वय-
बोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोध एवं गां वाहीकमानये-

(ओत् । १। १। १५।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

त्यादावपीति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयन्ति । गां वाहीकं पाठये-
त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवौ तत्र
पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाद्यनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम् ।
विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्राति-
पदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोध-
द्वयस्य कल्पने गौरवाच्च । अनुभवाभावाच्च । किं च अपदस्याप्रयो-
गेण बोधुभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण “अत्वं त्वं सम्पद्यते
अमहान् महान् भूतः तद्भवति” इत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेश-
दीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्त-
विशिष्टरूपविषयत्वं चेत्यपि बोध्यम् । अत एव

‘अत इज् (पा)

इत्यादेः अशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च १ “गामित्युक्ते

१ अ ४। पा १। सू ६५ ॥

२ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । *।
पदार्थादन्यस्य अनुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योप-
लब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता निर्दिष्टः कर्म क्रिया-
गुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्त्ताक्रियागुणौ चानि-
र्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मणौ गुणश्चानिर्दिष्टः ।
शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्त्तृकर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं
देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति । देवदत्त एव
कर्त्ता गान्धः । गौरेव कर्म गान्धत् । अभ्याजिरेव क्रिया गान्धा ।
शुक्लामेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां
यदिशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ॥ भा - १ - २ - ४५ ॥

सर्वा क्रिया प्रसक्ते"त्याद्यर्थवत्सूत्रस्य भाव्यवशात् १ "संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पद्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति" इति वृद्धिसूत्रस्य भाव्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाग्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियाम-
कत्वेन मनुक्त्यास्यैव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थं मुख्ये
गौणे वा २ प्रयुच्यति न तु प्रातिपदिकादिकमेवेति सुष्ठुच्यते

पदकार्येऽपि ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यादितौदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि
बोध्यम् ॥

उज ऊँ । १। १। १७-१८॥

प्रश्न इति । (कै)

एवं चान्न ३ ऊँ आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

संज्ञासिद्धिरिति । (कै)

४ "निपात एकाज्" इत्यनेनेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् ।
एकादेशस्थान्यङ्गुत्तिधर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यङ्मात्रवृत्तिधर्मस्तु ना-

१ संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पद्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति ।

तद्यथा । आहर पात्रम् । पात्रमाहरेति । भा-१-१-१ ॥

२ अत्र यत्रकर्तुरेव प्रमादो यत् परस्मैपदम् ॥

३ आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेवव्यक्तम् । तथा च वङ्गचप्राति-
शास्यम् । "उकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो एक्तो द्राघितः श्राव-
जेन" इति । रक्तसंज्ञोऽनुनासिकः ॥

४ अ १ । पा १ । सू १४ ॥

यम् । “उज्ज” इति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन
ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोषः ॥ भाष्ये

यद्युज्ज इति । (भा)

सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । वत्ताभावपक्षे ऊँ आदेशो न
स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥

नित्यैवेति । (कै)

आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

न तु वित्तीति । (कै)

न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानु-
वृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे “वित्तीति” भविष्यतीति वाच्यम् । मयः
परत्वे “किम्बित्ती”त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटित-
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वा-
भावे मय इति वत्स्यासिद्धत्वेन ^१“इको यणचि” इति वत्वेऽनु-
स्मारापत्तेः । “उ इति” इत्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदना-
पत्तेरिति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदे-
शस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदा-
देशविकल्पे “ऊँ इति विति” इति सिद्ध्यति न तु “उ इति” ।
अतो योगविभागः । नचापवादे विशिष्टे ऊँ आदेशे हि असति
निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् । अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वा-
भावात् । अत एव ^२“पारे मध्ये” इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः

^१ अ. ६ । पा. १ । सू. ७७ ॥

^२ पारे मध्ये वद्या वा । अ. २ । पा. १ । सू. १८ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(उज्जं १। १। १७-१८।)

षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्य-
सम्बन्धस्य कृपत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन
वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊँ इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं
बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे निपात
इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः ॥

प्रगृह्यस्येति । (कै)

अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्ध उज्जमात्रस्य नित्यं प्रगृह्य-
संज्ञकस्य ऊँ भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधा-
नस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य-
स्थानिना सम्बध्यत इति भावः ॥

द्वे एवेति । (कै)

न च “उ इती”ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् ।
सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे “किम्बिति” इत्यादौ
मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु
“उज्ज” इत्यस्यात्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव । “प्रगृह्यम्”
इतिचादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति “ऊँ इति”
“उ इति” च रूपे स्यातां न तु “वित्तीति” तदर्थं विकल्पानु-
वृत्तिः । “ऊँ” इति दीर्घाच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इति
सर्वमवदातम् ॥

किमर्थो योगविभागः । (भा)

प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः
स्याद् एवं च “ऊँ इति” “वित्तीति” च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिद्ध्यत

इति प्रश्नः । एवं चैकयोने वितीति न विद्यतीति प्राशक्तकैयट-
श्चिन्त एवेति बोध्यम् ॥

शाकल्येति । (कै)

एवं च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यातुट्ठिसामर्थ्याच्च तत्र
यथाश्रुतं किन्तु विकल्पमात्र तात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सक-
लेष्टविद्विरिति भावः । एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलित-
स्तदाह भाष्ये

‘शाकल्यस्य विभाषेति ॥ (भा)

शाकल्यमते ॐ आदेशविकल्पे चत् फलति तद्दर्शनमिति

प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्चेति । (कै)

तन्मते पर्यायेणोभयं विद्यतीत्यर्थः ॥ ननु “प्रगृह्यम्” इत्यस्य
प्रचमानस्य कथम् “उज्ज” इत्यनेन वक्ष्यन्तेमान्वयः इत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

फलरूपतयेति । (कै)

फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः । तेन च तद्बोधकं पदं लक्ष्यते ।
तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः ॥ १“द्विवचनाद्यभिधेयः”

१ ॐ वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्याचार्यस्य सतेन ॐ विभाषा यथा
स्यात् । ॐ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

२ तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्दिष्टात् प्रदेशेऽपि प्रगृह्यशब्दो
द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीदृशेन इति वक्ष्यो निर्दिष्टात् स्वरूपपदा-
र्शकः सम्प्रत्यते । अत्रैव कैयटे ।

महाभाष्यप्रदीप्योक्तः ।

३३३

(अ. १। वा. १। आ. ५)

(ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६।)

इति वज्रग्रीहिः । प्रगृह्यशब्दवदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः ।
प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥

स्वरूपपदार्थक इति । (कै)

उज्जो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वचापि
शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात् सामानाधिकरण्यं पटः शुक्ल इति
वत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनान्वयः
इति न कश्चिद्दोषः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाभिन्ना आदैच् इति
उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । द्विवचनाद्यभिधेय
इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे
तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६ ॥

ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भवं मत्वाह

सप्तमीसहेत्यादि । (कै)

तात्पर्यानुपपत्त्या च सप्तमेति भावः ॥

सप्तम्यां वेति । (कै)

“सप्तमीति” पदं सुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः ।
जघन्यवृत्तिकल्पनापेक्षसेदं न्यायमिति तात्पर्यम् ॥

लुप्तायामपीति । (कै)

न तु ^१“लुमतेति” निषेधस्तु अनित्यत्वाच्च सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽ-
पीति भावः ॥ ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्त-
म्यन्तमित्यर्थे ^२“प्रत्ययलक्षणेन” सिद्धं “सोमो गौरौति” तच्चाह
संज्ञेति ॥ (कै)

सप्तम्या एवेति । (कै)

सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न
मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसम्भव एव तत्र मानं
तथापि ^३“वचनाद्” इत्यादिना तद्वक्ष्यतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

असत्याश्च कार्याभावादिति । (कै)

प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते
षष्ठ्यर्थं प्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृति-
भावानुपयोगात् तत्कार्याभाव इत्यर्थः । तदेवाह

प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ (कै)

पूर्वसवर्णे इति । (कै)

स च ^४“सुपां सुलुग्” इत्यनेन ॥

१ न लुमताङ्गस्य । अ. १ । पा. १ । सू. ६३ ॥

२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । अ. १ । पा. १ । सू. ६२ ॥

३ नचास्ति सप्तमी ईदूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् ।
नेदं वचनास्तभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्यवचने प्रयोजनम् । किम् ।
यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । वृत्तिं न श्रुत्वां सरसी श्रयानमिति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

४ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडायायाजालः । अ. ७ । पा. १ । सू. ३६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३३५
(अ. १। पां. १। आ. ५) (ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६।)

एकादेशमिति । (कै)

“परत्वाद्” १“वाणांदाङ्गस्य वलीयस्त्वाच्च” इति भावः । एवं व्यन्ते
गोरीत्यादौ लुक् आवश्यकत्वेन तदर्थम् अर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

सर्वचैवेति । (कै)

ननु “ययी”त्यादिभ्यो ङौ दीर्घे “तनू” इत्यादौ ओः सुपोः
पूर्वसवर्णादिशे च ईदूदन्तसप्तमीसम्भवात् कथमेतदिति चेन्न ।
“ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्” । “अदसः” । एच्च द्विवचनम् इत्येव सिद्धे
स्थलान्तरे “ईदूतौ सप्तमी”ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरित-
ग्रहणमिति भाष्याशयात्तदोष इति केचित् । तन्न । “न चास्ति
सप्तमी ईदूतौ” इति भाष्यासङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात् तेषा-
मनभिधानमिति तात्पर्यम् ॥

सरः शब्दादिति । (कै)

सरस् शब्दस्यासुन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद्

दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् (भा)

इत्यत्र “सरसी” इत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

निराकर्तुः संशयार्थो यदि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह

सम्भावनायामिति । (कै)

शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरिति वदसन्दिग्धे सन्दिग्धवद् वचन-
मिति भावः । “सरसी” शब्दो यदि ङीष्न्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं
न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वाद् ङीवन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव

१ वाणांदाङ्गं वलीयो भवति । परिभाषेन्दुशे -- ५६ ।

३३६ महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
 (ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १।१।१६।) (अ. १। पा. १। आ. ५)
 तत्त्वम् । एवं च ततो लुक्कैवोक्तप्रयोगसिद्धे “इयाङ्” इति वार्तिके
 ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याग्रयः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या
 वचनसामर्थ्यासुप्तेऽपि सिद्धिः । सप्तमीसहचरितत्वं च “प्रत्ययलक्षणेन”
 बोध्यम् ॥

संज्ञायामितीति । (कै)

अत एवाप्ये भाष्ये “जहत्स्वार्था वृत्तिरिति” संगच्छते । न च
 वाक्येन संज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासत्वे “वायामश्च” इति विग्रहो
 नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात् संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमास-
 सदुपपत्तेऽपि न तदिधायके वा ग्रहणासम्भन्ध इति समासाघटकी-
 भूतानां तदिष्ये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनितं चेद् “वि-
 तीयद्वितीये”ति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

सप्तमीसहचरितमिति । (कै)

“प्रत्ययलक्षणेनेति” भावः ॥

वर्षवदानर्थक्यादिति । (कै)

“संज्ञायाम्” इति समासेऽस्य इतिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरिति

१ इयाङिआजीकाराणामुपसंख्यानम् । (सुपां सुलुक्-७।१।३६ ।
 एतत्सूत्रस्यवार्तिकम्) इयाङिआजीकाराणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
 दार्विया परिष्मन् । इया । ङियाच् । सुक्षेत्रिया सुगातुयः । ङियाच् ।
 ईकार । वृत्तिं न मुख्यं सरसी प्रयागम् । तत्रैव भाष्ये ॥

२ द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २।२।३ ॥

३ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

४ अ. २। पा. १। सू. ३३ ॥

महाभाष्यप्रदीपकोशः ।

११०

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६।)

भावः । 'वाप्यामश्च' इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां

“रथेन तरति” इत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव

“जहत्स्वार्था तु तत्रैव यच्चरुद्विर्विरोधिनि”

इति वृद्धैकम् ॥ भाष्ये

अथाजहत्स्वार्थायामिति । (भा)

१“सुप्सुपा” इति समासेन केवलयौगिकेत्यर्थः ॥

प्रधानार्थमपीति । (कै)

अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकादापीपदात्
स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः
संसर्गाग्र एव तदाह

स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि ॥ (कै)

विवेकानवगमात् । (कै)

पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः ॥

पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक्
तथा समासात् संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः ॥
“यावान्” इत्यस्य विवरणं “केवल” इति । केवल्यं विवृणोति ।

असंसृष्ट उद्धूत इति । (कै)

“असंसृष्टत्वं” विशेषणाविशिष्टत्वम् । “उद्धूतत्वम्” इतराविशेषणत्व-

१ “वाप्यामश्चो वाप्यश्च” इति भाष्ये ॥

२ “सह सुपा” (२। १। ४।) इति योगविभागात् समासः ॥

मिति बोध्यम् ॥ १समुदायैरूपोऽर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थो-
 ऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः ॥
 अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थग्रहणमिति भावः ॥
 “गौरी” इत्यादौ तु अस्त्येव गौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् ।
 समभिव्याहृतपदान्तरार्थान्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थ-
 पर्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः सप्तम्यर्थ-
 इकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्याभावादिति
 वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति
 भावात् ॥

दाधा ध्वदाप् । १। १। २० ॥

दाधाशब्दयोरिति । (कै)

१प्रयोगस्यदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः ॥

१ अत्र भाष्यम् । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्यवर्णोऽसावाडाभावः प्रसज्यते ॥१॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसौ यदि ।

आपकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

२ तत्र दाख्यास्त्वारः । डुदाञ् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति ।

दो । प्रणिद्यति । देङ् । प्रणिदयते । धाख्यौ द्वौ । डुधाञ् । प्रणि-

दधाति । धेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् ॥

३३० महाभाष्यप्रदीपौद्योतः ।

(दाधा ध्वदाप् । १/१/२०।)

(अ. १/ पा. १/ आ. ५)

दौडस्तृजादावात्ते कृते प्रणिदातेत्यत्र १“नेर्गदने”ति एत्वाना-
पत्तेत्येति बोध्यम् ॥ एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानग्येन ज्ञाना-
सम्भवादुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह

सामान्येति ॥ (कै)

ननु समाहारदन्ते दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत-
श्चाह

पृथक् पदमिति । (कै)

सो हत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु । विहृतानां

१दो दद् घोः (पा)

इति सूत्रे धेपिनवृत्त्यर्थदायहणपर्यालोचनया घुत्वं सुलभमिति
मत्वा वार्तिके १“प्रिदर्थम्” इत्युक्तम् ॥

“भारदाजीयैस्तु तावदिवेकासमर्थान् प्रति “विहृतार्थम्” इत्य-
युक्तम् ॥ “प्रणिदाता” इत्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति

द्यतेर्देङो वेति ॥ (कै)

“प्रकृतय” इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

ईत्वादेरिति ॥ (कै)

षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ।

१ नेर्गदगदपतपदघुमास्यतिहन्तिवातिद्रातिष्ठातिवपतिवहतिशाम्य-
तिचिमीतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ४६ ॥

३ घुसंज्ञायां प्रकृतियहणं प्रिदर्थम् । भा - वा ॥

४ भारदाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतियहणं प्रिद्विहृतार्थम् । भा ॥

दाधाः प्रकृतय इति । (कै)

दौघत इत्यादावौत्तादेः ॥

दाणिति । (कै)

“आत्त्वभूता” इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते । तदि-
क्षणस्त्वनात्त्वभूता इति भावः ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

एवं च “एषाम्” इति नापूर्वमिति भावः । एतत्सामर्थ्यादेव
आचणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकवाक्यत्वे
दारयत्याद्येकदेशानर्थक्यावृत्त्यर्थमेव तत् स्यान्न तन्न्यरूपप्रापकमत
आह

एतद्द्वितीयमिति । (कै)

‘अर्थवत्परिभाषयैवानर्थक्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्ति-
र्वाक्यभेदार्थवेति भावः ॥ भाष्ये

प्रीणातीति । (भा)

यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ ॥

ननु तच्चोभयाम्बयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्येऽत्रैव करणं युक्त-
मत आह

तदुभाभ्यामिति । (कै)

घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत
इति । प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि एतत् सिध्यतीत्यर्थः ॥

आत्वविधानादिति । (कै)

एष्विषये इकारान्तानामात्वविधानादिति भावः ॥ भाष्ये

एवं क्रियमाणेऽपीति । (भा)

एत्वविधौ माङ्स्थतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि ^१लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया ^२मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो
वक्तुं शक्यस्तथापि मेढोऽग्रहणवारणाय ^३“गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः”
इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिर्मा माने इत्यस्य योगे एत्ववारणाय च
ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ॥

सामान्येति । (कै)

एतत्सूचकहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परि-
भाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः ॥

निरनुबन्धकेति । (कै)

स च “दो अवखण्डने” इत्ययम् ॥

धेटोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽस्य साक्षणिकत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यत्तु “सानुबन्ध-
कत्वादिति” । तन्न । निरनुबन्धकस्य धा इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये
तु दा विषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तस्मिन् धेटुं ज्ञापकान्तरमाह

१ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्लो-११२॥

२ मीनातिमिनोतिदौडांल्यपिच । ६ । १ । ५० ॥

३ परिभाषेन्दुश्लो-११४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३४३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(दाधा छदाम् । १। १। २०।)

‘दो ददिति ॥ (कै)

समानत्वं नार्थत इत्याह

श्रुतीनामिति । (कै)

तौ चेति । (कै)

एतेनानर्थक्यात् तयोर्घुलं नेत्यपास्तम् ॥

पश्चादिति । (कै)

प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः ॥

आगमभूतत्वात् । (कै)

आगमस्वरूपत्वात् ॥

अभ्युपगम्येति । (कै)

“अदाब्” इति प्रतिषेधार्थेन दैपः पित्वेन “दो दद्” इत्यनेन
च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसम्भवादिति भावः ॥

किन्त्विति । (कै)

तयोरेवक्रियावाचित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

तद्गुणीभूत इति । (भा)

यमुद्दिष्ट्याऽऽगमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन
बोधितोऽतस्तद्गुणेन तद्गाहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगम-
विशिष्ट इति परिभाषार्थस्तदाह

सन्धात्मकस्येति । (कै)

तेन दार्धारोर्थावृत्तिः सूचिता ॥ “अपचय” इति दृष्टान्तार्थम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

इदं यथोद्देशे । कार्यकाले तु णत्वदेशा संज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाग्रब्देन ग्रहणाद् घुत्वं सुलभमेवेति चिन्त्यम् । घुत्त्वपदेशं न निवर्त्तयति नापर्यवत्त्वमितीति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः ॥

अकाराकारयोरिति । (कै)

रेफविशिष्टयोरित्यर्थः ॥

इह त्विति । (कै)

घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य सुम्बिधायक-

‘आने मुग् (पा)

इति सूचारम्भसामर्थ्येन कचिद्वर्णग्रहणे नास्याः प्रवृत्तिः । तेन “दिदीये” इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवार्थो भाष्ये “अर्थ-वद्ग्रहणेन” ध्वन्यत इत्याहुः ॥

प्रयोगेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसम्पादन उप-कारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः । मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तित्वाभावे तु कथमवैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद् मदुक्तव्याख्यैव व्यायसौ ॥ भाष्ये

यन्मित्येष्टिति । (भा)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(दाधा ध्वदाप् । १। १। २०।)

विद्यदादिवद् वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः स्वर्गाद्यकालि-
कोत्पत्तिमन्तः प्रलयकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः ॥

दाप्शब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति । (कै)

स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं च घुत्वाभावे तदवस्थो दोष
इति भावः । श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात् स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये
प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्ये

१अविचालिभिरिति । (भा)

तद्विवरणम् “अनपाये”त्यादि । इन्द्रान्तर्धीये पञ्चमज्जसमासः ।
नन्वेतावतापि स्वपचास्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह

यश्चेति ॥ (कै)

प्रसङ्गवाचीति । (कै)

१“षष्ठीस्थान” इत्यचत्यः । प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः ॥

सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । (कै)

आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य
स्थानिनश्च ॥ भाष्ये

शब्दान्तरैरिति । (भा)

तदुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः ॥

आदेशास्तर्हीमे इति । (भा)

१ अत्र भाष्यम् । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्य-
मनपायोपजनविकारिभिः । आगमस्य नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ॥

२ षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ॥

इमे आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि
आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ “आद्यन्तौ” इत्याद्येकवाक्य-
तयाऽऽर्द्धधातुकस्याऽऽद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलक-
वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्तायां इकारादिः साधुरिति
बोधः । तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहा-
निरिति भावः । “यदागमा” इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात्
प्रणिदापयतीत्यादौ न दोषः । ये तत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति
वदन्ति ते मान्याः । “अनागमकानाम्” इत्यादि व्यवहारासङ्गतेः ।
निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनाऽऽगमत्वव्यवहारस्यापि
निर्वाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह

सर्वेसर्वपदेति । (भा)

यथा “एतः” इत्यादौ अवयवयोः औत्तस्थान्यादेशभावेऽपि
नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते एवम् अवयवत्वेन
विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयव-
बुद्धोर्विपरिणाममात्रेणाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय
कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन औत्तावयव-

१ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । परिभाषेन्दुश्लो - ११ ॥

२ आदेशास्तद्दीर्घे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत् कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ भा ॥

३ एतः । अ ३ । पा ४ । सू ८६ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(दाधा छदाप् । १। १। २०।)

स्थान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एव “अचः परस्मिन्” इत्यादीना-
मुक्तिसम्भवः । तथाऽचापि औतावयवावयविभावस्य न त्याग इति
“यदागमा” इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहृतैवेति । ईदृशस्थान्यादेशभावे
स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः । स्थानिवदिति श्रुतेः औतस्थान्यादेश-
भावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके “एहः” इत्या-
दावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव “सावस्थाया-
मङ्” इति पचेऽडादिविशिष्टस्य “अपिबद्” इत्यादौ न पिबाद्या-
देशा इति दिक् । तदेतदाह

इङ् भवतीत्येतद्वारेणेति ॥ (कै)

आगमा अपीत्यर्थ (कै)

इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति

बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमि

भावद्वारेण क्रियत इति । (कै)

एतेनाऽऽगमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायाम् “एकदेशविकारे
हि” इति वाक्यशेषविरोध आदेशत्वोपपादिकाया विकारव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपञ्चावृत्तित्वादि-
त्यपास्तम् ॥

पद्यमानमिति । (कै)

कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः ॥ “सर्वपद” इत्यत्र
घञर्थे कः । सर्वशब्दस्याचावयवकार्त्तव्यवाची ॥

यद्येवमिति । (कै)

एवं चैतदवयवस्थानर्थक्यान् संज्ञा । पुनः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया एतद्देशस्थत्वेन पुनर्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुनर्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् “यदागमा” इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥

आदेशपक्ष इति । (कै)

बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमत्वादिव्यवहारत्याग इति “यदागमा” इत्यादेः सत्त्वे-
नात्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥ १ सन्निपातपरिभाषया दीङ्
आत्वे दारूपाश्रयघुलं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धन-
मपीति गूढाशयः पृच्छति भाष्ये

कुतः पुनरिति ॥ (भा)

आशयमविदुष उत्तरं

रूपग्रहणादिति ॥ (भा)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । (भा)

धुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं
दुष्टमिति भावः ॥ अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्तुमाह
नचेयमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

एव एवेति । (कै)

१“मीनाति” इत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति ।
 एवं च साक्षादाप्रकृतिस्मभवे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः ।
 अतिफलगुत्वात्तेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् ।
 यत्त्विदं वार्त्तिकमतं नचैतत्पक्षेऽवदानमित्यादावादान्तत्वनिवन्धन-
 युजाद्यसिद्धिः । तत्र^१ “आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिः” इति वचने-
 नैव तत्सिद्धेः । भाष्ये तेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धा-
 न्तितमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्यानुपलम्भाद् विपरीतं
 १“मीनाति” इतिसूत्रे^२ उपदेशवचनं कर्त्तव्यम् णघञ्युच्सिद्ध्यर्थ-
 मिति वार्त्तिकं तत्रोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य^३ “एज्वि-
 षय” इति भाष्यकृता व्याख्यातं न तु भवदुक्तं वार्त्तिकं तत्प्रत्या-
 ख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्त्तिक-
 कारोक्तं दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभि-
 निवेशः कार्यः । नह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे
 किञ्चित् फलमित्याहुः ॥

१ मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च । अ. ६ । पा. १ । सू. ५० । मीना-
 त्यादीनामात्त्व उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् । वा । तत्रैव भाष्ये ॥

२ यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारा-
 न्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति यदयं ह्यावामस्व (३ । २ । २ ।) इत्यणं
 कवाधनार्थं शास्ति ॥ आदेच उपदेशऽशिति (६ । १ । ४५ ।) इति
 सूत्रे भाष्ये ॥

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ५० ॥

४ णघञ्युज्विधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति (मीनाति ६ । १ । ५० । सूत्रे भाष्ये) ॥

५ ते वयं विषयं विज्ञास्यामः । एज्विषय इति । (मीनाति-६ । १ । ५० ।
 सूत्रे भाष्ये) ॥

अकिञ्चेति । (कै)

एचो विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भावः ॥

किञ्चमिति । (कै)

तदभावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वमपि नेति कार्याभावाद् घुत्व-
स्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥

प्रणिदातेति । (कै)

ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गः णत्वविधौ प्रकृति-
ग्रहणादिति चेन्न । दृष्टापत्तेः ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अचारुचिबीजं तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्य-
मिति ॥

अगुणेति । (कै)

गुणनिमित्तप्रत्ययसंज्ञाभावादित्यर्थः ॥

इत्यस्यैवेति । (कै)

न तु दैपद्व्यर्थः । तस्य प्रकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति
भावः ॥ ननु प्रकारे लुप्तेऽपि कथमात्वम् उपदेशकाले एजन्तत्वा-
भावात् । १“नानुबन्धकृतम्” इत्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष
इति चेन्न । २“उपदेश” इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यास्मत्त्वेनोपदिश्यमानस्यै-
जन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्मात्वम् एजन्तत्वा-
भावात् । यस्मात् परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

१ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् । परिभाषेन्दुश्लो - ७ ।

२ आदेच उपदेशे ऽशिति (६। १। ४५) इत्यत्र ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३५१
(अ. १। पा. १। आ. ५) (दाधा छ्वाप् । १। १। २०।)

तत्त्वमिति । (कै)

१अच उपसर्गत्त (पा)

इत्यनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१अनेकान्ता इति । (भा)

एवं च पकारसत्त्वेऽपि एजन्तत्वात्पायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥
“तच्चावश्यम्” इत्यादि विघटयितुं भाष्ये

शक्यं तावदिति । (भा)

१लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाबिति निषेधो न
शक्यो वारयितुं ४गामादाग्रहणेऽविशेषात् । “दाब्” इत्यपि
पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः । बान्तपक्षेऽपि चर्त्वेन पस्य
सिद्धत्वान्नास्ति सूत्रभेदः ॥

सूत्रन्तर्हीति । (भा)

“अपिदि”तिन्यासे इत्यर्थः ॥ शङ्कते

नह्ययमिति । (भा)

उत्तरयति

भूतपूर्वेति । (भा)

दात्वं श्रुत्या पकारवैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः ॥

१ अ ७। पा ४। सू ४७ ॥

२ अनेकान्ता अनुबन्धा इति । परिभाषेन्दुशे - ४ ।

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे - ११३ ॥

४ गामादाग्रहणेऽविशेष इति । अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

इत् संज्ञायामिति । (कै)

उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः ॥

मेङ् इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्यतीहारनित्यसम्बद्ध एव गृह्यते न तु पदान्तर-
सन्निधानेन वहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु माङो-
ऽनभिधानात् क्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥

उदीचां मेङ् इति । (कै)

उदीचां न इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । नचाऽनुबन्धसत्त्वे मे
इत्यस्य धातुत्वाभावात् कथमात्त्वम् अनुबन्धलोपे एव धातुत्व-
मित्यर्थस्य १“न धातुलोप” सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति
वाच्यम् । आत्वविधायके धातोरित्यस्यासम्बन्धात् । गवादिशब्दा-
नामुपदेशाभावान्नात्त्वम् । इरे प्रभृतीनामुपदेशेऽपि तेषामशित्
परत्वाभावाद् नात्त्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपिप्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्व-
योग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक् ॥

दिवादिष्विति । (कै)

ननु १ताच्छीलिके चानग्निं दायमान इत्यत्र स्वरभेदः । २अग्निं

१ उदीचां माङो व्यतीहारे (३। ४। १६) इत्यत्र मेङ् इति तु न
कृतम् ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ४ ॥

३ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानग्निं । ३। २। १२६ ॥

४ अग्नित्यादिर्नित्यम् (६। १। १६७) इत्यनेन ॥

धातोर्दत्तत्वं 'अपि चानग्रोऽन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । 'सति
शिष्टादपि 'विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरस्य वलीयस्वोक्तेरभयथा-
ऽप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१ ॥

बहुषपीति । (कै)

यद्यप्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्याबाधिका । तथापीतरेषां बुद्धि-
विषयत्वाऽभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारात्त दोषः । यथा अने
पञ्चाशदिति भावः ॥

१ धातोः (६। १। १६२) इत्यनेन ॥

२ सति शिष्टस्वरवलीयस्वमन्यत्र विकरणेभ्यः इति वाच्यम् । इति
कौमुद्यामस्ति । वार्तिकपाठे तु "सति शिष्टस्वरवलीयस्वं च" इत्यस्ति ।
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६। १। १५८) इति सूत्रे पठितम् भगवता ॥

३ अत्र "आत्ममाने खश्च" (३। २। ८३) "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्"
(६। १। १५८) एतत् सूत्रद्वयस्य भाष्यमेव मानम् । तथाच
भाष्यम् । कश्चात्र विशेषो यको वा श्यनो वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन
भवितव्यम् । श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव
भवितव्यम् । कथम् । खश्चः खरः श्यनः खरं वाधिष्यते । सति
शित्वात् श्यनः खरः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टो-
ऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति यदयं तासेः परस्य *
असार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति ॥

* तास्यनुदानेनिर्दुपदेशात्सार्वधातुकमनुदात्तमहिम्बोः । ६। १। १८६ ॥

किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । (कै)

तद्धि सभामन्नयने भव इत्यर्थे भाकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन
प्राप्तच्छाऽभावार्थम् । दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च अत्र
च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्तादतौ मानमाह

दयोरिति । (कै)

प्राकार पद वाच्येनेति शेषः ॥

आधाराऽऽधेयसंबन्धेति । (कै)

आधारत्वाऽऽधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥

न गम्येतेति । (कै)

उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्म-
त्वादिति भावः ॥

सर्वातिदेशानामिति । (कै)

रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ॥

मुख्ये । (कै)

व्यपदेशिनि ॥

गौणे । (कै)

व्यपदेशिसदृशे ॥

नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५५

(अ १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

नापि मतुप् । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसङ्गावस्य परपूर्वसत्त्वाऽनपेक्षत्वेन
१“सत्यन्यस्मिन्” इत्यस्यायोगादत आह

आद्यन्ताविति । (कै)

आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । एवं आद्यन्तवद्भावादित्यस्याऽऽद्यन्तव-
च्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

क्वचिदिति । (कै)

आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ॥

सर्वकार्येति । (कै)

आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि व्यपदेशिव-
दिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः ॥

स तेनेति । (कै)

तेन तुल्यम् (पा)

इति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावान्तृतीयान्तादितिरुक्त इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

तस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

तस्मिन्नाश्रयमाण इत्यर्थः ॥

पपाचेति । (भा)

नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज् न तु धातोः प्रथम एकाजिति
कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदि पर्याय-

१ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्य-
न्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते ॥

२ अ १। पा १। सू ५६ ॥

प्रथमतस्तस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तद् न व्यपदेशिवद्भाववारम्भस्य
मुख्यं प्रयोजनमित्याशयात् । “इयाये”त्यादौ तु

‘द्विर्वचनेऽचि (पा)

इति रूपस्थानिवत्त्वादज्यतिरिक्ताभावेन नैकाचत्वमिति बोध्यम् ॥

अवयवषष्ठेवेति । (भा)

प्रत्ययांशे इति भावः ॥

एतस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

अवयवषष्ठौत्वे आश्रीयमाण इत्यर्थः ॥

‘विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह

‘व्यवहारादिति ॥ (कै)

तत् फलितव्याख्यानं भाष्ये

‘अन्तरेणैवेति । (भा)

१ अ. ५। पा. १। सू. ११५ ॥

२ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् । इति भाष्ये वार्तिकस्य विज्ञानशब्दः ॥

३ वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति
व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः ॥

४ अत्र भाष्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् । वा । अन्तरेणैव
वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥ तद्यथा । लोके शालासमुदायो
ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम
उपन्यासः । * ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनः । - - यथा तर्हि वर्णसमुदायः
पदं पदसमुदायः ऋग्वेक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्न-
प्येकवर्णं पदमेकपदमेकवर्णं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः ।
पदं नामार्थं ऋग्वेक्समुदायः सूक्तं नामार्थं इति ॥

* ऋग्वेक्समुदायः संयोगः (१।१।७) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदुक्तं भवति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५७

अ. १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिद्ध्यति तथा शास्त्रेऽपि
वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः ॥

अगादित्यादि । (कै)

१दृणो गा लुङि (पा)

२णौ गमिरबोधने (पा)

इत्यादेशौ ॥

एकोऽच् । (कै)

असहायोऽजित्यर्थः ॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विर्वचनमिति यस्या-
यमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह

एवमिति ॥ (कै)

व्यपदेशः । (कै)

भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः ॥

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः ॥

पादपर्याय इति । (कै)

वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

पदादीनामिति । (कै)

एकवर्णं पदमित्यादौ ॥ ननु अर्थस्य पदत्वं कथमत आह

अभेदेति । (कै)

तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् ॥ “पदादिभिः” ।
पदशब्दादिभिः ॥

प्रथमेति । (कै)

तस्मात् पूर्वस्याभावादिति भावः ॥ मध्यमकार्यं तत्सम्बन्धज-
सुखादिकम् ॥

बहुकृत्योऽपीति । (कै)

यथा परशुरामेण रेणुका ॥

तथा येति । (कै)

संप्रतिगर्भिणीत्यर्थः ॥ गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार-
इत्यर्थः ॥ ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति
गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह

अपत्यपर्याय इति ॥ (कै)

तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह

तस्या एवेति ॥ (कै)

स्यन्तरेषु । (कै)

वज्रप्रसववतीषु ॥

तथाविधस्येति । (कै)

अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ॥ नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममाग-
मनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्य-
सङ्गतमत आह

बहुकृत्य इति ॥ (कै)

“अनेत्य” इत्यस्येतः पूर्वमितिशेष इति भावः ॥

तथाविधत्वादिति । (कै)

अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

परे तु पदच्छगादिपदानि प्रथमशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्द-
मात्ररूपवर्णपाद कृगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शब्दोऽ-
र्थोऽन्यपदार्थ इति तथाऽप्रीतेः । “एकचं सूक्तं पठ” इत्यादिव्यव-
हारानापत्तेश्च । १“एवं चार्थवतो धातुरयमेकोऽज्वर्णरूप इत्यर्थस्य
त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति” इति कैयटोक्तं
चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽ-
विषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु ।
शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भाव-
प्रयोजनम् । किं चैकाजिति बङ्गव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य
विशेषणं तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ ।
एतदेवध्वनयता “पदं नामार्थ” इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वन्तु
कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बङ्गव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव
व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । अत्रापि २“अर्थेन” इति भाष्यस्य
पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्व
च्छक्वादीत्याशयः ३“पदं नामार्थ” इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः ॥

१ तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति । भा ॥

२ अत्रैवोक्तं कैयटेन ।

३ “अत्राप्यर्थेन युक्त” इति भाष्यस्य ।

४ अत्रैवोक्तम् ।

यथा तर्हीति । (भा)

यथैकस्मिंस्तत्तद्वर्मारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मि-
न्नारोपितानेकाऽवस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाच्चादिव्यव-
हारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि
तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावस्य
शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु
ईदृशेषु पातञ्जलोक्तं 'विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपा-
नुपयोग एव लोकव्यवहारवत् तेनापि शास्त्रौयोऽपि व्यवहार
इति तत्त्वम् ॥ गोनर्हीत्यपदं व्याचष्टे

भाष्यकार इति ॥ (कै)

अनपेक्षितप्रतियोगिनोः । (कै)

अनपेक्षितपरपूर्वयोः ॥ “आद्यन्तयोः” । आद्यन्तरूपार्थयोः ॥
“प्रवृत्तिः” । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

१* शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । योगसू-समाधिपा - सू - ६ ॥
अत्र भाष्यम् । स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही च । वस्तु-
शून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन
व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिर्यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा

* योगसूत्रवृत्तौ नागेशः । शब्दस्य तज्जन्यज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य सः । एवं
च वाचा बाधकास्त्वाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प
इत्यर्थः । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थ इति मित्राः । इदमेव भाष्यसंमतं स न प्रमा-
णान्तर्भूतः । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूतः । ज्ञानस्य वाचार्थो सति
बाधशक्त्या वाचार्थनिबन्धनो व्यवहारशब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्येतीति दर्शनात्,

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३६१

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१।)

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो लोकादिरुद्धत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः ॥

कथमिति । (कै)

भिन्नविभक्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः ॥

इकारोकारयोरिति । (कै)

उपाधिसिक्तीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह

प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति वागः स्यास्यति स्थित
इति । गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मापुरुष इति ।
उत्पत्तिधर्मस्याऽभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद्
विकल्पितः सधर्मस्तेन चास्तित्ववद्धार इति । योगसूत्रभा - सू. ६ ॥

विपर्ययस्तु नैवं बाधोत्तरम् इदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एवं च
विपर्ययस्तु नैवं शब्दज्ञानानुपातित्वं विशेषणं देयम् । यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूप-
मिति । अन्यथा चित्तेरेव पुरुषत्वात् । भेदनियतसम्बन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्या-
पत्तिः ॥ भवति च चैवस्य गौरिति यथार्थशब्दवत् अत्रापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिसंख्या-
स्ततो विवेकिनामपि बोधश्च । एवं प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निः क्रेयः पुरुषः इति
शब्देन प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुखादयो यनेति क्रियारहित इति च तदर्थः ।
अन्यथाभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः । एवं तिष्ठति वागः
स्यास्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपत्वाद्वाणवृत्तित्वेन कल्पिता तथापि
भावरूपता तथापि पूर्वापरौभाव इति कल्पना परम्परापूर्वापरौभूतकर्मप्रचयस्यैक-
फलवाचिन्मस्यावगतेः । एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यनुत्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूपः
पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वयी । अनुत्पत्तिरूपो धर्मोऽस्ति शब्देन तु अनुत्पत्तिधर्मो
यस्येत्यर्थकेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते तन्मूलककार्यं व्यवहारः पुरुषस्य
सर्वधर्मशून्यत्वात् । एवं अपुण्यशश्टङ्गादयोऽपि विकल्पा एव । वैधेयिकाणां
असावाह्यार्थज्ञानविशेषरूप इति दिक् ॥ योगसू - १ पा - सू - ६ ॥

३६२

महाभाष्यप्रदीपोदीतः ।

(आदिन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

विशेषणार्थं वेति । (कै)

अहिबुम्बकात् १“प्राचामवृद्धाद्” इति फिन् ॥ अग्निवेशाद्
२“गर्गादियञ्” ॥

स्वरविधाविति । (कै)

नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधौ इत्यर्थो वा ३स्वरप्राप्तौ इत्यर्थो
वा उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम् । अत्र सूत्रेऽजन्तरा-
पेक्षमेवाऽऽदित्वं गृह्यते । अन्यस्याच एव तद्वावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वा-
दिति भाष्याश्रयात् । किं च “स्त्रैणम्” इत्यादावाद्युदात्तत्वमस्या-
दिति दोषः । जित्वन्तुं वृद्धयर्थतया सावकाशं बोध्यम् ॥

क्तिन इति । (कै)

अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् क्तिन्नभाव इति
भावः ॥ ननु तदन्तसप्तमौले गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादिः
सम्भवतीति न दोष इत्यत आह

सौवर्त्य इति ॥ (कै)

खेडिति । (कै)

४सिब्वहुलं खेटि (पा)

इति सिप् ॥

५इट ईटीति । (पा)

१ प्राचामवृद्धात् फिन् वज्रलम् । अ ४ । पा १ । सू १६० ॥

२ गर्गादिभ्यो यञ् । अ ४ । पा १ । सू १०५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ३८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३६३

(अ. १। पा. १। आ. ५.)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् ११। १। २१।)

न च “यमरमनमाताम्” इत्यत्र “वलादेः” इत्यस्य सम्बन्धे
फलाभावात् कर्त्तृमेतज्ज्ञापकम् । १“इदादिभ्यः” इति सूत्रे “वलादेः”
इत्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव
सप्तमे भाष्ये “एकाचस्तौ वलीति च” इत्युक्तम् ॥

येन विधिरिति । (पा.)

तेनैव हि “ईदूदेद् द्विवचनम्” इत्यत्र तदन्तविधिरिति
भावः ॥

अर्थवतेति । (कै.)

तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः । इदं
चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वाच्चेति
यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात् सूत्रकारेण
तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चार्थवतेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणं स-
सहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात् तत्रशब्दाकारस्यासहाय एव । येन सहा-
येनाचामन्तत्वस्य वज्रव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् ।
अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात् । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेऽ-
प्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदृशस्थलेऽपि लोक-
सिद्धत्वमित्याहुः ॥

इत्यमिति । (कै.)

“एतिसुशासु” इति क्यपो विधानादित्यर्थः ॥

१ अ ७। पा २। सू ७३ ॥

२ अ ७। पा २। सू ३६ ॥

३ अ १। पा १। सू ७२ ॥

४ अ १। पा १। सू ११ ॥

५ अ ३। पा १। सू १०६ ॥

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

प्रकरणोत्कर्षणेति । (कै)

“प्रकरणे” संज्ञाप्रकरणे । “तत्कर्षणे” गुरुभृतन्यासेनेत्यर्थः ॥

स्वार्थे इति । (कै)

अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूचम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे तस्य संज्ञाफलं च उच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ “किमेत्तिङ्ययघात्” इत्यामसिद्धिरिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्राहचि बीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥ ननु नायंतरवित्यत आह सर्ववचेति ॥ (कै)

ननुतमसाहचर्यान्तद्धित एव तरो ग्रहीयत इति नास्त्यवन्ते तरे प्रसक्तिरत आह

साहचर्यमिति । (कै)

“प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति” परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ “इह” । शास्त्रे ॥

१ अतिशायने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

२ किमेत्तिङ्ययघादात्मद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

३ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्लो - ११० ॥

मंहाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३६५
(अ. १। पा. १। आ. ५) (तरत्तमपौ घः । १। १। २२।)

वस्तुवर्थमिति । (कै)

तात्पर्यार्थमित्यर्थः । असन्देह इतिवत्प्रतिषेधस्याभाव इत्य-
र्थको नञ्समासः । एवं च “अनर्थक” इति भाष्योक्तेर्मध्यमपद-
लोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः ॥ “तरब् ग्रहणम्” ।
तरप् शब्दः ॥ “औपदेशिकम्” । उपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य ।
तदाह

उपदेशः प्रयोजनमिति । (कै)

प्रयोजक इत्यर्थः ॥ न चैष “उपदेशे तरप् शब्द” इति
भाष्यस्वरसादाह

तच्च वा भवमिति ॥ (कै)

“उपदेशे” इति भाष्ये भव इति शेषः ॥

सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु (भा)

इति भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणेऽपि १“स्वं रूपम्” इत्यनेन
रूपाश्रयणादिति बोध्यम् ॥

यत्रास्येति । (कै)

यत्रास्यैतद्रूपं तत्र च संज्ञेत्यर्थः । एवं चोपदेश एव च संज्ञा
प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन चेति बोध्यम् ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

१“कदोरप्” इति सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

१५५

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(तरङ्गमपौ घः । १। १। २२।)

(अ. १। पा. १। अ. ५)

स्वार्थिकत्वात् । (कै)

प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥

सामानाधिकरणः । (कै)

प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यक-
बोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु तीर्णिरिति । (कै)

अतः परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनामत्वम् ॥

सामान्येनेति । (कै)

अनिर्द्धारितकर्मविशेषेणेत्यर्थः । अत एव पुंस्त्वं “घञजपः
पुंषि” इत्युक्तेः ॥

महिषीरूपमिवेति । (भा)

नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाद्यः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य
चाऽतथात्वादप्राप्तेः । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव
महिषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नाग्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्या-
द्वस्त्राप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः । तस्मा-
द्युपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं स च समासो न “उप-
मानानि सामान्यवचनैः” इत्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि
साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसंयुक्तत्वादिः ।
नापि “उपमितं व्याघ्रदिभिरिति” । रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

१६७

(अ. १। पा. १। आ. ५.)

(बहुगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति
विशेषणस्य सापेक्षत्वादृत्तिर्न स्यादत आह

इवशब्द इति । (कै)

‘सुप् सुपा (पा)

इति च ॥

ह्रस्वत्वं स्यादिति । (कै)

अप्रत्यययोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि घट्टणं
स्यादिति भावः । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा
तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वान्न दोषः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १। १। २३ ॥

संख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकेत एव सिद्धेराह

एकादिकाया इति । (कै)

१“संख्यासंप्रत्ययेति” वार्त्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । “एका-
दिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेऽपि” शेषपूरणं बोध्यम् ॥ १“संख्ये-

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ संख्यासंप्रत्ययार्थम् । भा-वां ॥

३ एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येतेषु संप्रत्ययो यथा
‘स्यात्’ । भा ॥

त्येष" इति भाष्यस्य संख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः ॥ १ "शब्दार्थप्र-

१ * शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्गरस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभू-
तवृत्तज्ञानम् । १७ (पातञ्जलदर्शने विभूतिपादे) ॥ अत्राह योग-

* योगसूत्रप्रणीतौ नामेभः ।

गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानं तेषां वक्ष्यमाणात् संकेतरूपाद् अध्यासात्
संकरो विवेकापचयं वस्तुतत्त्वेषां भेद एव अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्
साक्षात् कारपर्यन्तात् सर्वभूतानां वृत्तानि ज्ञायन्ते । अयं का दिरमुमर्षमनेन
शब्देन कथयतीत्यर्थः । तत्र वागिन्द्रियजन्यः शब्दो लोकप्रतीतिः । एवं एव न
वाचकपदरूपम् । "अहो स्थानानि वर्षानामुरः कण्डः शिष्टः ॥ ५ ॥ जिह्वागुलं
च दन्ताश्च नासिकीहो च तालु च" इति श्रुतेः । श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिचय-
मात्रविषयं तत्र ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियादिष्वभिहितस्योदानवायोः परिचयभेदः
तदभिधातात् तदवच्छिन्नाकाशोपादनको वा न तु वाचकं पदं स च सर्वरूपोऽ-
प्यवाचकत्वाध्वनिरित्युच्यते तृतीयः पदरूपः स च नादानुसंचारबुद्धिनिर्माद्यः
नादास्त्रयकारादिवर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वानुपस्थाद् वा बुद्धिः संचरति एकम-
भाषादयति गौरित्येकं पदमिति तथा निर्माद्योऽखंड एकः स्तोटाक्षः अयं
चाक्षकश्चैव पाद्यः । तदर्थं च यः "विशोका वा ज्योतिष्मती" (योगसू. । १पा ।
सू. १७) इति सूत्रे प्रथमे पादे** हृदयपुण्डरीके प्रथवरूप उक्तम् । अनुसंचारबुद्धेः

** विशोका वा ज्योतिष्मती । योगसू. । १पा । सू. १७ । प्रवृत्तिवत्पद्मा मनसः स्थिति-
निवन्धिनीति वर्तते यतो विगतशोकोऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती चेष्टः स्थितिचेतु-
रित्यर्थः । सा द्विविधा । तत्राद्या । ज्योतिष्मती यथा । हृदयपुण्डरीके आसन्नमे
चिन्तं धारयती या बुद्धिसंबित् तत्साक्षात्कारः सा यतो बुद्धिरूपं सन्नप्रकर्षं
भास्वरं सप्रकाशकमाकाशवद्विभुवत्(च) तत्र बुद्धौ निर्मलैकाग्र्यात् या बुद्धिविषया
प्रवृत्तिः सा सूर्येन्दुमणिप्रभासदृशाकारेण विकस्यते विशेषेणोत्पद्यतेऽतोविषयस्य-
ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतां प्रकाशरूपा अपेक्षं प्रज्ञित्या ।
उद्गोरसोर्मध्येऽधोमुखमहदक्षं पद्मं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रासन्नमे
चिन्तं धारयेत् । तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डल-
मुकारः सप्रस्थानं तदूर्ध्वं वज्रमण्डलमकारः सुषुप्तस्थानं तदूर्ध्वं ब्रह्मलोमात्मकं
नादसुरीयस्थानं यमर्धमात्रेति योगिनः । तत्कर्षिकायां विष्वग्वापिशालाचक्षुषवत्या
मनो वचनाया वृक्षं तिष्ठति । यस्या ऊर्ध्वमुखी एकशाला सुषुप्तास्थानार
सूर्यादिमण्डलमभ्यतया च शालारूपया ब्रह्मवा प्रावाद्यान्यपि सूर्यादिमण्डला-
तिप्रोतानि सैव मनोवद्वानाङ्गी चित्तस्थानं तस्यां धारयात् चित्तसाक्षात्कारो
भवति ॥ द्वितीया यथा + + ॥ योगसू. १पा । सू. १७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३६६

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

त्वयानामितरेतराध्यासात्सङ्करः” इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च
पातञ्जलसूत्रवृत्तौ उपपादितमस्माभिः ॥ “नारद इत्यधीधि”
इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रवृत्तिरेव । संख्याशब्दजन्य

सूत्रभाष्यकारः । तत्र वाग् वर्णेष्वेवार्थवती । ओत्रं च ध्वनिपरिणाम-
मात्रविषयम् । पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्गच्छम् इति । वर्णा
एकसमवासम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्तेपदसंस्पृष्टाऽनुपस्था-
प्याऽऽविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । वर्णाः पुन-
रेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचिताः सहकारिवर्णान्तरप्रति-

सामानाधिकरण्येनैव तदुपपन्नजनकत्वे साधवात् । यद्यपि पूर्वबुद्धयोऽपि वर्णाकारं
पदमेव गोचरयन्ति तथापि त्वविशदं चरमे तु विज्ञाने तद्वति विमदमिति
एवमुक्तं न चानुसंहारबुद्धिः ओत्रस्यैवास्तु । असंभवात् । चानुपूर्व्यं हि एकपद-
त्व प्रतीतिविषयो वाच्यम् । न चानुपूर्वी ओत्रग्राह्या । ओत्रस्य शब्दमात्रग्राह-
कत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः स्मृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा ग्राह्येति
वाच्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभवः । उत्तरकरणं । नास्त्यः । तदा वर्णानां विना-
शेन तत्तदुत्तररक्षणानां च विनाशेन तदसंभवात् । अणस्याक्षदादिमनी ग्राह्य-
त्वात् । अत एवान्त्योऽपि न अत्र प्रमाणं चैकं पदमिति प्रत्यय एव अनेकेषां
वर्णानामेकसमयस्थितेरसंभवात् । परस्परमसंबन्धस्वभावानां पदत्वसंस्पर्शरहितानां
प्रत्येकवर्णानुपस्थापकानामाविर्भूत्यैवक्षणातिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापद-
स्वरूपताया दृष्टैरक्तत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधी द्वितीयादीना-
मनुचारप्रसङ्गश्च । नचाग्रेयादीनां परमापूर्वं स्वर्गे वा जननीये यथा संस्कारद्वारा
साक्षित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारासाक्षित्यम् । तादृशानेकसंस्काररूपने
गौरवात् । न च स्मृत्यनुरोधेन स्मृता एव ते । तेषां स्वरूपानुभवविषयस्मृति-
मात्रजनकत्वात् । किंचातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वात्संभवः
अर्थप्रत्यायनादसम्बन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्येकवर्णानु-
भवजनितसंस्कारपिच्छसम्बन्धजन्यस्मृतिविषयतया ज्ञातसंबन्धावाचिकाः क्रमाक्रम-
विपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । क्रमस्य तु अनुभवाविषयस्य न

इत्यर्थे संख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानि-
वैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

संख्या ग्रहीष्यत इति । (कै)

सूत्रं त्वधिकसंग्रहार्थमिति भावः ॥

न्यायोऽयमिति । (कै)

अभ्यासावेडितादिसंज्ञाविषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः ॥

योगित्वाद्देश्वरूप्यमिवाऽऽपन्नः पूर्वस्त्रीत्तरेणोत्तरस्त्वपूर्वेण विशेषेऽव-
स्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमाऽनुरोधिणोऽर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना
इयन्त एते सर्वाऽभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः
सास्त्रादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्नानामुप-
संहृतध्वनिक्रमाणां च एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य

स्मृतिविषयत्वमित्युक्तमेव । नचैष अखण्डपदेऽपि दोषः । तद्विप्रत्येकमेव प्रयत्नभेद-
भिन्नध्वनिभिः परस्परविसदृशतत्पदव्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरगौरि-
त्यादौ गत्वेन सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यज्यते । यथा नियत-
वर्णपरिमाणसंस्थानं मुख्यमेकमपि भणिकृपाणदर्पणादगो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थान-
मनेकमादर्शयन्ति । न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः । तस्मादुवर्णात्मनापदभेदेऽपि
एकमेव स्फोटं निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति । एवं च गोपदरूपस्यै-
कस्य स्फोटभेदस्य गकारभागा गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागि-
मित्योकारविशिष्टो निर्धारयति । एवमोकाररूपविभागः । शोचिरादिपदसदृशतया
न शक्तस्त्वं निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्यं तच्च न संभवति
गत्वादिनाभिद्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारेण तेषां सङ्गभावात् ।
वैशिष्ट्योपपत्तेः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः भागद्वयवियोगोऽनुभवयोस्तज्जननी-
संस्कारयोरेकपदविषयकत्वात् केवलभागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते । अनुसंस्कार-
धिया तु पूर्वसंस्कारसङ्गतयाव्यक्तमनुभूयते । यथा दूराद्वनस्यतो पूर्वोऽव्यक्ताः ।
प्रत्ययाव्यक्तवनस्यति प्रत्ययजनकाः । न चैवं विधावर्णानामर्थप्रत्ययजनने सञ्ज-

नियम्यते इति । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र
शक्त्यग्रेण चाधिकसंग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्वं
चिन्त्यम् । न्यायबोजन्तु प्रकरणम् इति भाष्ये एव स्फुटी-
भविष्यति ॥

नियमार्थमिति । (कै)

नियमस्य सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्या-
नादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न दोषः ॥ नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलघा-
दिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह

सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाच्छिप्तम् अभागमक्रम-
मवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया
वर्णैरेवाऽभिधीयमानैः अयमागौश्च ओटभिरणादिवाग्व्यवहारवासना-
ऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य संकेतबुद्धितः
प्रविभाग एतावतामेवं जातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति ।
सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराऽध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः

विनी न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञान एव तथा
नियमात् । वर्णाधेशस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः । वर्णैर्भ्यो जायमानो ह्यर्थे प्रत्ययो
जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट इति विशेषात् । न चानु-
पूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहारस्तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यं तद-
प्रत्यक्षोक्तत्वात् । स कीदृश इति चेत् । अन्तकरणधर्मः स एक एव । ओच-
गृहीततत्तद्वर्णैर्महारजनेन वस्तस्यैव जवया स्फटिकस्यैव वा तत्तदुपरक्ततार्था
सत्यां चरमवर्णप्रचकाले सति पदत्वेन प्रतीयते तत्तदुपरागनाशकं च तस्यान्त-
करणवृत्त्यन्तरमेवेति न दोषः । अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते ।
तथा बौजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षरूपो धर्मो क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः । शेषा-

ऊकारग्रहणेनेति । (कै)

वस्तुतस्तु दोषयस्तनियमाऽपेक्षया तदीशब्दे कचिमाकचिम-
व्यायवाधघापनमेव ज्यायः ॥ भाष्ये “तद्विशेषेभ्यस्तर्हि” इति
प्रासङ्गिकी शङ्का तां व्याचष्टे

गङ्गादिभ्य इति । (कै)

अपगङ्गं परियमुनमित्युदाहरणे । अथ हि टचि अन्तोदात्तत्वं
तदभावे

सोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूपः सङ्केतोभवति ।
इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा । गौरिति शब्दो
गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम् । य एषाम्प्रविभागज्ञः स सर्ववित् ।
सर्वपदेषुचास्ति वाक्यशक्तिः । वृत्त इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां
पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा नह्यसाधना क्रियाऽस्तीति । तथा च
पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकर्मकर-
णानां चैत्रामितण्डुलानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं ओत्रिय

वक्ष्यायापूर्णतया व्यज्यते अयसांघट्ट इति स च वीजादिभ्यो भिन्नभिन्नाः ।
भेदाभेदयोरनुभवात् । तथा गकारौकाराद्यनेकाण्डस्यो गौरित्यादिरस्यरूपेण
क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्तो विसर्जनीयादिचरमावस्थयाभिव्यज्यते ।
इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तच्च गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्ना-
भिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् । स चार्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते । न च
वर्णानां पदस्वरूपत्वाभावे कश्चमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा अक्षरार्थस्य
वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम् । वर्णानां प्रत्येकरूपेण पदभेदेऽप्यव-
स्थावस्थिनोरभेदस्यापि सत्वेनैककस्यापि वर्णस्य वीजाङ्कुरादेर्द्वयभेदवत्पदाभेद-
स्यापि सत्त्वेनाक्षतेः । स चैकैको वर्णः यदभावे सङ्कारौषि यानि वर्णाक्षराणि
तत्प्रतियोगित्वात् तत्कृत्वन्भित्वात् । अनन्तपररूपतासिवापन्नो भवति सर्वपद-
रूपत्वात् सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नो भवति । वस्तुतस्तु कञ्चन नामा

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(बङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (पा)

इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वमित्याहुः ॥

नित्यार्थ इति । (कै)

१“नदीपौर्णमासी” त्वचान्वतरस्यां यद्वह्निमुष्टिरिति भावः ॥

१ अ ६ । पा २ । सू ३३ । एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रा-
वयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगुत्तं दृष्टो देवः । प्रति पूर्वाह्नम् ।
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपचिगुत्तम् । इतश्चारभ्यर्षचसूत्राणि
द्वन्द्वावयवीभावविषयाणि । परित्रिगुत्तम् । अत्र पर्ययस्योरपपरीवर्णने
इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे पञ्चमी अपपरिरित्यवयवीभावः ।
प्रतिपूर्वाह्नम् । लक्षणेनाभिप्रतीति समासः । उपपूर्वरात्रम् । अवयव-
विभक्तौति समासः ॥ २ अ ५ । पा ४ । सू ११० ॥

शब्दोऽधीते जीवति प्राणान् धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थाऽभिप्रेत्यक्तिः
ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणाय क्रियावाचकं कारकवाचकं वा ।
अन्यथा भवति अश्वः अजापय इत्येवमादिषु नामाऽऽख्यातसाङ्ख्याद-
निर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति । तेषां शब्दार्थ-
प्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा श्वेतते प्राप्ताद इति क्रियार्थः । श्वेतः
प्राप्ताद् इति कारकार्थः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च ।

लभत देहि उक्तम् : गोगणगौरनगर इत्यादिषु गोलाभिधायिषु दृष्ट इति
नगराभिधानशक्तिः सोमशोचिरादिषु ईश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेषु शोचयैदृष्ट इति
शोचि नगराभिधानशक्तिरिति । अनन्तपदरूपवता चैवं पूर्वं गकार उत्तरपद-
शोचिषि वर्णद्वयेन मय इति पदाद्यावर्त्य उत्तरपद विसर्जनीयः । पूर्वपद गकार-
शोकारूपवर्णद्वयेन गौरित्वादिपदेभ्यो आवर्त्य निशेपे गौरिति अक्षणे पदे गौल-
पक्षणे तादात्म्येनान्वयते इति प्रकारेण एवं ते गद्वयो वर्णा आनुपूर्वीनिशेप-
साधकाः । सदाभेदोऽर्कसंकेतेन नियमिताः सङ्कारिविशेषेण सर्वाभिधानसमर्था

व्यवस्थितेति । (कै)

अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्भाष्याद्
“नदी”ति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं निवर्त्तयन्ति ॥

बहुवचननिर्देशादेवेति । (भा)

तस्मादपीत्यर्थः ॥ “अशब्दसंज्ञेति” निषेधादित्यपि बोध्यम् ।
तत्प्रत्याख्याने त्वमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधान् “नदीपौर्णमासी”
त्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्र-
त्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्रापवृत्तेः ।

कस्मात् । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्गते इति ।
यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्ययोरालम्बणीभूतः । स हि स्वाभिरवस्था-
भिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगत एवं शब्द एवं
प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय
इति विभागः । एवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरतज्ञानं
सम्पद्यत इति । योगसूत्रभा- । विभूतिपा- सू१७ ॥

अपि एतावत्संख्याकागकारौकारविसर्जनीया गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति । तेन
प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यते यतः पदमेववाच्यस्य वाचकम् ।
नचान्यस्यान्यरूपेण कुतः संकेतः पदाख्यस्यबुद्धिग्राह्यस्य बुद्धिधर्मस्य स्फोटस्य
ध्वनिरूपैरपरक्ततया तदभेदात् । यथा संयुक्तं कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्य-
विवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासंभवात् । ततश्च
वास्तो घटस्यकपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति तद्वत्स्फोटान्तरव्याव-
र्त्तनाय वर्णाविवेकेनैव संकेतोपदेशः । संकेतप्रज्ञस्य भवतीति न प्रागुक्तलोक-
व्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम् । तदिदं स्फोटाख्यमेकबुद्धिविषयत्वादेकं परीक्ष्य-
या पुरुषस्य प्रधानरूपशक्त्या एक प्रयत्नेन जनितयावद्वावहारस्यापि वर्णवत्
रूपरहितं वर्णरहितम् । अत एव निरंशम् अन्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारिणाभि-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३७५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

नदीभिश्च (पा)

इत्यादौ तु लक्ष्याऽनुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तदाचकानां ग्रहणमिति
दिक् ॥ अस्य न्यायत्वाद् “अकृतम्” इत्ययुक्तमत आह

अनाश्रितमिति ॥ (कै)

स्वरूपेति । (कै)

नचैवं वङ्गादिसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । शब्दार्थयोरभेदा-
रोपेण तदुपपत्तेरिति भावः ॥

संज्ञिनिर्देशेनेति । (कै)

संख्याशब्दबोधपञ्चादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

सामान्येति । (कै)

अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः ॥

भाष्ये

१ अ २ । पा १ । सू २० ॥

यत्तं परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च अयमाणैर्वैशेष-
रागात् । अनादिवाग्यवहारवासनावशीकृतगालीकबुद्ध्या परमार्थवत् अन्योन्या-
भेदेन संवेदनेन प्रतीयते न तु तदतिरिक्तरूपेण । यद्यपि लाक्षाद्युपाधेरपगमे
स्फटिकः स्वच्छधवलोऽनुभूयते उपाधिं विनापि प्रकाशात् । अस्य तूपाधिव्यति-
रेकेण प्रतीयभावान्न केवलस्य प्रत्ययः । एवं च वागिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोतृ-
पाद्याणां वाचकपदस्य चाविवेकरूपसंकरः । तस्य च पदस्य एतावतां वर्णाना-
मेवमानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्यवाचकमिति विषयव्यवस्था तु संकेतप्रज्ञादु भवति ।
संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकुरादार्थैतरैतराभेदारोपकृतेतरैतराध्यासकथः ।
अभेदारोपे बीजं तु अविभाग एव । त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात् ।
शब्देन बोद्धार्थस्यैव प्रत्ययात् । तत्रापि नाधुनिकसंकेतोविषयव्यवस्थापकतस्या-

अर्थादित्यादि । (भा)

लोके क्वचिन्मग्रहणे न क्वचिन्मत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः ॥

अर्थः सामर्थ्यं तदेव दर्शयति ।

अर्थो वाऽस्येति । (भा)

अस्य वाक्यस्यार्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवं संज्ञकेन भवति
तथास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

प्रकृतं वेति । (भा)

“इदमेवं संज्ञकेन कर्त्तव्यमिति” तच्च प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं
भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमन्येषामपि पदार्थनिधाम-
कानामुपलक्षणम् । यद्यपि “रूढिर्योगापहारिणी” त्यप्यत्र संभवति
तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥
अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थादेर्हेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये

नियतत्वात् । किन्तु स्मृत्यात्मकः पाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः । किं च स्मृत्यात्मको
ज्ञानविषय एव बोधकः । न स्वरूपः सन्निति । नचाध्यासस्य संकेतत्वं कृतः
“ओम् इत्येकाक्षरब्रह्म” इत्यादि शब्देषु । वदिरादैश्च (पा-१। १। १)
इत्यादौ व्याकरणे । “कम्बुग्रीवादिसाम् चठ” इत्यादौ लोके । “अमरा निर्जरा
देवा” इत्यादौ कोशे च योपशब्दः सौम्यः योम्यः स शब्द इत्येवंमितरेतराध्या-
सकपक्षेव संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्व लक्षणायां प्रमाणाभावात् । ईदृशा-
नाशभेदारोपेदेवामभिज्ञो मन्त्रार्थयोरभेदेनोपासनसामान्यं । मीमांसकाश्च मन्त्र-
मयी देवतामाहुः । एवं भूते एव संकेते मुख्ये सति कथं चिद् भेदं परिकल्प्या-
स्मार्थस्मार्थं वाचक इत्यपि कदाचित्संकेतः यथा पाणिनेः “कर्त्तव्यं द्वितीया”
(पा-१। ६। ९) इति । यथा वा “उजः” “प्रगृह्यम्” इति । वाचकत्वं च
तादृश्यमेवेति दिक् । यस्तु “अस्मान्शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीक्षरेणा विषयत्वं
शक्तिरिति” तत्कारणत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराध्यासकपक्षे संकेतेन निमि-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३७७

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

आतश्चेति ॥ (भा)

उभयगतिरुभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह

किं संज्ञेयमिति । (कै)

वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ॥ ननु रूढेर्योगापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूपार्थस्यैव योगापहारकत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह

साधीय इति । (कै)

क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् ॥

यष्टिहस्तं गमिष्यति । (भा)

तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रमः इत्यत आह

लोके चेति । (कै)

इदमपि स्मरीत्या ॥ “अत्र” । शास्त्रे ॥ “प्रकृताः” । बुद्धौसन्निहिताः ॥ अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसन्निधिरेव प्रकरणम् ॥

संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । (कै)

ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिक इत्यर्थः ॥ अत एव न नियमार्थतेत्याह

नेन एते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते । गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानमिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः संकेतपक्षेणैव दर्शितः शब्दार्थयोः प्रत्ययेन सञ्जु एकाकारत्वादन्योन्याध्यासः । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्वा वतवित् स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञः । यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च संकरस्तथा वर्णपदयोरपि । तथाहि सर्वपदेषु पदान्तरतत्तदर्थसङ्गकारेणास्ति

नत्विति । (कै)

तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभावः सूचितः ॥

इह । (भा)

संख्याप्रदेशे । “अधिकार्ये” त्यादिनाऽन्वेति ॥ भाष्ये “न यथा”
इत्यादि व्याख्यादपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यना-
दरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

कर्मणि संख्यायामिति । (कै)

कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः ॥

नचेति । (कै)

तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भावः ॥ यद्यपि
“रूपम्” आदिसूत्रस्य भाष्यादेकत्वं^१ क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वा-
द्यभाव इति तात्पर्यम् ॥ “कारकं शक्तिमद्रव्यम्” । “साक्षात्
क्रियायामि” तस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः ॥

१ प्रशंसायां रूपम् । अ ५ । पा ३ । सू ६६ ॥

२ एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । द्विवचनवज्रवचना-
न्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य
द्विवज्जोरर्थयोर्द्विवचनवज्रवचने अपवादौ भविष्यतः ॥ भा ५ । ३ । ६६ ॥

वाक्यभवनशक्तिः किं च परेण बुभुक्षितार्थं तं प्रति प्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः ।
परेण च प्रष्टव्यादिविषयो बुभुक्षितः स च वाक्यार्थ एवेति । सर्वे शब्दास्तत्परा
इति यद्यपि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि पदान्तरसाहित्येनैवार्थावगमः केवलस्या-
सामर्थ्यात् । एवं च वाक्यमेव वाचकपदानि तद्भागतया वर्णानां पदार्थवाचकत्व-
वत् वाक्यार्थवाचकानि एवं च वर्णो यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं
पदमपि एकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिरिति । एवं च इह इत्युक्ते आकाङ्क्षा

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(बङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्याद् न हि धातोः परम्परया-
ऽपि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥
“धातुसंज्ञा” क्यङन्तस्य ^१“सनाद्यन्ता” इत्यनेन ॥ “साधने” ।
कारके ॥ तव्यादयोऽन्तः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त
इत्यन्वयः ॥ एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृत विषये समाधाना-
न्तराण्याह

अथ वेति ॥ (भा)

ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोटयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं
निर्दिशति ।

एष ब्रह्मदत्त इति ॥ (भा)

असंख्यां संख्येत्याहेति । (भा)

नियत विषय परिच्छेदे हेतुर्हि संख्या । एवं बङ्गत्वादेरसंख्या-
त्वमिति भावः । बङ्गत्वं हि आदिसंख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

गुर्विति । (कै)

नन्वेतिशदन्ताया इति स्त्रिङ्गात् कन् विधौ कृत्विमान
गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रबाधापेक्षयोभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्या-
दिति भावः ॥

१ सनाद्यन्ता धातवः । ३। १। ३२ ॥

२ अ. ५। पा. १। सू. २२ ॥

पूरणार्थवृत्तोऽस्ति वृत्तिरिति सिद्ध्यते वेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादि-
वशाध्याहारो गम्यते इति तैर्वाकैः वृत्तपदस्य संकरोऽविवेकः । यत्रापि क्रिया
विशेषे तात्पर्यादिकं नावधार्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते । सत्तायाः यद्यर्थेनाद्यभि-
चाररूपयोग्यता सत्तात् । लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेर्वाऽप्यभिचार

नैष इति । (कै)

अतिशदन्ताया इत्यस्य वज्रब्रौहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषण-
तथा विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योप-
स्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोस्सम्भवेन पूर्वमर्थवत् एव ग्रहणे निर्णीते
पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवेलायां जायमानाऽनुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापक-
त्वमेव कल्प्यते इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं
वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपक्षान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यने ॥ भाष्ये

संज्ञा च नामेति । (भा)

नाम प्रसिद्धमेतत् । यतोऽन्यस्तुघौयो न भवति सा संज्ञेति ॥

तदर्थानुगतानामिति । (कै)

संख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसंख्याशब्दवदभिन्ना वक्त्रादय इत्य-
र्थादिति भावः ॥

कथं स्यादिति । (कै)

महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाभावा-
दिति भावः ॥

आकाङ्क्षा सत्वाच्च ! न चार्थविशेषे तात्पर्यग्रहेऽपि तदर्थकपदानां आनन्त्येन
शब्दविशेषानुमाने किं नियामकं । स्वेच्छाया एव नियामकत्वात् । तथा क्रियाया
असाधनाया अभावात् । पक्षतीत्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानं अनुमितानामपि-
कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थस्यैवोऽग्निना तण्डुलान् इत्यादिरनुवादः कदाचित् । क्वचि-
दध्याहारं विनापि पदवाक्ययोरर्थाभेदनियामकः संकरः । यथा इन्द्रोऽधीते
इति वाक्यार्थे अनियपदस्य प्राणान् धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य
प्रयोग एतावतापि अनियपदस्यास्य समभिमिलितस्य नैवं विधार्थबोधे सामर्थ्यं
शब्दशक्तिसंभावत् । नचैवं वाक्यस्य गुणतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् ।
संशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि संभवात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३८१

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

सर्व इति । (कै)

नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः ॥

आक्षिप्यत इति । (कै)

“संख्येति” विभक्तसूत्रे इति शेषः । एवं च संख्यानकरणीभूताः
संख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायास्संख्याकाङ्क्ष्यतया तदाचकं पदमुप-
स्थितान्वयवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवाऽत्राऽऽचेप इति भावः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

“वङ्गगणेति” द्वितीयसूत्रे संख्येतिवर्त्तते । अनियतसंख्यावाचिनां
चेद् वङ्गादीनामेवेति भावः ॥

अत एवेति ।

अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः ॥

संज्ञा न भवतीति । (कै)

प्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥

संख्यावाचिनोरेवेति । (कै)

वङ्गगणयोरित्यर्थः ॥

नियमायेति । (कै)

नियमफलक इत्यर्थः ॥ परे तु पस्परसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्य-
वाचिनोरेव वङ्गगणयोरेवग्रहणम् । न तु संघवैपुल्यवचनयोरिति

पदेषु तद्भागतया तदर्थशक्तिसंश्लेषेऽपि केवलात् सहकारिणं विना तदर्थ-
प्रत्ययाच्च । मन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानं
किं च पदवत् वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसंभविचेति
चेन्न । वाक्यात् कल्पमयैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रिया वाचकत्वेन कारकवाच-

(वङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३ ।)

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

व्यर्थाऽन्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्याऽपि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः ॥

‘असंख्यां संख्येत्याह (भा)

इति भाष्येण वङ्गादिषु संख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः ॥ “एकादिकाया चापि संख्यायते” इत्यस्य एकादिकया संख्यायते सापि संख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः ॥ “चस्तु” वाक्यालङ्कारे उभावपि वाक्यालङ्कार एव । यदा । वङ्गादिकयाऽपि संख्यायते स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः । वत्वन्तडत्वन्तयोर्थावदादिशब्दकतिशब्दयोर्यद्यपि साक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यं तथापि “कति” इत्यत्र संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्त्वम् । एवं वत्वन्तेऽप्युह्यमित्याहुः ॥ भाष्ये

संज्ञार्थमिति । (भा)

संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः ॥ ननु “षणान्ता” इत्यनेन संख्याविशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं संख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह

१ अत्रैवोक्तम् ॥

२ अत्रैवोक्तं भगवता ॥

कत्वेन वाऽन्वाख्यानात् । अन्यथा घटो भवति । भवति भिन्नां देहि । अश्वस्त्वं । अश्वोयाति । अजापयः पिव । अजापयः श्वनून् इत्यादौ नामाख्यातसारूप्यादन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्यत्वान्यतरेणाज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा प्रयुज्येत । तत्र हि त्वं गच्छ । अश्वत्वजातिमानाप्सति जागः पयः पिव श्वनून् नाशय इत्याद्यर्थप्रतीतिः । तस्मादपौडृत्यान्वाख्यानं नत्वन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम् । एवं चात्राविभागदर्शनात् । वर्णानामपि पदैरविभाजं मन्यन्ते

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३८३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

‘षणान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये “संज्ञी” षट्संज्ञासंज्ञी विशेष्यते खेतरव्यावृत्ततया प्रति-
पाद्यते येनेत्यर्थः ॥ ननु स्वरितत्ववत्त्वेन अनुमीयमानस्य शब्दान्तर-
त्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन नचान्यार्थमित्ययुक्तमत आह

एकेति । (कै)

यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्तते न तु तज्जातीयं
शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव साभ्यर्हितस्तदर्थस्य
चायोग्यत्वादिहाऽसम्बन्ध इति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः ॥ भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

प्रकृतमनुवर्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति “नखल्वि”त्यम्ययः॥

यथेति । (कै)

सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधायां वार्यत इति
नार्थः । सर्पणस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशा-
न्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः ॥ “रूपान्तरम्” ।
अर्थभेदम् ॥ “पदार्थानाम्” इति द्वन्द्वः ॥

१ अ१ । पा१ । सू२४ ॥

लौकिकैः । यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता एवं पदे वर्णभागा इति तात्पर्यम् ।
नचैवं शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्याभेदस्य सिद्धेः । तथाहि खेतत
इति साभ्यरूपक्रियार्थः प्रत्ययश्च तत्तदर्थभिन्न एव । नचाभेदेन प्रतीत्या संकरात्
कुतस्तेषां प्रविभागः । सोऽयमित्याभिसम्बन्धरूपसंकेतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न

शक्तिवैचित्यात् । (कै)

अनेकशक्तित्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वत्र तथाशक्त्या स्वरूप-
परस्यापि उत्तरत्राऽन्यथा शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः ।
शब्दाधिकारोऽत्रलक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः ॥

भवेद् द्रव्येषेतदेवं स्यादिति । (भा)

“स्याद्” इति संभावनायां लिङ् “भवेद्”, इति प्रार्थनायां
द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः ॥ शब्द-
भेदनयेऽपि न चतिरित्याह

शब्दस्त्विति ॥ (भा)

येन येन विशेषेणेति । (भा)

विशेष्यत इति विशेषः परिच्छेद्यः । तस्य तस्य “विशेषकः”
परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकार्यवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः ॥
तदुपपादयति ।

स्वरितत्वेनेति ॥ (कै)

अर्धशब्दस्यासंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति

अर्धशब्दश्चेति ॥ (कै)

तालिक इत्यदोषात् । वस्तुतः शब्दप्रत्यययोरालम्बनं श्वेतोर्थः । स च शब्दादि-
व्याहृताभिर्नवपूरणत्वादिभिरवस्थाभिस्त्वाभिर्विक्रियमाणताम् शब्दप्रत्यययोः सह-
गतस्ताभ्यामभिन्नः । एवं शब्दः स्वावस्थाभिर्विक्रियमाणो नार्थबुद्धोः सहगतः । एवं
प्रत्ययोऽपीति परस्पर विभक्ता एवैते । तेषु समुच्चयवचनविषये प्रविभागसंयमात्
साक्षात्कारपर्यन्तात् योगीसर्वभूतवत्तन्मो भवति तेषां वतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययं च
योगी जानातीति दिक् । सू. १७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३८५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगाणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

ननु समासकन्धिद्वये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्त-
मत आह

समासेति । (कै)

समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकार्यत्वात् । तन्नि-
मित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह

तेन द्विग्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अधिकग्रहणं चेति । (भा)

लुग् भिन्नसंख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं संख्यासंज्ञायां कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ॥

नन्विति । (कै)

अिणदादिषु तद्विधानादिति भावः ॥

परेष्वर्थेष्विति । (कै)

१“तमधीष्ट” इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

नियतसंख्यावाचित्वमिति । (कै)

२नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

न च वैपुल्यवाचिनामपि संख्याकार्यापत्तिः । संख्यापदार्थ-

१ द्विगुनिमित्तक एव । क ॥

२ तमधीष्टो भूतो भूतो भावो । अ ५ । पा १ । सू ८० ॥

३ नियतविषयकपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः । क ॥

सम्बन्धिवक्त्रादियहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्या-
दिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽड्ठं “बहुगणे”ति
सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः ॥ केचित्तु “वतोरिङ्गा”
इत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्या-
कार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं
तदाह

योगापेक्षमिति । (भा)

प्रयोगापेक्षमित्यर्थः ॥ एतेन “पूगादिभ्यः” शसादिप्रसङ्गोऽपि
वारित इत्याहुः ॥

षण्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेश-
ग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रदिपादनरूपं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशप-
देनात्र गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव “उपदेशोऽजिति” सूत्रे
वक्ष्यति “सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशाविति” ॥

१ अ ५ । पा १ । सू २३ ॥ २ संख्याकार्यत्वं ज्ञाप्यते । क ॥

३ अ १ । आ ३ । सू २ ॥ ४ सङ्कीर्णावुपदेशोद्देशौ । क ॥

प्रत्ययाद्युपदेशे इति । (कै)

आदिनाऽऽगमः ॥ यथा सप्तनादौ “^१स्यशूभ्यां तुट् च” इति ॥
^२प्रकृत्यादिभिरूपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या षान्तासंख्यानि-
 ष्यन्ता भवति सेत्यर्थः ॥ यद्यपि “शतानि” इत्यादावपि नुमाग-
 मोपदेशेन नान्तसंख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूत-
 प्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिनि-
 मित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥

तच्चेति । (कै)

नुस्रुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बङ्गव्रीहिरिति भावः ॥ नन्वन्त-
 रङ्गत्वात् पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्या-
 ऽसिद्धत्वाच्च निवर्त्ततौत्यत आह

कार्यकालेति ॥ (कै)

सुप उदात्तत्वेति । (कै)

“अष्टम” इति प्राप्तेत्यर्थः ॥ आद्युदात्तत्वेति काचित्कोऽपपाठः ॥
 यद्वा दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाऽऽश्रयणस्यैव ज्ञापकं तद्द्वारैव
 च षट् संज्ञा ज्ञापकत्वं तत् पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन
 नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्यैव । स्पष्टं चेदम् “^२अष्टनो दीर्घाद्” इत्यत्र
 कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनापि सुलभं नका-
 रान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-

धर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरल्विधित्वाभावादिति बोध्यम् । नचाऽऽत्वस्य नित्यत्वाद् “अष्टसु” इति प्रयोगएवासङ्गत इति वाच्यम् ।
‘तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं
ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात् ॥

परत्वादिति । (कै)

अष्टन् स्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरम्
“अष्टसु” इत्यादौ अष्टन् स्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । “सकृद्गति”
न्यायाऽऽश्रयणात् ॥

अपवादत्वादिति । (कै)

न च स्वरः प्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्तेः “यद्वि-
तुपरम्” इत्यादि सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन् स्वर-

१ ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यदयं दीर्घ-
ग्रहणं करोति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् (भा-ई-१-१७२ ।)
एवं च “अष्टाभ्य औश” । ३ । १ । २१ । इति सूत्रव्याख्यानावसरे
एतदेवोक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् । ननु च नित्यमात्वम् । एत-
देव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति । यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं
करोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् ।

औशघावस्तु लुक् तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

आत्वं यत्र तु तत्रौशत्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

स्वमोर्लुक् च तदादीनां कृते ह्यत्वेन लुग् भवेत् ॥ २ ॥

२ यद्वितुपरं कृत्स्नि । अ ८ । पा १ । सू ५६ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(षान्ता षट् । १। १। २७।)

स्वरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टमो 'दृतादित्वादनोदात्तत्वेन' "एका-
देश उदात्तेन" इत्येवसिद्धेः । दृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं
मानम् । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराऽष्टन्स्वरघोः प्रवृ-
त्तिरस्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टनशब्दोऽव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेणाऽद्युदात्त इति कदष्टावित्यष्टैकादेशस्वरेणाऽसिद्धेस्तत्रा-
ऽष्टन् स्वरः सावकाश इति परास्तम् । तस्याप्यनभिधानात् ॥ ननु
संख्यावाचित्वे "एका इति" बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्-
संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

षट् स्वर इति । (कै)

१ दृतादीनां च । षिट् सूत्रम् । १ पा । सू १२ ॥

२ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

३ अत्र भाष्यम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादो * द्युम्न एकास्ता
एका इति । नैष दोषः । एक शब्दोऽयं बहुवचनः । अस्येव संख्या-
पदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाचौ । तद्यथा ।
एकामयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरि-
त्यर्थः । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति ।
अन्येत्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे
वर्तते तस्यैव प्रयोग इति ॥ एवं च "एकादाकिनिच्चासहाये । ५।
३। ५२ । एतत्सूत्रस्य असहायस्य वा इति वार्तिकस्याख्यानाव-
सरेऽप्येतदेवोक्तं भगवता ॥

* द्युम्न इति एकाः । अत्र एवमपि पाठोऽस्ति ॥

† द्युम्नः । अत्र एवमपि पाठोऽप्यस्ति ॥

१“षट् चि चतुर्भ्यां हलादिः” इत्यनेन । न च घान्तनान्तसाहचर्यादाकारान्तो बङ्गवचनान्त एव गृह्यते इति नायं दोषः । साहचर्यस्य न सर्वत्र व्यवस्थापकत्वमित्याशयात् ॥

कृतात्वेति । (कै)

ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षेऽस्यपि षट्त्वेऽतिदेशान्नुट्-
सिद्धिरित्यर्थः ॥

अत्रैवेति । (कै)

अत एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव विपरीतन्तु न व्याख्यानात् ॥

ततश्चेति । (कै)

न च सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्वं न स्यात् । अष्टानामितिरूपं तु
नुटि “१नोपधाया” इति दीर्घे न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् ।
असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन १लोपस्याप्यना-
पत्तेः । अत एव ४पुग्घ्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् “अदीदपद्” इति
भाष्ये “५कृन्मेजन्त” सूत्रे उक्तम् । जानातेर्मित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्ववि-
षये ६तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेक्षया
ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव ।

१ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ७ ।

३ अप्रवृत्तिबोधनेन न लोपस्याप्यनापत्तेः । क । ख । ग ॥

४ पुग्घ्रस्वत्वस्यादीदपत् । (भा-वा) पुग्घ्रत्वस्यानिमित्तं स्यात् । क ।
अदीदपदिति ॥

५ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

६ तदप्रवृत्तिं च कैयटो वक्ष्यति । ख ॥

किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः ।
एवं हि लक्ष्मीत्यादौ सम्बुद्धिह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि
प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात् तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपर-
तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । किं च “गव्यिता” इत्यादौ सन्निपात-
परिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यलोपस्य बहिर्भूतद्वज-
निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्त्वसन्निपात-
निमित्तको नुट् न च तस्य सन्निपातस्याऽत्वं विघातकं नापि
न लोपः स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वात् । अत्र
पक्षे दीर्घग्रहणं पुनः प्रसङ्गपक्षे “अष्टभिः” इत्यत्र षट् स्वरे कृते-
ऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । अति-
देशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न दृष्टम् । अजाद्योर्जशसोस्त-
र्ह्यत्वं न स्यादत आह

जशशसोरिति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैक-
ल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः ॥ ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽत्वप्राप्तेरौशश्च प्राप्तेराह

यचेति । (कै)

बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ “षड्भ्य” इत्येतत् साहचर्या-

दस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः । तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा “सर्वादि” सूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्कस्याऽत्र पूर्वपक्षत्वमिति तात्पर्यम् ॥

औशत्वेनेति । (कै)

औशेत्यर्थः । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम् । “आत्व” इत्यादि भाष्यप्रयोगात् ॥

औशत्वेनेति । (कै)

तद्विघातकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ “अत्र” । गौणे ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । कश्चित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते ॥ नन्वपकर्षपक्षेऽपि “अष्टनो” विहितमात्रं कथं तदन्ते स्यादत आह

पदाङ्गेति ॥ (कै)

बहुवचननिर्देशाभावादिति । (कै)

साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे

तत्र माभूदात्वमिति । (कै)

पदान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्यः ॥ यत्तु भव-

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(षण्णान्ता षट् । १। १। २४।)

त्येवात्रात्वमित्यर्थ इति । तन्न । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभा-
वेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तस्तथा हि सतीत्यत
एवैतदित्येव ब्रूयात् किं च “अप्रयुक्ते” इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः
प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् “प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यानम्”
इति भाष्योक्तेस्त्येत्यरुचेराह

नैव वेति । (कै)

लक्षणस्याभावः । अलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्य-
यीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः ।
एवं च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य
लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्याज्यायसी । एवं च हरदत्ता-
दीनां प्रियाष्टन् शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोग-
विचारः प्रामादिक एव इत्यवधेयम् । एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थव्याख्यानद्वयमयुक्तम् ।
किं च “अष्टाभ्य” इति निर्देशात् कृताकारादेवाष्टनो “जशशसो-
रौश” इति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति
साप्तमिकभाष्ये “एकवचननिर्देशात् प्रधान एव औश्वे” इति
प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनाम् अनभिधा-
नमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यसत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्याना-
न्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च । १ । १ । २५ ॥

भाष्ये

यदि तावद् इति । (भा)

षणान्ता च षड् इति सूत्रं ^१पाथं तत्र चकाराद् यत्नात् ^२स्वरि-
तलिङ्गाद् अनुवर्त्तमानं इतिग्रहणं सम्भन्स्यत इति भावः ॥

न तु पातेरिति । (कै)

एवं चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भावः ।
संख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात् तत्र संख्याप्रश्नविषयउत्तेरेव ग्रहण-
मित्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

इति च इत्यत्रेति । (भा)

चकारात् षट् संज्ञानन्तरं करणाक्षानेन संज्ञाद्वयस्यापि विधा-
नमित्यर्थः ॥

अन्वर्थत्वाच्चेति । (कै)

संख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्यार्थस्य इत्यन्ते सम्भवः
संख्या प्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । ^३तस्मादुणा-

१ “पाथम्” इति नास्ति इपुस्तके ॥

२ स्वरितलिङ्गासंगात् । क । ख । ग । इ ॥

३ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् । वा । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च
भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदि-
कानि (३ । १ । २ ।) ॥ अत्रोच्यते । नाम खल्वपि धातुजम् इति
नैरुक्ताः । वैयाकरणानां प्राकटायनोऽपि धातुजम् नामेति । किम-

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(इति च । १। १। २५।)

दीनामव्युत्पन्नत्वान्न तत्र उतिरिति अस्याऽग्रहणमित्युचितम् ।
व्युत्पत्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र उतिनियम
इति बोध्यम् ॥

संख्याप्रश्नेति । (कै)

सन्नियोगश्लिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञाऽपि तस्यैवेति भावः ॥

नेन महता प्रयत्नेन । भगवता पाणिनिना एकेनैव सूत्रेण सर्वं
प्रतिपादितम् । तथा च सूत्रम् । “उणादयो बज्जलम्” । ३ । ३ ।
१ । एतच्च भगवता महाभाष्यकारेण व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम् ।
“उणादयो बज्जलम्” । ३ । ३ । १ ॥ बज्जलवचनं किमर्थम् ।
बाज्जलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न
सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ प्रायेण खल्वपि ते
समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ॥ कार्यसंश्लेषविधेस्तदुक्तम् । कार्याणि
खल्वपि स श्लेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षण्येन परिसमाप्तानि ॥
किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादय दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो
दृश्यन्ते किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता । किं च
कारणं कार्याणि संश्लेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षण्येन परिसमा-
प्तानि । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चोणा-
दिकाः सुसाधवः कथं स्युः ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम
खल्वपि धातुजम् । एवाज्जनैरुक्ताः ॥ व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥
वैयाकरणानां च शकटायन आह धातुजं नामेति ॥ अथ यस्य
विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेष-
पदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेस्तदूह्यम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय
उद्दितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरुद्दितव्या ॥

संज्ञासु धारूपाणि प्रत्ययाश्च ततःपरे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

क्तवतू निष्ठा । १।१।२६ ॥

अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वसम्भवादुपलक्षणत्वेन^१ तश-
ब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं^२ मन्वानो वार्त्तिकमारभत इत्याह

इहेति ॥ (कै)

सारूप्यम् । (कै)

प्रयोगे इति शेषः ॥

मन्यत इति । (कै)

निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं सन्निधानं येषां इति विग्रहः ॥

कारकेति । (कै)

न^३ तशब्दमात्रं लक्ष्यं किन्त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः ॥

तद्दर्शनादिति । (कै)

कालादिज्ञानादित्यर्थः ॥

तन्प्रत्ययान्त इति । (कै)

ककाराऽनुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

“नष्टं गृहमिति । (भा)

अज्ञातमित्यर्थः ॥

१ मन्यमानः । क । ख । ग । इ ॥

२ उपलक्षणत्वे च । क । ख । ग । इ ॥

३ तत् शब्दमात्रं लक्ष्यम् । क ॥ ४ भाष्ये “नष्टं तद् गृहमिति” ॥

(अ १। पा. १। आ. ५)

(कृत्तवतू निष्ठा । १। १। २६।)

नष्टः प्रत्यय इति । (भा)

अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

सानुबन्धकस्येति । (भा)

पूर्वं यः कारकवास्तस्येत्यर्थः ॥ १“उद्देशम्” । ऊर्द्धदेशम् ॥

सिद्धविपर्य्यासश्चेति । (भा)

चत्वर्ये सिद्धस्तु विपर्य्यास इत्यर्थः ॥ यद्यपि विपर्य्यासो भ्रमा-
त्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह

संशय इति ॥ (कै)

बुद्धेरनवस्थितत्वमिति । (कै)

सन्देहाभिनय इत्यर्थः ॥

वीप्सादीति । (कै)

पदार्थविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भावः ॥ भाष्ये
“कारकेति” कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ॥

वेदिकां पुण्डरीकं वा (भा)

इति भाष्ये । एवं च साक्षाद् इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं खोपस्था-
प्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमिति भावः ॥

प्राकीर्ण्येति । (भा)

यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि यन्मा-
प्रकीर्ण्येत्यखोपलक्षणमिदम् । अत्र हि “१निपातैर्यद्यदि” इति

१ भाष्ये ॥

२ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविनेचेच्चण्कच्चिद्यत्र युक्तम् (८ । १ । ३० ।) ।

“यदमे स्यामहत्वम्” । “युवा यदा कथः” ॥ “क्वचिदङ्ग आसन्” ।

“अचित्तिभिश्च कृमा काश्चेत्” । “पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति” ॥

(कृत्तवतू निष्ठा । १। १। २६।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

निघाते निषिद्धे “^१निष्ठा च ह्यजनाद्” इति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते ^२“आदिः सिच” इति विकल्पस्त्विष्यत इति भावः ॥ सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

अज्जिधृषीति । (कै)

यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् क्तोऽयमित्यवगतिः । एवं च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी ^३इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः ॥ अनुवादे “^४सन्यत” इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः ॥ अत एव “^५आटश्च” इत्यादेः सार्थक्यम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आट् न तत्र वृद्धिरिष्यते । यत्र चेष्यते प्रयोगे न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सर्वमवदातम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

१ निष्ठा च ह्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

२ “आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्” । ६ । १ । १८७ ॥ “यासिष्ठं वर्त्तिर-
श्विनौ” ॥

३ प्रकृत्यर्थानुवादि इच्छार्थः । क । प्रकृत्यर्थानुवादीच्छार्थः । ख ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ ६ । पा १ । सू ६० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

नन्विति । (कै)

आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे
नपुंसकत्वबहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधा-
रयः । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुषः ॥

नत्वस्येति । (कै)

कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः ॥ बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह

तच्च नपुंसकमिति । (कै)

तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः ॥

स्वरभिन्नानामिति । (कै)

स्वरेण विलक्षणानां स्वरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यर्थः । कर्मधारयः “समासस्य” इत्यन्तोदात्तः । परस्तु
“बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इति । परशास्त्रेणान्तोदात्तपूर्वपद इति
बोध्यम् । तच्चाद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति । अन्ये तु सिध्य-
तीति विशेषः ॥ “वक्ष्यमाणेन” । तदुणसंविज्ञानेन ॥

१ अ ६ । पा १ । सू २२३ ॥

२ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

४००

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

प्राथमकस्त्विकः । (कै)

एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य
प्रश्न इति भावः ॥ विग्रहप्रश्नोत्तरे “^१तानि” इत्याद्यधिककथनम-
युक्तमत आह

अन्यपदार्थस्येति ॥ (कै)

नेष्यत इति । (कै)

प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः ॥
नन्वेवमपि “तानि” इत्येव सिद्धे “इमानीति” व्यर्थमत आह

सर्वनामद्वयेति । (कै)

सर्वनामद्वयोपादानेन ^१तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः ॥

प्रत्यक्षेति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शान्तत्र च
सर्वशब्दस्थान्तर्भावादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति

उपलक्षणीतीति । (कै)

प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थः ॥

कार्ये संविज्ञानमिति । (कै)

तच्च द्वेधा कचिद्विशिष्टस्य क्रियायां सन्निधानमात्रेण ।
यथा क्रियायोगाभावेऽपि शुक्तवाससं भोजयेति । कचित्तु विशेष-

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयि-

तया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४०९

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

षणस्यापि क्रियायोगेन श्रुतवाससं पश्येति । कार्यं यत्र तद्भाव-
भावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्वि-
शिष्टस्येतरान्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्द-
शक्तिस्वभावगम्यः ॥ अन्तर्भावः कार्यित्वं कार्यसन्निहितत्वं वा । एवं
च यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः ।
अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः ॥ ननु प्रकृते न संयोगो
नाऽपि समवाय इत्यत आह

इहापीति । (कै)

एवं च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमि-
त्यर्थः ॥ बहुवचनोपपत्तये आह

उद्धूतावयवभेद इति । (कै)

अवयवसंख्याऽऽरोपेण बहुवचनमिति भावः ॥ नन्वेवं समुदाय-
स्यैव संज्ञास्यादत आह

तस्य चेति । (कै)

युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया
तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । “पृथक् प्रयोगत्वाद्” इति
पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः ॥

सिध्यतीति । (कै)

विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धवि-
शेष्यत्वाभावात् कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह

यथेति ॥ (कै)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धवि-
शेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन
विशेष्य इति भावः ॥

अन्यपदार्थत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥ ननु सर्वनाम-
शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपप-
त्तिर्णा चेत् पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् “^१पूर्वपदाद्” इति एत्वा-
ऽप्राप्तिरत आह

राजेति ॥ (कै)

“^१सन्तम्” अन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ “^२असन्तम्” शुद्धरूढे रथन्त-
रादौ ॥

आश्रित्येति । (कै)

द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरण-
कर्त्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ-
मारोप्य प्रकृतेऽपीति न वार्त्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि एत्वाप्राप्तिरिति
भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो एत्वस्याऽऽपादनमत
आह

प्रयोगे चेति ॥ (कै)

ननु संज्ञा चेत् कृत्रिमा तदा ^३शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसंज्ञा
चेन्न एत्वप्राप्तिरत आह

१ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥ २ अत्रैव कैयटे ।

३ कैयटे ॥

४ शब्दार्थनित्यताहानिः । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४०३

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

सर्वार्थेति । (कै)

शक्तिनियमनं शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः ॥ न च

‘भृजोऽसंज्ञायाम् (पा)

इति सूत्रे भाष्ये “यदेतत्संज्ञायां विधीयते” । तत्र न संज्ञायां अभिधेयायामिच्यर्थः किं तर्हि तत् तत्कार्यविशिष्टेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथं एत्वप्राप्तिः । न हि कृतएत्वेन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादि शब्दे न एत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्या संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ एत्वाभावोऽध्व-परिमाणसंज्ञाभूतगव्यतिशब्दे च न वलोपः संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ॥ सौचत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह

लोकेति ॥ (कै)

साम्यं दर्शयति

सर्वत्रैवेति ॥ (कै)

निपातनं चेति । (कै)

भावाभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

नत्विति । (कै)

प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः ॥ भाष्ये

किमन्येऽपीति । (भा)

अन्ये विषयः किमेवम् एवं जातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रा-
येण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति ।

भवन्तीति । (भा)

यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथा
प्राप्तस्थाऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥ शङ्कते

इको यणिति । (पा)

अस्य यदि भवन्तीत्यादिः ॥

ततश्च संहितेति । (कै)

स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहि-
तायां शाकलाभावे इति भावः ॥

प्रस्तीर्यन्ते इति । (कै)

किन्तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्त इति शेषः । तथा च स्थान-
षष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥

विकल्प इति । (कै)

स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याभावादिति भावः ॥

परदेशस्येति । (कै)

विकरणविधौ धातोः परस्येत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः ॥ ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे
पूर्वं श्यनि विहिते पश्चात् शबपि स्यात् तिङ्विकरणवत् “सर्व-
धातुक” इति विषयसप्तमी स्यादत आह

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

धात्विति ॥ (कै)

“साहायकम्” । सहायकार्यम् ॥ १ननु श्यञादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्ते करोतीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्याद् न च सति शिष्टस्वरवल्लीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्वलत्वकथनादत आह

श्यनश्च शित्करणमिति । (कै)

न च शित्वं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधश्च तवाप्यावश्यक एव । कचिन्नु नित्करणमिति पाठः । तद्धिप्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन १“ञिति” इत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात् पित्तेनानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद्व्यर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति भावः । परन्त्वयं पाठः स्थानिवत् सूत्रस्थकैयटविरुद्धः ॥

आदित्यधिकारादेति । (कै)

तुदतीत्यादौ नित्यनुम् व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः ॥ १“ग्रप्श्यनोरि”ति सूत्रस्थं श्यन् ग्रहणमप्युक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं ग्रपः परः अम् स्यादत आह

रूधादिभ्य इति । (पा)

१ भाष्ये विहितप्रत्यय इति । शब्दरूपप्रत्यय इत्यर्थः । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ८१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ७८ ॥

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

“सर्वधातुक” इति सप्तम्या “रूधादिभ्य” इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पनात् तेषामेवान्यादयः परः अमिति भावः ॥ तृणह इति निर्देशश्च रूधादौनामागमित्वे लिङ्गम् ॥ नन्वेवं शपः अवणं स्यादत आह

यथा चेति । (कै)

शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्ये

विहितः प्रत्यय इति । (भा)

शब्रूपः प्रत्यय इत्यर्थः ॥

एकार्थत्वादिति । (कै)

अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वान्न द्वयोस्समुच्चय इति भावः ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादौनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ते तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह

निपातनमपीति ॥ (भा)

भाष्ये

एतदिति । (भा)

सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः ॥

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । (कै)

एकदेशानुमतिद्वारा १“सातत्य” इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञायते इत्यर्थः ॥

१. “भाष्ये विहित प्रत्यय इति” इति प्रतीको नास्त्यत्र क + ग + इ एस्तके । वस्तुतोऽत्रैवोचितः ॥

२. येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा ५८॥

३. आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । गण सू-२-१ ३२ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

नत्विति ।

निपातनेन सततमिति न 'साध्यते' इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सन्ततात्
व्यञ्जि सान्तत्यम् इत्यपि स्यादत आह

इति चानभिधानादिति । (कै)

अत एव भगवता "सन्ततमिति न सिध्यति" इत्येवोक्तं न तु
सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् ॥

पुराणशब्देनेति । (कै)

१ "पुराणप्रोक्तेषु" इत्यत्र निपातितेनेत्यर्थः ॥

२ एषोदरादीति । (कै)

१ "न" इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

३ एषोदरादित्वादिति । क । ग । इ । एषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
(६ । ३ । १०६) एषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि एषोदरादीनि ।
एषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः एषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागम-
वर्णप्रकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकार-
वचने थाल (५ । ३ । २३) अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चरि-
तानि । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्यं हि वर्णाना-
होपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः । श्रियैः । के पुनः
श्रियः । वैयाकरणाः । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि श्रियः
वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका श्रियः श्रियि-
पूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि निवासत आचारतश्च । स आचार आर्या-
वर्त्त एव । कः पुनरार्यावर्त्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनादक्षि-
णेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः
कुम्भाधान्याः अलोलुपा अष्टह्यमाशकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्या-
श्चिद्विद्यायाः पारगास्तत्र भवन्तः श्रियः ॥

एवं च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं न तु निपातनेनेति भावः ॥

चिप्रत्ययेति । (कै)

गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात् संज्ञाया अप्राप्तौ प्रति-
षेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये चिरुपात्त इति भावः ।
तत्तत्पदत्वारोपवत् तत्तदर्थं उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चिरुप-
त्तिरिति तात्पर्यम् ॥

पदकार्येष्टिति । (कै)

न च संज्ञा तथेति भावः ॥ इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य
पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एव “अभिव्यक्तप-
दार्थाये” इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुण-
योगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणमत आह

प्रसिद्धीति । (कै)

तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः ॥

समासेति । (कै)

अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यति
आकङ्कारसूत्रे तदनपेक्षायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनीति । (कै)

लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्त्रनेकविषया-
स्त्रिदमव्याप्तमिति परास्तम् ॥ नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात्
संज्ञासूत्रे विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत
आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४०६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वगामानि । १। १। २७।)

प्रयोजनमिति । (कै)

शब्दस्वरूपं विश्लेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ एतत्तद-
न्तविधिफलत्वेन “परमस” इत्यस्योपन्यासः कश्चिदुच्यते स चिन्त्यः ।
“त्यदादीनाम्” इत्यादावङ्गविश्लेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्ध-
त्वात् । सै भावे तु विहितविश्लेषणमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

यथा तत् सूत्रं निघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविश्लेषणं च
तथेहापीत्यर्थः ॥ यदि “अविश्लेषेण” इत्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थ-
स्तर्हि “नेत्याह विश्लेषेण च” इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह

किं यत् सर्वेषामिति । (कै)

यद्यपि स्माद्याद्यपि न सर्वेषां कार्यम् उभभवदादावसम्भवात् ।
तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

न सन्निवेशेति ।

न सामान्यविश्लेषसन्निवेशापेक्षमित्यर्थः ॥

अविश्लेषेणेति । (कै)

संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ॥

न गणेति । (कै)

न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वादीनाम् । (भा)

तदन्तर्भूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् ॥

१ अ. ७। पा. २। सू. १०२ ॥

आनन्तर्येण । (भा) :

आनन्तर्योपलक्षित्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

किं प्रयोजनमिति । (भा)

क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

असंज्ञायामिति । (भा)

योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्ये तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् ॥ “स्वमज्ञाति” इत्यादावपौदमनुवर्त्तत इति न दोषः ॥

सर्वादीनीत्येवं यानीति । (भा)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यमपि सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात् स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भावः ॥ अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् ॥

कौम्भकारेय इति । (कै)

अणन्तत्वेन कारशब्दादेवङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ठकि तस्यैव ठक्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्याद् न कुम्भ-
स्येति भावः ॥ तदन्तविधौ तु समुदायात् ङीपि तत एव ठकि
समुदायस्याङ्गत्वात् कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति ॥ ननु कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः
सिद्धोऽत आह

न चेति । (कै)

कृत एव ग्रहणे सा न तु कृदकृद्ग्रहणे इति भावः ॥

नैतदस्तीति । (कै)

न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य
निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावात् ॥ नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीवेव न
स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात् ।
अत एव सूत्रारम्भेन कदाचिदपि कारशब्दाद् ङीप् । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न । १अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चैवं बङ्गकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्ग-
वारणायायं नियेधोऽपि सार्थक इति वाच्यम् । २“टिड्ढाणञ्”
इत्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्व-

१ श्रुताचामहत्पूर्वा । वा । इत्यत्रामहत्पूर्वग्रहणेन । अजाद्यतष्टाप् ।

४ । १ । ४ । एतत् सूत्रस्य वार्तिकम् ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १५ ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

चोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरच चोपात्तमेवेत्यत्र व्या-
ख्यानमेव शरणमिति वदन्ति ॥

परे तु “प्रत्याख्यायते” इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः । अनुप-
सर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र
वार्त्तिकं तद्व्रीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः । अनुपसर्जनादिति
किमर्थं बङ्गकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति ।
अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनात्रत्यभाष्येण च
तस्य वार्त्तिककृतसिद्धान्तत्वप्रतीतिः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञाप-
कन्तु पूर्वच तदन्तताप्रतिषेधस्यातिधीवरी । पूर्वसूत्रनिर्देशो वा-
ऽऽपिशलाब्राह्मणीति तत्त्वाचार्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वच तद-
न्तता प्रतिषेधेऽपि उत्तरच तदन्तविध्यभावेन बङ्गकुरुचरादावप्रा-
प्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तित्वम् । अन्यं तु स्त्रियामित्यस्या-
ण्विशेषणत्वात् स्त्रियां योऽण्विहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् ।
तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृतसिद्धान्तत्वं बोधितम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमु-
क्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसर्जन-
स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्या-
दिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तत्तु-
च्छम् । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽव-
यवेनापि तस्यैव सत्त्वात् सामर्थ्याच्चेतः । विशिष्टसम्बन्धपत्ये विशेष्य-
सम्बन्धस्याव्याहृतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कार-
कारि । अत एव परमगार्ग्यस्थापत्यमित्यर्थं तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति “येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदा-
हृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधावपि व्यपदे-
शिवद्भावेन केवलादपि ङीष् दुर्वारः । अनुपसर्जनादित्येतत् सा-
मर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-
देशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारौशब्द-
स्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्तस्मादपि कदाचिद् ढक् स्यादेवेति
वाच्यम् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न
न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः । एरपत्यमित्यर्थे “यजिजोश्च” इति फको-
ऽनापत्तेः । एवं च तन्निषेधेनानेन तस्यैव संग्रहो नत्वतद्भाववर्त्यस्य
न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः ॥

एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह

सुपाम् इति ॥ (पा)

अ अ अदिति (भा)

अत्र अ इति लुप्तपञ्चम्यन्तन्तदाह

अकारादिति ॥ (कै)

“अकारान्तादिति” भाष्ये अन्तग्रहणं तु फलितार्थपरं यथा-
कथञ्चिद् न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम् । विशेष्यासन्निधा-
नात् । प्रायेण भाष्येऽपि “अकाराद् अकारात् कारौ” इत्येव
पाठः ॥ शेषेऽलोपस्यान्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात् परत्वसम्भ-
वादाह

विधीयत इति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

शिष्यमाणाविति ॥ (भा)

अपरिहृतमेवेति । (कै)

एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पचान्तरमिति भाव इति केचित् ॥
 परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमप्रतिषेधो वक्तव्य इत्य-
 स्त्वेवार्थस्य उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वि-
 शेषं बोधयंस्तद्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेऽपि व्यावृत्तिरित्येवं रीत्या तत्
 फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशीपचान्तरमाह

अथवेति । (भा)

अन्यं समाधानं दयं तु साधारणमित्याहुः ॥ “स्वार्थद्वारेण”
 इत्यादेर्विवरणं “तदर्थगतेत्यादि” ॥

गृह्यमाणविभक्तेरिति (भा)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्यापि संग्रह
 इति भावः ॥ “षड्भ्य” इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते
 यद्येवमिति ।

“कनः” । १“सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ” इत्यनेन विहितस्य ॥

कणीति । (कै)

कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाची न प्रकृतिः स च तावेऽव-
 इति षट्त्वाभावात् ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ “षड्भ्य” प्रोच्य-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

पञ्चम्येव षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोर्लु-
गित्यर्थ इति भावः ॥ “युष्मद्” इत्यादिसिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुन-
रुक्तः । अनुपदमये वक्ष्यमाणत्वात् ॥ परे तु “गृह्यमाणविभक्तेरि”
त्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः । अद्भुविषयमेतत् ।
कतरान्तस्थानभिधानमभिप्रेत्य तत्रादुभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य
वा । तुल्यन्यायात् “षड्भ्य” इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति
तत्राति प्रसङ्गं शङ्कते । “यद्येवमिति” । परमपञ्चेत्यादेर्लोके
गणनायां व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः ।
सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव
गणनायाम्प्रसिद्धानामेव^१ सङ्ख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्यु-
त्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यन्वयो दुरुपपादः । आ-
वृत्तौ मानाभावश्च । ^२“षट् प्रधान” इत्यस्य त्वदभिमतषडर्थप्रधा-
नोऽतः समुदायोऽपि ^३“षट्संज्ञक इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यन्तस्थलेऽपि
विहितत्वसम्बन्धेनान्वयः^४ इत्याशयेनाशङ्कते

इह तर्हीति ॥ (भा)

वैषम्यमुपपादयन् स्वाशयमाह । “इह तावद्” इत्यादिनेति
भाष्यार्थमाहुः ॥

शकटेति । (कै)

नात्

पाठः ॥ न स्वाङ्गमिति भावः ॥

वादीष्वैव कैयटे ।

२ प्रसिद्धानामेवेह । क ॥

षट्प्रधान एष समासः । भा ॥

समुदायोऽपि षट् संज्ञ इत्यर्थः । क । इ ॥

इत्याशयेन शङ्कते । क । इ ॥

अङ्गार्थेति । (कै)

प्रकृतशब्देनाङ्गम् ॥ एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहित-
परामर्शोऽपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह

गृह्यमाणेत्यादि ॥ (कै)

अर्थद्वारकमिति । (कै)

उतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्त्वमोरित्यर्थः । तदर्थ-
कप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः ॥ “उतरादिभ्य”
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः ॥ परे तु
विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वय-
न्यविरोधस्तस्माद् विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् परम-
कतरद् इत्यादिदृष्टादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यं तु
विपरीतन्तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः ॥ त्यदादिप्रकृतिक-
विभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (भा)

उक्ताश्रयेनाह

त्यदादिप्रधान इति । (भा)

१“अङ्गस्य” इति सूत्रे “२अतो भिस ऐस्” इत्यादौ “४विविभ-

१ अदङ्ङउतरादिभ्यः षष्ठ्यभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

२ अ ६ । पा ७ । सू १ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ६ ॥

४ अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस्भवतीत्यत इति षष्ठ्यङ्गस्येति स्थानं षष्ठी
तत्राश्रयं * विविभक्तित्वादत इति षष्ठ्याङ्गं विशेषयितुम् । भा-६ ।

७ । १ ॥

* विभक्तित्वात् । इति पाठोपपत्तिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४१७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

क्तित्वाद्” असम्बन्धमाशङ्क्याङ्गनिमित्तं यो भिस् इति सम्बन्धं वक्ष्य-
ति । तेन न्यायेनात्रापि सम्बन्धसम्भवादियमेकदेश्युक्तिस्तस्मात्तद्व्या-
नुसारात् “षड्भ्यो” “उतरादिभ्य” इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं
भाष्यसम्मतं तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादि-
त्याहुः ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधानं वक्तुमाह

इहेति ॥ (भा)

इहतावदिति । (भा)

लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । “अ-
ङ्गस्य” “विभक्तौ” इत्यादेश्चाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः ।
षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूत्रपादत्वादिति भावः ॥

नञ् समासेऽपीति । (कै)

‘उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः ॥ “अतिकतरद्” इत्युक्त-
रीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षे अतिसर्वायेत्यादौ दोष एव

१ वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्य-
कारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि । आरोपितत्वं नञर्थः ।
तथाच मायामनुष्यमायामृगत्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव
आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येवं शाब्दबोधपर्यवसाने
ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दोऽयमर्थः । अत
एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समास इति सार्थकम् ॥ नञ् (२ । २ ।
६) इति सूत्रे अब्राह्मणपदव्याख्यानावसरे ब्राह्मणलक्षणमाह

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो ह्रीनो जाति ब्राह्मण एव सः ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्व-
नाम्नो विहितस्य डे. सौ इत्यर्थेऽपि सौभावस्य दुर्वारत्वात् ।
अतोऽप्येकदेश्युक्तिरिदं पक्षद्वयमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये

अथ वा नेदमिति । (भा)

“इदं च” इत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत् प्रयुक्त-
कार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपीत्यभिमानः ॥ ननु सर्वार्थ-
वाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह

स्वविषयेति । (कै)

लोकनिरुद्धप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्ववि-
षयः ॥ ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन
पर्यायत्वाद्दृष्टायं व्याख्यानक्लेशोऽत आह

न त्विति ॥ (कै)

नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटाये-
त्यादौ सौभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहण-
सामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजाती-
यार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं
“सर्वेषां नामानौति” बह्वचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये ॥
भाष्ये

संज्ञोपसर्जने चेति । (भा)

संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तरार्थ-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७ ।)

संस्पृष्टार्थवृत्तित्वाच्च प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नाम पदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः ॥ १ उपसर्जनांशे “विशेषे” इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः ॥ भाष्ये “एतेषां चापीति” दूषणान्तरम् ॥ “एतेषां चापि” । घटादिशब्दानामपि ॥ “एकैकस्य” । तस्य तस्यापि ॥ “स स विषयः” । सर्वाद्यर्थो विषयः ॥ “तस्मिँस्तस्मिन् विषये” । सर्वाद्यर्थरूपे विषये ॥ “यो यः शब्दः” । घटादिशब्दो वर्तते ॥ “तस्य तस्य” । घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्तमानस्येत्यचरार्थः ॥ तद्व्याचष्टे ।

ततश्चेति ।

पदैः पदार्थानभिधायाऽऽकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात् संस्पृष्टवा-
क्यार्थप्रतीतिर्जन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते

नन्विति । (कै)

गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्ति-
निमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्चब्दानामित्यर्थः ॥ योग्ये-
तरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य इत्य-
न्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति

तच्चेति ॥ (कै)

“अवग्रहः” । क्रोड़ीकारः ॥ “न प्रतिपद्यते” । निश्चिततयेति
शेषः ॥

रूपसादृश्यादिति । (कै)

ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥

१ उपसर्जनांशे इत्यारभ्य “इत्यर्थ” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

“तत्प्रतिपत्त्यर्थम्” । निर्द्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ^१अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदान्तादु-
ग्रवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः ॥ यथा च पदशक्ति-
ग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्यशायां कैयटेनो-
क्तम् ॥ तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गी-
कारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयव-
भूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थ-
बोध इति “^२इग्ययणः” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावा-
दान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । (कै)

न च “^३सर्वनाम्नः स्मै” इत्यादौ “सर्वादेः स्मै” इत्याद्येव सू-
त्राणि सन्ति न कस्मादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः ।
भाष्ये “एवं तर्ह्युभयमिति” ॥

सहेति । (कै)

एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्त्वात्साहित्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः ॥ अर्थ-
द्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिदं तन्त्रम् ॥ अत्रोच्चारणं तन्त्रेण
बोधबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यर्थः ॥

प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य ॥

स्वरूपमात्रोपकारीति । (कै)

स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः ॥

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । (कै)

एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्-स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथ वा महतीति । (भा)

अयं भावः । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतर-विशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थ-वाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासे अवयवीयतादृशशक्तिमहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति दिक् ॥

ततोऽपि लघीयो नामेति । (कै)

संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यलघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये ।
यदा “संज्ञा च नाम” इति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्य-
लघीयस्तत् । एवं च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त्वं
सिद्धम् ॥ “लघ्वर्थम्” इत्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥
नन्वर्थसंज्ञात्वं नाम योगरूढत्वं तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थेणैवान्वयनिय-
मात् पृथग् उद्देशेनान्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत
आह

अनुमीयत इति ॥ (कै)

नूनमेतानीति । (कै)

गणपठितानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अथोभस्येति । (भा)

उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

‘द्विवचनविषयत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवच-
नासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन “वृत्तिविषये”
इत्युक्तम् ॥

क इदानीमिति । (भा)

अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवती-
त्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति क + ग + इ पुस्तके ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः ॥ ननु टावन्ते ^१ ‘सर्वनाम्नः स्याङ्’ इत्याद्यन्यसर्वनामकार्थसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह

टाब् विषयत्वमपीति । (कै)

“अन्याऽभाव” इत्यत्र ^२ हेतुत्वेनोपपादानादिति भावः । एवं ^३ चोभयशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टापसहितद्विवचनविषयो वेत्यर्थः इति टाब्यग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् ॥ द्विवचन टाब् विषयत्वे उपपत्तिमाह

तच्चेति । (कै)

“^४ द्वित्रिभ्यामि”ति सूत्रस्यवेत्यस्यास्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप् स्थानिकत्वेनाऽयचस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषाया अप्यसम्बन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्नित्यवृत्तौ दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूतायच् प्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पाऽननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तग्रहणानुवृत्तेः ॥

वृत्तिविषये इति । (कै)

अत एव “उभौ साभ्यासस्य” इति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् उभाविति निर्देशाच्च “उभयो-

१ अ ७ । पा ३ । सू ११४ ॥ २ हेतुत्वेनोपपादानात् । क । ग । इ ॥

३ एवं चोभयशब्दः । क । इ । ग ॥

४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू २१ ॥

(सर्वादौर्गि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

ऽन्यत्रे”ति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र
तेन नाति प्रसङ्गः ॥^१

उभयोऽन्यत्रेति । (भा)

१द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावनायामिति भावः । लुग्विषये
लुकाविषयस्यैवापहाराच्च दोषः । सम्भावनानिवेशाच्चोभशब्दस्य
पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा उभयात्तसिलादेः
कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनाप-
न्नावुभयत इत्याद्यसिद्धिः । मम तु यद्यत्र^४ तसिलादिः स्यात् तर्हि
लुगपि स्यादिति सम्भावनया विषयाभाव सम्भावनाऽस्त्येवेति न
दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् । ५“उभयोऽन्यत्रे”ति
वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च
ग्रहणमिति भावः ॥

रूपे इति । (कै)

नन्वकचि उभयशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ
यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिद्ध्यति के तु नेति फले
विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि^६ उभकयघट इति

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवती-
त्यर्थः” इत्यन्तमत्रास्ति । क । ग । इ पुस्तके ॥

२ द्विवचनत्वाभावसम्भावनायामिति भावः । क ॥

३ चोभस्य पाठाभावे । क । चोभयस्य पाठाभावे । इ ॥

४ तसिलादि स्यात् । क । ग । इ ॥ ५ उभयो इति । क । ग । इ ॥

६ उभयकावयवौ । क । ग ॥

७ उभयघट इति रूपम् । क । उभकघट इति रूपम् । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४२५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

रूपम् । के अयच्चि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट
एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा
“उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकमूलभूतम् ^१उभयशब्दस्य द्विवचनं टाप् च
लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषां प्रयो-
गाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम्” ॥

स्वरे चेति । (कै)

चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति
भावः ॥ ^१“उभकाभ्याम्” इत्यादिः “वचनाद्” इत्यन्तोऽन्यः
प्रक्षिप्तः । पुनरग्रे दर्शनात् ॥

श्रूयमाण इति । (कै)

विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः । श्रूयमाणत्वं च ^१साक्षाद् भावरूपा-
देशद्वारा वेत्यन्यत् ॥

^२व्यवधानादिति । (कै)

द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः ॥ ^३उभघटा-
वित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय

क विषये इति । (कै)

१ उभयस्य द्विवचनं टाप् लोपश्च । क । उभयस्य । ग । इ ॥

२ अत्रैव कैयटेऽस्ति ॥

३ साक्षाद् भावरूपादौ । इ । “आदेशद्वारावेत्यन्यत्” इति नास्ति
इ पुस्तके ॥

४ “व्यवधानादिति” इत्यारभ्य “उभघटावित्यादौ” इत्यन्तं नास्ति

इ पुस्तके ॥

५ उभयघटौ । क । ग ॥

एवं चैतद्वचनाकरणलाघवार्थमुभयशब्दपाठ इति भावः ॥ भाष्ये

एवमाप्यपीति । (भा)

टापा व्यवधानादिति भावः ॥

अन्तरेणापीति । (भा)

दीर्घं तद्विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभयशब्दत्वमिति भावः ॥ आवन्ता-
देकवचनाद्यापत्तिस्तुनेत्याह

स्वार्थिकत्वादिति । (कै)

एवं च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्त-
व्यमिति भावः ॥ “किं वक्तव्यमेतद्” इत्यादिः “अन्तादिवद्भावेन”
इत्यन्तोऽपाठः । “अवचनादापि” इत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन “किं
वक्तव्यम्” इति प्रश्नासङ्गतेः । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

द्वय्येति । (कै)

कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिस्तस्येह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य
संख्यासंज्ञासूत्रे १भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र
न्यायाप्रवृत्तयेति भावः ॥ ननूभकाविति वद् उभय इत्याद्यपि
प्रसज्येतेत्यत आह

उभयत इत्यादि । (कै)

तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानश-
क्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयवि-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

श्रेष्ठकबोधजनकत्वम् ॥ “^१अभेदविषयः” । वृत्तिविषयः ॥ उक्तमर्थं
प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये

कथं स्वार्थिका इति । (भा)

यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधजनका
अतः प्रकृतिर्गृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राह-
केण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्यावृत्तिः । “प्रकृतिग्रहणे”-
त्यनेन कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनं च टाप्सा-
हचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टावग्रहणं तेनो^२भयोरु-
भावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः ॥

एवं प्रत्याख्यात इति । (कै)

किं चाकज्मात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन सिद्धे
संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति
बोध्यम् ॥

इदं त्विति । (कै)

भाष्ये “आदि” पदसंघाहमित्यर्थः ॥

भावतायनिरिति । (कै)

सति पाठे “^३त्यदादीनि च” इति वृद्धत्वे “^४उदीष्टां वृद्धाद्”
इति फिञ् ॥

१ उभयत उभयत्रेति अतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्त्य-
भेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते नतुभशब्दः ॥

२ तेनोभयोरुभावभयोभावित्यत्र । क । ग ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७४ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

(विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

^१भवद्र्यङिति । (कै)

“^२विष्वग्देवयोश्च टेः” इति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणादद्यादेशः ॥

भवन्मय इति । (कै)

“^३नित्यं वृद्धेति” मयट् ॥ “भवन्मित्रे” बहुव्रीहौ सर्वनामसं-
ख्ययोरिति पूर्वनिपातः ॥

^४भवतष्ठगिति । (पा)

शत्रुन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्राऽनुवर्त्तते इत्यर्थः ॥

गुणवचनेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञाऽतः परा
सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८ ॥

एकस्मिन्निति । (कै)

सर्वत्र परत्वात् प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सर्वत्र वा विकल्पे भा-
वाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात् प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषय-
त्वासम्भव इति भावः ॥ भाष्ये

दिगुपदिष्टे इति । (भा)

१ भवद्युङ् इति । क । इ । ग ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ६२ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

४ अ ४ । पा २ । सू ११५ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (विभाषा दिक्समासे बज्जब्रीहौ । १। १। २८।)

दिक् शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः । बज्जब्रीहाविति शेषः ॥
व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह

मुख्य इति ॥ (कै)

दक्षिणदक्षिणस्यै इति । (भा)

“^१आबाधे चे”ति दिर्वचन बज्जब्रीहिवद्भावौ ॥

नावयवानामिति । (कै)

“^१न बज्जब्रीहौ” इति वद् द्वन्द्वे चिकीर्षिते नेत्यर्थो न । यद्यपि
द्वन्द्वेऽपि उद्धृतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बज्जब्रीहेरिव
द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादौनां द्वन्द्वाभावे-
नादन्ते काकचोरविशेषेण फलाभावात् । अन्यपर्यायत्वच्छब्दस्य
सर्वनामत्वे न मानम् । बज्जसम्मतत्वात् । गणे तत् पाठस्य “^१वि-
भाषा जसि” इत्यस्याऽसङ्गतेत्येति भावः । एवं चेदं सूत्रमुपसर्जन-
प्रतिषेधानुवादकमेव सूत्रकृता तदनुभ्युपगमाद्वा कृतं तत् । अत एव
कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनह्रस्ववारणाय “^४द्वन्द्वे ने”ति वचनमा-
रम्भं “^५गोस्त्रियोः” इति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् ॥

पुँब्वद्भाव इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । मात्रग्रहणेन सिद्धेः ॥ ननु यथा बज्जब्रीहौ

१ अ ८ । पा १ । सू १० । पौड़ायां दोत्यायां द्वे स्तो बज्जब्रीहिवच्च ॥

२ अ १ । पा १ । सू २६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३२ ॥

४ द्वन्द्वे च (वा) द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्या । गोस्त्रियो-
रुपसर्जनस्य (१ । २ । ४८) एतत् सूत्रस्यवार्तिकं तद्भाष्यं च ॥

५ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥

(विभाषा दिक्समासे बङ्गव्रीहौ । १। १। २८।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

द्वन्द्वे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्तते तथा द्वन्द्वे “न बङ्गव्रीहौ” इत्य-
प्राप्तावपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह

अयमचार्थ इति । (कै)

एवं च “नचाप्राप्ते” इत्यस्य भाष्ये “बङ्गव्रीहावित्यादिः” ॥
“द्वन्द्वे च” इत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादिः ॥ एवं च बङ्गव्रीहौ सर्वत्र
निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु “द्वन्द्वे च” इतस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसिविभाषया
बाधादिति भावः ॥

सर्वः स्वविषय इति । (कै)

सर्वा दिग् बङ्गव्रीहिरित्यर्थः ॥

न व्याप्त इति । (कै)

सर्वा दिग् द्वन्द्व इति शेषः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

यदि चेति ॥ (कै)

भाष्ये

या पूर्वा सोत्तरेति । (भा)

यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते । १या
पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्येत्यर्थात् । एवं चो-
त्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या १पूर्व-
पदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन
पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥

१ या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या । क । ग ॥

२ पूर्वा पदस्य । क । ग । इ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (विभाषा दिक्समासे बज्जब्रीहौ । १। १। २८।)

^१तच्च हि दिक्शब्दोऽस्तीति । (कै)

न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुन-
विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात् सोऽपि प्रतिपदोक्तः । स्पष्टं
चेदम् “^२आन्महत” इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तर-
शब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं
विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक् शब्दाभावादिति भावः ॥
भाष्ये

अवयवभूतस्याऽपीति । (भा)

प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य ^३समूहत्वं प्रति गुणत्वादिति
भावः ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वादतिपदार्थ-
स्येति बोध्यम् ॥ वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य
सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो ^४राजदन्तादित्वादबोध्यः ॥

१ व्याल्लेखटाइनमुद्रापितविवरणपुस्तके (तत्र दिक् शब्दोऽस्तीति) इति
पाठोऽस्ति । वस्तुतः “हि” शब्दघटित एव पाठोचितः । बज्जषु
पुस्तकेषु तथा दृष्टत्वात् ॥

२ शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात् कृतो बहुब्रीहिः ।

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

यस्मात् “शेषो बज्जब्रीहिः” (२। २। २३) इति सिद्धे “अनेक-
मन्यपदार्थे” (२। २। २४) इत्याह तेन प्रतिपदं भवति । आन्म-
हतः समानाधिकरणजातीययोः (६। ३। ४६) इत्यत्र भगवता
महाभाष्यकारेणोक्तम् ॥

३ अस्य समूहं । क । ग । इ ॥

४ अ २। पा २। सू ३१ ॥

तन्मते मेति । (कै)

किं चावयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सर्वना-
म्नोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । १। १। २६ ॥

नियमः कथमिति । (कै)

संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः ॥

प्राप्ते इति । (कै)

“सप्तमीविशेषणे” इत्यनेन ॥ न चैवं वार्त्तिके संख्याग्रहणं
व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छे-
दकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि सम्भवात् ॥ भाष्ये वृत्तिकारोक्तं
सूत्रार्थमाह

न खल्वपीति । (भा)

अस्यार्थस्य यथा स्थाभस्तथा वक्ष्यते । वहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय
“पदान्तरेत्यादि” ॥ “वर्त्तिपदार्थविशेषणेति” बहुव्रीहिः ॥

बहुव्रीहिणेति । (कै)

ततो वहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः ॥

सामान्येनेति । (कै)

न लुग्विषयमेवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४३३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न बज्जब्रीहौ । १। १। २६।)

अन्तर्वर्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः ॥

“गोमत्प्रियः”^१ इत्यत्र लुका “^२हल्ङादि” लोपो बाध्यते । तेन नुम्दीर्घो नेति भावः ॥ भाष्ये

ननु चेहापीति । (भा)

वैयधिकरणेन सम्बन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥ प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरणेनैव सम्बन्धो न तु विद्यत्यधाहारेणेत्याशयेनाह

अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

अच हीति । (कै)

बज्जब्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्थस्माद्यादिप्राप्तेरिति भावः ॥ तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तत् तात्पर्यम् ॥ ननु एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्था अत एव “^३द्वन्द्वे चेति” निषेधः समुदायस्यैव । एवं च वाच्यवृत्त्याऽमर्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये

अयं खल्वपीति । (भा)

एतेन “बज्जब्रीहौ” इत्यत्र चिकीर्षिते इत्यधाहारेण सिद्धे बज्जब्रीहिपदस्य लक्षणाव्यर्थेति परास्तं तद्व्याचष्टे

सूत्रेति । (कै)

भाष्ये “एकपद्यम्” एकार्थीभावः । एककारकशक्तियोगो वा

१ इत्यादौ । क ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३१ ॥

(न बङ्गव्रीहौ । १। १। २६।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

एकविभक्तिकत्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यद्यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः ॥ “^१तद्यत्र तादर्थ्याद्” इति पाठः कश्चित् । तत्र बङ्गव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेतत् बङ्गव्रीह्यर्थानि पदानौत्यनेन सूचितम् ॥ ननु वाक्ये निषेधस्येददकं पितेति प्रयोगो न स्यात् । किं च सुपरत्वाभावात्वाहौ न स्यातामत आह

अप्रयोगेति ॥ (कै)

तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दूषयति

^१अकचस्वरौ त्विति । (भा)

एषा सतिरविशेषात् सर्वप्रकरणविषया ॥

सूत्रप्रत्याख्यानेति । (कै)

समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् ॥

यथोत्तरमिति । (कै)

उत्तरोत्तरस्य बङ्गलक्ष्यदर्शितत्वात् । स्पष्टं चेदं “^२धिविष्णव्योः”

१ “तद्यत्र तादर्थ्याद्” इति पाठ एल्फिन्स्टोन् विद्यालयस्य हस्त-
लिखितभाष्यपुस्तके दृश्यते ॥

२ * गोनर्दीय आह । अकचस्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।
त्वक्त्पिटकः मक्त्पिटक इत्येव भवितव्यम् ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ८० ॥

* गोनर्दीयस्त्वाह । बङ्गपु पुस्तकेषु एवम्विधपाठोऽस्ति ॥

इति सूत्रे भाष्ये ॥ एतेन सूत्रे सार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यान-
मेव प्रवृत्तमित्यपास्तम् ॥ “शिङ्” इति सर्वनामस्वरोदाहरणं
विश्वप्रियायेति ॥ भाष्ये

भूतपूर्वस्येति । (भा)

भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

प्रयोगकालरूपस्यावधेर्ज्ञातिरिति बोधेन व्यवस्थामन्तेऽपि पूर्वार्थ-
स्योपसर्जनत्वाच्च भवतीति भावः ॥

तृतीयासमासे । १। १। ३० ॥

अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्व-
नाम नेत्यर्थः ॥

प्रयोगार्हस्येति । (कै)

मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ भाष्ये
“तादर्थ्यात्” इति च लोकदृष्टोक्तम् । लोके हि तस्मादेव वा-
क्यान्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते ॥ नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो
न लभ्यतेऽत आह

वाक्यभेदेन चेति ।

आवृत्त्येति भावः ॥ भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

‘योगाङ्गमिति । (भा)

योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् ॥

तृतीयायाः सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयान्तात् पराणीत्यर्थः ॥ तद्वीजं दर्शयति

पर्युदासेति । (कै)

भाष्ये पंचम्युपादानात् पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ॥

सदृशस्येति । (कै)

प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् ॥

प्रतिपदोक्त इति । (कै)

तेन मासेन कृताय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः ॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान् सर्वादीन् विहाय पूर्वं एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥

विभाषा जसि । १। १। ३२॥

इकारेणेति । (कै)

तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याऽभावादिति भावः ॥ सूत्रे “जसि”
इति च लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा ॥

अन्ये त्विति । (कै)

जसौत्यस्य च जस् घटिते सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे
विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यभिमानः ॥ भाष्ये

‘अकज्भि न भवति (भा)

इत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् न भवतीत्यर्थः। कृताऽकचा
समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वाद्नेन विकल्पो भवत्येव समुदा-
यस्य कुत्साविवक्षायां केनायं विकल्पः । द्वन्द्वश्च सर्वाद्यन्तत्वाभावा-
दिति बोध्यम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४॥

भाष्ये

पुनः सूत्रपाठे इति । (भा)

गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः ॥ ननु पूर्वादीनि नवे-

१ अकज् न भवति । क । उपलब्धभाष्यपुस्तके “अकज्भि न भवति”
इति पाठोऽस्ति ।

(पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि

(अ. १। पा. १। आ. ६)

व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४।)

त्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यकत्वेन गौर-
वादर्थान्तरे एवाप्राप्तविभाषास्यादत्त आह

तेषामेवाचेति ॥ (कै)

नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत्त आह

गणे एवेति ॥ (कै)

प्रकारार्थ इति । (कै)

वस्तुतः लघ्वक्षरत्वादजाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात
उचित इत्याशयेन “अवरादीनाम्” इत्युक्तिर्वार्त्तिककृत इति
बोध्यम् ॥ ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वतानिश्चीय-
तेऽत आह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्
तदेव कुत इत्यत आह

तत्र वेदे इति ॥ (कै)

प्रकारेति । (कै)

सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ॥

छान्दसः प्रयोग इति । (कै)

एवं च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय
इति भावः ॥ अत्र वदन्ति “तानि पूर्वादीनि” इत्यनेनैव गणपा-
ठस्य पूर्वत्वे सिद्धे “इमान्यवरादीनीति” व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वा-
दीनीत्यर्थः कैयटाक्षभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४।)

साधकः । किं च इमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना त्वदुक्त-
रीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्यपि चि-
न्त्यमेव । तस्मादत्र आदिशब्द आश्रयवाची भौष्मादिषु सुयोधन
इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्या-
यीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्
पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥ तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते ।

इमान्यपि । (भा)

अष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥

पूर्वादीनि । (भा)

पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः । अत्राऽपिरेवार्थेऽन्यथोभयोः परस्परा-
पेक्षया पूर्वकालत्वासम्भवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ
सर्वत्रादि शब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अति-
प्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं “कस्येद्” इति
सूत्रे भाष्ये इति ॥

नचैवेति (भा)

भाष्ये । अष्टाध्याय्यां “पूर्वे”त्यादि त्रिसूत्री पठितानीत्यर्थः
अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे “पूर्वादीनी”ति सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठिता-
नामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

१ अ ४। पा २। सू २५ ॥

२ “नचैवेति” पाठो वज्रसु विवरणपुस्तकेषु दृश्यते । तत्त्वशुद्धम् । भाष्ये-
ऽदर्शनात् ॥

(पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराघराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रतिनियतेति । (कै)

पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि
अन्तरशब्दस्यैव वह्निर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः । अष्टा-
ध्यायीपाठेन यथा ज्ञादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति

तत्र पुनरिति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानद्वारा ज्ञादि पर्युदासो-
वाध्यत इत्यर्थः ॥

इति पुनर्विधानेनेति । (कै)

एतत् संज्ञाकल्पितेन द्वितीया पुनर्विधानेनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं
जसि विकल्पो न स्यादत आह

वाक्यभेदेन चेति । (कै)

“विभाषा जसि” इत्यनुवृत्त्येत्यर्थः ॥

‘जस् भावादिति चेदुत्तरचेति । (वा)

“ढोढे लोप” इति सूत्रे वार्त्तिकमिदम् । ‘एभिश्च सूत्रवार्त्तिक-
प्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यते इति भावः ॥

पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । (कै)

व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः ॥ तथा व्याख्याने
बाधकमाह

१ जश् भावादिति चेदुत्तरत्र ङस्याभावादपवादप्रसङ्गः (वा) “ढोढे लोपः”

(८। ३। १३) एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

२ एतैश्च । क । ग । इ ॥

उक्तानुवादेति । (कै)

भावांशे इत्यर्थः । अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायाऽर्थमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह

प्रतिपदेति ॥ (कै)

असङ्करेणेति । (कै)

सप्तस्वेव व्यवस्थासम्बन्धः स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे वहिर्योगादेरित्येवं रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येव कुतो न सूत्रितम् । सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १। १। ३५॥

आत्मीयत्वमेवाहेति । (कै)

आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः । ईदृशविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् ॥

प्रतिषेध इति । (कै)

अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

न तु ज्ञातिधनयोरिति । (कै)

ज्ञातिधनत्वयोरित्यर्थः ॥

(अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६॥

भिन्नार्थ इति । (कै)

नानार्थ इत्यर्थः ॥

ततः सर्वथेति । (कै)

कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥
नन्वल्पमद्वत्यपरिमाणभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत
आह

समाने इति । (कै)

पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् ॥ भाष्ये

किमुत्तरीयं किमन्तरीयम् (भा)

इत्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वयः ॥

तृतीयचतुर्थयोरिति । (कै)

शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वयं भावः । वह्निर्योग इति
स्मर्यते । तेन परम्परया बाह्यसम्बद्धस्याऽपि सिद्धिरिति ॥ ननु
असि विकल्पविधायकसूत्रस्यवार्त्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत
आह

गणेति । (कै)

पूशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः ॥ 'तच्च स्त्रियामेव तदाह

इह त्विति ॥ (कै)

१ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १। १। ३७ ॥

क्रियाप्रधानमिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा हिरगादि । एतच्चोत्तर-
सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

किञ्चिदिति । (कै)

यथोच्चैरादि ॥

चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । “यथा लोधं नयन्ति पशु-
मन्यमाना” इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनां यथा
“पशुं स्तांश्चक्रे वायव्यान्” इत्यादौ स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामव्ययसं-
ज्ञेयते । स्वस्ति वाचयति । स्वः पश्येति यथा । स्वर् इति स्वर्गपरलोक-
योः । स्वर्गे । “छायैव या स्वर्जलधेर्जलेषु” । परलोके । “स्वर्गतस्य
ह्यपुत्रस्य” ॥ अन्तर् इति मध्ये । “अन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरः” ॥ प्रातर्
इति प्रत्यूषे । “प्रातः संध्यामुपासीत्” ॥ पुनर् इति आद्युदात्तोऽप्र-
थमे विशेषे च । अप्रथमे । “पुनरुक्तम्” । विशेषे । “किं पुनर्ब्राह्मणाः
पुण्याः” ॥ सनुस् इति अन्तर्धाने । “सनुतस्त्रोरो गच्छति” ॥ उच्चैस्
इति महति ॥ नीचैस् इति अल्पे ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये ॥ ऋध-
गिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ ऋते वर्जने ॥ युग-
पदित्येककाले ॥ आराद् दूरसमीपयोः ॥ पृथग् इति भिन्ने ॥ एते
नवान्तोदात्ता इति काशिका । “शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवः” “ऋधग्
इत्या समर्थ” इत्यत्र तु “शनैर् ऋधक्” शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते ॥
ह्यस् इति अतीतेऽह्नि ॥ श्वोनागतेऽह्नि ॥ दिवेति दिवसे ॥ रात्रौ इति
निशि ॥ सायमिति निशामुखे ॥ चिरमिति बह्वकाले ॥ मनागिति

अनेकशक्तीति । (कै)

‘खस्तिष्ठति खरागत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग
एव च सत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

‘सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च (भा)

इत्यस्याऽव्ययसंज्ञेयत इति शेषः ॥

लोहितेति । (कै)

“अवयौभावश्चे”ति खरादिषु पद्यत इति मते इदम् ॥ न
खसत्त्ववाचिभावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह

‘प्राग्रौति ॥ (पा)

१ खस्तिष्ठ ख आगत । क । ग । इ ॥

२ सत्त्ववचनानां च । क । ग । इ ॥ ३ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईषदर्थे ॥ ईषदित्यल्पे ॥ जोषमिति सुखमौनयोः ॥ तुष्णीमिति मौने ॥
बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये ॥ समयेति समीपे मध्ये च ॥ निकषा
इत्यन्तिके ॥ “विलङ्घ्यलङ्कां निकषा हनिष्यति” ॥ स्वयम् इति आ-
त्मना इत्यर्थे ॥ “स्वयं कृतम्” ॥ वृथेति व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नञ्
इति निषेधे (नञः खरादिष्वप्रामाणिकः पाठः) ॥ हेतौ इति नि-
मित्तार्थे ॥ इद्धेति प्राकाशे ॥ अद्धेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्त्वातिशय-
योरित्येके ॥ सामि इत्यर्द्धजुगुप्सितयोः ॥ एते ह्यस् प्रभृतयः साम्यन्ता
द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । “दिवा चित्तमः कृण्वन्ति”
“वृथा वृजत्यर्थिभिः” ॥ “नक्तं ददृशे कुहचिदेवेष” इत्यादौ तु आद्यु-
दात्ताः प्रयुज्यन्ते ॥ सना इति नित्ये । “सना तात इन्द्रः” “सनातनः” ।
सनत् इदमपि नित्ये । “सनत्कुमारः” ॥ तिरस् इत्यन्तर्द्धौतिर्यगर्थे
च । “तिरोहितः” “तिरः कलं कुरु” । परिभूते तु लक्षणा “तिर-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(खरादिनिपातमव्ययम् । १। १। ३७।)

‘किमोऽद् इति । (पा)

“तद्वितस्य” इति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव भवति ।
एतत् प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञास्यादिति भावः ॥
भाष्ये

एवं तर्ह्यव्ययेति । (भा)

प्राग्यौश्वरादव्ययं खरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति पाठ्यमित्यर्थः ॥

तदा चादीनामिति । (कै)

यदि तु “चादयः” । “असत्त्वे” इति योगविभागेनासत्त्वे इति
पाठविशेषणं क्रियते तदा नायं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः ।
न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम् । ‘ऊर्थादीनामसंग्रहापत्तेः ।
एवं “१निपाता आद्युदात्ता” इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

१ अ ५। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ४। सू ६१ ॥

३ निपाता आद्युदात्ताः (फिट् सूत्रम् । ८०) ॥

स्कृतोरिरिति यथा ॥ सना इत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति का-
शिका । “सनाच्च होता नथश्च सत्सि” “तिरः पुरुचिदश्विने” त्यादौ
तु अन्तोदात्तं प्रयुज्यते ॥ अन्तरा इत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च ।
“त्वां मां चान्तरा कमण्डलुः” “त्वामन्तरा तामरसायताक्षि” ॥
अन्तरेणेति वर्जने ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शौघार्थे सम्प्रत्यर्थे
च ॥ कम् इति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । वारिणि, “कञ्जं पद्मम्” ।
मूर्द्धनि । “कञ्जाः कक्षाः” । निन्दायाम् । “कन्दर्पः” । सुखे । “कं
युः” ॥ शम् इति सुखे । शंकायः ॥ सहसा इति आकस्मिकाविमर्श-
योः । “दिबः प्रसूनं सहसा पपात” । “सहसा विदधीत न क्रियाम्” ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १ ३८ ॥

यद्यपि केवलस्येति । (कै)

एवं च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्ति-
रिति विशेषणमव्यावर्तकमिति भावः ॥

वाचनिक इति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ किं च
केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च । अन्वर्थसंज्ञा-
लब्धोऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् ॥ वार्त्तिकोत्थानाय सूत्रार्थं
दर्शयति

तत्र वृत्तिकारेणेति ॥ (कै)

सर्वा विभक्तिरिति । (कै)

सर्वावयविकेत्यर्थः ॥

स्वधेति पितृदाने ॥ अलम् इति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥
भूषणे । “अलङ्कारः” । पर्याप्तौ । “अलमस्य धनम्” वक्षित्यर्थः ॥
शक्तौ, अलं मल्लो मल्लाय । शक्त इत्यर्थः । वारणे । अलमति प्रस-
ङ्गेन । निषेधे । “आलप्यालमिदं वभोर्यत्स दारानपाहरत्” न वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥ वषट् इति हविर्दाने ॥ विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकवि-
नार्थयोः । “नानाभृतं देहभृतां समाजम्” । “नानारीतिर्निष्फला
लोकयात्रा” ॥ स्वस्तीति मङ्गले ॥ अन्यद् इत्यन्यार्थे । “देवदत्त आ-
ख्यातोऽन्यच्च यज्ञदत्त इति” ॥ अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति परलोक
इति मतिरस्यास्तिकः ॥ उपांशु इति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमा

प्रतिनियतेति । (कै)

एवं च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सर्वविभ-
क्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्ति-
निमित्तस्तद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह

अश्रूयमाणेति ॥ (कै)

तन्निमित्तस्येति (कै)

बहुव्रीहिः ॥ ननूत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहु-
वचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमत आह

क्रमव्यतिक्रम इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न
दोष इत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (कै)

श्लोकयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थः ॥

इति क्षान्तौ ॥ क्षमा करोतु भवान् ॥ विहायसेति वियदर्थे । विहा-
यसारम्यमितो विभाति ॥ दोषेति रात्रौ ॥ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥
मुधेति व्यर्थे ॥ पुरा इति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । “पुरा-
धीते” । अविरतमपाठीदित्यर्थः । “पुरिलुङ् च” इति लट् । चिरा-
तीते । “पुरापि नवं पुराणम्” । “पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसा” ।
समनन्तरं भविष्यतीत्यर्थः ॥ मिथो इति रहः सहार्थयोः । मन्त्रयते
मिथो ॥ मिथस् इत्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायस् इति बाहुल्ये ॥ मुञ्जस् इति
पुनरर्थे ॥ प्रवाङ्कमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च । केचित्सु प्रवाहिकेति
पठन्ति ॥ आर्य्यहलमिति वलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्य्येति

उत्पन्नानां नियम इति । (कै)

उत्पन्नानां शास्त्रवलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः । इदमप्यर्थनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ॥

विशेषस्येति । (कै)

देकयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः । ज्ञापकादिभक्तिरितिपक्षे इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥ ननु “चलादीनाम्” इत्युक्त्वा चलः प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह

आदिशब्दस्येति ॥ (कै)

ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकेत्यत आह

प्रयोग इति ॥ (कै)**दघ्नीत्यादाविति । (कै)**

प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्ये ॥ साकंसार्द्धमित्येतौ सहार्थे ॥ नमस् इति नतौ ॥ हिरण् इति वर्जने ॥ धिग् इति निन्दाभर्त्सनयोः ॥ आम् इत्यङ्गीकारे । “आम् कुर्मः” ॥ प्रत्यम् इति ग्लानौ ॥ प्रश्नान् इति समानार्थे । “प्रश्नान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन” ॥ प्रतान् इति विस्तारे ॥ मा इति निषेधे ॥ माडिति निषेधाशङ्कयोः (माडोऽपि खरादौ प्रक्षिप्तः पाठः) ॥ आकृतिगणसायम् । तेनान्येऽपि ग्राह्याः ॥ तद्यथा । अम् इति शैष्णे अल्पे च ॥ कामम् इति स्वाच्छन्द्ये ॥ प्रकामम् इत्यतिशये ॥ भूय इति पुनरर्थे ॥ साम्प्रतम् इति न्याये । परमिति किन्त्वर्थे ॥ साक्षाद् इति प्रत्यक्षे ॥ साचीति तिर्य्यगर्थे ॥ सत्यम् इत्यर्द्धाङ्गीकारे ॥ मङ्- इति शैष्णे । आश्रित्येति च ॥ संवदिति वर्षे ॥ अवश्यम् इति निश्चये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४४६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितस्वासरवविभक्तिः । १। १। ३८ ।)

अव्ययत्वादिति । (कै)

अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वे “^१ऽव्ययादापसुप” इत्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वागब्दोऽमङ्गतोऽत
आह

अविभक्तिरिति ॥

वागब्द इति । (कै)

प्रयुक्त इति शेषः । एवं चाप्यर्थो वागब्द इत्यर्थः । “^१अलि-
ङ्गम्” इत्यपि यद्युच्यते एवमप्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

शास्त्रादेवेति । (कै)

तद्युक्तकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भावः ॥

वागब्दार्थ इति । (कै)

वागब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बह्व्रीहिः । अयं च पाठः स्वरा-
दिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये “तद्धि-

१ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अलिङ्गमसंख्यमिति वा । वा ॥

सपदि शैथ्ये ॥ बलवद् इति अतिशये । बलवदपि शिद्धितानाम् ॥
प्रादुस्, आविस् इति प्रकाशे ॥ नित्यदा, सदा अजस्रं, सन्ततम्
एते सातत्ये ॥ उषेति रात्रौ । उषातनोवायुः ॥ रोदसी द्यावा पृथि-
व्यर्थे ॥ ओम् इति ब्रह्मवाची ॥ भूर, भुवर् इति पृथिव्यन्तरिक्षलो-
कयोः ॥ भ्रूति, भ्रूगति तरसा शैथ्ये । द्राक्, द्रुतं शैथ्ये क्षिप्रमिति
च ॥ अतीव इत्यतिशये ॥ सुष्टु इति प्रशंसायाम् ॥ कु इति कुत्सिते-
ष्वर्थयोः । कापथः, कवोष्णम् ॥ अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः ॥ अ इति
बहिरर्थे ॥ मिथु इति दावित्यर्थे । मिथु मन्त्रयेते ॥ विश्वग् इति संम-

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

तश्च” इति सूचारम्भेऽप्यावश्यक इति भावः ॥ “^१प्रत्नेत्यादि”स्याल्
न परिगणितमध्यवर्त्तित्यत आह

स एवेति । (कै)

“^१प्रकारवचन” इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च तत्र शब्द-
शक्तिमाहात्म्यात् “प्रत्नादिभ्य” उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते । “किमा-
दिभ्यः” थाला तु विशेषः । एवं च “प्रत्नपूर्वे”ति सूत्रं व्यर्थमेव ।
लोकेऽप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः ॥ “^२अमु च छन्दसि” इत्यम् ॥
“^३किमेत्तिङ्” इत्याम् ॥ “^४प्रतियोग” इति तसिः शस्प्रभृतिषु
अस्तीति तद्ग्रहणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये ॥ भाष्ये वतिः
“^५तेन तुल्यम्” इति विहितो न तु “^६उपसर्गाच्छन्दसि” इति

१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्यालच्छन्दसि । ५। ३। १११ । इवार्थे । “तं प्रत्नया
पूर्वथा विश्वयेमथा” ॥

२ अ ५। ३। २३ ॥

३ अ ५। पा ४। सू १२ ॥

४ अ ५। पा ४। सू ११ ॥

५ अ ५। पा ४। सू ४४ ॥

६ अ ५। पा १। सू ११५ ॥

७ अ ५। पा १। सू ११८ ॥

तात् भावे ॥ भाजग् इति शैथ्ये । भाजक् पचाति ॥ अन्वग् इत्यानुकूल्ये
अस्तम् इति विनाशे ॥ आनुषग् इत्यानुपूर्व्ये ॥ ‘आनुषक् प्रविशतीह
बन्धुता’ । अनुमाने अनुषग् इति शाकटायनः ॥ आनुषद् इति दान्तं
केचित् ॥ अमस् इति शीघ्र साम्प्रतिकयोः । “अम एव गच्छति” ।
अमरेवेति रेफो वा ॥ स्थाने इति युक्तार्थे ॥ वरम् इति हि ईषदु-
ल्भार्थे ॥ दुष्टं निष्कृष्टार्थे ॥ वलादिति हठार्थे ॥ शु इति पूजायाम् ।
“शुण्णशीरः” ॥ क्षमेति क्षान्तौ ॥ अर्वाग् इति प्राचीने ॥ शुदि शुक्ल-
पक्षे ॥ वदि वृषापक्षे ॥ इति खरादिः ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३६ ।)

विहितः । “^१उद्धतो निवत” इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्श-
नादित्याहुः ॥

एकत्वादिव्यवहारवदिति । (कै)

पटादिपदानामिति शेषः ॥

अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति । (कै)

तथाच संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति
न्यासोऽप्यदुष्ट इति भावः ॥

^१अव्ययादाप्सुप (पा)

इति सूत्रं तु न्यायसिद्ध्याया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापकं “प्रत्ययलक्षण”
प्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिसम्पादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥ नन्ववैयाकरणैः
संख्याया अज्ञानादेव तदाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये

अभिज्ञाश्चेति । (भा)

पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ॥

युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चाभिज्ञा इति ॥ (भा)

“वस्तु” मूल्यम् ॥

१ धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुन-
र्धात्वर्थः । क्रिया । इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलो यथा विज्ञायेत ।
धातुकृताऽर्थोधात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं
प्रयोजनम् । साधनेऽयं भवँस्त्रिङ्गसंख्याभ्यां योच्यते । उद्धतानि उद्धतः ।
निगतानि निवत इति ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ८२ ॥

अचैवेति । (कै)

अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः । उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । “एवमनुगम्यमानम्” इत्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः ॥

नापि साधनप्रधानमिति । (कै)

किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः ॥

तस्माद्वाहुल्येति । (कै)

एवं च तादृशबहुमध्यपाठेन खरादीनामप्यलिङ्गासंख्यत्वमनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः । उन्नतगङ्गादीनां वाचनिकमव्ययत्वम् “अव्ययीभाव” इति महासंज्ञयापि सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु इदं “खर्” इति सर्वनाम्नापरामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥ ननु तदर्थे कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह

क्रियाविशेषणत्वादिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । क्लान्तमुन्नन्तादिवदिति भावः । खरादीनां घटादीनां च खः पतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाप्राधान्यं द्वारमित्यपास्तम् । अत एव एतदर्थेन कारकानामन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् ॥

क्रियाऽऽक्षेपादिति । (कै)

स्थित्यादि क्रियाक्षेपादित्यर्थः ॥

द्रव्यं प्राधान्येनेति । (कै)

पीलुमूलसमानदिक्स्थितिमिति हि तत्र बोधः ॥

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

तस् प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयसृतीयार्थ इत्यर्थः ।
तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः ।
एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये तु पीलुमूलेन समान-
दिशीत्यर्थकम् अधिकरणशक्तिप्रधानं पीलुमूलतः इतीत्याहुः ॥
भाष्ये

नचैतयोरर्थयोरिति । (भा)

यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या “रूपम्” सूत्रे भाष्ये उक्ता पञ्चति-
रूपम इत्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्य-
योरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ॥

सूत्रारम्भकाले इति । (कै)

यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव तथापि एकग्रहणे
मति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमित्येतत्
सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहुवचनं क्रियत
इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः ॥

न्यासान्तरेति । (कै)

पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अतिबहु इति । (भा)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियते इत्यर्थः ॥

अलिङ्गासंख्येभ्य इति । (कै)

द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवचनग्रहणसामर्थ्यान्महारुंज्ञाबोधै-
कत्वाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः ॥

कथमेकवचनमिति । (कै)

प्रथमापि मात्र ग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्य-
सम्भावना तत्रैवेति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

द्विवचनयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थात्तदभावे
कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभाव-
प्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि । सुब्विधेकवाक्यत्वात् ।
तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तावे-
वास्य विधायकत्वमिति पक्षतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्ति-
रिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य
न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्व इव
द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह

वाध्यत इति । (कै)

अत्र पक्षे “ल्लोकयोः” इति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः ।
यद्यपि अव्ययात् सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यासो दूषितस्तथापि सामा-
न्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्येदं

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धिनश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८ ।)

विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थाऽनन्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम् । एतत् सर्वम् “उत्सर्ग” पदेन भाष्ये सूचितम् ॥

तन्मतमिति । (कै)

दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेः “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽव्याप्त्येति भावः ॥

वृत्तिकारान्तरेति । (कै)

तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव सम्बन्धत्वविवक्षया षष्ठीतिध्वनयितुं भाष्ये

यस्मादिति (भा)

उक्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः ॥ नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासंगतिरतो भाष्ये

नचापीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

प्रकारेति । (कै)

“सर्वा विभक्तयः” इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकार्त्स्न्यं तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्स्न्यं एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाक्षिरित्यादावति-

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

व्याप्तिरिति भावः । भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियायाः
स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव लान्तसमाना-
धिकरणयुग्मदाद्यभावादिति “रूपप्” सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अव्य-
येभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह

यदात्विति ॥ (कै)

प्रथमेति । (कै)

अनेकनियमवाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ननु भाष्याक्तपक्ष-
ऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यं परश्चेत्युक्तेः किन्तु
यत्किञ्चिदेव तस्य लुकि तावदेव पदत्वसम्पादनादिभक्त्यन्तरोत्पत्तौ
मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह

खले कपोतीति । (कै)

वाचः क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चारणासम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्-
पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रि-
यादशायां च बुद्धिरेव मुख्या । अमाधूच्चारणयोगात् । यद्वा ।
प्रधानानुरोधेन गुणवृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः ॥ परे तु
प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया
इति न तन्नियामकम् इति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसंगतं तद्व्याप्या-
श्रयणे “निजां त्रयाणाम्” इत्यत्र त्रयाणाम् इत्यस्याऽऽद्युदात्तश्चे-
त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

तावतैवेति । (कै)

टाड्योरितिवक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः ॥

इदमेव ध्वनयितुं पंचयोगान् प्रत्याचष्टे

एवं गते इति (भा)

भाष्ये ॥

प्रतिपदमितीति । (कै)

असर्वविभक्तीति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये श्लोके

१तत्रेति । (भा)

अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः ॥

पंचेति । (कै)

स्वरादौत्यादिरव्ययीभावश्चेत्यन्तः ॥ “ये” इति यच्छब्दस्य

तच्छब्दसांकाङ्क्षादाह

तन्निवृत्त्यर्थमिति ॥ (कै)

तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्त्तिकोक्तं “सिद्धन्तु पाठादि”त्यप्य-
भाश्रितं स्यात् । एवं चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तर-
भाष्यमवतारयति

ननूभयमिति । (कै)

अत एव “उभयोऽन्यत्र” इत्यस्योदाहरणम् उभये उभया इति

१ एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।

ततः परे चाभिमतता न कार्यास्त्रयः कुर्यात् ग्रहणेन योगाः ॥

कृतद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठे ॥

१ उभयोऽन्यत्र (वा) अ. १। पा. १। सू. २७ ॥

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

भाष्ये 'सर्वादिस्त्रे दत्तम् ॥ "गोदावि"त्यादौ "वरणादिभ्यश्च" इति चातुरर्थिकसुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः ॥ भाष्ये "चस्त्व"र्थे "कृत् तद्धितानाम्" इत्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामयव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् ॥ कृद् इत्युपलक्षणमव्ययीभावस्येत्यस्यापि तदाह

तस्मादिति ॥ (कै)

तदेवं गणपाठमाश्रित्य "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यष्टाध्यायी-
पाठः प्रत्याख्यातस्तदाह

प्रपञ्चार्यस्त्विति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

पाठेनेयमिति । (भा)

"स्वरादिनिपातमव्ययमि"तीत्यर्थः ॥ ननु "अत्यादयो द्विती-

१ सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७॥ २ अ४। पा२। सू८२॥

३ कुगतिप्रादयः (२। २। १८) इति सूत्रे प्रादयः क्तार्थे (वा) इति वार्त्तिकमुक्त्वा "एतदेवच सोनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । "स्वतीपूजा-
याम् । - - । दुर्निन्दायाम् । - - । आङीषदर्थे । - - । कुः पा-
पार्थे । - - । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । - - । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया । - - । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया । - - । पृष्ठा-
दयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । - - । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । - - ।
अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । - - । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । - - । उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम्"
इत्युक्तम् ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितस्वासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

यया” इत्युक्ते कथमुच्चैशब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तेन समास इत्यत आह

शक्तीति ॥ (कै)

द्वितीयान्तस्येति । (कै)

अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः ॥ “दोषामन्यम्” इत्यत्र “कर्मणि” इत्यधिकारे “^१आत्ममाने खश्” । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः ॥

प्रश्नेऽपीति । (कै)

“^२येति” इत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः ॥ “^३के”त्यस्य किं विषये इत्यर्थ इति भावः । अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उचितः । अत एवाग्रे उक्तम्

“एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा)

इत्यादि । विपूर्वस्थेणोरूपम् ॥

“ये न वियन्ति । (भा)

एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान् प्राप्नुवन्ति ॥ “तत्” । तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्वित्वादेरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह

कारकेष्विति ।

१ अ ३ । पा २ । सू ८३ ॥

२ न येतीत्यव्ययम् (भा) ॥

३ क पुनर्नयेति (भा) ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ ये न वियन्ति तदव्ययम् (भा) ॥

विषयसम्प्रत्य एताः । सादृश्यं तत्तत्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन ॥
नन्वेवं खरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न
कारकाभावाऽनुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह

तच्च यानीति ॥ (कै)

साधनम् । शक्तिः ॥ तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्य-
न्तरायोगात् सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्येवेत्यर्थः ॥ शक्तिः ।
कर्मत्वादिः ॥

वचनादिति । (कै)

“अव्ययीभावश्च” इति वचनादित्यर्थः । संख्याभावादिति
वार्थः ॥ मशकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य का-
रणत्वमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थवत्त्वात् कर्मप्रवच-
नीयाः ॥ स्वत्योस्तत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेष-
द्योतकयोरपि यथा संज्ञा तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः ॥

सत्त्ववचनानामपीति । (कै)

खरादीनामिति शेषः ॥ “तदयोगः” । लिङ्गसंख्याऽयोग
इत्यर्थः ॥ सदृशमित्युक्तं सादृश्यं निरूपयितुं “यन्न व्येति”
इत्यादि । अत्रापि “लिङ्गेषु” इत्याद्यावृत्त्यासम्बध्यते ॥

१ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति अतिराद्यवर्गे प्रणवविद्यायामुक्तम् । तदेवात्रोपन्यस्तं भगवता ॥

नानात्वमिति । (कै)

एतेषु यन्न व्येति । एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्यय-
मित्यर्थः ॥ क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठस्तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कृन्मेजन्तः । १। १। ३६ ॥

किं मेजन्तेति । (कै)

कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः ।
“प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्” इति तदन्तविधेरित्याशयः ॥

पश्चात्त्विति । (कै)

मेजन्तो यः कृत् तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः ॥ संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह

प्रयोजनमिति ॥ (कै)

ननु तदचनमप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह

अथवाऽन्वर्थेति । (कै)

एवं चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभा-
वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वादिगणे उत्तर-
उतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवाऽनानागमनमपि न

सम्भवति । सम्भावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जन-
नात् सम्भावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेद-
बुद्धिवदित्याशयः ॥

लिङ् च कृदिति । (कै)

तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ् इति न कृत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

प्रतामाविति । (भा)

तमेः क्तिप् । “^१अनुनासिकस्य” इति दीर्घः ॥

श्रुत्याचेति । (कै)

तथा च अव्ययत्वानुक् स्यादिति भावः ॥

दिवचनेत्यादि । (कै)

ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्वाऽभिव्यक्तत्वात् कथं
दिवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्ति
पक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपोलु-
गिति ज्ञापकात् सर्वविभक्तिरिति पक्षे च । अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्या-
ऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह

^१अकच् त्विति । (कै)

अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्थिताऽऽकाङ्क्ष-
त्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव ^१चार्थान्त-

१ नानागमनमपि न सम्भवति । इ ॥

२ अकचित्ति । ग ।

३ अवान्तरेण । ग ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४६३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(कृन्मेजन्तः । १ १। ३६।)

रेण सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु तरवाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षा-
दिप्रतीतिः कथमत आह

अनुप्रयोग एवेति । (कै)

तदुत्पन्नतरपैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः । कारकादिवदित्यर्थः ॥ भाष्ये
लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥ धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह

धातोरिति ॥ (कै)

तस्य क्विवन्तस्येति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाच-
कस्य शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् ।
वस्तुतो गणे मान्तपाठः प्रयोगे एव तु नत्वं यथा खरादीनां गणे
रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विमर्गादीति भाष्याशयः ॥

अस्मादेवेति । (कै)

धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥

लाक्षणिकत्वादेति । (कै)

वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अनिकारोकारेति । (भा)

यत्त्वन्तग्रहणाभित्ययोगवद्ब्रवीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न
दोष इति । तन्न । परिभाषयैव सिद्धे अन्तग्रहणं न कार्यमिति
तदाशयात् ॥

गुणे कृते इति । (कै)

तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञासुप्सम्बन्धजपेक्षत्वाद्-
यादयो वहिरङ्गाः ॥

अन्तरङ्गत्वादेवेति । (कै)

ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं तर्हि अन्तर-
ङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेना“ऽन्तरङ्गानपौ”ति न्यायेन लुगिति
बोध्यम् । तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्रावल्यबोधनेनाने-
नैव गुणेऽयादीन् बाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ॥ “तद्विघातस्य” इति
कर्मण्यणित्याह

तमिति । (कै)

नचाऽनया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाभावः । साक्षात्
परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनयाप्रतिवन्धात् । अत एवोपा-
दास्येत्यत्र कित्त्वं न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्जिषयसन्निपातविघा-
तक “किङ्किचि”ति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । कित्त्वं तु स्यादेव ।
तत्कालं तु सन्नियोगशिष्टेत्वसिद्धिरेव । एवं चोपादेस्तेति रूपं
स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः । इत्त्वकाले तत्-
कार्याऽसम्भवात् तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात् सन्निपातविघा-
तकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अ-
कजाद्यर्थसंज्ञातु न । अन्तरङ्गायां तस्यां वह्निरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याच्चेपादिति भावः ॥

अवयवेति । (कै)

तथाप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस-
न्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविघातश्चेति भाष्याशयः ।

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(कृष्णेजन्तः । १। १। ३६।)

एवं “वृचहभिः” इत्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्निपातविघातः । नान्त-
स्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति ।
लोके पाष्ठाद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं
चिन्त्यम् । किं च । भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवेक्-
त्वेन प्राप्तस्य गुणस्य “दीधीवेवीटाम्” इति निषेधो व्यर्थः स्यात् ।
न च ह्रस्वावयवत्वे तुको “यदागमा” इति न्यायेनेग्यहणेन तुम्वि-
शिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघातः । “आनेमुग्” इति ज्ञापकेन
तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावय-
वेऽपि अवयवेना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वे-
नाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् ।
भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैव फलबलात्कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगप्रत्यक्षे
तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः फलबलादिति दिक् ॥ असिद्धत्वेन
समाधानं चावश्यकमित्याह

यदपीति ॥ (कै)

अर्थाश्रयत्वादिति । (कै)

इदं “त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति स्थानिवत्सूत्र-
स्थेन वार्त्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिक-
रूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

१ अ १। पा १। सू ६ ॥

२ अ ७। पा २। सू ८२ ॥

३ त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः (वा) । १। १। ५६ ॥

इयं च वहिरङ्गत्वेन सिद्धिः “नाजानन्तर्य” इति निषेधमना-
श्रित्य कुलं ग्रामणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे सन्निपातपरिभाषयैव न
तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्विघातक-
त्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपित्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि
ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तम् इत्यनुपद-
मेव वक्ष्यामः । तुकि सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह

यदित्विति । (कै)

अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो
ह्रस्वो वहिरङ्गस्तदोषेष्वस्याऽगणनाच्च तस्मादत्र तुगभवत्येवेत्यन्ये ।
“वृत्रहभिः” इत्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ॥

असिद्धमिति । (कै)

सुन्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो वहिरङ्ग इति
भावः ॥ “यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति” इत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थः
इति शेषः ॥ “तत्र” इत्यस्य च एवं चेत्यादिः ॥ क्वचित्तु “प्राप्नोति
तत्र तथा च तत्र” इति पाठः ॥

असिद्धत्वादिति । (कै)

शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः ॥

कृतेऽदसोऽसेरिति । (कै)

ननु सुत्वाऽसिद्ध्या उकारे एवाकारबुद्धौ “सुपि च” इत्यन्त-
रतमे दीर्घ आकारे मस्य स्वर एव सत्त्वाद्वात्परत्वाभावेन कथम-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४६७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(कृन्मेजन्तः । १। १। ३६।)

नेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसन्नियोगशिष्टन्यायेन
मत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात् । न च “अचः परस्मिन्नि”ति
स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । “पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवद्” इति निषेधात् । “लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायस्तु न ।
लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्ति-
रित्याहुः ॥

दीर्घत्वस्येति । (कै)

उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं
स्यादत आह

अनेकेति । (कै)

अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमास इति
तात्पर्यम् ॥

किञ्चस्येति । (कै)

भाष्येऽपि “स्थाच्चोरिच्च” इति किञ्चं प्राप्नोतीति पाठः ॥
“इत्त्वमिति” पाठे किञ्चसहितमिच्चमित्यर्थः । किञ्चवारणेऽपीत्वं
स्यादत आह

किञ्चेति ॥ (कै)

नास्ति ङीप इति । (कै)

यत्त्वन्तरङ्गत्वात् समासात् पूर्वमेव ङीबिति । तन्न । “अन्तर-
ङ्गानपी”ति न्यायेनाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयतिसादेशस्याऽप्रवृत्तेः ॥

४६८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(कृष्णजन्तः । १। १। १६।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

ज्ञापकमेवेति । (कै)

उपक्ते तु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् ॥ नन्वेवं
स्वस्रादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह

ज्ञापकादेवेति । (कै)

एवं चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् स पाठोऽप्रामाणिक इति
भावः ॥

विभक्तिलुक् इति । (कै)

तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अन्तग्रहणमिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः ।

संख्येति ॥ (कै)

बहुव्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

विभक्तौति । (कै)

“घेः परस्य डेरौत् घेरन्तादेशश्चाकार” इति सूत्रार्थाद्
ङादेशौत्त्वसन्नियोगेन विधीयमानमत्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमि-
त्यर्थः ॥ नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावाच्च टाब् व्यवधायकोऽत आह

शास्त्रीये चेति ॥ (कै)

ननु टापि वृद्धेकादेशे शकटाविति सिध्येदत आह

टापि चेति । (कै)

वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याडामाविति भावः ॥

सम्पद्यत इति । (कै)

तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् टाप् स्यादेव । किं च शक-
टावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

लुक् स्यादिति । (कै)

लुगभावेऽपि शकटावितिवद्यत्सन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्य-
विघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः ॥ ननु उषविदेत्याम्
विधानाद् “उवोष” इत्यसंगतमत आह

‘उषविदेति । (पा)

तत्र न दिर्वचनात् प्राग् गुरुमत्वमिति भावः ॥

प्रतिपदविधेरिति । (कै)

कचिद्गुणे कचिद्विलैकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमि-
ति भावः ॥

परत्वादिति । (कै)

तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोखेति
कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उषेर्विकल्पेन पक्षे आमभावे-
ऽपि कृतद्वित्वाद् ‘उवोषाद्’ आम् दुर्वार एव । रूपे चास्त्येव वि-
शेष उवोषांचकारेति । उषेस्त्वामि ओषांचकारेति परे ॥

नित्ययोगे इति । (कै)

इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि “अनृच्छ” इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरु-
मत इत्यर्थं लाभे मतुब्ग्रहणादितिभावः । परेत्वेवं सत्यनृच्छ

(कृष्णेजन्तः । १। १। ३६।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः । तुगुत्पत्तेः प्राग्गुरुमत्त्वाभावात् । उम्भादीनां गुरुमतामामनापत्तेश्च । तेषामाग्नीर्लिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भा-
ष्याशयमाहुः ॥ नन्विज्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपा-
ताश्रय इत्यत आह

प्रयोगे इति ॥ (कै)

“अन्वाख्यानं” साधुत्वेन ॥ “प्रत्ययस्य” साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

अविद्यमान एवेति । (कै)

मन्दमथानां तथैव प्रतीतेः । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य
सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति भावः ॥

सत्यामिति । (कै)

१“यस्माद्” इत्यस्य प्रत्ययविधाबुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नादि-
त्यर्थेऽवर्णान्तादिजि तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः ॥ यद्यङ्ग-
संज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वार्त्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह

तचेति ॥ (कै)

आचेयेति । (कै)

२“इतश्चानिज” इति ढक् । परे तु वार्त्तिकस्यायमाश्रयः ।
निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धोऽपि सन्नि-
पातः । एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसम्बन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्वि-
घातस्याऽनिमित्तमिति । इदमाश्रयमजानानः शङ्कते

१ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११२ ॥

न प्रत्यय इति ॥ (भा)

एकदेश्युत्तरयति

अङ्गसंज्ञा तर्हीति ॥ (भा)

युक्तं चैतद् उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतद्व्यायमूलम् ।
तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु एतद्व्यायस्याऽनित्यत्वेन
सुशकवारणः । अत एव “यामणि कुलम्” इत्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे
तुम् । १ उपजीवनस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्बन्धस्य विधातात् ।
वहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । शैवो गा-
ङ्गेय इत्यादावण्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यं-
शस्य वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्तेस्त्येत्याहुः ॥ “आत्वम्” । “क्रीङ्जीनां
णौ” इति ॥ स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह

आकार इति । (कै)

श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः ॥ परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न
क्षतिः । यादृशयोस्तन्निपातः पुग्निमित्तं तस्य विधातसत्त्वाद् १ “य-
दागमा” इति परिभाषया तद्व्यहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्नि-
पातस्याऽभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । “ह्रस्वत्वं तुग्वि-
धेरि”त्यादि च । सिद्धान्ताश्रयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रय-
णीयमित्येवेत्याहुः ॥ भाष्ये

पुग् ह्रस्वत्वस्येति । (भा)

१ उपजीव्यस्य । क । ख । ग । इ ॥

२ यदागमास्तद्गुणोभूतास्तद्व्यहणेन गृह्यन्ते । परिभा-११ ॥

ष्ठाकारसन्निपातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट-
एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परणिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया
वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामा-
ण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा शास्त्रीये
कार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् ॥ भाष्ये

इङ्गिधिरिति । (भा)

१“वस्त्रेकाजाद्” इत्याकारान्तलक्षणदट् । नियमशास्त्राणां च
विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

पूर्वमिति । (कै)

१“ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इत्यत्र “अन्तोदात्ताद्” इत्यनुवृत्तेरिति
भावः । ह्रस्वत्वम् १“अम्वार्थे”त्यनेन ॥ ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाश-
त्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह

सम्बुद्धिलोपस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

एते दोषाः समा इति । (भा)

वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि
नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात् समत्वोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि
दोषः सम्भाव्यत इत्यभिमानः ॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो
बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह

दुष्टत्वेति । (कै)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(छन्मेजन्तः । १। १। ३६।)

अन्ये तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया
भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति ॥ ध्यायतेर्विचि “^१आतो धातोरि”ति लोपे
“^२दुरोदाशनाशदभ्येषु” इति उक्ते उत्तरपदादेषुल्ले “दूष्य”इति
तदाह

दुर्धिय इति । (कै)

सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरूपद्रवो नोऽस्मान्मावधीदित्यर्थः । दुस्थिता
धौर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वत्वाभावाद्यन्न ॥ “^३तस्मा-
न्नाथ” इति पूर्वपक्षाऽऽशयमाह

तत्रेति ॥ (कै)

सिद्धान्तौ समाधत्ते भाष्ये

नहीति । (भा)

परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्तौ

दोषाः खल्वपीति ॥ (भा)

लक्षणमिति । (भा)

उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः ॥

तत्र विधानेति । (कै)

यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसंज्ञातादृशसन्निपातवि-
घातं विना “^४यस्येति” लोपस्य चारितार्थाभावादिति भावः ॥

१ अ ६। पा ४। सू १० ॥

२ अ ६। पा ३। सू १०६ (एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम्) ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

'कष्टायेति । (कै)

अकारसन्निपातनिमित्तो “^१डेर्यः” यञादिनिमित्तदीर्घस्याऽ-
निमित्तं स्यादिति भावः । न चैवं “दोषाः साकल्येनेति” भाष्य-
विरोधः । “कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य” इति ग्रन्थो भाष्यपुस्त-
केषु भ्रष्टोऽतो न दोषः । एवं च “समा” इत्यपि यथाश्रुतमेवे-
त्याहुः ॥

लिङ्गादिति । (कै)

इत्तनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः ॥

न त्वपूर्वं इति । (कै)

कादिनियमाद् “^२आर्द्धधातुकस्येड्” इत्येवेट् सिद्ध इति नेडा-
कारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः ॥ परे तु नियमशास्त्राणां
विधित्वमेव आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारा-
न्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः ॥

आकारान्तेति । (कै)

“अङ्गस्य” इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः ।
अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ॥

तज्ज्ञापयतीति । (कै)

अत एव “^३भरज्ञपी”ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितां ह्रस्वेवोप-
धाया इत्यनुवर्त्तत इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४७५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(अव्ययीभावश्च । १। १। ४१ ।)

ह्रस्वभाविनीति । (कै)

“अचश्च” इत्युपस्थितेरिति भावः ॥ “अचश्च” इत्यस्य श्रुतत्वेन तदाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम् ॥

बाधते इति । (कै)

“ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इत्यत्रोपस्थिततयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

गुणाऽभावेति । (कै)

“जसादिषु क्न्दसि वा वचनम्” इति वचनादिति भावः ॥

अव्ययीभावश्च । १। १। ४१ ॥

उपचारो नाम “अतः क्” इति विहितविसर्गस्थानिकमत्वम् ।

यथा मशकार्थ इति । (कै)

एतदेव निवृत्तिकारणम् इति पातञ्जलैर्व्यवह्रियते ॥

अनेनेति । (कै)

अथ्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र

१ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥

३ उपस्थितयोपस्थिति — — । क । ख । ग । इ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू १०६ (एतत् सूत्रस्यवार्तिकम्) ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥

(अव्ययीभावश्च । १। १। ४१।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्वय उक्ता इत्याहुः ॥ किं पुनस्तत्प-
राङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥

षष्टेति । (कै)

अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षाष्ठम् “^१आमन्त्रितस्य
च” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ भाष्ये

यदयं नाव्ययीभावादिति । (भा)

स ह्यनन्तरत्वाद् “^२अव्ययादाप्सुप” इत्यस्यैव निषेधो न तु
“^३सुपो धातु” इत्यस्येति उपमणिकमुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरि-
तार्थमिति न भ्रमितव्यम् ॥

न चोक्तमिति । (कै)

भाष्ये “यदि” इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । “वेदाः प्रमाणं
चेद्” इति वत् । तस्मात् तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ सूत्रं च न का-
र्यमिति भाष्याशय इति वयम् ॥

अन्येत्विति । (कै)

^४चिना ह्यारोपितमव्ययत्वम् । वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयत इति
यथालक्ष्यं किं चिदव्ययकार्यं भवति किं चिन्नेतीष्टं सिद्धमिति
भावः ॥ “विशेषे” । कार्यविशेषे ॥ किं च दिर्वद्धं सुवद्धमिति
न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं

१ अ ६ । पा १ । सू १८८ ।

२ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ७१ ॥

४ विना । क । ख । ग । इ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(शि सर्वनामस्थानम् । १। १। ४२।)

चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात् क्यज्नेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्य-
विरोधात् ॥ अन्ये तु मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सूत्रं च
कृतं तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकुलमित्यादौ षष्ठीसमास-
प्रतिषेधादौत्याङ्गरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तद् “अपि
'खल्व्याङ्गरि'”त्यादि भाष्याऽननुगुणम् ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

भाष्ये “असमर्थसमासश्च” इति दूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्य-
मसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्यापि संग्रहः ॥

पर्युदासेति । (कै)

एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि
लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः ।
वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं
वचः । पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्य-
स्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

नपुंसके न व्यापार इति । (भा)

निषेधस्येति शेषः ॥ “अप्राप्तेरि”ति वार्त्तिकस्य पूर्वसूत्रवि-
हितसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्युत्तरार्थः ॥ भाष्ये तु वस्तुर्थ उच्यते ।

१ अपि खल्व्याङ्गः । इति किलहरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ।

२ अप्राप्तेर्वा । भा ॥

अन्यथेति । (कै)

सुडित्यनपेक्ष्यनपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः ।
सुट्सम्बन्धे तु इदं चिन्त्यम् । शसः शौ चरितार्थत्वात् ॥ ननु
संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात् कथं परत्वमत आह

प्रतिषेधेति । (कै)

शसि सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्योगपद्यासम्भवरूपो विरोधो-
ऽस्तीति भावः ॥

पूर्वां प्राप्तिमिति । (कै)

एवं च सङ्गद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भावः ॥

अपवादेति । (कै)

एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यत्र बाधिकेति तज्याथावसरो
नेति भावः ॥

इदानीमित्यर्थ इति । (कै)

तथापीत्यर्थ इति उचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । (कै)

मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पुंस्त्रियोरिति तु
वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रति-
षेधयोः समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमां-
सकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वा-
ऽभावे सम्भावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः ॥

नवेति विभाषा । १। १। ४४ ॥

ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति
विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह

समुदायस्येति । (कै)

वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि समुदायस्याना
बन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह

स्त्रीप्रत्यये चेति । (कै)

“स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न” इति “^१व्यङ्गः सम्प्रसारणम्”
इत्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु “^२हल्ङ्वाब्” इति दी-
र्घग्रहणादिति । तन्न । “बहुश्रेयसी”त्यादौ लोपार्थं “प्रत्ययग्रहण”
इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे तस्य स्वादिप्रत्ययलभ्यस्माद्विहित-
स्तदादेरित्येतद्विशेषणतया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन “निष्कौशाम्बि” व्या-
वृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्याबन्तत्वन्तु
प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्व-
प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

कृता । उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेऽपि

१ परिभाषेन्दु— । २६ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः ॥ नामपदसन्निधाने
न वा शाटीत्यादौ प्रत्ययार्थाऽवगतेराह

क्रियापदेति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसाय इति भावः ॥ ननु “दाधाघु”
इत्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः किन्तु दाधाशब्दै-
रेवेत्यत आह

प्रदेशेष्विति ॥ (कै)

भाष्ये “घुग्रहणेष्वि”त्यादेर्घुप्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ करणल्युटि अर्था-
सङ्गते राह

कर्मणीति । (कै)

बाङ्गलकादिति भावः ॥

सामान्येति । (कै)

पाकं पचतीतिवत् ॥ भाष्ये “स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युतः”
शब्दपदार्थकः सम्पद्यत इत्यन्वयः ॥ “स्वस्मात् पदार्थात्” इत्यस्य
विवरणं “याऽसौ” इति ॥ दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता “स्व-
रूपमि”ति वचनात् ॥ “तस्या” इत्यस्य “प्रच्युत” इति शेषः ॥
कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह

नवेति यङ्गम्यते इति ॥ (भा)

तद्विवृणोति

नवेति यत्प्रतीयत इति । (भा)

स लौकिकोऽर्थ इति शेषः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च “स्वस्मात् पदार्थाद्” इत्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थ-
त्वात् प्रच्युतिश्चाऽनुपपन्नेति भावः । त्यागोनास्तीति चार्थान्तर-
ग्रहणाऽभावस्याऽप्युपलक्षणम् ॥

प्रसिद्धिवशादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धौ तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारस्तेषामेवास्ति प्रसिद्धो-
ऽर्थस्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति प्रसिद्धा भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारा-
वृक्तौ इति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति
बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तयोरर्थयोर्बोधाविषयत्वबोध-
विषयत्वे एव न तु मुख्याविति बोध्यम् ॥

पदार्थविपर्य्यासकृदिति । (कै)

लोके शब्दविशेषणकार्यप्रतीतिः शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य ।
'इति शब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्य्यासः । भाष्येऽपि
“स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युत” इत्यस्य विशेषभूतादिति शेषः ।

१ इति समभिव्याहारे । क । ग ॥

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।) .

(अ. १। पा. १। आ. ६) ।

अन्यथार्थप्रतीतेश्शब्दानाल्लिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्या-
दिति दिक् ॥ इति करणस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां
शब्दानां प्राप्तिरत आह

समान इति ॥ (कै)

प्रत्ययेति । (कै)

यद्यपि नचेह वयं विभाषा ग्रहणेन सर्वादीन्यभिसम्बन्धीम इति
भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वस्वाभात् प्रत्ययत्वं समास-
विशेषणमयुक्तं तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो नव-
पुराणत्वाऽसम्भवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र “सर्वादीनि” इत्यनेन
तद्वटितसमासो लक्षणौय इति भावः ॥

तन्निमित्त इति । (कै)

लक्षणयेत्यर्थः ॥

तदा संज्ञेति । (कै)

“न बद्धव्रीहौ” इति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति
भावः ॥ भाष्ये

अचिरकृतायामिति । (भा)

तस्यां बोधायामित्यर्थः ॥

संप्रत्ययः स्याद् (भा)

इत्यस्य संज्ञाया इति शेषः ॥ ननु प्रदेशे “विभाषा दिग्”

(अ १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

इत्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो “नवेति विभाषा” इति सूत्रे
तु न किं चिद्विधायोक्तं पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत
आह

प्रदेशेति ॥ (कै)

इयं संज्ञेति । (कै)

“नवेति विभाषा” इत्येतत् संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ “कार्याणि”
सर्वनामसंज्ञादीनि ॥ “नवार्थम्” । नवाशब्दार्थम् । विभाषा-
शब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । कश्चित्तु तथैव पाठः ॥ भाष्ये “न वा
इत्युच्यते” इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः ॥

प्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

प्रतिषेधवाच्यं शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

एवं च प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्ययवाचिनो ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

भिन्नेति । (कै)

अग्रे “समानलिङ्ग” इति दर्शनादिशब्दो भिन्नार्थ इति भावः ॥

न त्विति । (कै)

अव्ययत्वादिति भावः ॥

नैवेति । (कै)

भाष्ये “कश्चित् क्रियत” इति “एतच्चैव न जानीम” इत्यन्वयः ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

नवा विधीत्युक्तवतोऽयं ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य
काप्यभावान्न कापि प्रत्यग्रार्थावगतिरित्याशयः ॥ ननुभयविधान्वय-
संभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

अप्राप्ते यवागूभोजन इति । (कै)

अकर्त्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । प्ररोचनायेति शेषः ॥

न तु तदङ्गमिति । (कै)

भवतिक्रिया^१कर्त्तुर्दृष्ट्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः ॥ भाष्ये

विभाषा भवन्तीति । (भा)

अत्र विभाषेत्यग्रे सर्वनामानीति शेषः ॥ “भवन्ति विभाषा”
इत्यस्य सर्वनामानीत्यादिः ॥ ननु दिक् समासेऽपि नित्यनिषेधे
“न बद्धग्रीहौ” इति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे “विभाषा दिग्” इति
सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यत आह

परिहारान्तरेति । (कै)

इति सिद्धे “विभाषा दिग्” इत्यसम्बद्धं स्यादित्यर्थः ॥ ननु
प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह

प्रतिषेधादिति । (कै)

^१“विभाषा श्वेः” इत्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यत
इत्यर्थः । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति

१ कर्त्तुर्दृष्ट्यरूपम् । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू २० ॥

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

भावः । एवं च षोडशीग्रहणाग्रहणवदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥

तत इति । (कै)

अन्यथा 'कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात् प्रचालनाद्धीति न्याय-
विरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः ॥ ननु विकल्पो विरुद्धविषय
एवेति किमुच्यते “विप्रतिषिद्धं त्वि”ति अत आह

एकेति । (कै)

युगपदिति शेषः ॥ विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्

अत्र नेति ॥ (भा)

प्रसजति । (भा)

भावमिति शेषः ॥ “प्रसज्यते” इति प्रसङ्गो विधिः “प्रतिषेध-
विषयाद्” इत्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालान्तर-
विशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलभोऽयमर्थः ॥ सामर्थ्यात् प्रतिषेध-
विषयात् अन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह

प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति ॥ (भा)

इदमपि पूर्ववद्भाष्येयं तद्धनयन्नाह

पर्याय इति ॥ (कै)

भाष्ये

याहि प्राप्ते इति । (भा)

केवलोभयत्र विभाषारूपा वेत्यर्थः ॥

कृतसामर्थ्य इति । (भा)

“पूर्वणैव” । क्लृप्तशास्त्रेणैव । विधिः कृतसामर्थ्यो विहितविधि-
कल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः । एवं च तत्र विधिकल्पनाभावात्
प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्र-
प्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः ॥ “महत्याः
संज्ञाया” इति भाष्येण संज्ञैव न कर्त्तव्येति विवक्षितं न तु लघ्वौ
कर्त्तव्येतीत्याह

यदि हीति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः ॥

विकल्पप्रतिषेधाविति । (कै)

प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः ॥

विकल्प एवोपेति । (कै)

उभयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद्वितीयस्यैवोप-
स्थितिरिति भावः । अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषो-
च्यते ॥

युगपदिति । (कै)

अनवगतसंज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः ॥

भावाभावाविति । (कै)

इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥ भाष्ये

पूर्वस्योत्तरेणेति । (भा)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । वाधश्चात्र न निषेध-
प्रवृत्तिप्रतिबन्धः किन्तु तत्फलस्याभावादिष्टसार्वकालिकत्वस्य प्रति-
बन्ध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेशः
स्यात् तत्रार्थपरत्वे मानाभावादत आह

इति कारण इति । (भा)

एवं चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भावः । एवं चार्थद्वयक-
संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः । एवं च
केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्र विभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयो-
रुपस्थितिः । शुद्धप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्ध-
विकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह

आनुपूर्वी चेति ॥ (कै)

अनुपयोगादिति । (कै)

“उभयगतिरिह” इत्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति
भावः ॥

पक्षे निवृत्तिरिति । (कै)

एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

तत्र विधि तात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

पितृस्वेवेति । (कै)

तत्राप्राप्तेरिति भावः ॥ एकस्योभयत्र तात्पर्यन्तु न सम्भवती-
त्याशयः । भावतात्पर्यकतालोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अस्योभयत्र विभाषाविषयत्वं भाष्ये ^१“विभाषा श्वेः” इत्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमावश्यकेऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीत सङ्केतेनैव बोधान्न या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥ “साधुत्वप्रतिपादनच्छात्रस्येति” पाठः । “शास्त्रस्य” इतिकर्तुः शेषत्वे षष्ठी । ^२क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्येति पाठः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति ^३अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः ॥

तदङ्गभूतानामिति । (कै)

तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः ॥ भाष्ये

यस्य विभाषा क्रियत इति । (कै)

यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यर्थः ॥

समासश्चैव हीति । (भा)

हि यतः समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात् तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणीयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह

^४विभाषा श्वेरिति । (पा)

१ अ. ६ । पा. १ । सू. ३० ।

२ क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वादिति पाठः । क. ख. ग. इ. ॥

३ अर्थापत्तिकल्प्य वाक्यस्यैव । क. ग. इ. ॥

४ अ. ६ । पा. १ । सू. ३० ॥

साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये

नचैवेत्यादिना ॥ (भा)

तद्वाच्ये

सर्वदा त्विति । (कै)

सादृश्याद् असाधुत्यागपुरस्सरं साधूपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥ तत्र साध्वनुशासन इत्युक्त्या शब्दनित्यत्वपक्ष एवायं दोषो न तु कार्यत्वपक्षे इत्युक्तं तदुपपादकं “यस्य पुनः” इत्यादि भाष्यम् । प्राधान्यात् साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं तच्चाह

साधुत्वस्येति । (कै)

संज्ञायाः श्रुतत्वेन साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् प्रयोगाऽसमवायिलाभादिस्यत्वे श्रुते विधेयत्वस्याऽवश्य-
कत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

पशुत्वेति । (कै)

साक्षात् श्रूयमाणेऽपि अयोग्यत्वाद्यदा न सम्बन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये सम्बन्धो नेतीत्यर्थः ॥

अन्यत्रेति । (कै)

‘समर्थसूत्रे ॥ “मुख्यः” प्रधानः ॥

अभिन्नार्थत्वमिति । (कै)

एवं च तदर्थं कश्चित् साधुत्वेनाऽन्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषा-

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

धिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये व्यपेक्षा परस्परऽऽकाङ्क्षा-
रूपा पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो वृत्तिविषयः ।
एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्याऽनुज्ञानाय विभाषाग्रहणं
किन्तु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यं न च वृत्तौ संज्ञायाः
स द्रश्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुगयाय स विशेषण-
मिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः ॥ भाष्ये

समाससंज्ञा (भा)

इत्यस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थः ॥ ननु युगपच्छब्दस्यैककाल
इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह

युगपद्भाव इति । (कै)

कार्थ्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्यं युगप-
त्प्रयोगः प्राप्नोतीति वार्त्तिकाक्षरार्थः ॥ भाष्ये “युगपद्वचनता”
इति बङ्गप्रौढेस्तल् । “अन्वाचयेन” इत्युक्त्वा “ठक् च” इति
समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह

समुच्चय इति ॥ (कै)

स्वरितत्वेन चेति । (कै)

यथा १“काशादिभ्यश्चञ्जिठौ” इति वर्त्तमाने २“वाहीक-
ग्रामेभ्यश्च” इत्यत्र ॥ नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे
काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयस्य ३“आद्य-
न्तौ” इति सूत्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

व्यवहितेऽपीति । (कै)

लोके तथा दर्शनादिति भावः ॥

आनन्तर्यमारोप्येति । (कै)

अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव ^१“व्यव-
हिताश्च” इति सूत्रं सार्थकमिति भावः ॥ शास्त्रे तु सर्वथा न
व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह

निर्दिष्टग्रहणं त्विति । (कै)

तुश्चार्थे ॥ ^२“छन्दसि परेऽपि” ^३“परश्च” इत्यादावपि उत्तराङ्ग-
विकल “स्तस्माद्” इति परिभाषाः प्रवृत्तेरिति भावः ॥

कथं तर्हीति । (कै)

^४सरूपसूत्रे इति भावः ॥

एकाऽऽकृतीति । (कै)

आनुपूर्वी हि एकाऽऽकृतिरत्र ॥ भाष्ये “नापि ब्रूम” इत्यस्य
नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥ अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह

तव्यदिति । (कै)

प्रत्ययादिसंज्ञा ^५“तव्यत्तव्यानीयर” इति बह्वचननिर्देशात्
प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ॥

पुनः पुनः संकीर्तनमिति । (कै)

अत्र पुनः पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तद-
भावाच्च । तस्मात् संकीर्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यम् ॥ तेन
यत्कार्यमुच्यत इति वार्त्तिकाचरार्थः । अत एवाग्रे भाष्ये “तत्कीर्तने
च” इत्येवोक्तम् ॥ तद्विषयत्वमुपपादयति

सर्वप्रयोक्तृति । (कै)

इको ह्रस्वो भवति तत्प्रयोक्तृत्वं “गालवस्य” इत्यादि क्रमेणार्थः ॥
भाष्ये

प्राप्सुचैवेति । (भा)

प्राग्देश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥

अनादित्वादिति । (कै)

एवं च गालवातिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासम्भवः ।
किं चैतत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति
कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमाऽसम्भव इति भावः ॥

शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । (कै)

एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः ॥
तदेवाह

शास्त्रस्य हीति ॥ (कै)

भाष्ये

देशग्रहणं चेति । (भा)

सेनाचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वन्तु वक्तुमशक्यं देशस्य
स्मर्त्तृत्वाद्यभावादिति भावः ॥

स्थिरं भवतीति । (कै)

ततश्च देवकीर्त्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः ॥ ननु नित्यशब्दवादे गालवादि-ग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे सप्तधूपपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः स्मर्त्ता नान्य इति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वा ग्रहण एव कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये “पूजार्थम्” इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तत्कीर्त्तने चेति । (भा)

आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थः । यस्य कार्यशब्दास्तस्येति शेषः । तदेवाह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रयुक्तमिति । (कै)

कृतमित्यर्थः ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं यतो गालवेन कृतोऽतः कर्त्तव्यो नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य इति । अन्येन कृतस्य पुनः करण-वैयर्थ्यात् । न ह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाकृतस्या-करणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्या-कृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृता-नामपि “पचो व” इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पा-

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

पक्षेऽपि तस्मात् कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ॥ ननु लोकतोऽनित्य-
त्वार्थलाभेऽपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह भाष्ये

आचार्यः खल्वपीति । (भा)

एवं च “हक्रोरि”त्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लाभ-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः ॥

वाशब्दो विकल्पे इति । (कै)

यत्तु अर्थस्य संज्ञितवद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम् । तत्रापीतेः
सम्बन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासम्भवः । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाभ्युपगमात् । एवं च लक्षणा तात्पर्य-
ग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति चेत्तदर्थोऽक्षिप्तशब्दमात्रस्य
संज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसम्बन्धसामर्थ्यादिति । तन्न । एकस्याऽनेक-
संज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात् । “अनाकृतिः संज्ञा” इति वृद्धिसूत्रस्य
भाष्यविरोधाच्च ॥

तेनाकृतीति । (कै)

तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्येव स्याद्
निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्याद् न तु सर्वत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यं
सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो
विधीयमानस्त्वत्र सिध्यतीति भावः ॥ प्रत्याख्यानाश्रयमाह

व्यक्तिपक्षे त्विति । (कै)

क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः ॥

किं चित्तक्षणम् । (कै)

उभयत्र विभाषारूपम् । उत्तरत्र तु क्वचित् प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठः ॥ परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम् । उत तज्जात्याश्रययत्किञ्चिद्विषयम् । नाद्यः । सूत्रारम्भेऽपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता वाघटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् । नान्योऽपि । “न ब्राह्मणं हन्याद्” इत्यादौ जातितत्त्वे सर्वविषयताया एव दृष्टत्वात् । किं च । तत्र विधिमुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं निषेधमुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वा इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सूत्रं विनायुभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । “विभाषोपयमने” इत्यादौ त्रिसंशयताऽनुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव सम्भवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात् तेष्वभावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात् पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयाऽप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छिद्येतैव । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन् त्रिसंशयाप्राप्तविभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेतिभ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥

“इत उत्तरम्” इत्यस्य लाभे युक्तिमाह

अधिकार इति ॥ (कै)

संशयत्रयस्य काप्यभावादाह

चिष्विति ॥ (कै)

१“द्वन्द्वे च” २“विभाषा जसि” इत्युक्तोभयशब्दोदाहरण-
मसङ्गतमत आह

उपलक्षणेति । (कै)

“विभाषा जसि” इत्यस्य द्वन्द्वविषयतया “द्वन्द्वे च” संज्ञानिषेधेन
सर्वनामसंज्ञी या प्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्व-
निश्चयेन वा त्रिसंशयत्वाभावादिति भावः । द्वन्द्व इत्यस्यासम्बन्धे
पूर्वादीनां जसि विकल्पाऽऽरम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ननु
तयशब्देऽपि कथं संशयः प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादि-
सूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभाषा-
त्वनिर्णयादत आह

तत्रेति ॥ (कै)

“तयशब्देन” इत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वयः ॥ अन्वर्थत्वेन
कथं तदन्तविधिरत आह

केवलस्येति ॥ (कै)

सर्वनामत्वसम्भवात् । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वसम्भवात् । तथाच तस्य सर्वार्थबोधकत्वासम्भवात्
सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति
भावः ॥

पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । (कै)

सर्वादित्वनिबन्धना संज्ञा जस्भिन्ने सावकाशा द्वितीयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञाऽन्तरङ्गा । ^१अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि । “नान्तरङ्गं वलीय” इत्यस्या अत्र विषयः । युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसा-
देस्सर्वनान्नो विहितत्वसम्पत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु जसु-
त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । ना“प्यसिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इत्यस्याः ।
अन्तरङ्गोत्तरं वहिरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
बहुशस्तथा सत्त्वात् । तदुत्तरमपि एतत् प्रवृत्त्या पक्षे तदभाव-
विशिष्टस्य साधुत्वबोधनम् । पूर्वादिविव त्रिसंशयत्वस्य भाष्योक्तस्या-
ऽमङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये

तेन वेत्यादि । (भा)

तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वयः ॥

प्रत्ययान्तरेति । (कै)

एवं चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ॥

न विशेषित इति । (कै)

न प्रत्याहारघटक इतरव्यावर्त्तकः । समुदायानुबन्धस्यावयवानु-
बन्धत्वाभावादिति भावः ॥

प्रमाणे इति । (कै)

सदृशस्यैव तत्सन्निवेशे सत्त्वादिति भावः ॥ भाष्ये

१ असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे - ५० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषेति । (भा)

ऊर्णोर्धातोः कित्त्वविषये विभाषेत्यर्थः ॥

वाक्यभेदेन (कै)

इत्यस्य विकल्पत इत्यनेनान्वयः । इदं सर्वं डित्त्वकित्त्वयो-
रैक्याभिमानेन ॥ किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह

इदुपेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

अन्यद्वातीति ॥ (भा)

तद्वाख्या

भेद इति । (कै)

तथाच त्रिसंशयत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥

गुणनिषेधस्येति । (कै)

यद्यपि डित्कित्कार्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथा-
प्यूर्णोतावन्याऽसम्भव इति भावः ॥

इत्यत्रेति । (कै)

इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पृथक् पाठसामर्थ्यादिति भावः ॥

परविप्रतिषेधे त्विति । (कै)

१“विज इड्” इत्यतोऽर्थाधिकारादत्रेडागम एव गृह्यत इति

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पक्षे त्वित्यपि बोध्यम् । १“यमो गन्धने” १“विभाषोपयमने”
इत्येते सिचः कित्वविधायके ॥

यदेति । (कै)

गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्त्रीकारः । गन्धनाङ्गमिति वङ्ग-
प्रीतिः । तत्र गन्धनपूर्वके स्त्रीकरणे यदि कित्वविकल्पः । ततः
प्राप्तविभाषेत्यर्थः । परभूतासु १“दीपजन” इति भिन्नासु अप्राप्त-
विभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारश्चाप्राप्तविभा-
षाले बीजमिति बोध्यम् । ४“वृत्तिसर्ग” इत्यात्मनेपदविधायकम् ॥
ननु मृगादीनाम्प्राणित्वादप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्तं
मृगादिविषयके एव च त्रिसंशयत्वादत आह

चर्मादीति ॥ (कै)

प्रत्ययान्ता इति । (कै)

प्रत्ययः सनादिरन्तावयवो येषामित्यर्थः । उषादयश्च तदेक-
देशा न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः ॥

संज्ञा संज्ञिसम्बन्धार्थ इति । (कै)

अत एव क्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भावः ।
केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उषादिभ्यः कर्तृक्किबन्तप्रकृतिकाचार-
क्किबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तविभाषा तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे-
ऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः ॥

प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । (भा)

अस्यायं भावः । हलन्तेभ्यः आचारक्विपोऽनभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तास्तु नोषादय इत्यप्राप्तविभाषालमेवेति वदन्ति ॥ “एकपरिहारः” कर्मस्यभावकत्वाऽभावरूपः ॥ ननु कर्त्तरौत्यनुवृत्तिर्यथा कर्मणि भावे कर्मकर्त्तरि च परत्वात् ^१“चिण्भावकर्मणोः” इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न । विप्रतिषेधलभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वायाऽनुवृत्त्या प्रदर्शनादितिदिक् ॥

तृन्नादीनामिति । (भा)

^१आक्रोशे च (पा)

^२संज्ञायाम् (पा)

^४विभाषा तृन्नन्तीक्ष्णशुचिषु (पा)

इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

यद्यच्काविति । (कै)

^५अच्कावशक्तौ (पा)

इत्यतस्तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः ॥ एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्कावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

यङ्लुकीति । (कै)

^६“अचि विभाषा” इत्यत्र “यङि” इति वर्त्तते तत्रोभयोर्यङ्जाद्योरव्यवहितपरत्वासम्भवात् अतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः ।
तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङ्लुकः पूर्वं ^१“ग्रो यङी”ति न
भवति । ^२“न लुमता” इति निषेधानित्यत्वेन पृथगस्तोपेन स्थानि-
वद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषालोपपत्तिः । यङीत्ये-
तन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव ^३नित्यलत्वं समुदायलुक्कपि
“न लुमता” इति निषेधान्न तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषालोपपत्तिः ।
उभयत्रविभाषाले त्वियमुपपत्तिः । “ग्रो यङि” इत्येतत्प्रति प्रकरणे
प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभावः । लुकः पूर्वं यङीत्यस्य
न प्रवृत्तिः । “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाच्प्रत्य-
यस्य च पूर्वम्प्रवृत्तेः । न च लुकि “न लुमता” इति निषेधे
यङ्परत्वाभावाद् “ग्रो यङि” इत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्र विभाषा-
त्वमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ॥

अथ त्विति । (कै)

तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकत्व-
पक्षेऽपि “व्यतिलुनीते” “गार्ग्यायणी”त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य
दावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपद-
^४प्रवृत्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥ भाष्ये

^५गतिबुद्धीति (पा)

१ अ ८ । पा २ । सू २० ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ नित्यं लत्वम् । क । ग ॥

४ प्राप्तिरस्तीति । क । ग । इ ॥

५ अ १ । पा ४ । सू ५२ ॥

नित्ये प्राप्ते इति । (भा)

नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥

तत्र विपूर्वं इति । (कै)

विहरति ग्रामम् इत्यादौ गच्छतीत्यर्थाऽवगमादिति भावः ॥

भाष्ये

अप्राप्ते हरति भारमिति । (भा)

ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येवेति चेन्न । प्रापणार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाभावस्य ^१“न गती”ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

^१दैवयज्ञीत्यादीति । (कै)

अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिनाऽत्रापि सन्देहसम्भव इति भावः ।
आदिना ^२“विभाषा पुरुषे” इति ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

द्वयणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

लिङ्गेति । (कै)

प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञाया अन्यविभक्तिनिर्देशश्च
वर्णसंज्ञाया लिङ्गमिति भावः ॥ ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि
संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह

युगपच्चेति । (कै)

अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु
वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह

वाक्यार्थ इति । (कै)

पूर्वसूत्रादित्यनुवर्त्य “द्वयण” इति सम्प्रसारणसंज्ञमित्यर्था-
दिति भावः ॥ स्वं रूपमित्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति-
समभिहारं विनार्थपरत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु यणस्यानि-
कत्वौपलब्धित इगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत आह

१ पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युगपदुभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन् वाक्येऽनु-
पादानादेकतरपक्षाऽऽश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः (भाष्ये)
किमियमिति ॥

भवतीति । (कै)

एवं चेग्नवनं वाक्यार्थ इति भावः ॥

तत्प्रतिपादितमिति । (कै)

संज्ञयोपस्थितस्थानर्थकत्वे तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूप-
स्यैवोपादानम् । नचैतदुभयमप्यत्रेति भावः ॥

प्रतिपादयतीति । (कै)

१“अडः सम्प्रसारणम्” इत्यादौ । “उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वम्”
इति १“अणुदित्” इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिदम् ॥ २“वर्णविधि-
रि”त्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावादाह

वर्णाश्रय इति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासो विधिरिति “कर्मणि किरि”ति
भावः ॥ आदिना एकादेशः ॥

वाक्यार्थेनेति ।

क्रियारूपेणेत्यर्थः ॥ ४“नाप्येतयोरि”ति भाष्यं व्याचष्टे

तस्य चेति । (कै)

चोऽसम्भवादित्युत्तरं योज्यः ॥ भाष्ये

एतयोः कार्ययोरिति । (भा)

पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ॥ स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभ-
त्वोक्तिरनुचितेत्यत आह

१ अ ६। पा १। सू १३ ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ सम्प्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञाचेदु वर्णविधिर्न सिध्यति । भा ॥

४ नाप्येतयोः कार्ययोः सम्भवोऽस्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५०५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(इग्यणः सम्प्रसारणम् । १। १। ४५।)

कार्यपक्षे इति । (कै)

अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्ति-
ग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदं मञ्जूषायां नामार्थवादे ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

अनेन १“अथापि कथंचिद्” इत्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥

शास्त्रेति । (कै)

सितमित्यादौ यणस्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदि-
त्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये

केनासाविति । (भा)

केन मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥

अनेन । (भा)

सम्प्रसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासाविग् यणःस्थाने स्थाप्यत
इत्यर्थः ॥ उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी एकस्यैव संज्ञात्वादत आह

२ उभयोः संज्ञेति । (कै)

१ अथापि कथं चिद्विद्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । भा ॥

२ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक* उभयसंज्ञात्वस्य । (वा) । उभयोः

संज्ञा (षष्ठीतत्पुरुषः) उभयसंज्ञा । तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् ।

तत्र तन्वावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयेणोभयोः संज्ञा सिध्यति ।

भर्तृहरिश्चाह -

* “ज्ञापकमुभयसंज्ञात्वस्य” इति पाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

एकशेषश्च प्रतिपदमनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकवाक्य-
तयैव विधातुं शक्यत्वादत्राऽऽवृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

यथा काकादिति । (भा)

अज्ञात एव काकत्वे तज्ज्ञातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवद्वा-
पीत्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

“अन्यत्र” । “एको गोत्रे” इत्यत्र ॥

यदाऽनुपेति । (कै)

सम्प्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।

प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥

तथा द्विर्वचनेऽचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः ।

एकशेषेण निर्देशो भाष्य एव समर्थितः ॥

तन्त्रं च शब्दतन्त्रम् अर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदा-
च्छब्दभेदे आद्यः पक्षः । शब्दैक्ये द्वितीयः । आद्येऽपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे
व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं च

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।

उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम् ॥

इति मीमांसकमर्थानुरोधो वैयाकरणैर्नकर्तव्यः । तस्य भाष्यादि-
सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिश्रूण्यतयादुरूपपादत्वाच्च ॥

१ अन्यत्र चोक्तम् । तदेतत् — “येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना
द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति” । ४। १। ६३ ॥

२ अ ४। पा १। सू ६३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५०७

(अ. १। पा. १। अ. ७)

(इग्यः सम्प्रसारणम् । १। १। ४५।)

न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो
यस्येत्यर्थः ॥ कथन्तर्हि तथा व्यवहार इत्यत्राह

निर्ज्ञातमिति । (कै)

एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति
दृष्टान्तलोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वाभि-
सम्बन्धात्काक एवं सम्प्रसारणाज्जातोऽपि सम्प्रसारणत्वारोपात् सम्प्र-
सारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

वाक्येष्विति । (भा)

स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येऽप्येत्यर्थः ॥ योग्यक्रिया दर्श-
नादिरपीत्यत आह

प्रकरणेति । (कै)

तत्तदाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्त-
दाक्यार्थे शक्तिग्रहः पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः ।
पूर्वपरिहारे सम्प्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात् प्रयोगः ॥ अत्र
त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदस्तदाह

आक्षेपस्यतीति । (कै)

आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये

इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति । (भा)

अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरम् ॥ “इत्येतस्य” इत्येतदर्थकस्य
सम्प्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादिति सम्प्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च
वाक्यस्यार्थे इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह

यथा ब्राह्मणेति । (कै)

एवं च यथा तत्र संख्याऽन्वयसंख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्विर्द्वे-
त्तद्वारेति भावः ॥ तदेवाह

तत्फलस्येति । (कै)

यथा पितृनाम्ना संकल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय
समर्प्यते तद्वदिति भावः ॥ भाष्ये

एकत्वेनेति । (भा)

साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वे-
नैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

नेदं तुल्यमिति । (भा)

नित्यशब्दवादेऽपि यणस्यानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
दिति भावः ॥

भाविसंज्ञेति । (कै)

सम्प्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भावः ।
अयं समाधिर्बुद्ध्यादिविषयेऽपि बोध्यः ॥

बुद्धीति । (कै)

तदयं सूत्रार्थः । यणः प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्यमानः सम्प्रसारण-
संज्ञ इति । तज्ज्ञानं च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण “वचिस्वपि”
इत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । “वचि-
स्वपि” इत्यादेश्चायमर्थः । एतत्सम्बन्धियण् प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्य-

मानः साधुरितीति भावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मणाप्युपपादयितु-
मशक्यमत आह

प्रागिति । (कै)

एतदेव ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् ॥ ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे
लृष्टेति तस्य सम्प्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ “हल” इति
दीर्घः स्यादत आह

यथासंख्येति । (कै)

एवं हि यथासंख्यार्थं लृकारोपदेशस्यावश्यकत्वे “लृकारोपदेशः
किमर्थ इति” १ “लृक्” सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् ।
तस्मात् सम्प्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न दोषः । ध्वनितं
चेदं वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन
द्युभ्यामक्षद्युवावित्यपि सिद्धम् ॥

अचः पश्चादिति । (कै)

समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चानङ्गस्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह

वार्णेति । (कै)

आङ्गमुवङ् ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६॥

१ अपि त्विति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि १“यथा संख्य”सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ “अभिन्नस्य” । अपृथग्भूतस्य ॥

सुतरामिति । (कै)

यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः पृथगुपस्थितिश्च तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्यम् ॥

अन्तो निश्चय इति । (कै)

दर्शनस्यावसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति दृष्टान्तशब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः ॥

एतद्दर्शनमिति । (कै)

निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यान्याभिप्रायेणेदृशप्रयोगो लोके ऽसाधुरिति भावः ॥ भाष्ये

१ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति - प्रदर्शनाय भाष्ये “समासनिर्देशोऽयमिति” ॥

२ अ १। पा ३। सू १० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५११
(अ. १। पा. १। आ. ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

१ अस्ति वेति (भा)

प्रश्नः । चपाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ॥ भाष्ये

कौ पुनरिति । (भा)

यौ टकितौ आद्यन्तौ तौ किमागमावुताऽऽदेशाविति प्रश्नः ॥

आगमावित्याहेति । (भा)

आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ॥

नित्येष्विति । (भा)

वर्णास्तद्वटिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाकार्या
आकाशवन्नित्या इतिमते इदम् ॥

तत्र शब्दान्तरादिति । (भा)

प्रसक्तां शब्दान्तरबुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥ “अनागमकानाम्”
इत्यादेर्यद्यपि घुसंज्ञासूत्र आशय उक्त एव तथापि तं विस्मृत्य
तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुप-
पत्तिमाह

संज्ञाधिकारोऽयमिति ॥ (भा)

तत्र शङ्कते

१ किल्पुणमुद्रापितभाष्यपुस्तके “अस्ति चेति” इति पाठोऽस्ति ॥

२ “युक्तं पुनर्यद्” इत्यारभ्य “अनागमकानां सागमकाः । तत्कथम्
सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य प्राणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥”

इत्याद्यन्तमुक्तम् भगवता घुसंज्ञासूत्र (१ । १ । २०) व्याख्यानावसरे ॥

यद्येवमिति ॥ (कै)

उपलक्ष्यत इति । (कै)

एवं चानयोरित्त्वमेव नेति भावः ॥

१ आटजिति । (कै)

यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्तिः षष्ठीत्यपकर्षणात् । अत एव
 “टाटिटन्” “१ऐकागारिकङ्” इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः । तथापि
 टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । “१आटश्च”
 इत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्ध्यादि-
 विधानम् ॥ भाष्ये

संकीर्त्येते । (भा)

प्रथमत उच्चार्येते ॥

उदाह्रियेते । (भा)

पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः ॥

अन्तरतम इति । (कै)

अर्थतः श्रुतितश्चेति भावः ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावा
 दाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह

तच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५१३
(अ. १। पा. १। आ. ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

तत्र वाक्ये एवेति । (भा)

त्रिपदे वाक्य एवेत्यर्थः ॥ “एवः” प्रसिद्धौ ॥ एवं च तत्
समानार्थकवृत्तावयकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः ॥

प्रत्याख्यानादिति । (कै)

यासुङ् विधायकं च “यासुङुदात्तः परस्मैपदेषु” इति पाठ्य-
मिति न दोषः ॥ “आडजादीनाम्” इति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं
पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यतो घुसंज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्षं
सिद्धान्त्याह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

परिभाषापक्षेऽपीति । (कै)

परिभाषात्वेनाऽऽगमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

तेनाऽयं विशेषेणेति । (भा)

“ततः पश्चादिकारम्” इत्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दान्तरं तव्याद्यपेक्षया
भिन्नसमुदायम् इतव्यादिरूपमित्यर्थः ॥

प्रतिपद्यते (भा)

तद्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः ॥

नित्यं पदमिति । (कै)

व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थः ॥

अन्वाख्यायत इति । (कै)

क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धि-

(आद्यक्तौ टक्तौ । १। १। ४६।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

विपरिणामद्वारा प्रत्याख्यते इत्यादेशस्थस्य इवाचापि बुद्धि-
विपरिणामाच्च नित्यत्वहानिः ॥ तदेव दर्शयति

न तच्च कङ्कटा इति । (कै)

कङ्कटः सन्नाह उपरितनशुष्कत्वचः ॥ भाष्ये

‘खदिरबर्बुरयोरिति (भा)

सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी ॥ सामान्यमेव
दर्शयति

खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति । (भा)

द्रव्यान्तरं कङ्कटाङ्गिचं तदवयवकं समुदायमिति पतञ्जलिमते
गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः । तच्च यथा गौरकाण्डत्वादिना
खदिरेऽपि प्रसक्तां बर्बुरबुद्धिं कङ्कटवानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः
स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात् सर्वत्र तव्यबुद्धौ प्रसक्तायाम्
इड्बोधकविशेषेणागमित्वबोधनद्वारैव इतव्यबुद्धिः स्थाप्यते इत्यर्थः ।
निरूपितं चैतद् घुसंज्ञासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या
व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्यानेन साक्षाद्बोधनं तेन च
बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः ॥

रूपार्थान्वयाभावादिति । (कै)

व्याकरणेन यस्य असितिरूपस्यार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य
प्रयोगेऽन्वयाभावः स एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥

१ खदिरबर्बुरयोरिति । इ । “बर्बुर” इति पाठः किल्हट्टरणमुद्रापित-
भाष्यपुस्तकेऽप्यस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५१५
(अ. १। पा. १। आ. ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६ ।)

असत्येति । (कै)

शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पिताऽवयवसदृशाऽनवयवानां तत्रान्वयात् तथापि सत्यम्यदमखण्डमेव । एधीत्यादौ शास्त्रकृत-कल्पिताऽवयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्पक्षनिष्कर्षः ॥

सत्यस्य पदस्येति । (कै)

एवं च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रं तत्रागमे-
ष्वपि न क्षतिर्न च तस्मिन्ने प्रयुज्यमानं किन्तु तत्प्रत्याख्यमेव पदं तथेति
भावः ॥ “एतया” इत्यादि भाष्यस्यायमर्थः । “एतया” वक्ष्यमाणया-
“ऽऽनुपूर्व्या अयं” पाणिनिः “शब्दान्तरं” बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं
रेखागवयस्थानीयम् “उपदिशति” प्रतिपादयति । तत्राऽऽगम-
बुद्धावपि न शब्दनित्यताहानिरिति ॥ ननु टकितोराद्यन्तविधाने
कस्यापि प्रत्ययस्याऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह

प्रत्ययपरत्वस्यापीति । (कै)

अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये

युक्तं तत्रेति । (भा)

नुम्अमादीनां मित्त्वमनवकाशम् ॥

उभयम् । (भा)

प्रत्ययसम्बन्धि टित्वं कित्वं च । एवं चागमटित्वकित्वयोरन-
वकाशत्वात् प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सावकाशत्वाच्च “द्येन नाप्राप्तन्याद्येने”दं
स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ॥

सति परत्वे इति । (कै)

टिदन्तान् डौबिधानात् किति परे आलोपविधानाच्चेति
भावः ॥ टित्परो भवतीति वचनाऽभावादाह

डौबर्थादिति । (कै)

यद्यप्युभयथा टित्वस्य सावकाशत्वे परत्वात् “परश्च” इत्यस्य
प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि “मिदचोऽन्त्याद्” इति
साहचर्याद्वाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि
“परश्च” इत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह

टितः खल्वपीति । (भा)

एष परिहारो युक्तं “तत्र” इत्यादिनोक्तद्वितो यथा कथं-
चिद्भवेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूपविरोध सद्भावात् । किति तु
तदभावात् समावेशः स्यादिति भावः ॥ तत्र दोषमाह

१ नोडित्यादि ॥ (भा)

अवयवत्वेति । (भा)

अन्तशब्दोऽवयववाचीति भावः ॥

पूर्वोक्तम् । (कै)

“कुतो नु खलु” इत्यादिनोक्तम् ॥

अधिकम् । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५१७

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

डौपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् ॥ भाष्ये

स्यादेव हीति । (भा)

बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

शब्दपरविप्रतिषेधात् । “आद्यन्तावि”ति सूत्रे च किदन्त
इत्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

‘गापोष्ठगिति (भा)

उपलक्षणम् । नदट्चोरडादीनाम् ॥ बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि
दोषाभावमाह

सिद्धान्विति ॥ (भा)

षष्ठ्यधिकार इति । (भा)

तत्राऽनुवर्त्येदं व्याख्येयम् । तत्रत्य षष्ठीपदं वात्राऽपक्रष्टव्य-
मिति भावः ॥

प्राप्तेति । (कै)

एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः ॥

नत्विति । (कै)

प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः ॥ भाष्ये षष्ठीपदा-
ऽसम्बन्धेऽपि समाधानमाह

आद्यन्तयोर्वेति ॥ (भा)

अर्थशब्दःप्रयोजनवाची “षष्ठ्यर्थत्वाद्” इति वज्रव्रीहिरित्याह

षष्ठाः प्रयोजकाविति । (कै)

षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूप-
कत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यत्रावयवभूताद्यन्तरूपोऽर्थः
स्यात् तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षात्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च
षष्ठीप्रयोगो न च सोऽस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरिति भावः ॥
भाष्ये

षष्ठा अभावे (भा)

इत्यस्य तदर्थभावे इत्यर्थः । षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थभावस्तदर्थ-
भावाच्चाऽऽद्यन्ताभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का ॥ भाष्ये

युक्तं पुनरिति । (भा)

“नार्थे”त्यत्र काकुः ॥

शब्दभावेति । (कै)

षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः षष्ठ्यभावे तदर्थोऽभावादा-
द्यन्ताभाव इत्युक्तेरिति भावः ॥ कारकत्वे बाधकमाह

सर्वेण । (कै)

रत्नादि शब्देन ॥

सर्वस्य । (कै)

रत्नादिरूपस्य ॥ भाष्ये समाधत्ते

अर्थनिमित्तक एवेति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५१६

(अ. १। पा. १। अ. ७)

(आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६ ।)

अर्थ एवेति ॥ (कै)

अनुमीयत इति । (कै)

कार्याभावेन कारणाभावोऽनुमीयते यथा नदीपूराऽभावेनो-
परिदेशे षष्ठ्यभाव इति भावः ॥ भाष्ये “आद्यन्तावर्थौ” षष्ठ्यर्थद्वारा
षष्ठीप्रयोजकावित्यर्थः ॥ एवं कार्याभावात् कारणाऽभावानुमाने
कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति नियमयति भाष्ये

तयोरभाव इति ॥ (भा)

ननु प्रत्ययविधावपि कश्चित् षष्ठी दृष्टेत्यत आह

‘चरेष्ट इत्यादि ॥ (कै)

नत्विति । (कै)

एतत्सुत्रोपस्थानेनेति भावः ॥ तत्र हेतुमाह

प्रत्ययेति ॥ (कै)

आकाङ्क्षेति । (कै)

देशांश्च इत्यर्थः ॥

अनर्थित्वात् । (कै)

एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्यधि-
काराऽनुग्रहो भवति । धात्वादिभ्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् ॥

न कार्यकालेति । (कै)

एतत्तत्त्वम् १ “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र निरूपितम् ॥ वस्तुतः “स्वा-

५२०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(मिदचोऽन्त्यात् परः । १ । १ । ४७ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ७)

श्रित एव परवचनासिद्धम्” इत्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वाद् “नापवाद-
त्वाद्” इत्यादेः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति
तत्त्वम् ॥

मिदचोऽन्त्यात् परः । १ । १ । ४७ ॥

प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह

किमिति । (भा)

किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः । किं स्थानेयोगत्वमुत प्रत्यय-
परत्वमपीति प्रश्न इति भावः । उभयापवादत्वे बीजन्तु तत्र तत्र
मित्ववैयर्थ्यरूपम्पूर्वसूत्र एवोक्तम् ॥ ननु “नपुंसकस्ये”ति सूत्रे
“झलच” इति पंचमीति क स्थाने योगत्वप्रसङ्गोऽत आह

नपुंसकस्येति । (कै)

पंचम्यां हि “तस्मादि”ति परिभाषोपस्थाने “यशांसि”
“ज्ञानानि” इत्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ॥ भाष्ये

१ अ. ७ । पा. १ । सू. ७२ ॥

२ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५२१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

१ नैवेश्वर इति । (भा)

ईश्वरो वेदः । धर्मसूत्रं धर्मशास्त्रम् ॥ भाष्ये “अपवादैः”
इत्यस्याऽसम्भवे इत्यादिः । १ कश्चित्तथैव पाठः ॥ “बाध्यन्ताम्” इति
लोट् ॥ मग्रे मसृजेर्जात्पूर्वमुमि २ “अनिदिताम्” इति लोपे सस्य
संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्याचः परे तु सति
अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽसिद्धत्वाच्चलोप-
धात्वाभावाच्चलोपो न स्यादिति भावः । संयोगादिलोपस्तु “बहूनां
समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञा” इति पक्षे फलत्वेन बोध्यः ॥
“मङ्गा” इत्यादि त्वनुषङ्गलोपाभावेऽप्युदाहरणमुक्तं भाष्ये ।

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः । अस्ति हि सम्भवो यदयमचो-
ऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर
आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्त्यपवादैस्तर्गा बाध्यन्ता-
मिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि
सम्भवे बाधनम्भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौण्डिन्यायेति । सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्त्तकं
भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्यात्परत्वं * षष्ठीस्थाने-
योगत्वं वाधिष्यते ॥

२ “अपवादैः” इत्यस्याऽसम्भव इत्यादिः । कश्चित्तथैव पाठः । इत्युक्तं
नागेशेन । परं तु नाद्यापि कश्चिद्भाष्यपुस्तके एवंविधपाठो दृश्यते ।

३ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

* “षष्ठी” इति षष्ठ्यु भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते ॥

(मिदचोऽन्यात् परः । १।१। ४७।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

१ उमीमावौणादिकौ ॥ ननु च अन्यादचः परत्वं तस्य च वर्णान्तरा-
वयवत्वमिति विरुद्धमत आह

सङ्घातेति । (कै)

“अन्याद्” इत्यनेन समुदायाच्चेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात्-
समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावय-
वत्वासम्भवाच्चेत्याशयः ॥ नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो न
इत्यत आह

न हीति ॥ (कै)

परादित्वमिति । (कै)

वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं “१डःसीति” धुडादेरिवेति
भावः ॥ “२अभक्ते” इति वार्तिकस्यैते न सिध्यन्तीति शेषः ॥
नन्वभक्तत्वेऽपि नान्तमस्येवेत्यत आह

१ “भरुजाः” इति । भृजधातोर्गौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे
च जकारात् पूर्व उमागमः ॥ “मरीचयः” इति । चौरादिकमर्च-
धातोर्गिचि “अच इः” (उ-४ पा । सू ५७८) इति इ प्रत्यये
णिलोपे “मृकणिभ्यामीचिः” (उ-४ पा । सू ५०६) इत्यनेन
चकारात् पूर्व ईमागमः । भर्जिमर्च्याश्च (वा) भर्जिमर्च्याश्चाऽन्तात्
पूर्वा मिदक्तव्यः ॥ वस्तुतो निपातनात् सिद्धम् । भरुजाशब्दो
“अङ्गुल्यादिषु” (अङ्गुल्यादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०८) पठ्यते
मरीचिशब्दो “बाह्यादिषु” (बाह्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ६६) ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ॥

३ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः । वा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५२३
(अ. १। पा. १। आ. ७) (मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

नान्तमङ्गमिति । (कै)

दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥

गौरवापत्तिरिति । (कै)

प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

१ चो ते इति । (भा)

१“शेष्कन्दसि बङ्गलम्” इति श्लेषः । त्रीणि वाजिनानि
तानि तानीत्यर्थः ॥

नुमेति । (कै)

व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्तु २हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ
वा नान्यचेति भावः ॥ ३सुपीति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

उत्तरपदस्येति । (कै)

एवं च सर्वपक्षेष्वप्युदमावश्यकमिति भावः । भगशब्दादिनौ
तन्त्रकारः प्रातिपदिकाऽन्तो भवतौति भगिनीत्यत्राऽनुच्यमाने उत्तर-
पदस्येत्यस्मिन् एत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च व्यन्तमुत्तरपदं न
नान्तम् । सूत्रन्तु माषवापिणावित्यादौ चरितार्थमिति भावः ॥

स हीति । (कै)

नुम्बिधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवं च माषवापाणीत्यादि-

१ अग्रे चो ते वाजिना त्री षधस्या ता ता पिण्डानाम् । भा ॥

२ अ ई । पा १ । सू ७० ॥

३ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषेन्दु ८० ॥

४ सर्वस्य सुपि (६ । १ । १६१) इत्यत्र ॥

(मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

सिध्यर्थं नुमग्रहणमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन
गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माषवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नि-
त्याद्यर्थं नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विषन्तपादौ ^१“द्विषत्पर-
योस्तापेः” इति खच् । खचि ह्रस्वः । ^२“अरुर्द्विषद्” इति सुम् ॥

प्रसङ्गेति । (कै)

द्विषद्ग्रहणेन मुन्निशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात् तकारस्य संयो-
गान्तलोपे एकदेशविहृतन्यायेन द्विषमित्यस्य मान्तस्य पदत्वात्
सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानान्तदनाश्रये-
णेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् । “वहंलिङ्हे”
^३“वहाभ्रे लिङ्” इति खश् ॥ ^४“परादौ” इति वार्त्तिके
^५“श्रीभावेनकारप्रतिषेध” इति पाठः । “श्रीभावे” इत्यनुगार्थः ।
एते दोषस्थानानीति शेषः ॥ टजभावाय नपुंसकत्वाय चाह

बहुव्रीहिरिति । (कै)

भाष्ये

अग्ने चै त इति ॥ (भा)

ननु परादिपक्षे ^१“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यस्याप्राप्ता-

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ६७ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ३२ ॥

४ परादौ गुणवृद्धौत्वदीर्घनलोपानुस्वारश्रीभावेनकारप्रतिषेधः (वा) ॥

५ श्रीभावेनकारप्रतिषेधाः । क । ग । इ ॥

६ अ ८ । पा २ । सू ७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५२५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(मिदचोऽन्त्यात् परः । १। १। ४७।)

वपि १“शेष्छन्दसि वज्रलम्” इत्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न ।
१निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽलोपपरिभाषया च इकारस्यैव लोपा-
पत्तेरित्याश्रयात् ॥

तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति । (कै)

४“यदागमा” इत्यस्य तद्गाहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ
इति भावः ॥

न हि द्वयोरिति । (कै)

ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्यैवमस्य पदान्तत्वमिति चे-
दुक्तमेवैतत् ॥

न तदन्तस्येति । (कै)

पादन्तस्यानुच्चारणादिति भावः ॥

श्रुतिसन्निपातीति । (कै)

उच्चारितमितियावत् ॥

धानाशष्कुलिनीति । (भा)

समाहारद्वन्द्वे तद्विल्वविवक्षायां द्विवचनम् ॥ तत्र पूर्वं इस्व-
स्ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

१ अ ६। पा १। सू ७० ॥

२ परिभाषेन्दु — १२ ॥

३ अ १। पा १। सू ५२ ॥

४ परिभाषेन्दु — ११ ॥

इदं च पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् ॥

अनजन्तत्वादिति । (कै)

“अच” इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

यद्यपि कार्यैक्ये यौगपद्यसम्भवेन विरोधाऽभावे परत्वादित्य-
सङ्गतं तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च न
भाष्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये “नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्”
इति संक्षिप्तमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥

तथैवेति । (कै)

अनजन्तत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गो वलीयानिति । (कै)

१ असिद्धं वह्निरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकवह्निरङ्गासिद्धत्व-
बोधकं पूर्वजातवह्निरङ्गासिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव
भाष्येणाऽविरोधः । २ अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥
पञ्चारन्विशब्दे समाहारे द्विगुः । ३ प्रमाणे मात्रचो लुम्बा ॥

१ असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दु-५० ॥

२ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । परिभाषेन्दु-५६ ॥

३ अ ५ । पा २ । सू ३७ ॥

एच इग्ङ्खादेशे । १। १। ४८॥

विनापीति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ॥ एच इति वक्तव्ये
एङ् इति अनुचितमत आह

एङ् इति ॥ (कै)

प्रक्षिष्टेति । (कै)

पांशूदकवदित्यर्थः । प्रक्षिष्टावर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्यं गृह्यत
इति भावः ॥ ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह

नत्विति । (कै)

ऐचौ तद्धौ न स्त एवेति भावः ॥ सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थ-
मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मघञन्तसमाहार-
शब्दस्य वर्णशब्देन न बङ्गव्रीहिर्वर्णैकदेशस्य वर्णत्वाभावादत आह

समाह्रियमाणावयवेति । (कै)

१मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ “मात्रावर्णस्य” इति
भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् ॥

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलो-
पस्य । (वर्णो वर्णेन । २। १। ६६। एतत्सूत्रस्यवार्त्तिकम्) ।

माचावयव इति । (कै)

तत्सदृशस्यैतयोरवयव इत्यर्थः ॥ नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेक-
वाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह

स्वतन्त्रमिति । (कै)

नियमत्वेऽनुवादादिदोषादिधित्वमेव न्याय्यमित्यभिमानः ॥

भाव्यमानस्येति । (कै)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

देवेति । (कै)

देवदत्तेत्येतद्विषयक “गुरोरनृत” इत्येतत्सुतविधावित्यर्थः ।
आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः ॥ नन्वनेनदीर्घे पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः
स्यादत आह

ह्रस्वस्येति । (कै)

अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

एकवाक्यभावेनैव इति । (कै)

एकवाक्यभावो नामैव इगित्यस्य ह्रस्वे शेषभावो न तु परस्पर-
वियोगाभावः । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदजानानो नोदयति ।

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमुत्तर-
पदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतप-
वासाः सौश्रुतः । कुतपसौश्रुतः । यद्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थे लक्षणायां
विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादि
निवृत्त्यर्थमिदम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५२६

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(एच इगङ्गसादेशे । १। १। ७८।)

यदीति ॥ (कै)

उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति

पूर्वं ह्रस्वेति । (कै)

एवं हि परिभाषादयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥

एकारस्येति । (कै)

यत्तु कण्ठताल्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न
स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः किन्तु परावयव एवेति न दोष इति ।
तत्र । अक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तेः स्थानिवत्-
प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । (भा)

तयोरसत्त्वादिति भावः ॥ इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतु-
रनेनोक्त इति मत्वा नोदयति ।

ननु चेति ॥ (भा)

सस्थानतराविति । (भा)

१ एङः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतोऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो
वा न भविष्यति । ननु चैङः सस्थानतरावर्धकारार्धोकारौ । न तौ
स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ॥ ननु च भोऽन्वो-
गानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकरं चाधीयते ।
“सुजाते ए अन्वसून्ते” । “अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम्” । “शुक्रं
ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति” । पार्श्वदक्षतिरेषा तत्र भवतां
नैव लोके नान्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति ॥

(एष 'इगङ्गखादेशे । १। १। ४८।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

कण्ठतालुस्थानमिति' पक्षेऽपि तालुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
यितुन्तरनिर्देशः ॥ स्वाशयं प्रकटयति

न तौ स्त इति ॥ (भा)

तावेवेति । (कै)

प्रत्याहारसूत्र इति भावः । एतच्च ^१“एओङ्” सूत्रे निरूपितम् ॥

पार्षदेति । (भा)

तत्र भवतां या पर्षत्सभा तत्र भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव
गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ॥

^२भूयस एवेति । (भा)

भूयोऽंशस्याऽऽन्तरतम्यप्रतियोगितया ग्रहणमित्यर्थः ॥ ब्राह्मण-
स्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाऽसङ्गतेराह

वास्तव्यत्वे इति । (कै)

वास्तव्यः कर्त्तरि तव्यान्तः । कुलासकर्मरवर्द्धकिनापितरजकाः
पञ्चकारुकी ॥

१. ए ओङ् । ३ । प्रत्याहारसूत्रम् ॥

२. अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । वा । ऐचो-
श्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रेवर्णोवर्णयोर्ल्यौ-
यस्य वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मण-
ग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावहतः पञ्चकारुकी भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५३१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (षष्ठी स्थानेयोगा । १। १। ४६।)

षष्ठी स्थानेयोगा । १। १। ४६ ॥

युक्तिरिति । (कै)

षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भावः ॥

निपातनादिति । (कै)

तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्स्थैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्यस्य स्याद् लुम्बाधे मानाभावाच्च वृद्धापत्तेश्च । अत एवेवं नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न 'मतुप्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः । न तु समानाधिकरणवङ्ग-ग्रीहिः । तद्धनयतोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थ इति ॥ ननु आदेश-विधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः सम्बन्धोऽत आह

यथेति । (कै)

तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेश-न्यायेन वा बोध इति भावः ॥

अर्थे चेति । (कै)

वाचकत्वसम्बन्धेनेति भावः ॥ १“अस्तेः प्रसङ्गे” इत्यस्य व्याख्या
“अस्तेः प्राप्तौ” इति ॥

प्रयोग इति । (कै)

“स्वाभाविक” इत्यनुषज्यते शब्दनित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो
निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति भावः । रम् विधौ रोपधघटित-
स्यार्थं रम्घटित इत्यर्थं न चतिरित्यचारुचिः ॥

आरब्धे चेति । (कै)

तच्चातिप्रसङ्गकरणाय “व्याख्यानत” इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ
परिभाषेयं व्यर्थेति भावः ॥ षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थविशेषः ॥ भाष्ये

षष्ठ्यर्था इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः । यदा
षष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं बोध्यम् ॥ १“एकशतम्” इति
निर्णयेनाभिधाय पुनः सन्धिग्धाभिधानमयुक्तमत आह

शब्द इति ॥ (कै)

वाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ भाष्ये

प्राप्नुवन्तीति । (भा)

तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ “नियमेन” । प्रकृतसूत्रेण ॥

शासिनेति । (कै)

१ अत्रैव कैयटे ।

२ एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां
प्राप्नुवन्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३३

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(षष्ठी स्थानेयोगा । १। १। ४६।)

तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे सासर्थाभावादिति भावः ॥

भाष्ये

अवयवषष्ठादीनामिति । (भा)

अवयवषष्ठादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिक-
कार्थः ॥

दक्षिणो यस्येति । (कै)

दक्षिणो हस्तो यस्य सम्बन्धित इत्यर्थः ॥

तिर्यक्पथः । (भा)

अनृजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमाऽन्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणो-
त्तरमार्ग इति यावत् ॥

विशिष्ट इति । (कै)

निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अयमेव भाष्येऽव्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र
पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या सम्बन्धिपरः ॥ १“योगवति” इति
पक्षेऽप्येवमेव । स्थानरूपसम्बन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥ २“विशिष्टा वा”
इति वार्त्तिकं व्याचष्टे ।

अथवा किञ्चिदिति ॥ (भा)

भाष्ये

१ अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः ।

कुत एतत् । भूम्नि हि मतुप् भवति । भा ॥

२ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा । वा । अथवा किं चित्क्षिप्तमासव्य
वक्ष्यामीत्यं लिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । भा ॥

कश्चिदेकदेशस्य इति । (भा)

इदं च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव कार्यकालपक्षेऽपि स्वविषयसर्व-
शास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः ॥ पठितदेशस्येनैव तत्र तत्र तद्वुद्धिजन-
नात् । दीपो यथा प्रभादारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धि-
जननदारा सर्वशास्त्रोपकारकं न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीतिबोध्यम् । पठितदेशस्यत्वमेव
सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्युक्तम् ॥

तस्यानिर्देशार्थ इति । (भा)

अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः ॥

यदेवाऽद इति ॥ (भा)

शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

अनुमानमिति । (कै)

“उच्चारित एव प्रत्यायक” इत्यणुदित् सूत्रस्यभाष्यविरुद्ध-
मिदम् । तस्माद्बोद्धुरनुमानपूर्वकमुच्चारणस्यत्वाच्चायर्थस्येत्यर्थः । शास्त्र-
प्रणयनकालिकतत्कृतशिक्शाऽऽसङ्ग एवैतच्छात्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्य-
कृतोऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले
शिक्शाऽऽसङ्गः कर्तुमशक्य इति भावः ॥ भाष्ये

१ ऋक्संप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् । वा ।

ऋक्संप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न
संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमातं गम्यते नास्या अर्थो
गम्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(षष्ठी स्थानेयोगा । १। १। ४६।)

सम्प्रत्ययमात्रमिति । (भा)

स्वरितत्ववशात् स एवोत्तरचेतिज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः ॥

“असङ्गम्” इत्यस्याचार्येणेति शेषः ॥

यदि नियम इति । (भा)

स्थाननिमित्तसम्बन्धार्थकत्वनियम इत्यर्थः ॥

अनेकं विशेष्यम् । (भा)

प्रसङ्गरूपमवयवरूपं च तच्चाऽऽद्यं १“शा हावि”त्यादौ अन्यं तु भाष्ये एव वक्ष्यति ॥

तच्च न सिध्यतीति । (भा)

अवयवादिनिमित्तसम्बन्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ॥

अणपीति । (भा)

१“हल” इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यर्थमणग्रहणस्यापि सम्बन्धादिति भावः । तत्र १“अलोऽन्यस्य” इत्येकवाक्यतया अङ्गावयवाङ्गुलः परं यदङ्गान्यावयवाण्णरूपं सम्प्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्र “अङ्गस्य” इत्यस्य “शा हावि” त्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः ॥

स्थानेति । (कै)

तच्चाद् “हल” इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थः ॥

विशेषावसाय इति । (कै)

तत्तदन्वयर्थकपदकल्पनयेति भावः ॥

आर्याः । (भा)

स्वस्वामित्वादयः ॥

यौनाः । (भा)

पितृत्वादयः ॥

१ मौखः । (भा)

गुरुशिष्य भावः ॥

२ स्त्रीवाः । (भा)

अल्लिक्तादयः ॥

स्थाने अनन्तरे इत्यादि । (भा)

स्थानादिरूपसम्बन्धिसन्देह इत्यर्थः । अनन्तर्यमव्यवधानम् ।
सामौष्यं साधारणम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसङ्गवाची बोधयथाप्यन्तरङ्गत्वं स्थानिवदा-
देश इतिज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

निर्दिश्यमानमिति । (कै)

उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः ।
निर्दिश्यमानपदस्य साध्याहार इति भावः ॥

१ “मौखाः” इति भाष्यम् ॥

२ स्त्रीवासेति । स्त्रीवासेति पाठान्तरम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३७

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

न बाध्यते इति । (कै)

किन्तु स्वव्यवस्थापकत्वेनाऽऽश्रीयत इत्यर्थः । एव “मनेकाल्सूत्र”-
सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । १“पद्वन्” इत्यादावपि
आदेशैः पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणाऽनुमानाद्भवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः ।
यत्तु “अलोऽन्यस्य” २“आदेः परस्य” इत्यमू एतद्वाधकाविति तत्तु
३“उदस्था” इति ४“पादः पद्” इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्यवस्था-
पकत्वे सम्भवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यग्रस्तं च ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५० ॥

इति प्रश्न इति । (कै)

एवं च परोक्तोदाहरणदूषणायाऽयमप्रश्नो न त्वदाहरणसम्भव-
कृत इति भावः ॥ उदाहरणप्रश्ने ५“इकोयणचि” इत्यस्योक्तेखो
वर्थोऽत आह

अस्य सूत्रस्येति । (कै)

सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरण-
मिति भावः ॥

१ अ ६। पा १। सू ६३ ॥

२ अ १। पा १। सू ५४ ॥

३ अ ८। पा ४। सू ६१ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३० ॥

५ इको यणचि । ६। १। ७७ ॥

षट् षष्टिरिति । (कै)

लृवर्णस्य दीर्घाभावात् दीर्घश्रुतच्छकारस्य श्रुतलृकारस्य चाऽनु-
नासिकस्याऽदर्शनादिदं चिन्त्यम् ॥

१ सप्तेति । (कै)

रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् ।
१“अणुदित्” सूत्रेऽणग्रहणसामर्थ्येन यणंशे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन
विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भ-
प्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाऽऽश्रयणेन तेषामग्रहणम् ।
अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति ।

संख्यातानुदेशः । (भा)

क्रमेणान्वयः ॥

शब्दत इति । (कै)

अयं भावः । यथा^१“स्यतामी लृलुटोः” इत्यत्राऽर्थवैषम्येऽपि,
बोधकशब्दसाम्याद् यथासंख्यं तथा इक्पदयणपदाभ्यामनेकोप-
स्थितावपि बोधकशब्दतः साम्यमस्येवेति न दोष इति । न च
च्छकारे लकारस्य लृकारे रेफस्य चाऽऽपत्तिः । च्छदिलृदितोर्मदेन
निर्देशात् सावर्णानित्यत्वेनाऽत्र क्लृप्तभ्यान् च्छकारलृकारयोर्यहण-

१ “क” पुस्तके “सन्त्येति” इति पाठोऽस्ति तत्त्वपपाठः कैयटे
अदर्शनात् ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ अ ३। पा १। ३३ ॥

मिति नोक्तदोष इति तदाश्रयात् ॥ ननु स्वकारोदाहरणाभावात्
कथं यथासंख्यमत आह

घस्लेति । (कै)

वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव यथासंख्य^१प्रवृत्ति-
नियामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराङ्गिके
भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यम् ॥ अनुनामिकस्थाने सानु-
नासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽणि गुणभेदकपक्षस्यैव
सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः । आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वं
किन्तु स्वभावत एव शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये

एकार्थ इति ॥ (भा)

तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति यसस्तामपीत्यत आह

सादृश्येति । (कै)

उत्तमे प्रत्यक्कारूपोऽहङ्कारास्पदचेतनधर्मो मध्यमे अहङ्काराना-
स्पदचेतनधर्मः पराक्त्वं प्रथमे त्वनियतम् ॥ भाष्ये

अनुवर्तमान इति । (भा)

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

वाक्यभेद इति । (कै)

अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं तात्वादिवाचीहृत्यस्थान-
शब्देनापरम् ॥ अत्र च “स्थाने” इति तृतीयार्थं सप्तमीति भावः ॥

तमग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्य-
भेदे मानमितीदमुक्तं तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्याभावे
तद्वसतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

ऊष्मत्वेति । (कै)

सहशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर ऊष्मशब्द इति भावः ॥ नन्व-
नन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यदीति । (कै)

सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः ॥

बहव इति । (कै)

एवं चैकत्वनिर्द्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः ॥

प्रयोग इति । (कै)

अक इत्येतद्वोधः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति
भाष्याऽन्तरार्थः ॥ यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्युक्तं तथापि
तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत
आह

पर्यायेणेति ॥ (कै)

येन प्रकारेण संहिता पाठलक्षणेन (कै)

इति पाठः । अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् ॥ अस्तु
तर्हि विच्छिद्यपाठोऽत आह

मंहाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५४१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

१पदप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुषः । बङ्गव्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतयन्माननुगुणम् ॥

भाष्ये

सा किं प्रकृतित इति । (भा)

“सेति” इयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । इदं शब्दोऽपि यच्छब्दार्थः कश्चित् । केचित्तु येत्यर्थे यथा पुनरिति अव्ययसमुदायं वदन्ति । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थान-शब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानि-नौत्यर्थात् स्थानिनमप्रति उताऽऽदेशमप्रतीत्यर्थः ॥

षष्ठीति वर्त्तत इति । (कै)

अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येत्यर्थः ॥
१“यत्रैव षष्ठी”त्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ॥ ननु भाष्ये संख्या-तानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह

आदेशेति ॥ (कै)

१भवत्येवैतदिति । (कै)

दौर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ पदप्रकृतिः संहिता ॥

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्त्ता धीरस्तत्त्वव्रीतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥

२ यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते ॥

३ भवत्येवैतदिति । ग । इ । उपसब्ध कैयट पुस्तके “भवत्येवैतदुदाहर-याम्” इत्यस्ति ॥

इको गुणवृद्धौ इति । (भा)

विधेकवाक्यतापक्षस्य खण्ड इति बोध्यम् ॥ नन्विको गुणवृद्धौ
इत्युक्त्वा “चायक” इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह

अच इति । (कै)

केचित्तु इको यत्र गुणवृद्धौ इष्टे तत्रेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ॥
ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात् पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह

ऋकारस्येति । (कै)

एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्याऽसिद्ध्या दुष्ट इति भावः ॥

यादृश इति । (कै)

अचीत्यनुवृत्त्याऽचि परतो यस्य यो वान्तो वृष्टस्तस्य यि प्रत्यये
स इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशार्थस्याऽस्माभाद्
यि प्रत्यये इति वृद्धाऽचीत्यस्याऽसम्बन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्यायः
इत्याहुः ॥ भाष्ये

‘क्षिज्योरेवेति । (भा)

इहनिर्देष्टात् “चौ” इति दीर्घान्तस्य “जै जय” इत्यस्य च
नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

योगविभागेनेति । (कै)

विनिगमनाविरहाद् “ब्रह्मभूण” इत्यादाविवोभयतो नियम
इत्यन्ये ॥ भाष्ये

१ क्षिज्योरेवैच इति । भा ॥

२ ब्रह्मभूणवृत्तेषु कृप् । अ ३ । पा २ । सू ८७ ॥

तुल्यजातीयस्येति । (भा)

अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तत्त्वं च यद्येतेन तर्हि १ एकारे आयादेशः स्यादत आह

कण्येति ॥ (कै)

भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥ एतदनभिज्ञः शङ्कते भाष्ये

रायमिच्छतीति ॥ (भा)

तदाह

एकारस्यैवेति । (कै)

एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः ॥

क्यजन्तेति । (कै)

“रा” रैशब्दः “यि” यकारादिप्रत्ययः इति भाष्यार्थ इति-
भावः ॥ भाष्ये विषर्गरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्ययुक्तम्
आत्वस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दाच्चिक् दुर्लभ इत्यपास्तम् ॥

नास्ति प्रयोग इति । कै

अनभिधानादिति भावः ॥ १ “क्यच् तु” इत्यादिः “वचनाद्”
इत्यन्तो ग्रन्थस्तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव २ “नः क्ये” इति सूत्रे
“वाच्यति” इति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥

१ एकारे । क । इ ॥

२ “क्यच्” त्वेकारान्तास्ति गोसमानाक्षरान्तादिति वचनात् ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १५ ॥ वाच्यति । सुच्यति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अत्राहचि बीजन्तु “रायमिच्छती”ति भाष्यप्रयोगविरोधः ।
नहि विग्रहश्चन्द इति बोध्यम् । भाष्ये “यि” इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।
भाष्ये गोहः सम्बन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः ॥

स्थानिन्युपसंह्रियत इति । (कै)

एवं च “गोह” इति गोहावयवलाक्षणिकमूकारान्तरतमस्य
गोहावयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥ ननूपधाग्रहणाकरणलाघवे
दर्शिते ^१“क्रियत” इत्युत्तरमसङ्गतमत आह

अन्यथेति । (कै)

परत्वाद् ^१“अलोऽन्तस्य” इत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं
च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ॥ ननु तग्रहणाभावे “चरितम्”
इत्यादावपि रेफाऽनन्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह

चरितमिति ॥ (कै)

^१“रदाभ्याम्” इत्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परि-
भाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठा-
सम्बन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः ॥ ^४“आदेः
परस्य” “स्थानेऽन्तरतम” इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थे
इकारस्याऽन्तरतमत्वाभावेन तकारस्य आदित्वाभावेनाप्राप्तिरिति
परे ॥ पक्षान्तरेऽपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह

१ क्रियते एतन्न्यास एव । भा ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ४२ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५४५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

अन्यथेति ॥ (कै)

दकारस्य नत्वं स्यादिति । (कै)

अनया परिभाषयेति भावः ॥ वस्तुतस्तु “आदेः परस्य” इत्यनेनाऽन्यस्याऽप्राप्तिः । सूत्रं तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमित्युभाभ्यामपि तद्वचनं कर्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः । सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव “न भूसुधियोः” इत्यादि चरितार्थम् ॥ “नृनरयोर्वृद्धिश्च” इति १ शार्ङ्गरवाद्यन्तर्गणसूत्रं यद्यपि तदा नरः अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र नृनरयोरित्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पद्येते इति बोध्यम् ॥

अथेति । (कै)

वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पञ्चद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

भिन्नरूप इति । (कै)

पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमका-
ऽभावादुभयोः स्थानित्वमादेशत्वं च वाच्यम् । तथाच सूत्रमनारम्भ-
समं स्यादिति भावः । शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यम् । सदृशा-
देशे हेतुः

शब्देति ॥ (कै)

भाष्ये

१ यदि चैवमिति । (भा)

स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्रैष दोष इत्यर्थः ॥

नहि तदेति । (कै)

आदेशरूपसस्यैव तेन षत्वविधानादिति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

तद्धनयन् भाष्यद्वयमिति

इमे वर्णा (भा)

इत्यादि ॥ नन्वस्य निर्वर्तकत्वे आर्द्धधातुकेऽप्यस्यादीनामस्याद्या-
देशाः स्युरिति कुतो नोक्तं किं चानेन सिद्धे तद्व्यर्थं चेत्यत आह

अस्तेरिति । (कै)

विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भावः । सदृशाऽऽदेशविषयेऽपि
दोषमाह भाष्ये

अपि च दृष्टेति ॥ (भा)

ननु सदृशाऽऽदेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरत आह

पुनरिति ॥ (कै)

ननु “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायविरोधोऽत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न

द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीजं न चेदं प्रकृते इतिभावः ॥ भाष्ये
“व्यवस्था” इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

साधुत्वस्येति । (कै)

परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात् साधुत्वस्येति भावः । एवं च दोषान्त-
मेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

निर्वृत्तेष्विति । (कै)

अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽनेनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति
भाष्यार्थ इतिभावः ॥

अभिमतस्येति । (कै)

शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वाऽऽपत्तेरितिभावः ॥
दीर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह

१अक इति । (कै)

एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण
आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ॥ ननु शास्त्र-
प्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति पृच्छति

इदमिदानीमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

अनर्थकमिति ॥ (भा)

भुक्त्वा इति । (भा)

निरनुस्वारः पाठः ॥ आनर्थक्यं परिहरति

उक्तं वेति ॥ (भा)

द्वितीयपक्षाद्भेदमुपपादयति

एकवाक्यतेति । (कै)

एवं चेतस्याविधानमेवेतीष्टव्यवस्थसिद्धिरिति भावः ॥ परे
तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भावः ॥ एतदाशयम-
जानान आह

१निवृत्तिर्न सिध्यतीति ॥ (भा)

तदभ्युपेत्य समाधत्ते

उक्तं वेति । (भा)

भुक्तवतो भोजनफलदत्तेर्जातत्वान्निषेधस्य वैयर्थ्येऽपि शास्ते
१“वृद्धिरादैच्” सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्यालुगादिनेव जातनिवृत्ति-
रिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

आत्मानमिति । (कै)

२“अनश्च” इति टच् ॥

स्थान्यात्मन इति । (कै)

स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थः ॥ नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन
३“तुल्यास्य प्रयत्नम्” इत्यत्रेव “सम्बन्धिशब्दत्वाद्” इति कुतो
नोक्तमत आह

१ निवृत्तिप्रतिपत्तौ निवृत्तिर्नसिध्यति । उक्तं भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू १ ॥

३ अ ५। पा ४। सू १०८ ।

४ अ १। पा १। सू ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५४६
(अ १। पा. १। आ. ७) (स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

तुल्येति ॥ (कै)

प्रत्यात्मं चासते इति । (भा)

स्वस्वसमाजेष्वेवासत इत्यर्थः ॥

कस्यां चिदिति । (कै)

धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः ॥ अर्थकृतात्मर्थे सति तदेव
प्रयोजकमित्याह

गुणेत्यादि । (कै)

पाण्डुत्वं गुणः । कृशत्वादि प्रमाणम् ॥

विद्यादौति । (कै)

आदिनोत्सवाशनाद्यर्थित्वब्राह्मणत्वादिजातिधनादिसंग्रहः । एवं
च १“अन्तरतमो भवतीति” २“यत्रानेकविधमिति” च न्यायसिद्धि-
मिति भावः ॥ दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह

संकीर्णानामिति । (कै)

भाष्ये “प्रसवो” वत्सः “तेन सह” स्वस्वप्रसवेन सह “शेरते”
इति श्रुतिः स्थितौ ॥

एवं चोदनायामिति । (कै)

अनया रीत्या विधिशास्त्रेऽपीत्यर्थः ॥ “युक्तक” शब्दो युग्म-

१ अन्तरतम आदेशो भवतीति । भा ॥

२ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः । परिभाषेन्दु-१३ ॥

५५०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(स्थानेऽन्तरतमः । १।१। ५०।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

वाची ॥ “संघुष्टक” शब्दस्तत्तद्युगवहनादिनाऽत्यन्तपरिचितवाची
अनेनापि ग्रन्थेन यत्राऽनेकविधमित्यर्थः साधित इत्याहुः ॥

सादृश्यादिति । (कै)

तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरिक्ष इति । (कै)

अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः । अत एव निदाघे निशि निरा-
वरणे शयानानां शैत्योपलभः । तस्यैव च रविकिरणसम्पर्केण मेघ-
रूपतया वायुयोगाद्दृष्टिः । आन्तरिक्षौणामपान्परम्परया धूमो
विकार इति दर्शयति

तद्विकारः सर्वा इति ॥ (कै)

सूर्यविकार इति । (कै)

अत एव दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसम्पर्कात् क्रौर्यातिशयो
दृश्यते ॥

तदनाश्रयेणेति । (कै)

मन्दमध्यबुद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु नार्द्धमात्रिक^१ इत्यत आह ।

इदमेवेति । (कै)

१“कार्याः शब्दा” इतिदर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतम-

१ ननु नार्द्धमात्रिक इगित्यत आह । क । ग । इ ॥

२ एवं तर्हि भवति वै किञ्चिदाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति
कार्याः शब्दा इति (२।१। ६६) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५१

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

वर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः । एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्र-
सिद्ध एव स इति भावः ॥ यदुक्तमिदमेवेति तत्राह

नित्या इति ॥ (कै)

निर्दत्तिपक्षेऽपीति । (कै)

“शास्त्रकार्याः शब्दाः” इति दर्शनेऽपीत्यर्थः ॥

उच्चारणस्येति । (कै)

तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः ॥ इदमस्तिमात्रिकत्वेनाऽर्द्ध-
तृतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह

अत्वेति । (कै)

परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेश इति भावः ॥

सुतासुतेति । (कै)

तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन सुतविधौ त्रिपादीस्थ-
सुतस्याऽसिद्धत्वान्तद्विषयेऽप्यनेनैव सुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे
विधित्वमिति शास्त्रवैकल्यापत्तिस्तद्दीजम् । शास्त्रं त्वसुतविधानेन
चरितार्थमिति । सुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशे-
ऽनुवादत्वकल्पना मोढव्यैव । सामर्थ्येनाऽन्तरतमपरिभाषावाध-
कल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

संज्ञा चेति । (कै)

‘कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमानत्वाभावस्तथोपपादितं वृद्धि-
संज्ञासूत्रे ॥

प्रत्याहार इति । (कै)

वार्त्तिके गुणवृद्धेर्भावेऽस्त्विति द्वन्द्वो न तु कर्मधारयो भाष्य-
विरोधादिति भावः ॥

तच्च हीति । (कै)

प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः ॥ नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गस्या-
ऽनुपपादनाद्वर्णमात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह

समुदायापेक्षयेति । (कै)

ऋवर्णीयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ॥

गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । (कै)

प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्वर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गा-
न्तस्येक ऋवर्णस्य रपरोऽणरूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ।
ऋश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

ऋवर्णस्येति । (कै)

ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः ॥

सर्वादेशाविति । (कै)

तच्चेऽपि समुदायान्तवर्त्तित्वाद्वर्णस्य तदादेशत्वमपि खद्वर्ण-
इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वमेवेति । (कै)

अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाऽभावाद्रपरत्वमेव न स्यात् । न च
समुदायान्तःपाति ऋकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यचे ऋवर्णस्थानित्वे

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५३

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

चरितार्थस्याऽनुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वर्श इत्यादौ तु पूर्व-
परयोरित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः ॥

पूर्वप्रवृत्तमिति । (कै)

उपजीव्यं चेत्यपि बोध्यम् ॥ “न बाधत” इत्यत्र “अनेकाल-
घित् सर्वस्य” इति सूत्रं कर्तुं । रेफवतो रेफवानन्तरतम
एवेति “अथवा” इत्ययुक्तमत आह

निवृत्तस्येति ॥ (कै)

परिग्रहाच्चेति । (कै)

१“पाददन्त” इत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति
भावः । सदृशसम्बन्धभावकत्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्य-
मिति तात्पर्यम् ॥

यत्नस्येति । (कै)

परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ॥

स्थानकृतमिति । (कै)

“आन्तर्यमि”तिभाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थः ॥

नष्टाऽश्वदग्धरथवदिति । (भा)

बहुव्रीहिगर्भद्वन्दाद् वतिः ॥ पूर्वोक्तेनाऽथवेत्यनेन पौनरुक्त्य-
परिहरति

यदेति ॥ (कै)

केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृशत्रयादेश इत्यर्थः

साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मा-
दनान्तर्गस्याऽभावरूपस्य सादृश्यत्वानङ्गीकारेऽप्याह

नष्टाश्चेति । (भा)

स्ववर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि
स्थान्यादेशभावो यथा नष्टाश्चदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि अस-
दृशयोरपि सम्प्रयोग इति तात्पर्यमित्याहुः ॥ “प्रधानत्वं” भूय-
स्त्वेन ॥ न्यायस्तर्हि केत्यत आह

ह्रस्वेति ॥ (कै)

उरण् रपरः । १। १। ५१ ॥

भाष्ये

उरण् रपरवचनमिति । (भा)

सूत्रस्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमासः ॥ नन्वन्यशब्देन न
स्थानी आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वस्वभावत्वाद् न स्थानिव्यतिरिक्त
उरण् इत्येतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याभावादत आह

षष्ठीति । (कै)

यत्र षष्ठ्या स्ववर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येणाऽस्य
विधायकत्वं तु “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन तदा “अथ मतमेतद्” इति
वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह

तत्रेति ॥ (कै)

अपूर्वं इति । (कै)

वाक्यभेदेन “^१नित्यादिः” उदात्तो भवति ऋवर्णस्य त्वण्
भवति स च रपर इत्यर्थ इति भावः ॥

तत्र सामर्थ्यादिति । (कै)

विशेषविधेः सामान्यविधिवाधकत्वेनेत्यर्थो न तु वाच्यवृत्त्या-
ऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

स चोदात्तादिगुण इति । (कै)

अत्र पक्षेऽनन्तरस्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन वाध
इति भावः ॥

न वेति । (कै)

यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य वाध इत्यभिमानः ॥ भाष्ये “कृतिः”
निस्वरेणाद्युदात्तः । “कृतम्” इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तशेष-
निघातेन ऋकारोऽनुदात्तः । प्रकृते “^२गतिरनन्तर” इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे शेषनिघाते “^३उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितत्वम् ।
“^४उच्चैरुदात्त” इत्यादिषु षष्ठ्यन्तम् अच इत्यनुवर्त्तते इति पक्षे
“नित्यादिः” इत्यादावस्य इत्युपस्थितेः षष्ठीसङ्गावाद् उरण्

५५६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

इत्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् ॥ नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमत्राया-
कथ्य दर्शयति

प्रतिपदेति ॥ (कै)

तेषामिति । (कै)

प्रत्यासत्त्योरण् इत्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमान-
मिति शेषः ॥

दुर्लभ इति । (कै)

इस्यस्य गुणाकारलाभेऽपि दीर्घस्याऽकारगुणालाभः । वृद्धिस्तु
नियमेन अण् न लभ्यत इत्यर्थः । “कर्त्तृ”त्याद्युदाहरणं भाष्ये
दीर्घान्तस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ “किम्” इत्यस्य विशेष्यमाह

कारणमिति ॥ (कै)

भाष्ये “असवर्णे” सदृशाभावे इत्यर्थः ॥ ननु नियामकाभावे
कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

दोषपरिहारायाच्चेपवाद्येवाऽन्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया
व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये

अथ मतमिति । (भा)

एतद्वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मतं
सम्मतं विवक्षितमित्यर्थः ॥

सिद्धा पूर्वस्मिन्निति । (भा)

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः ॥

स चेति । (कै)

वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥ न चैवभिकारोकारावपि स्यातामत आह

न च गुणेति ॥ (कै)

भवानिति । (कै)

नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

स एवेति । (कै)

विचारक एवेत्यर्थः ॥ शङ्कते भाष्ये

यद्यप्यणोऽपीति ॥ (भा)

परिहरति

कुतो न्विति ॥ (भा)

तमब्ग्रहणसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनाय “^१झयोह” इत्युक्तम् ॥

उरण् रपर इत्यस्यावकाश इति । (कै)

गुणविधौ “स्थानेऽन्तरतम”परिभाषानुपस्थितिः । चवर्ण-
समुदायान्तरतमगुणाभावादिति भावः । यद्यपि भाष्याद् विनि-
गमनाभावो लभ्यते । तथापि “एष दोषो जायते” इत्युत्तर-
ग्रन्थसङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्शान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिमुपपादयति

परत्वादिति ॥ (कै)

^१भाष्ये

१ अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥

२ ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाप्राम्तिरत आह यत्र
ह्येति ॥ ग्रोयडीति लत्वविधानादावृत्त्या तेषामपि परत्वमिति चेत्
ऋकारान्तर्गते रेफस्य लत्वार्थं तत् स्यादिति न दोषः । क । ग । इ ॥

ये चाप्येते इति । (भा)

बहुवचनेन “^१आपञ्चपृथाम्” इति ईत्वसंग्रहः ॥

विधीति । (कै)

चवर्णस्थानिकाऽण्विधिवाक्यैरित्यर्थः ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ॥ ननु “उर्” इति षष्ठ्या स्थाने-
योगत्वस्य लाभः स्यादत आह

नहीति । (भा)

एवंचायमनुवाद इति भावः ॥

विध्यङ्गेति । (कै)

विधेयेन साक्षाद् यत्र सम्बन्धस्तत्र परिभाषेत्यर्थः ॥ ^१“उदात्त-
स्वरितयोर्यणः” “^२लः परस्मैपदम्” इत्यादावनुवादेऽप्यस्याः प्रवृत्तेः
“यद्येवम्” इत्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् ॥

उः समीप इति । (कै)

तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । ^३सामीप्ये
च षष्ठी व्यवहितेऽपीति भावः ॥

स्थाने य आदेशोऽणिति । (कै)

१ अ ७ । पा ४ । सू ५५ ॥

२ अ ८ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ६६ ॥

४ सामीप्यं चेष्टव्यवहितेऽपीति भावः । क । ग । इ ॥

अनुवर्तमानस्थाने ग्रहणमुरित्यस्य सम्बन्धिग्रन्थत्वात्तत्रैव सम्ब-
ध्येतेत्यर्थः ॥ नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति “आदेशो-
ऽविशेषित” इति भाष्याऽसंगतिरित्यत आह

प्रसज्यमानत्वेनेति ॥ (कै)

अथवा स्थानेति । (कै)

स्थानग्रन्थस्य प्राधान्यात् “रपर” इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः ॥

तत इति । (कै)

अणः स्थाने पदार्थेनाविशेषणादित्यर्थः । एवंच नाऽऽदेशान्त-
राणां बाधकोऽण् विधीयते नाऽपि नियमो नाऽपि विहितस्य
रपरत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किन्तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैक-
वाक्यतैवाऽस्येति बोध्यत इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यते इति भावः ॥

चकार एवेति । (कै)

स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भावः ॥ ननु
वार्तिकोक्तरीरिविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वे प्रामाणाभावात्
“के पुनरि”ति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

बहुवचनेति ॥ (कै)

“सौधातकौ” “सुधातुरकड्च” इति “दञ्” । “पैद्व्यसेये”
ठकि लोपस्तत एव ठक् च ॥ ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनापि
यणादेशेन तत्साध्यरूपमिद्धिरत आह

५६०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

लोपेति । (भा)

रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्वमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थाने नेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनङ्गनङौ “^१आनङ्गुतो द्वन्द्वे” “^२च्छदुश्चने”ति विहितौ ॥

रेफस्येति । (कै)

झल्यग्रहणापकर्षणाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफग्रहणमेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति भावः ॥

उद्भूतेति । (कै)

अत एव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः ॥ नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गतसंख्यायाः समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह

अवयवावेव चेति । (कै)

इतरेतरयोग इति शेषः । एवंच तत्र समुदायस्यावयवाभेदेन बोधनाद् द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभोऽयमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्याऽर्थ इति भावः ॥ भाष्येऽग्रहीताभिप्रायः समुदायस्याऽतिरिक्तस्य स्थानित्वेऽपि तदन्तर्गतावयवस्याऽपि स्थानित्वमादाय च स्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५६१

(अ. १८ पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१ ।)

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ (भा)

रान्तस्येति । (भा)

रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

ऋवर्णान्तेति । (भा)

शब्दशास्त्रप्रस्तावात् शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमाणे तदन्तविधेरुवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह

अङ्गस्येति षष्ठीति । (कै)

द्वगन्ताङ्गान्तस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये लक्ष्यासिद्धिदोष ऋवर्णान्तस्येत्यर्थ उक्तः । स्वयं तदर्थाऽसम्भवमप्याह

नचेहेति ॥ (कै)

भूतानुवादादिति । (कै)

एवं चानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षा-
दर्थाद्वा विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं विना शब्दरूपविशेष्यमादाय तु न तदन्त-
विधिरिति भावः ॥

न च प्रदेशेधिति । (कै)

इह तदन्तविध्यभावेऽपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठी-
निर्देशेन स्थानित्वं स्यात् ततस्तदनुरोधेनाऽनुवादेऽप्येकदेशद्वारा

वर्णान्तं घाञ्चं तदपि नास्तीति भावः । इदं चिन्त्यम् । “^१वृद्धि-
र्यस्य” इत्यादौ “^२ईदूदेद्विवचनम्” इत्यादौ चानुवादेऽपि संज्ञा-
प्रवृत्तेः । वर्णविधौ च सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्त-
विधौ गमकमतो भाष्योक्त एव दोषः ॥ भाष्ये

अर्थवतेति । (भा)

इदमसहायत्वोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादौ अनर्थकेनाऽपि
सः । तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् ॥ भाष्ये

इह चेति । (भा)

एकदेशस्योपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ मातुरित्यादौ तदुपसंख्यानातिव्याप्तेरिति भावः ॥

मातूरितीति । (कै)

उः रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद् “^३अत उद्” इति
तपरत्वान्मातूरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ॥ उक्तार्थं
गमकमाह

अत एवेति । (कै)

पंचम्यन्तात् तसिन्ध्याऽसंगतेराह

तृतीयान्तादिति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५६३
(अ. १। पा. १। आ. ७) (उरण् रपरः । १। १। ५१।)

रात्सस्येति । (पा)

सलोपे ह्रस्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

असित्ययमिति । (कै)

प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः ॥

अकारोऽपीति । (कै)

सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भावः ॥

उत्वे च कृत इति । (कै)

न चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोर्सित्यस्य प्रत्ययतया लोपे एक-
देशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्व-
मस्येवेति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेः ।
स्थानिवत्त्वेन त्वनिर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वा-
भावात् “सर्वे सर्वपदादेशा” इत्यनेन तु माह असित्यस्य स्थानित्वेऽपि
असित्यस्य स्थानित्वाभावात् । भाष्ये “लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौय”
इति पाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाऽभिमतो विसर्जनौयः स
लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः ॥

एवं तर्हि भ्रातृष्युत्तेति । (भा)

त्रिपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धिः ॥

१ असिप्रत्ययमिति । क ॥

२ पुण्यपत्तनस्थराजकीयदक्षिणविद्यालयस्थभाष्यपुस्तके इंगलण्डीयभाष्य-
पुस्तके च “लुप्यते तत्र प्रत्ययो रात्सस्येति” इति पाठोऽस्ति ।
वंगीयैसियातिकसमाजस्थभाष्यपुस्तके “लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौयो
रात्सस्येति” । इति पाठोऽस्ति ॥

कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बङ्गब्रीहिमेकादेशपदे लक्षणां
च दर्शयति

एकादेशशास्त्रमिति ॥ (कै)

यद्यपीति । (कै)

तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः ॥

प्रधान्यादिति । (कै)

रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्तावयवभूत-
रेफपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे रपर इति समासश्च सौत्रत्वात् साधुः ॥
नम्बरारादिरूपेण विधानात् कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अविधानादिति । (कै)

अनुच्चारणादित्यर्थः ॥

तात्पर्येति । (कै)

प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः ॥

केवलेति । (कै)

रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः ॥ यत्तु अयमपि
विचारो भूतस्थानो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्वरथन्यायनाऽनान्तर्य-
मेवान्तर्यमिति चकारस्याकाराकारावेव गुणवृद्धौ भविष्यतः ।
अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङादौ नकारविषयो
यथा न विचारस्तथाऽत्रापि तत्त्वमिति तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य
पक्षस्यास्थितत्वादयुक्तम् ॥ वार्त्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवर्त्तनं च आद्ये
स्यादिति शेषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५६५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

१द्वितीये वक्तव्य इति ।

“गृप्रोः” किपि “गीः” “पूः” “कृत इत्” “उदोष्ठ्य”
इतीत्वोत्ते ॥ भाष्ये

पदमिति । (भा)

पदस्येत्यनुवर्तमानमित्यर्थः ॥

अनन्तरयोगेति । (भा)

अनन्तरशब्दोऽव्यवहितवाची ॥

स्वरविधाविति । (भा)

यद्यपि हल् स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एव
“अचः कर्त्तु” इति सूत्रेऽच इति चरितार्थम् । तथापि तदना-
श्रयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये “माङ्” प्रयोगोऽड-
भावाय । तस्मिन् “हि” अट्स्वरः स्यात् । हि प्रयोगो “हि च”
इति निघातनिषेधाय । “स्म” शब्दो लङ्सिद्धये ॥

अभ्यासावयवस्येति । (कै)

गर्भवदनवयवस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणं “तन्मध्यपतित” न्यायेन
न त्वेतावतावयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः । यदा चवर्णान्ता-
भ्यासस्येत्यर्थं पूर्वतकारस्य “हलादिः शेषेण” निवृत्तौ उरदत्तं ततः

१ द्वितीये वक्तव्यमिति । क । ग । इ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू १०० ॥

३ अ ७ । पा १ । सू १०२ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १६५ ॥

५ अ ८ । पा १ । सू ३४ । हि युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि या

याति ॥

पुनर्“ह्रस्वादिः शेषो” न स्याद् अनवयवत्वादिति भावः । न चैवं
 “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायेन पुनर्“ह्रस्वादिः शेषो”नापत्तिरिति
 वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् । ‘नृकुटीशब्दान्तु भवादावण् । नृपते-
 “१र्दित्यदित्यादित्य” इति ण्यः ॥ ननु रेफान्ताच्च सुबिधिरिति
 कथं तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह

यस्मादिति । (कै)

यस्माद् विधिस्तद्वृत्तिनृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन
 तदादित्वं च रेफान्तस्य मुख्यं सुबन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥
 एकवचनान्ताऽनुदाहरणे बीजमाह

एकेति ॥ (कै)

नित्यत्वादिति । (कै)

विकरणविधौ “सार्वधातुक” इति विषयसप्तमी अन्यथा-
 ऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्वं व्याहृतं
 स्यादिति भावः ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

तस्यो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेः ॥

न प्रकल्पत इति । (कै)

नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ॥

नृकल्पेति । (कै)

नृशब्दात् कल्पः प्रत्ययः ॥

पदसंज्ञेति । (कै)

“स्वादिष्वि”त्यनेन यद्यसौ कल्पशब्दावयवस्य्यात् तदा स्वाव-
यवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः ॥
परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वो-
ऽपि गृह्यते न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययस्य कथं
पदत्वमत आह

पदशब्देनेति । (कै)

१कल्पिरूपः पदसंघातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्
पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति
भावः । वृद्धेर्वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु नोक्तं त्रिपादीस्येऽन्तरङ्गे तत्परि-
भाषाया अप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

उपदेश इति वर्तते इति । (भा)

“२अचः कर्त्त्रि”त्यत्र “३तास्यनुदात्तेद्” इत्यत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अथवा पुनरस्तु परादिरिति । (भा)

४ववधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पूर्वान्तपरादि-
पक्षयोस्समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः पूर्वान्तो वा इत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद् ब्रूयात् तत्राह वार्त्तिककारः “परादा-

१ भाष्ये “कल्पपदसंघातभक्तः” इति पाठोऽस्ति । क्वचिद् “कल्पपद-
संघातभक्त” इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा १ सू १६५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १८६ ॥

४ पूर्वान्ते ववधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरस्य । वा ॥

(उरण् रपरः । १। १। ५१ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

वि"तीत्यर्थः ॥ "१परादौ" इति वार्त्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेध-
पदेन षष्ठीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेषः ॥ चङुपधाङ्गस्त्वत्वं वक्तव्यम्
अग्रे सर्वत्रायमेव शेषो बोध्यः ॥

उपदेश इति वर्त्तते इति । (भा)

"१अतो लोप" इत्यत्र "१अनुदात्तोपदेश" इत्यत इत्यर्थः ॥
"पररूपेण" । "४अतो गुण" इत्यनेन ॥

नन्विति । (कै)

"५आदेः परस्य" इति "६निर्दिश्यमान" परिभाषावाधक-
मित्यभिमानः । तस्यैवायमनुपसंहार इत्युत्तरम् ॥ ननु सूत्रे उच्चा-
रितस्य णस्यो नादेशः किन्तु तत्प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशा इत्ययुक्तं स्यादत आह

प्रत्याय्येति । (कै)

"निर्दिश्यमानस्य" इत्यस्य प्रतिपादितस्य इत्यर्थे तु पादन्त-
स्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

यदि त्विति । (कै)

तथा तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्रादेशापत्तेरिति भावः ॥ कथं
तर्हि "इडपि" इत्यादि भाष्यमत आह

१ परादावकारलोपौत्व पुक्प्रतिषेधश्चङुपधाङ्गस्त्वत्त्वमिटोऽव्यवस्थाऽभ्यास-
लोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वं च । वा ॥

२ अ ई । पा ४ । सू ४८ ॥

३ अ ई । पा ४ । सू ३७ ॥

४ अ ई । पा १ । सू ६७ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

६ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभाषा—१२ ॥

७ तत्प्रत्यायिताकारस्य । इ । तत्प्रत्यायिताकारस्य । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५६६

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

प्रवृत्तौ वेति । (कै)

“नेङ्ग्री”त्यचोपदेश इत्यपह्नवोपदेशे वशादेरेव निषेध
इति भावः ॥ भाष्ये

वृत्त इति । (भा)

कवर्णान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थे पूर्वं तलोपे पश्चाद्रेफान्तस्य लोप
इति पक्षे इदम् । “वत्रे” इत्यप्युदाहार्यम् ॥

प्रकर्त्तेति । (भा)

तन् ॥ “एष स्वरः” । पूर्वपदप्रकृति स्वरः ॥ कदुपदेशकालि-
कतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं “१तादौ” इति सूत्रे कद्ग्रहणम् इति
भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः ॥ “तादौ” इति सूत्रेण गतेः स्वरौ
विधीयते क्रियायोगेच गतित्वम् । क्रियावाची च धातुः । तत्र
तिङन्ते पूर्वपदाभावेन कदन्ते एव सिद्धमिति कद्ग्रहणमुक्तार्थम् ।
न च कद्ग्रहणाभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च
प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कदिशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् ।
श्रुतनिप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादितिदिक् ॥ ननु रेफस्य
परादित्वेऽपृक्तत्वाऽभावाद्धिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदानीं सुपोऽभावादाह

कल्पनायामिति । (कै)

पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः

पूर्वान्तेति । (कै)

नार्कुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बङ्गव्रीहिरिति ध्वनितम् । अवयवत्वं चावयवसादृश्ये पर्यवस्यति न हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वे गुणादिशब्देन विधानं “^१यदागमा” इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनाऽरारोर्ग्रहणाऽभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धौ अरारावेव इति नियमो न स्यात् । गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यस्मात् तादृशस्य विधानं गुणत्वादिकं चाकारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तर्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य “^२रदाभ्याम्” इति सूत्रे भाष्ये “गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत” इति वक्ष्यति । अतएव “^३यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्त” इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तथाहि सति यथा परादिपक्षे नार्कल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीतिसमुदायावयवत्वोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा “पूर्वान्त” इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो “रदाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५७१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२।)

अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२ ॥

भाष्ये “^१प्रसज्येत” इत्यनन्तरं तन्निवृत्तये अनेकाल् सर्वस्य
इति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥ नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः
स्यादत आह

प्रथमेति । (कै)

बहुत्वस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

लोपस्याभावरूपत्वेनाऽल्परूपत्वाऽभावादिति भावः । एवंचायं
पक्षो दुष्ट एव । “^२क्वस्याऽचि” इति लोपे प्रकृते “^३लुग्वा दुह”
इति लुग्ग्रहणस्य प्रथमान्तपक्षेऽल्ग्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थ-
ज्ञापकत्वमिति नाऽयं दोष इति भाष्याश्रयमन्ये ॥ भाष्ये

इदं नियमार्थमिति । (भा)

इदमा सूत्रं न परामृश्यते । अप्राप्तान्त्यादेशविध्यर्थत्वात्तस्य
किन्त्वल्पमिति तस्य नियमार्थमुपपादयति

अन्त्यस्येति ॥ (कै)

अलोऽपीति । (कै)

अलात्मकादेशस्याऽपीत्यर्थः । अपिना अनेकालोऽपि ॥

१ अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत । भा ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ७३ ॥

न त्विति । (कै)

“^१षष्ठी स्थान” इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठीबोधितान्त्यस्य इति व्याख्यानादित्यर्थः ॥ यत्तु “^२यथातथयथापुरयोरि”ति सूत्रे “न यथातथाऽयथातथा अयथातथाभाव आयथातथ्यमि”ति भाष्यदर्शनात् तत्रापामाण्येन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपात-समुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम् । तत्र अयथातथाशब्दात् यञि “^३यस्येति” लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसंज्ञकस्य जायमानस्तदन्तस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति तन्न । निर्दिश्यमानपरि-भाषया सिद्धेः । तदनाश्रयेण वा तदुक्तिः ॥

पदस्य त्विति । (कै)

अधिकृतस्य पदस्येत्यस्य वखादिभिर्विशेषणादित्यर्थः ॥

यदि खल्विति । (भा)

पराभिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

अवश्येति ॥ (कै)

असौ योगः । (कै)

“^४अनेकाल् शिद्” इति योगः । “^५अतो भिस” इत्यादौ “^६आदेः परस्य” इत्यादिबाधनार्थ इति भावः ॥ नन्वस्यावश्यकत्वे-
ऽ“^७न्त्यविशेषणेऽपी”त्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह

१ अ १। पा १। सू ४६ । २ अ ७। पा ३। सू ३१। “अयाथातथ्यम्”
इत्यपि ॥ ३ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥ ४ अ १। पा १। सू ५५ ॥
५ अ ७। पा १। सू ६ ॥ ६ अ १। पा १। सू ५४ ॥
७ अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५०३

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२।)

अथेति । (कै)

अल् इति प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या “आदेः परस्य” इत्यत्र सम्बध्यते इत्यैसादौ न दोषः । तातद्यपि ज्ञापकात् सर्वादेशत्व-
भविष्यतीति भावः ॥ भाष्ये

डिदेवाऽनेकालन्त्यस्येति । (भा)

अल्रूपडिदित्यस्य फलाभावादनेकालिति लब्धम् । एवंचास्य
सूत्रस्थानेकालादेशेऽप्रवृत्त्येतत्साहचर्याद् “आदेः परस्य” इत्यस्या-
ऽयनेकालादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

किमर्थं पुनरिति । (भा)

किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ।
“स्थाने विज्ञातस्य” कस्येत्यपेक्षायामाह

षष्ठीति । (कै)

स्थाननिरूपितसम्बन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥
नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह

आदेश इति । (कै)

स्थानषष्ठीसम्बन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः । अन्ये तु
“अलोऽन्त्यस्य” इति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदाय-
स्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽन्यनुसंहार उपसंहारस्तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते
बोध्यत इति भाष्यावरार्थः ॥ “स्थाने विज्ञातस्य” इत्यस्य व्याख्या
स्थाने प्रसक्तस्य इति कैयटव्याख्याने एतदेवार्थं भातीत्याहुः ॥

षष्ठीमात्रमिति । (कै)

उपलक्षणमेतत् । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् ॥

ततो यदुक्तमिति । (कै)

आकारावयवत्वप्रणिदापयतीत्यादौ एत्वं न स्यादित्यर्थः । न च अवयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्याऽवयवस्तत्र तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वान्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टे वर्णत्वबुद्धिः । अर्थवत् आगमेन तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या तद्बुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्वं सम्भवतीति इदो गुणनिषेधचारितार्थमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिकं गौणं तत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः ॥

सम्बन्धार्थमिति । (कै)

अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः ॥

शास्त्रे येति । (कै)

या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा चाऽन्तेऽस्तीति तु नार्थः । स्थानेयोगेति पदाऽऽवृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवं तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवाऽन्त्येऽस्येति वाक्यार्थ इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५७५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(डिच्च । १। १। ५३।)

सा चेति । (कै)

सा षष्ठी स्थानेयोगैव चेत्यन्वयः । स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत
इति । अत्र हेतुसुल्लेख्यादिरूपपत्त्येत्यन्तः ॥

सम्बन्धस्येत्यादि । (कै)

सम्बन्धनिरूपकस्य सम्बन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । सन्नियोग-
शिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये । “तस्मिन्नि”त्यादेरुत्तराङ्ग-
विकलायास्तत्र तत्रोपस्थितिस्वीकारादित्याशयः ॥

इत्यनेन बाध्यत इति । (कै)

न “१त्वाद्यन्तौ टकितावि”त्यनेनेति भावः ॥

डिच्च । १। १। ५३ ॥

भाष्ये

कस्मान्नभवतीति । (भा)

येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्थानेकालित्यस्यापवादत्वादिति भावः ।
उत्तरस्य त्वयं भावः । नेदमपूर्वविधायकं किन्तु तत्र तत्र डित्क-
रणसामर्थ्यसिद्धानेकालित्येतदाधाऽनुवादकम् । अनुवादफलन्तु
डित्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः । एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवं च

यत्र सर्वादेशे डित्वस्य वैयर्थ्यन्तश्च तदाधः । यत्र तु न तत्र न तदाध इति भावः ॥

विप्रतिषेधादिति । (भा)

परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशडित्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा चैतत् तथाऽनुपदमेव स्पष्टी भविष्यति । “विप्रतिषेधे परम्” इति शास्त्रपरत्वे तु डित्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् सूत्र-सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजं न त्वस्य सूत्रस्य सर्वादेशा-प्राप्तिविषये कचिच्चारितार्थम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किं च । विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैलीभाष्यकारस्य दृश्यते न चात्र तथोक्त-भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं^१ दोष उक्तश्चास्त्रस्य तथाऽपि परिभाषाणाञ्चियमरूपत्वेन तासु गुण एव तत्र हि प्राप्तानुवादा-देवेतरनिवृत्तिरर्थात् । यथा “ब्रीहौ नवहन्ति” इत्यवघातानु-वादेन नखविदलादिनिवृत्तिः । यथा च “तस्मिन्नि”त्यादौ प्राप्त-पूर्वस्येत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किं च “टप् यप् अनादिष्व-मन्यार्थपित्वेषु चरितार्थस्य “अनुदात्तौ सुप्पितौ” इत्यस्य जित्व-रीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वे करपि अन्तरङ्गेण प्रत्यया-द्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह

१ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

२ शास्त्रस्य । क । ग । इ ॥

३ अतः शास्त्रस्य इति नास्ति क ग इ पुस्तके ॥

४ कप् यप् अनादिषु । क । ग । इ ॥

५ अ ३ । पा १ । सू ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यावुत्तान इव सोष्ठुवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुङ्गतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुम्भल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्रः शक्रः कृत् कृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्युग-
पत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानसंज्ञ-
विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न वैतदुभयमप्यचेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति
भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ । अत
एवाचिरादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य “न तिसृ” (६।४।४) इति
ज्ञापकेन समाहितं सप्तमे (७।२।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक-
फलत्वाभावः स्पष्ट एव । तत्रेण दध्नी बाधनमविरोधे आस्वादरूप-
फलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रे अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया
व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वानवकाशत्वाभ्यां सा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् आ कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव
संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाङ्गानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे कृतिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननु-
भयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण 'द्विधापाठोऽर्थास्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति 'पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽर्थास्वरसाद् । क ॥

२ "पाठे" इत्यारभ्य "स दोषः" इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्त्वित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कुतः पुनरयं सन्देहः । उभयथाद्याचार्येण श्रित्याः सूत्रं

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरचान्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्ते चैतत् सूत्रसत्त्वान्तर्गता इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वसम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥ ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थसंभवेन संज्ञानां विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्वमिति भावः ॥

प्रतिपादिताः । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति ॥ ननु च यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्त्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८१

(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनत्र(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव
ममात्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विग्रेष्यवाचिपदासन्निधाने
नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्थ्यायनामादिशब्दानामपि विग्रे-
ष्यत्वसंभवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते
इत्यर्थः ॥ ननु “सरूपाणाम्” (१ । २ । ६ ४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात्
कथं तदर्थतास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् ।
वङ्गयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममात्र बुद्धिस्थं भवि-

तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावदाद्यम् । आ
कडारादेका । किम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरस-
मावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः (१ । ४ । १३-१४-१८) समा-
वेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । (४ । ४ ।
५१ ॥ (५ । १ । ६३) ७ । ३ । ५१ ॥ ८ । ३ । ३६ ॥ ७ । २ । ११८)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यति इत्यर्थकतया तच्चत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुं-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्हीयष्टक् तदस्य पण्यमिति (वा । २)
इत्यन्तत्वात् कः । तच्चाङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लघु-
णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुसुदान् इति ड्मत्तुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुबन्तसमुदायात्
कथं तद्वितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

वाक्यः । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ई । ४ । १४६ ॥ ७ । २ ।
११७) । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञा वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसङ्गा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादिसुप्तिष्ठन्तं पदम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५८३
(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा। १। ४। १।)

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्थरूपः । अनु-
वादेऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्त्रादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादन्यायेनेति भावः ॥

नः क्ये (१। ४। १५) । सिति च (१। ४। १६) । स्त्रादिष्वसर्वनामस्थाने
(८। ३। ६४) । यच्च भम् (१। ४। १८) । तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः
कियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसंज्ञा विधीयते किन्वनुच्यते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
“एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्वाक्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याशयात् ॥ ननु बह्व्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
कार इति चोदितम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधाय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
प्रकरणे १ “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावज्जब्रौहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
मपि बाधेतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २ । पा १ । सू ४६ ॥

३ नोदिता । का । इ ॥

इति (४ । १ । ४६) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-
स्तत्पुरुष इति । (२ । १ । २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
पर्यायः प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते ^१“द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य ^२“उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^१कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १६ ।

३ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” । इ ॥ “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुषः
(२ ॥ १ । २२) द्विगुश्च (२ । १ । २३) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्धमिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकङ्गाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु “द्विगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “द्विगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कङ्गाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “द्वन्द्वश्च प्राणी”त्यस्यावधित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारभ्य “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२। १। ५१) संख्यापूर्वे द्विगुः (२। १। ५२) इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्भास्ति

इत्यादिग्रन्थञ्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुश्चेति सूत्रं कर्त्तव्य-
मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाश-
त्वमत आह

ऊर्थादीति । (कै)

गतित्वेनैकौकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरौ “गतिरन-
न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “उपसर्गादसमास” इति णत्वम् ।
“उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र संज्ञयोः
समावेशेन तद्भावार्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वादच्चाणां तृतीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः ।
प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति
भावः । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
कर्मत्वविधानमामर्थ्याद्वितीया इत्यत आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अणावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिवः
कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
(१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियामाग्रे हि चकारेऽनवकाशो-
पसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभाव-
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१“कर्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकृत्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्लोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोगः कथं हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ज्ज्ञान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्तरि इति कर्मत्वं न च तदा करणत्व-

१ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इङ्गलखड्गीयविवरणपुस्तके ॥

र्याचोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्तियौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिवः कर्म च (१ । ४ । ४२) इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

मिति न दोषः । किञ्च ^१“क्लिङ्गति च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति ^२“अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्यसङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः ॥ ^३“हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धुः इत्यत्र श्रुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । श्रुतविधायके दूराद् आह्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन^४विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्व-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं च वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याश्रयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्यानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् ।
स्वतन्त्रः कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोगको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अगवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञा
बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एकसंज्ञाधिकारावाधायेति भावः ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूणेति-
विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्थेति “एका संज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं परं कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“ऋत्विये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे ^१“ऋतोरण्” इति
वर्तमाने ^२“ऋन्दसि घम्” इति घम् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे ^३“लोपः शाकल्यस्य” इत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि परं कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टमिद्विरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञा-
विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्रं स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्त्ता । कर्तृसंज्ञाश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छब्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्थले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेणापवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निममस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
बाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । “हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमत्वोक्त्या
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य “कर्तु-
-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ७६ ॥

यौगपद्येन संभवः ॥ गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे । वा । गुरुलघुसंज्ञे नदीघि-
संज्ञे वाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः (६ । २ ।
१०६ ॥ ८ । २ । ८३) । वैत्रम् । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविनय्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य

रौप्सिततमम्” इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्भाष्यवलाद् गत्यादिसूत्रं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गलोपजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं इति तन्न प्रधानानुरोधेन सर्व्वतो बल-वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरूपपादमुभयोरप्यविरोधात् प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्तु न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्य्यशक्त्योर्योगपद्यायोगात् कार्य्या-न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभि-न्नत्वाभावेन १ “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी । पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठ्येति विशेषादिति चेन्न ह्यविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ सम्प्रवेशे । इ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीधिसंज्ञेपरे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परं कार्य्य-त्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्व्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत (१।४।६६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा

ह्रस्वाविति । (कै)

ह्रस्वावित्युचितम् । यदा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तत्र घिसलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् “अचः परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

दृष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वादि-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य
तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकं संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं नदीत्वमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहि-
प्रतिषेधार्थं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उन्मत्तेति कान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेश्चार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् ॥

‘पाक्षिकः कविति । (कै)

शेषादिति कपो न १ “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकैयटे “पाक्षिकश्च कप्” इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । शटक्स्तु अवकाशः (३।२।१२४-१०७) ॥ परवचने
सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६
—१८) । अयं ते योनिर्ऋत्वियः (५।१।१०६॥६।४।१४६) । प्रजाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ग्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां
ग्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५१।५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थं विद्यमानस्य समा-
सोक्तेः शेषत्वाभावाच्च बङ्गव्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पञ्चस्तसूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

१“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

१शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृक्कोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च घि-
संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । “शेषोध्यसखि”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञा सा भूदिति । शक्यै पध्यै बुध्यै धेन्यै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “डिति ह्रस्वश्च (१।४।६)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयत्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थी-भाववत्त्वात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा ॥ न वासंभवात् । वा । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६६

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः ॥
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्चा समासोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र बङ्ग-
ब्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अव्ययी-
भावोऽपि समाहित्यमाणार्थत्वे चरितार्थः । बङ्गब्रीहिरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बङ्गब्रीहिः क
चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ॥

घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः । वा । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ऋस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
बङ्गब्रीह्यर्थं तु । वा । बङ्गब्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषो

(आ कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बज्जब्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु
द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वा^१ “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र बज्जब्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् बज्ज-
ब्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति सत्त्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः । संख्येत्यनु-
वर्त्तमाने ^१ “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पर्णे “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २ । पा १ । सू २० ॥

२ अ २ । पा १ । सू २० ॥

बज्जब्रीहिः” (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमव्ययीभावोप-
मानद्विगुह्यलोपेषु । वा । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् (२।१।
२१॥६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्रेणी (२।१।५५॥
५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१-५२॥
(६ । २ । १) ॥ छल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्व्वाराणसिः (२ । २ । १८
(५ । ४ । १५३) ॥ तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणान् समासेषु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०१
(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (आ कडारादेका संख्या । १ । ४ । १ ।)

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

कार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य कार्थे वाच्ये बज्जब्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा सूतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः ॥ ननु कार्थे
विशेष्ये तत्पुरुषः तदिति “बज्जब्रीहिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्थवाचिर्त्तिकम ॥

बज्जब्रीहिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु बज्जब्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
दीरावतीको देशः । श्रीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः
अवृषलको देशः (२ । २ । १८) ॥ छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बज्ज-
ब्रीहिः । वा । छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्बज्जब्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं^१ “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय चिकित्स्य शेषस्तेन “परं कार्यमि”ति पाठे
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासकृत्लोपेषु दोषपरिहारार्थः । एवं च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
“परं कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता चत्विरे दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् ग्रन्थानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाण्यग्रहणेन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेशे “एकन्दस्युभयथा” इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङ्गम् । (कै)

कठारादेशानाम् ॥

१ अ. ५। पा. ४। सू. १५४ ॥

२ अ. ३। पा. ४। सू. ११७ ॥

प्रपतति पर्याः प्रपर्याकः । प्रपतति पलाशः प्रपलाशक इति (२। २। ६) ॥
अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
बहुव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् त्कार्थं प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् त्कार्थं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषस्यापि । (कै)

तव्यादेः । वस्तुतोऽच “^१लङः शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “^२लिङाग्रिषि” इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

दृढम् । (भा)

गोचम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोचापत्यं “^३बाक्कादीन्” शलङ्कोः शलङ्कादेशश्च । ततो
यूनि “^४यञञोश्च” इति फक् ॥ “^५पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पीलु शब्दात् “^६पीलाया वा” इति गोत्रेऽण् । ततो यूनि
“^७अणो द्यञ्च” इति फिञ् तस्य पूर्व्वेण लुक् नच “^८गोत्रेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “^९फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ॥

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ॥

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ॥

निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र त्कार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
त्कार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्यः प्रपर्यकः । प्रपतितपलाशः

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिओरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिषुकापहारेण सिद्धान्ते घूनिषुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “^१गोचेऽलुगचि” इत्यत्र ^२भूञ्चि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोचास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “^३एको गोचे” इति नियमादिभ् नस्याद् इति फलं बोध्यम् । तु-शब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् चित्तं नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वसम्भवात् अवश्यं

१ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

२ भूञ्चीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूञ्चिप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं प्राप्ति ।

एतद्ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

प्रपञ्चाशकः इति ॥ सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्धटकनिर्गमनस्य अवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्य-
स्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचाच्चिर्गतमसं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले
धनुःकंसपाचादेर्देधान्वय इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आलोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापञ्चमसंज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापञ्चपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिरूपितावधित्व-
विवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिः । न च पयः संनिधौ गौर्नेप्सिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ऋक्संज्ञां दीर्घसुतौ । वा । ऋक्संज्ञां दीर्घ-
सुतसंज्ञे बाधते (१। २। २३) ॥ तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराद्धं
धातुकम् । वा । तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोराद्धधातुकसंज्ञा
बाधते (३। ४। ११३-११५-११६) ॥ अपत्यं वृद्धं युवा । वा । अपत्यं
वृद्धं युवसंज्ञा बाधते (४। १। १६२। १६३) ॥ घिं नदी । वा । घिसंज्ञां
नदीसंज्ञा बाधते । (१। ४। ३-७) ॥ लघु गुरु । वा । लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा

(अथ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

१कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकक्षायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “१अकथितं च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति यामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्मात्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोध्येत्याहुः ॥
तत्तु “१हृद्युभ्यां च” इत्यसुग्विधायकवार्त्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र १हृदिस्पृग्” इत्यादौ द्वितीयार्थे चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनुः कर्तृक इति धनुः
करणको धनुवृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

३ “हृत्तदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ (६ । ३ । ६) इति सूत्रस्यवार्त्तिक-
कम् । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानम् । वा । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

वाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पदं भम् । वा । पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानमुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञामुत्तराणि
कारकानि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्र्यां मुक्ते । गां दोग्धि ।
धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्”
(१ । ४ । १४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०७

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेक संज्ञा । १। ४। १।)

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिम्बिनन्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निश्चयतत्त्वम् ॥

घत्वं नेति । (कै)

“१उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“२तत्पुरुषे तुल्यार्थे” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“३सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“४क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“५वृत्तिमर्ग” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१। ४। ४२) इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंस-
पाव्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “आधारोऽधिकरणम्” (१। ४। ४५) इति चाधिकरण-
संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ “गां दोग्धि” इत्यत्रापाय-

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “^१सहसुपा” इत्यत्र चरितार्थमव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तासां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “^२अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । “^३अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
न्तरविनिर्मुक्तस्थलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रा-
पाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिमंज्ञाव्ययकदन्ततद्धि-
तान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^२अत एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुंवद्भाव इति बोध्यम् । अत्र कृत-
द्वितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा लाभावेनाचतेश्च । मतुप् लोपस्तु भेद-
विवक्षायां शुक्लवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति एथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं “वोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे
उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म-
सम्प्रदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा सम्प्रदानसंज्ञां वाधते
(१ । ४ । ३८-३९) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञां (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि वाधन्ते । क । धनुर्विध्यति । असिश्चिनत्तीति ॥ अधि-
करणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञां वाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क । गेहं प्रविशतीति ॥ अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृ-
संज्ञां वाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क । स्थानी पचतीति ॥ अध्युपसृष्टं

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

१“वोतो गुणवचनात्” २“त्वतलोर्गुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः ष्यञ् न स्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणे
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो वालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

कर्म । वा । अधुपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां वाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा वाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा वाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च तान्ताः पूर्वाः
सावकाशाश्च वाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । अर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
कृतत्वद्विताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः । वा । समास । समाससंज्ञा च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६११

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचनं च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”,
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति

यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवात्रेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृतसंज्ञा तद्धितसंज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिसंज्ञाया वाधाद्
डित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया बाधात् सर्वाद्य
वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसंज्ञा । षट्संज्ञा ॥
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्वेण सन्निविष्टानां
बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इत्यादौ न स्मै । एवं संख्या संज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युक्तम् ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिद्धेः कर्मव्यतिहारे
घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क पुनर-

आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमात्लौकिकार्थस्य विरोधवा-
चिनो विप्रतिषेध शब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध
इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रा-
न्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१३
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वग्रे परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्थौ क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्तः (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यदेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परचात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च सकृदिति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नुत” इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥ तृजादिभिस्तुल्यम् । वा । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः (३ । १ । १३३) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्यवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधी । अन्यायाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१५

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्यातप्राप्त्यादिपदो-
पात्तायाः परामर्शं न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा ^१च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमयं प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय-
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुनः कारणं तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेस्त्व-
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्वाभयो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कार-
णम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः
स्यादिति । यदीदं नारभ्येत इति भावः ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्याय-
माह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्त-
नादित्यर्थः । प्रतिपदविधेस्त्विति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति न ह्युत्सर्गः
प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्व-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पद्येन सम्भवः ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्तञ्चम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्ष्यस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-श्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एषु तृजचां धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेस्त्रे”त्यस्य वाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तद्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः । वा । तद्यदादीनांतु (३ । १ । ६६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तद्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तद्यदादयः स्युः । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा-
दिति तुल्यः स तद्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अनवकाशस्तद्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भविष्यन्ति । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तद्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । आ. १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते । दृजादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घ-
त्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपत्तेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

अतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कश्चित् कार्या-
न्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याचार्यः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेव (६ । ३ ।
४२-१३६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

त्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद् गताविति । यथा कुरुतात्त्वमिति
हेर्लुक् च प्राप्नोति तातड् चेति परत्वात् तातड् तस्य स्थानिवद्भावात्तातड् न
प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत
इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सम्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्वे
निमित्ताभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेक्ष्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । ६)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने
तन्यत्र चरितार्थः । यथा तत्र प्रेक्ष्यः परस्पराविरुद्धकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः ॥
ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणेऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेव
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सङ्गाद्व

सारणे कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्ताकृतिपदार्थाश्रयणा-
दनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यानाद् बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ क प्रवर्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भावः ॥ ननु “तव्यदादि” इत्यादिपदेन तजा-
दीनामपि ग्रहणात् कथं ^१सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य तजादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

तजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नन्वसुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्हे कृत्यः । कारणार्हं
कार्यं तुल्यबलं च कारणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य
सूत्रस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुल्यकामप्रत्यये कृतेऽपवात्वादलोपं
बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तङ्गन्वादूहं भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको बलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

इजतुरिति । (कै)

न च पूर्वं ^१द्वित्वप्रवृत्तावपि ^२“वचिस्वपि” इति ^३“लित्यभ्या-
सस्य” इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ^४“न
सम्प्रसारणे” इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याकृतौति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः ^५एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ “अपि” इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्ववृद्धावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमचिरवृद्धावेभ्यो नुङ् (७ । १ । ६५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधाः ।
इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्तर्यं इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्धि-
तोत्पत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद् यणवृद्धोः प्राप्तिः । एवं तर्हि
अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यणवृद्धोर्युग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्पष्टमुक्त्वा न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तीये प्राप्ते तदाश्रयेण तदचनोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति त्वदुक्तमसङ्गतत्वापत्तेश्च । अग्रे तज्जादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तज्जादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्येयं व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्न्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव्काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युत्वे कृते यण् वृद्धौ प्राप्नुतः । दुद्यूधतीति । दिवेः सन् । सगीवन्तर्द्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विवचनं च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तुमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण
सम्पत्ते “सङ्गति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
मसङ्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुग् इति वचनस्य तातड्भावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्हेस्तातडिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयेण
गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्माधारयः । “नुम्” शब्दस्वरूपस्य विश्लेष्यत्वाच्चपुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूचकरणादिति भावः । चेनानङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रति-
षेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति ॥ अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बलीयो-
भवतीति वक्तव्यम् ॥ किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यणोकादेशेत्वोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विवचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अस्लोपस्येति ।
ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति
स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो “न संयोगादमन्तात्” इत्यस्लोपनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादस्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

इष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वह्निरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः १“अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनास्तोपस्वरेभ्यः । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ ७७ ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७) । परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यस्तोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यस्तोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः।

६२५

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) . (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यवलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिन्नोके दुर्वलवलवतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य वलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थितेऽप्येव प्रथमं
प्रवर्तते एवं च कचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोठ् सुसाधु इत्युक्तं “येन विधिः”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपञ्चवादिनां शाकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति ।
सस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अस्योपस्य च यणादेशस्य च
नास्ति सम्प्रधारणा ॥ खराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । खरश्च प्राप्नोति

खरितयोर्यण इत्यौकारः खरितः स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्युकाम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिखरोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात् “संज्ञायाम्” इत्युडिङ्गते
“खीभ्यो ङक्” “ङ्यच्” इति ङकि एयादेशे “ढेलोपोऽकद्रा” इति लोपप्र-

६२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसंज्ञ इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु
१“अकृतव्यूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव सिद्धे “समर्थानाम्” इत्यत्र समर्थग्रहणं न
कार्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्लो ५७ ॥

२ अ. ४ । पा. १ । सू. ८२ ॥

यणादेशश्च । (६ । १ । १६७—७०) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “ओर्गुणः” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽ-
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-
प्रयोजनभेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोऽ धात्वोः” इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२७

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणेव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्य पर एव । एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचनं यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गोऽपि हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१। अ. ६। पा. २। सू. १ ॥

त्येकादेशश्च (७। २। ११७। ६। १। १०१) ॥ परत्वाद्वृद्धिः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनो ज्ञौदनः । ज्ञौद-नमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १। ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो

“ढेलोपोऽकृद्वा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु “अयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदत्रा” इत्यसि-द्धत्वान् “न संयोगादमन्तात्” इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा “^१वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “^२द्व्यच” इति एकादेशात् पूर्वं द्व्यच्त्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ढक् । कद्रूश्च नागमातैषेत्यु-
चिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“^४स्त्रीभ्यो ढग्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति
चिन्त्यम् । अत एवैणौ पादौ ढक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते
एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अस्त्रोपादेकादेशः । शुना शुने । अस्त्रोश्च प्राप्नोत्येका-
देशश्च (६ । ४ । १३४ ॥ ६ । १ । १०८) । परत्वादस्त्रोपः स्यात् । एकादे-
शो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽस्त्रोपेन वा
निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अस्त्रोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति ।
प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः ।
शुनः पश्येति । अत्र हि न गोश्वन् इति इति प्रतिषेधाभावादस्त्रोपे सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेश एवमर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्धिर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं तु काचित्कमितिभावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “^१असोरल्लोप” इति तपरकरणेनानित्यत्वाद्नाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “^२वार्णादाङ्गम्” इत्यप्यनित्यत्वाच्चाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “^३आभीय” त्वेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “^४वाह ऊठ्”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं बलीय”

१ अ ६। पा ४। सू १११ ॥

२ परिभाषेन्दुश्लो ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णं (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वञ्जशुणीति । “बहोर्गञ्
वदुत्तरपदभूम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङीपि ह्यतेऽल्लोपे क्रियमाण
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङीप उदात्त-

६३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इत्यस्यास्तत्त्वे मानाभावात् । धर्मिग्राहकमानेन तां प्रति वह्निरङ्ग-
स्याभीयामिद्वत्वाप्रवर्त्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

१ “अनुदात्तस्य यत्र उदात्तलोप” इत्यनेन ॥

२ न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्यः परस्य उदात्तत्वं नेत्यर्थः । तृतीयादिस्वरस्य “सावे-
काच” इति विहितस्य आनन्तर्यात् तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त्त-
नाच्चेतिभावः ॥ एवं च सत्यलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति
प्रयोजनवाद्याशयः । इत उत्तरो “यत्र तर्हि” इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-
च्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तत्तु न युक्तम् । तृती-

१ अ. ६ । पा. १ । सू. १६१ ॥

२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् कुङ् कृङ् इति । १ । १ । १८२ ॥

३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

४ “भाति” इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एवं तर्हि न साक्षात्तिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केन-
चिच्छब्देन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति ।
बहुशुनोति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि
प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एवं तर्ह्या-

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । शुनोत्यत्र डीप उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं डीप् विधानेन इत्यर्थः । तदेवमल्लोपादेका-
देशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव । यद्यत्राल्लोपो भवति
तदा “अन उपधालोपिन” इति डीपि सन्ति बहुशुनोति भवति । यदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३१

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

यादिविभक्त्यभावेन “न गोश्वन्” इत्यस्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्ति-
स्वरौ निष्पृत्त्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यान-
वादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अयं भावः । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य
निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु “एवं तर्हि”
शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थः ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वं नादित अन्तन्तद्योजनमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शून्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं
गौरादिषु पठति (४। १। ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि
स्यान् डीपैव ॥ स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च (६। १। १६७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणस्य च इत्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ वृद्धेरित्वोत्त्वे । स्तेरिणिः ।

त्वेकादेशेनालोपो वाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान् डीवभावाद्बहुश्चेति
गौरादिलक्षणो डीष् नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बहु-
शुनोति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल डीपा भाष्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिदाधो-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
ग्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽस्योपस्यैव इष्टत्वेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्तते । तथा च ^१बङ्गशुना इत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्वोत्वे ।
आतेस्तीर्यते आपो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥
अस्योपस्य चेत्योत्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

। ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहः । सौत्थितिरिति ।
सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेति भाष्यम् । स्तैर्गिरिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं
प्रोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अचत्य ग्रन्थपर्यवसानात् “अभिद्धवत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद् इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् डिशीनामादगुणः सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् डिशीनामादगुणः सवर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयञ् इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् ज्ञक्ष इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदगुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६।१।८७।१०१)
परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आदगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सवर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
स्तेरिणिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दण्डायमित्यादगुणः प्राप्नोति । कुमारी ईदृश इत्यादौ यणादेश
इत्यवश्यं सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
ब्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽस्योपस्यैव दृष्टत्वेन तद्व्रीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ^१बङ्गशुना इत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्वोत्वे ।
आतेस्तीर्यते आपो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥
अस्योपस्य चेत्योत्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहुः । सौत्थितिरिति ।
सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेति भाष्यम् । स्तैर्गिरिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं
प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अत्रत्य ग्रन्थपर्यवसानात् १“अभिद्धवत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत दृष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद् इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् डिश्रीनामादगुणः सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् डिश्रीनामादगुणः सवर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् जक्ष इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदगुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६।१।८७।१०१)
परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आदगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सवर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
स्तैर्यिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दण्डायमित्यादगुणः प्राप्नोति । कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेश
इत्यवश्यं सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ ^१“उाबुभाभ्याम्” इति सूचस्यभाष्य-
रीत्या “बड्भ्या” इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वलोपे सति
तस्य स्थानिवत्त्वादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “^२यूनस्तिः”
“शुनः पुच्छ” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“^३एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे दृष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“^४नित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
ग्रहणप्रत्याख्यानभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं कारणम् ।
सवर्णदौर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदौर्घत्वमाद्गुणं वाधेत ॥
नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वादगुणस्येति । ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरवाधनेन सावकाशः सवर्णदौर्घोऽन्तरङ्गं वाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्वाध्यते
यथा “गोत्रेऽलुगचि” इत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दौर्घेण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३५

(अ. १। पा. ४। आ. १.)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद्धीति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा । इ। क) सम्प्रसारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ननुस्तीर्णशब्दादिजि न दोषोऽत आह

विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकाच्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबह्वपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य
बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यङन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । स्वरेणापि इत्वोत्वयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश इत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ इत्वादेकादेशः । खड्गी-
यति मालीयति । इत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७। ४। ३३॥ ६। १। १०१) ।
परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामयङ-
लेयः भाद्रवाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६। ४। १४७॥ ६। १। १०१) ।

वाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खड्गीयतीति । खड्ग आद्य इयि स्थिते यदि
पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्यगुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते इत्वे “यस्येति”
लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावित्तीत्वस्य स्थानिवद्भावात् । न-
लोपे त्वाभ्यामिति । ऊङ् इत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति

ननु “कुमारी ईहते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तदाध इति भावः । यस्तु सर्वथानवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वास्तोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्व-
लोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौङिः । वाजाकिः (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वगपुंसकोपसर्जनङ्गसत्त्वान्ययवायावेकदेशतुग्विधिभ्यः । वा ।

भावः । यद्यप्यजायदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः । तथापि
लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौङिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य
‘स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा “दादुगुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
स्थानोपमिति । विभक्त्यान्वाख्याने ग्लौ अनीय इति स्थिते अनैमित्तिकत्वा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३७

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-
लुक् वहिरङ्गः ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्यां बाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खद्वाशब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह

खद्व आय् इति । (कै)

विभक्त्यान्वाख्याने दोषः । 'सुप्' "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया
इति भावः ॥

१ परिभाषेतुष्टे- ७२ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनङ्गस्यत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः ॥
वेच् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । स्त्रै स्त्रानीयम् ।
ग्लाच्छत्रम् । स्त्राच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोति एते च विधयः (६। १। ४५॥
६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । नपुंसकोपस-
र्जनङ्गस्यत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र । अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् । अतिनु-

दात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्तिवन्तम् । अत्रापि तथा
विभक्त्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त-
त्वाभावादत्वं स्याद् यथा ठौकितेति । उपदेशग्रहणामपेक्षया चैतदुदा-
हरणम् । अतिर्यत्रेति । अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्त-
त्वाद्भ्रूलो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

लोप इति । (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाध्योऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्त्व-
ज्ञापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

च्छत्रम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वा-
राणसीदम् । निष्कौशाग्निच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जन-
ऋसत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४७-४८ ॥ ६ । १ । ७८-७९-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनऋसत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्ययेका-

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ऋसे कृते रूपं न सिध्येत ।
अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभक्त्याग्राख्याने अग्निचिद् अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ् न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
द्रष्टव्यम् । पुंसिविभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
स्थानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्वमनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

“अशितौति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विवन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १ । पा ३ । सू १० ।

देशगुणवृद्धौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः । वा । यणोकादेशगुणवृद्धौत्व-
दीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशात् । अग्निचिदत्र-
सोमसूदत्र ॥ अयादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ वृद्धेः । प्र ऋच्छकः । प्रार्च्छकः ॥ औत्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः
प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । “एरने-
काच” इति यण् । जुञ्जतुरिति । क्वा अतुस् “क्वः सम्प्रसारणम्” “अभ्यस्तस्य

६४०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १। पा. ४। आ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुवपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुण्तुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिः सिद्धवत् कृत्यैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जनगत्यति ॥ मुमः । अग्निचिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः ॥ एत्वात् ।
जगद्भ्यः । जनगद्भ्यः ॥ रौविधेः । सुकृत्यति । पापकृत्यति ॥ अनडानङ्भ्यां चेति
वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृदुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६।१।७१-

च” इति सम्प्रसारणे कृते यदाकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्ध-
वदत्राभादित्यसिद्धत्वात् चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि
डोपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्तिः स्वरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०१

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। १।)

प्र चक्षकः प्रार्च्छक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्षेदं वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुज्ञतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा च्छत्विग्विशेषे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु ग्रन्थे डित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिषाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयडा वाधितमितिभावः ॥ उच्चारणिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

७६, ७७, १०१॥७।३।१११॥६।१।६१॥७।३।११६, १०२॥७।४।३३॥६।३।६७) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयडादेशो गुणात् । वा ।
इयडादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयडा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।४।७७॥७।३।८६) । परत्वादगुणः स्यात् । इयडा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् । प्रासुर्भवत् ॥

रहितायाः प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रिय-
माणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेणैव
सिद्धत्वाच्च तदाश्रितम् । पक्षत्वमेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्यात् अगणविधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यद्याकारेति । (कै)

ननु “हृदतिङ्” सूत्रस्थाकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुहुवतुरित्यच पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोत्राणि तु जातित्वान् ङीष् एवस्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६।१।१०८।६।४।८२) । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ ऋ आकारलोपात् । वा । ऋ आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६।१।१०८॥

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्वं न स्यात् । पूर्वशाला प्रिय इति । पूर्वशाला प्रिय अस्येति त्रिपाद वज्रव्रीहौ कृते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६४३
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥
भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ लादेशशब्देन लादेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

बहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । खरो
लोपात् । वा । खरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ औपगवी सौदा-
मनी । खरश्च प्राप्नोति लोपश्च (३।१।३-४॥६।४।१४८) ॥ परत्वाल्लोपः स्यात् ।
खरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अमिरिन्द्रः । वायुरुदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः
“स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्” इति आद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वलौघत्वेन एतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्यगुणे एत ए इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वहिरङ्गमसिद्धं तद्वहिरङ्गं कृतं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि
इकोऽभावाद्यण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं सौत्यितिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् वहिरङ्गमाद्यु-
दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वहिरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वहिरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊठ् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्तोत्प्रेकादेशश्च (४।१।२॥६।१।१०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७०) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधेः । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४।८६॥६।१।७७) ।
परत्वात् यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुन्योन्तोदात्तत्वं

अन्यथैवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाभ्याद् वहिरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्ये इति । अत्रो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४५

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वदि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पचावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
न्तर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अश्वद्युः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तच्च
संज्ञिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भव-
त्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३॥६।२।१) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ एता-
न्यस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्येकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्वं न
भविष्यति । तुक् तु प्रवृत्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य-

वर्णापेक्षस्यैकादेशस्य दध्यत्र इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ षत्वग्रहणं
तु न युक्तम् ज्ञापकं त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-
पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-
सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ
“पूर्वं धातुरूपसर्गेन युज्यते” इत्यादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
मुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-
निमित्तादपीति तदर्थ इति १ “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
त्वाच्च । तत्र हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सर्वर्षदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
इत्युक्तम् । २ “सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपसर्गार्थेन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ॥

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षण-
मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद्
बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्वं (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अग्यैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद्
बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं

वाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे
अ व्याश्रये गुणे “वृद्धिरेचो”ति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अनकारान्ते
चोपपदे वहेऽन्वसि श्वर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः क्षिपि

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तत्र पूर्वागत^१साधनकार्यमेवा-न्तरङ्गमत एव “प्रेङ्खः” इत्यत्र “गुणो वहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् । अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र काव्यव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः । एतज्^२ ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् । वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च वृद्धार्थमूढावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गे चोपपदे अवर्णा-भावात् पररूपेण बाधाच्च । ^३“वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ “सम्प्रसार-णयोः फले विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ॥

२ “ज्ञापकेन” इत्यारभ्य “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

३ अ ६ । पा १ । सू ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ॥

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽक्षयूः । हिरण्य दूः असिद्धत्वाद्बहि-रङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६॥६।१।७७)। नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि “नाज्ञानन्तर्ये बहिर्दृष्टकृतिः” इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं षत्वतु-

प्रयोगो भविष्यति किमूढादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊङ् विधिः । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-तूङ् विधीयते । पूर्वेषुकामशम इति । पूर्व इषु कामशमी अ इति स्थिते

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ण्यन्तात् किपि वच्चादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणा-
भावे विश्ववाङ्शब्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ सुप्तमित्यस्य
काचित्कतया णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र “वाङ् ऊट्” सूत्रस्य
प्राप्तिरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात्
छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊहतेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वाच्चार्थभेदः ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

असिद्धं वहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

कोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या
“वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण” इति । एषा च न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “वाङ् ऊट्” (६ । ४ । १३२)
इत्यूठं शास्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशात् । वा ।
तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतो-

यद्यन्तरङ्गत्वादाङ्गुणः स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्थपवर्गाभावादुभयत आम्-
यणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च “दिशोऽमद्राणाम्” “प्राचां ग्रामनगराणाम्”
इत्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दादिक्शब्दाच्चेति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

‘दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्त्तुं शक्य
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दाद्विक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावान्न स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये

‘उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समामे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । १“अन्नादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनात्रैतत्स्वरमाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । ४“एकदेश-

१ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुशब्द ३७ ॥

ऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्तः । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकामशमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्थव्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यामृ-
त्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदश्चिदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचार-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

विकृतस्यानन्यत्वाद्”दकशब्दस्याप्युदकशब्देन यक्षादिति तच्च कैयटः ॥
भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ^१अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्येनान्त-
वृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ ॥ तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४८) इति लोपेन ह्रियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्रः सम्पन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ।
पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥ यणादेशादि युवौ । वा । यणादेशादि-
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्तः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्ष्यं हि

यितुमाह यणादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्वास्त्वलोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तमेतत् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्ररूपोत्तरपदाचक्षानिकटुद्धे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूपानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति खोरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतुः

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादिः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एवं च “स्तामत्रे” इत्यादि ग्रन्थः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

भवति खोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ ऐति-
कायणः । औपगव इति । स्तामत्र इयुवौ “लोपो योर्वलि” (६ । १ । ६६)
इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रियमेधः । प्रियंगव
इति ॥ उसि पररूपाच्च । वा । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादि-

पच्युरिति । पच् आया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूपं क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स लोपापवाद इयादेशः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा
न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्धेदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः । यासिति क्ते सौत्रो निर्देश
इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव पाठ इति “आने मुक्” इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन सलोपे यासेव दुर्लभोऽत
आह

१ अ ७ । पा २ । सू ८२ ॥

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ ॥ ७ । २ । ८०) ॥ पचेयुः । यजेयुः ॥
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तर्हि । यास्
इत्येतस्य इय् भवतीति ॥ लुग् लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः । वा । लोप-
यण्यवायावेकादेशेभ्यो लुग् बलीयान् इति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान्
प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते ।

अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्
तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणि कुलमिति । यणादिषु कृतेषु
लुकि सति रूपं न सिद्धेत् । वृत्तादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५३

अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-
लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमत्यते ॥ यणादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्यः कुलं
सेनानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् ॥ रायः
कुलम् रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्वयं वृकभयम् ॥ लुक् च
प्राप्नोत्येते च विषयः (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्वलीयान् इति वक्तव्यं लुग् यथा स्यात् ॥

वद्भावाच्च, किं सति रूपं न सिद्ध्यत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र ज्ञापितत्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्त्र्याख्यमात्रेऽतिप्रसङ्गः स्त्र्याख्याविति द्विर्व-
चनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्त्र्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खद्वाशब्दस्य फिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
नित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

१ "स्त्र्याख्यमात्रेति प्रसङ्गः" इति नास्ति पुस्तके ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खद्वा मात्ता । किं च स्यात् । खद्वाबन्धुः मात्ता-
बन्धुः । नदी बन्धुनि (६ । २ । १०६) इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बङ्ग-
खद्वाक इति नद्युतश्च (५ । ४ । १५३) इति नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष
दोषः । व्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदयं छेराम्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्त्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः कनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य
जननीपरिकेदवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्त्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनित्या-
मक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न
इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

कान्दसत्त्वकल्पनं वृथेति भावः ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न
वृथात्वमत आह

उत्तरच चेति ॥ (भा)

नद्यात्रीभ्यः (७ । ३ । ११६) इति एधग् आब् ग्रहणं करोति । इह
तर्हि मात्रे मातुरिति आण् नद्याः (७ । ३ । ११२) इत्याट् प्रसज्येत ॥ किं
पुनरिदं दीर्घयोग्रहणम् आहोस्विद् ऋस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयो-
ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्भि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते (६ ।

(यू कृत्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि “यू ह्रस्व इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरणानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदाः ^१प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकत्वाविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां सवर्णग्रहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति ।
यदि यू न ह्रस्वौ ; अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ
ह्रस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । ३ । १०७) । नैष दोषः । अवश्य-
मत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं ह्रीष्यते । हे शकटि हे शकट

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५७
(अ. १। पा. ४। आ. २) (यू ख्याख्यौ नदी । १। ४। ३।)

पद्यते इति । (कै)

पाठाऽभावेऽपि

‘सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग-सू)

इति ङीषि “अकटी” शब्दस्य त(स)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति । (कै)

एवं चोभाभ्यामपि अवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकं भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितोत्तरत्वादेः सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीजं दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यत्र (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि शकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बज्जशकटिरिति नद्युतश्च (५। ४। १५३) इति
नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । छिति ह्रस्वश्च (१। ४। ६) इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । छित्तेव यू ऋखौ नदी संज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यर्थाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घित्वेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“अस्त्री वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्याम्रियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियमः । वाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५६
(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (यू सत्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पर्थ्याये हेतु ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

“कन्दोवदि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकल्पितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेश्याह

योगविभागः करिष्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू सत्याख्यौ नदी । नेयडुवड्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयडुवड्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू सत्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयडुवड्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥

६६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यप्यातोयुका भाव्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोक्तेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौचप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिस्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-
विभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति
यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयडुवड् स्त्र्यागावस्त्री । वामि । ततो डिति । डिति च
इयडुवड्स्त्र्यागौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६१
(अ १ । पा. ४ । आ. २) (यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधव इति । (कै)

१ ऋषीणां तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयितृणामस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेषः ॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्दर्शयोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च डूगडोरेव स्यान्न तु तन्प्रादेरिति भावः ॥

१ “ऋषीणाम्” इत्यारभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नास्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्र्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयडुवड् स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो घि । घि संज्ञौ च भवतः । स्त्र्याख्यौ यू ऋख्यौ डिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ऋख्यौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ डिति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

६६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू स्थाख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

प्रतिपादनम् । (कै)

शास्त्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंखा इत्यादौ नेत्वम् ॥ एवं
चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विचस्कन्दसि विधानादित्याहुः ॥ वर्णयोः स्थाख्यान-
कर्तृत्वाभावात् कथं तन्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूङोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापक्षे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनद्योः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ ७ । पा । १ । सू ८० ॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋखयोर्घिसंज्ञा वाधिका । तस्यां नित्यायां
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
निर्देशोऽनोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिविध्यते इति वा कन्दसि
(६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । कन्दसीत्युच्यते न चेदं कन्दः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६३
(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (यू स्त्वाख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्योतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

^१ङितिह्रस्वश्चेत्यत्रेति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहाराभावादु । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेषणं न
प्रकल्पेत यू ऋस्वाविति यदि यू न ऋस्वौ अथ ऋस्वौ न यू यू ऋस्वौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आह्वयं यू ऋस्वाविति । यदि यू न
ऋस्वौ । अथ ऋस्वौ न यू । त एवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ऋस्वाविति ।

६६४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्त-
संज्ञापचे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्वसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्षिपमिति । (कै)

प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारक्षिप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

को च ध्वोर्ऋस्वौ । सवर्णौ ॥ अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते
स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियास्त्रेभ्यः सोऽयमुष्केन जीवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् ^१पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान् डीष् कुटीशब्देन
समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः ।
“^१प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्वि-
रुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं “^२स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।
यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं “^३तस्मा-
च्छसो नः पुंषि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते
स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानेऽपि
स्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव य आहेत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादि-
विशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य
सत्त्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तलिङ्गोपजने-

१ षिद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्य गणसूत्रम् ॥

२ परिभाषेन्दुशे-३६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १०३ ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि-
ष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः
कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्यै श्रियै भुवै ॥ एवं तर्हि
न ऊर्ग्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्याययोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिवोधत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि “^१ङिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः । “प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्चास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्यस्याभिधानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “^२तद्विशिष्यम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्त्रीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम् अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोध्या ॥
वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्येष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ५३ ॥

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि विज्भवि-
ष्यति (३ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्या-
विति । ननु चोक्तम् स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत
इति । मूलविभुजादिपाठात् को भविष्यति (३ । २ । ५) । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. १। पा. ४। आ. २)

(यू स्यात्स्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेक्षायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्र बोध-
कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
र्षत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभः “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्यं च रमनीयमेव ॥

आध्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारभे
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुज्ज्वेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव
यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये
स्त्रिया इति ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

भावः । न च “^१गतिकारकपूर्वस्य” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव “^२कृन्ते-जन्त” सूत्रे “मानः समस्य दूढ्येः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वा-भावाद्भ्रमदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयङुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्तिकभाष्यप्रामाण्यादियङुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य आब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु त्वदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्यैव इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्येष्ट्यते । भा । अ. ६ । पा. ४ । सू. ८२ ॥

२ अ. १ । पा. १ । सू. ३६ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्तिप्-
लुप्समासाः । वा । कुमार्यै (३ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुक्ष्यै
(५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितन्व्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यै
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू. स्वाख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

क्वापि इयङ्गदेः स्थितिस्तत्रनिषेधात् । अत एव हे श्रीरित्यादौ
निषेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यच्च नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकावाधितेयङुवङो स्थितिः कश्चित्
प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ
इति भावः ॥ प्रथै इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा
इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न “ङिति ह्रस्वश्च” (१ । ४ । ६) इति
विकल्पः । न च प्रथैशब्दावयवस्य नदीत्वे “नद्युतश्च” इति कबा-
पत्तिः । समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्वं एव कपः प्रवृत्तेः ॥
नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पा-
पत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ ङित्प्रत्ययाच्चिन्नाङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति
अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पदं तु अत्र न सम्ब-

१ अ ५ । पा ४ । सू १५३ ॥

उवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थान-
प्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यङ्स्थानयोरपि स्त्रोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आर्थे
प्रथै (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ् उवङ्-
स्थानत्वात् । अवयवोऽत्रेयङ् उवङ्स्थानः (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्वङ्गरूपग्रहणाद्
यस्याङ्गस्येयवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं

ध्यते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाक्षिकनदीत्वानापत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तन्न “प्रथमलिङ्गग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्यभावाच्चञं निवर्त्य विधित्वेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिश्रियै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नेयङि”ति निषिद्धा । तस्य तु नानेन संज्ञा विकल्पः यतो ङिङिहितस्तदादित्वाभावात् ह्रस्वावित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

गृह्यते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गास्येयुवौ भवतः ॥ ऋसेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋसौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकचै (५ । ३ । ६८) अतिशकचै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेनै अतिधेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७१

(अ. १ । पा. ४ । आ २)

(यू स्यात्स्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

लिङ्गग्रहणस्य “यूस्यास्यावि” त्यत्रोपसंख्यातत्वेन “^१ङिति ह्रस्वश्च”
इत्यत्राप्रसक्तेः ह्रस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“^१ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैचटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं
बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीस्तमतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्ष्ये इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्येव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रिये
ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ।

भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ॥ अपर
आह । ऋसौ च इयुवस्यानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मणाय । धेनै अतिधेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेनवे अतिधेनवे
ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

६७२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू स्व्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. २)

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देष्टुमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ देष्टुम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याग्रय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देष्टुम् विज्ञानौ-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाम्वाचष्टे ऋस्वौ च
इयुवस्यानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७३

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(द्विवचनेऽपि । १। १। ५६।)

अदिति तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय
इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु एषि च कृते आत्वमिति भावः ॥
दिवेः सनि १“सनीवन्ते”तीडभावपक्षे १“हलन्ताच्च” इति कित्त्वे
१“च्छोरि” तूठि यणिच ४“सन्त्यङोः” इति द्विवेरूपम् ॥ द्वितीयं
निराकरोति भाष्ये

प्रत्यय इति ॥ (भा)

चपुसमिति । (कै)

तपसमिति पाठान्तरं तपुसमिति च ॥ कर्मधारयमुपपादयति

विशिष्टावस्थेति । (कै)

रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये चपुसं फलविशेषः । द्वितीये
समासाभावेऽपि न चतिरिति बोध्यम् ॥

तद्रूपाऽऽरोपेणेति । (कै)

दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात् ॥ ननु दृष्टान्ते लक्षणाया
अव्यभिचारेण कार्यजननप्रतीतिः प्रयोजनं प्रकृते च न किं
चित्तथेति लक्षणा दुरुपपादेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कालेति । (कै)

१ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १० ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६ ॥

५ प्रत्यय इति चेदिति । ग । क ॥

६ अत्र “दध्येव” इति प्रतीकः क ग चिद्विवपुस्तकेऽस्ति ॥

द्विवचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थः । एवं चक्र-
तुरित्याद्यसिद्धिः पुनर्यणादेशानापत्तेरिति भावः । प्रत्ययस्य
विशेष्यते द्विवचनं चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः ॥
तत्राश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह

द्विवचनेनेति । (कै)

अचीत्युपादानात् षाष्ठमिह द्विवचनं तच्च प्रत्यये इति तेन
तदाचकप्रत्ययपदाच्चेप इत्यर्थः । तद्भावभावितामाचेण निमित्तताया
आश्रयणात्सन् यङन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाऽच्चेपः । स चाचीत्यस्य अवणात्
सप्तम्यन्तस्यैवेति भावः ॥

अचीत्येतच्च तस्येति । (कै)

विशेषणमित्याकृत्यते । तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादिः ।
तदयमर्थः । द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवद्
द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥

विरुद्धत्वादिति । (कै)

एवं च सहविवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ॥

प्रागेव । (कै)

सर्वादीनीत्यत्र ॥ नन्वेकशेषे द्विवचनाऽपत्तिरत आह

विभक्त्यन्तयोरिति । (कै)

१ सहविवक्षाभावेऽपि “सरूपाणाम्” (१। २। ६४) इत्येकशेषः
संज्ञापरिभाषावह्न्यङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयो-
स्त्रैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७५

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(द्विर्वचनेऽचि । १। १। ५६।)

परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः ॥ प्रातिपदिका-
नामेवैकशेषेऽप्याह

‘अथवेति । (कै)

नीलोत्पलस्यर्धिनी नेत्रे तनुर्वेतिवदिति भावः । क्रमेण बोधा-
दत्रावृत्तिर्बोद्धारं प्रति उच्चारयितुस्तन्त्रम् । इह निमित्तशब्देन
साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकं न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । तद्भाव
भावितामात्रेण ^१निमित्तस्येहाङ्गीकारात् । अत एव चक्रतुरित्युदा-
हरणसंगतिः ॥ स्त्रोक्तसर्वेध्वित्यस्य ^२“पुयण्जिषु” इति भाष्ये
निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह

पिपविषत इति ॥ (कै)

अनेन । (कै)

“द्विर्वचनेऽचि” इत्यनेन ॥ नचात्रोत्तरखण्डे जातयोरचोः
^३“अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात् कथं ^४“ओः
पुयण्” इत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तद-
प्रवृत्तेः । ^५“सनीवन्त” इति ^६“स्मिपूङ्” इति चोभयचेट् ॥

१ अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥

२ निमित्तस्य । क । ग ॥

३ ओः पुयण्जिषु (७ । ४ । ८०) वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ८० ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ७४ ॥

नन्ववर्णपरपुयण्जयो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं
णावित्युक्तमित्याशङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

येन नेति । (कै)

प्रकृतसूत्रे “परस्मिन्” इति वर्तते तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ
प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योऽजादेशः स स्थानि-
वदिति सूत्रार्थः । तत्राऽनेन ज्ञापकेन व्यवाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते तत्र
प्रत्ययव्यवधानं विना वर्गादीनामुदाहरणासंभवेन येन नाव्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः स च एरेव संभवतीति भावः ।
न च उरुच्छजुश्रम्बुशब्दादिभ्य आचारक्वपि सनि इटि द्वित्वे
गुणाद्यभावे उरुरविषतीत्यादावित्त्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम् ।
किं च भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे क्वपि सनि विभविषती-
त्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । १“सनिग्रह”
इत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य २“एकाच उपदेशे” इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेशामनभिधानाच्च
विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च । एतेन द्वादिभ्य आचारक्वपि सनि दिद-
विषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये

१ येननाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणास्मरेव केवलस्य
व्यवधायकस्य संभवात् ॥

२ अ ७। पा २। सू १२ ॥

३ अ ७। पा २। सू १० ॥

१णो स्थानिवदिति । (भा)

अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योप-
स्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः । यदि त्वनियम-
प्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव १“ह्रस्वस्य
पिति” इत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु । णौ पर
इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात् पुष्कारयिषतीत्याद्यभिद्धिरिति बोध्यम् ।
ज्ञापनफलं तुतावयिषतीत्यादि ॥

२तुल्यजातीयस्येति । (भा)

ष्वादिघटितधात्वचतुल्यस्याच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य
षष्ठ्यन्ताच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥ अच्त्वेन तुल्यत्वं
कृतेरपीति पृच्छति

३कश्चेति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

४यथा जातीयका इति । (भा)

ष्वादिघटितधात्वच इत्यर्थः ॥ ष्वादिभिरचतुल्यत्वासंभवात् ।

५अवर्णपरा इति । (भा)

१ ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य । यदयमोः पुयण्-

ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७१ ॥ ३ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । भा ॥

४ कश्चतुल्यजातीयः । भा ॥ ५ यथा जातीयकाः पुयण्जयः । भा ॥

६ कथं जातीयकाश्चेते । अवर्णपराः । कथं जग्ले मग्ले । भा ॥

(द्विर्वचनेऽचि । १। १। ५६।)

(अ. १। पा. १। आ. ८)

अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिन इत्यर्थः । एवं चावर्णपरत्व-
संपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः । एवं च औननद् औजडद्
इत्यादि चिन्त्यमेव । किं च यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽवर्ण-
स्तत्रेदमिति “द्विर्वचनेऽचि” इत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति
माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः ॥

^१अनैमित्तिकमात्त्वमिति । (भा)

अत एव ^१“क्वावामश्च” इति क्तेजः कवाधनार्थं पुनरखिवधानं
चरितार्थमिति पर्युदासपक्षेऽप्यदोषम् ^२“आदेच” इत्यत्र भाष्य-
कारो वक्ष्यति ॥

^३अनच्कत्वादिति । (भा)

आटिटद् इत्यत्र णिलोपे धातोर्द्वितीयस्याञ्जितत्वादित्यर्थो
बोध्यः ॥

१ अनैमित्तिकमात्वं श्रिति तु प्रतिषेधः । भा ॥

२ अ ३ । पा २ । सू २ ॥

३ आदेच उपदेशेऽश्रिति । ६ । १ । ४५ । अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ।
ननु चोक्तमश्रित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति । नैष दोषः ।
एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानम् । यदपि
प्रत्ययविधिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्त-
लक्षणः प्रत्ययविधिरिति यदयं “क्वावामश्च” (३ । २ । २) इत्ययं
कवाधनार्थं शास्ति ॥

४ आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेषु अनच्कत्वादुद्विर्वचनं न
प्राप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७६

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(द्विर्वचनेऽचि । १। १। ५६।)

१पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । (भा)

“द्विर्वचनेऽचि” इति सूत्रसाध्यानि णौ स्थानिवदिति
ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः ॥

न हि नित्यानामिति । (कै)

। आक्षोपादीनामित्यर्थः । “द्विर्वचनेऽचि” इत्यादेरभावे द्विर्वचन-
मनित्यम् ॥ भाष्ये

१वक्ष्यति हीति । (भा)

२“दाश्वान् साक्कान्” इति सूत्रे ॥

४यणाऽत्र भाव्यमिति । (कै)

यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्संभावनासत्त्वादित्यर्थः ।
जम्बावित्याद्यर्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः । वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहण-
मच्छानिकस्य द्विर्वचनात् परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ॥ सूत्रा-
रम्भवादी आह

स पूर्वविप्रतिषेध इति ॥ (भा)

उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति

१ पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

२ वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाक्षोपोपधालोपणि-
लोपकिंकिनोरुत्वेभ्यः । वा । द्विर्वचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

३ दाश्वान्साक्कान्मीढ्रांश्च । ६ । १ । १२ ॥

४ “यणाऽत्र भवितव्यम्” इति कैयटेऽस्ति ॥

१ किं पुनरिति ॥ (भा)

स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति ! (भा)

अयं भावः । अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाद्यः । विभवनीयिषतीत्याद्यसिद्धापत्तेः । किं चेष्टानिष्टविवेकस्य
सूचणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह
नित्यान्तरङ्गवाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क सूत्रमताऽपेक्षया
लाघवमिति ॥ अन्ये दूषणमाह

२ ओदौदादेशस्येति । (भा)

अत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारे चुचावयिषतीत्यादौ
दोषः । स्थानिवत्त्वं त्वत्विधित्वान्न इत्यत आह

ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति । (कै)

इदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनीयि-
षतीत्यादौ दोषः । अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः । अन्यथा
दिदवनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्तापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्ट-
परिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः । एकणिज्ज्यवधानं तु
“येन नाव्यवधान”न्यायेन सङ्गत एव । नन्विदं वचनं जोः सौचाद्
णिचि चङि सनि वाजीजवत् जिजावयिषतीत्यादावतिव्याप्तम् ।

१ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रतिषेधे* हि
सतीदं वक्तव्यं स्यात् ॥

२ ओदौदादेशस्योद्भवति चुदुतुशरादेरभ्यासस्येति ॥

* पूर्वविप्रतिषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात् । इति पाठः किल्हरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८१

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(द्विवचनेऽचि । १। १। ५६।)

न च चकार एव पाथः । गुङ्घुङ्भ्यां णिचि चङि सनि वाजू-
गवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । जोर्नेत्यस्याऽपि वाच्यत्वात् ॥
ओदौतोः किम् । चिखादयिषति ॥ चित्यादि किम् । विभाव-
यिषतीत्यादि ॥ यद्यपि क्ते क्तेने चिच्छासति इत्यत्रैवाति-
प्रसक्तं तथापि औसाहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते
तदादेशो वा औदादेशसाहचर्याद् अवेव गृह्यत इति न दोषः ॥

ऊर्णुनावयिषतीति । (कै)

यद्यपि “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इत्यस्यानित्यतया नुशब्दस्यैव
द्वित्वेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावस्तथापि द्वित्वे कृतेऽपि
द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्य्यं कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्व-
कल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले द्वादित्वमस्येवेति बोध्यम् ॥

अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमय इति (कै)

एवं चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुतु-
शरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः । तत्रान्योदाहरणं चुचा-
वयिषतीत्यादि न हि तत्राद्यकाले तत्त्वं चु इति कवर्गादित्वा-
दित्याहुः ॥ ननु णेद्वित्वनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धिभाव-
यिषतीत्यादिसिद्धमिति त्वयापीत्ययुक्तमत आह

‘ओः षिति । (कै)

चुचावयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

परार्थम् (भा)

इत्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्वं विवक्षितमित्याह

१ अ ७। पा ४। सू ८० ॥

इत्त्वार्थमिति । (कै)

“द्विवचनेऽचौ”ति आनिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्या-
द्यर्थमित्यर्थः ॥

प्रसङ्गादिति । (कै)

वर्गप्रत्याहारजयहादित्यर्थः ॥

‘सन्यत इद्ववतीति (भा)

विहितमित्त्वमिहानुवर्त्तमानं “परार्थं भविष्यती”ति भाष्ये-
ऽन्वयः । तत्र १“सन्यत” इत्यभिधानं स्वरूपेणेत्यमपूर्वं न भवतीति
प्रदर्शनार्थं तद्धनयन्नाह

२अपूर्वमुत्त्वमिति । (कै)

अपूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तदि-
घटयितुमाह परः ।

ममापि तद्व्युत्त्वमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

३उत्त्वमपीति । (कै)

नापूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतं किन्तु गौरवतद-
भावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये

इत्त्वमपीति ॥ (भा)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८३
(अ. १। पा. १। आ. ८) (द्विर्वचनेऽचि । १। १। ५६।)

तदुपपादयति

यत्रेति । (कै)

गुणावादेशयोरिति शेषः ॥

वक्तव्यमिति । (कै)

मोर्नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

नन्वसतीति । (कै)

असत्यपीत्यर्थः ॥

यदीति । (कै)

लघुपरत्वाभावेत सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्तदित्यत्र दोषः । दिद-
वनीचिषतीत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

अथ तुल्येति । (कै)

अवर्णपरत्वं यत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्ति-
समये परिनिष्ठितरूपे वा तत्र द्विर्वचनेनान्तरङ्गनित्ये वाध्येते
इत्यर्थः ॥

चक्रतुरिति । (कै)

दिदवनीचिषतीत्याद्यभिद्विरित्यपि बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्ट-
विरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ॥

—

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥
अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

ननु अपत्यादिवदर्थपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवार्थस्य संज्ञा
इत्यत आह

१स्वरूपमिति ॥ (कै)

नानुवादे इति । (कै)

तत्र हि न संज्ञाकृतोऽभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये

२उक्तमिति । (भा)

३“नवेतिविभाषा” इत्यत्रेत्यर्थः ॥ असम्बद्धपदव्यवायान्नानुवृत्ति-
रत आह

४लोप इतीति । (भा)

तदर्थान्वययोग्यताया अर्थ एव सत्त्वादर्शनशब्दस्य तादृशा-
न्वर्थसंज्ञाकरणे फलाभाव इति भावः । प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं
स्थाने पदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । “लुप्तं च्छेदने” इति धात्व-

१ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

२ लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् । वा । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् ।
इति करणोऽर्थनिर्देशार्थः (वा — अ १ । पा १ । सू ४४) इति ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ अपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(अदर्शनं लोपः । १। १। ६०।)

र्थानुसारेणान्वर्थत्वासम्भवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । १“अभावो लोपः” इति १अवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव एवात्रेति बोध्यम् । २“स्वं रूपम्” इत्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाश्रयणे इतरे-तराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष इत्याह

यदीति ॥ (कै)

अत्र प्रत्ययो नाणित्याह

सोरिति ॥ (कै)

जिणति वृद्धिनिमित्ते इति । (कै)

४अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यामत्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणात् वृद्धि-विधौ जिणप्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चतिभावः ॥ ५“चादिलोपः” इति संग्रहायाऽऽह

अर्थादेति । (कै)

“एकवचनमुत्सर्गत” इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसञ्ज-

१ अभावो लोपः । ततोऽवसानं चेति । (विरामोऽवसानम् । १। ४।

११० । एतत् सूत्रस्य भाष्यम्) ॥

२ अ १। पा ४। सू ११० ॥

३ अ १। पा १। सू ६८ ॥

४ अ १। पा ४। सू १३ ॥

५ चादिलोपे विभाषा । ८। १। ६३। चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥

कम् । अर्थोऽप्येकत्वादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसञ्जक इति बोध्यम् ॥

ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह

स्थाने इति । (कै)

न च पितृ कृता प्रकृत्याच्चेपेणापि तुम्भवारयितुं शक्यः ।
आच्चेपे आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं
मानम् । किं चानुपपद्यमानेन खोपपादकमाक्षिप्यते यथा पीनत्वेन
रात्रिभोजनं नचैवं प्रकृते । न हि तत्सूत्रे आच्चेपं विना पितृत्वात्-
यानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाच्चेपेण तदुत्पत्तिर्नापि १“प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेरि”त्युपस्थितिः । अनियमप्रसक्त्यभावेन
नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किं चात्रैव प्रकृतिं
विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाच्चेपासम्भव इति दिक् ।
यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये
२“ल्यब्लोप” इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्य इत्यावश्यकमिति ।
तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधाने-
नात्राप्राप्तेः । तत्त्वे लिष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् ॥

अर्थादिति । (कै)

कर्तृलक्षणादित्यर्थः ॥

शास्त्रात् । (कै)

१“कर्मण्यण्” इत्यतः ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो - २४ ॥

२ अत्रादाने पञ्चमी (२ । ३ । २८) एतत् सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

३ अ ३ । पा २ । सू १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः । १। १। ६१।)

अणः प्रसङ्ग इति । (कै)

१“यस्मात्प्रत्ययविधिः” इत्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव भिविष्ट
इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

षष्ठीग्रहणमिति । (कै)

तच्च षष्ठ्यन्तं वैयधिकरणेनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

अत्राऽपीति । (कै)

शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाऽभिमतेति बोध्यमिति भावः । अर्थतोऽपि
प्रसक्तिर्गृह्यते इत्युत्तरम् ॥

अणोऽवेति । (कै)

परिहृत्य चाऽपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति
भावः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः । १। १। ६१ ॥

ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्य-
यस्येतीत्यत आह

लुगादीति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

लुगणिजोरित्यादौ ॥

१ अ १। पा ४। सू १२ ॥

क्वचिदिति । (कै)

यथा १“लुग्वा दुह” इत्यादौ २“क्वस्ये”ति ॥

क्वचिदिति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥ ननु “अदर्शनस्येमाः संज्ञा” इति “अप्रत्ययस्यैता” इत्यनुपपन्नमत आह

अविद्यमान इति । (कै)

प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रवक्ष्य-
माणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ॥ भाष्ये

गोरपीति । (भा)

१“गोस्त्रियोः” इति समुदायाऽनुवृत्तेरितिभावः ॥ ननु २“गो-
स्त्रियोः” इत्यत्र “स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तं” इति ३“स्त्रियाम्”
इत्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात्प्रत्ययान्तस्य लुक्
स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह

पञ्चेन्द्र इति ॥ (कै)

गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनाऽपि सिध्यतीति शङ्कते

गोरिति ॥ (कै)

पञ्चगुः (कै)

इत्यत्र क्रीतार्थठको ४“अध्यर्द्धे”ति लुक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८६
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

कृते इति । (कै)

परत्वादितिभावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्त-
विनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते तेन
व्यवधानात् कथं लुक् । गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति-
बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाऽन्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

१“यस्येति च” इत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वा-
देशः स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत आह

एकयोगेति ॥ (कै)

“प्रकारान्तरम्” । योगविभागरूपम् ॥

छयताविति । (कै)

कंसात् १“प्राक्क्रीताच्छः” परशोः १“उगवादिभ्यो यत्” ॥
कंसे “कमेः सः” परशौ आङ्परयोः “खनिशृभ्यां ङिञ्च”
इत्युप्रत्ययः ॥

अतः कृ इति । (कै)

धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे
इति शेषः । कंसेस्तु कंस इति न रूपम् । अनभिधानादितिभावः ।

(प्रत्ययस्य लुक्सुलुपः । १। १। ६१।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अत एवेह “कमेः सः कंस” इति भाष्ये उक्तम् ॥ नन्वेवमपि
विशिष्टनिर्देशाभावे यजजोरपि लुक् स्यादत आह

यजजोरिति । (कै)

विकारावयवार्थप्रतीतये औत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात् ।
न च यजज्लुकां सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यजज्भ्यां मुक्
औत्सर्गिकाणः अवणाभावायेति वाच्यम् । यजज्लुकामेककाल-
प्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । १“य्युलौ तुट् च” इत्यादौ
तु १“अनद्यतन” इत्यादिनिर्देशादाक्यभेदाङ्गीकारः । किं च
१“कंसौयपरश्वयोः” इति षष्ठीनिर्देशादपि न यजजोर्लुक् ।
अन्यथा पंचम्यैव निर्दिशेदितिभावः ॥

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे
प्रकृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“ड्याबिति । (भा)

प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यजजोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे

१ अ ४ । पा ३ । सू २३ ॥

२ अ ३, ५ । पा २, ३ । सू १११, १५, २१ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६८ ॥

४ ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् । वा । यच्चयोश्च लुगर्थम् ।

वा (४ । १ । १) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात् ^१कंसीयाद्यवयव-
प्रातिपदिकात् परयोश्च्यतोरेव लुगित्यर्थः ॥

विशिष्टेति । (कै)

जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रकृतमिति । (भा)

अत एव ^२“लवणासुग्” इत्यत्र प्रकृतठक् एव लुगिति बोध्यम् ।
शोभनाः पंचाला इत्यादौ इति पाठः उचितः ॥

अनन्तरस्येति । (कै)

अव्यवहितस्येत्यर्थः । ^३जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदमन्तरस्य
लुबित्यर्थः इति भावः ॥ वार्त्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुप-
पादयति

^४आगस्त्येति ॥ (कै)

चय इति । (कै)

एवं च वैषम्याद्यथासंख्याप्राप्तेरगस्त्ययोऽपि कुण्डिनाः कुण्डिना-
श्चागस्त्यः स्युः । लुक् च ज्ञापकात् सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं
श्रूयेतेतिभावः ॥

द्वावेवेति । (कै)

तेन नोक्तापत्तिरितिभावः ॥

१ कंसीयपरश्वययोर्यञञौ लुक् च । ४ । ३ । १६८ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू २४ ॥

३ जनपदे लुब् (इत्यनेन) ४ । २ । ८१ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ७० ॥

सर्वचेति । (कै)

अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेऽपीतिभावः ॥

अवृद्धत्वादिति । (कै)

यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्चः सिध्यति तथाप्यवृद्धत्वात् प्रकृतेऽस्य वृद्धनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । सन्धियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः ॥

गोत्रे विहित इति । (कै)

मन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं न तु अनन्तरापत्य-प्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिस्स्यात् । १“शिवादिभ्य” इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेर्छेद्यण् साधारणोऽगस्त्यप्रकृति २छेद्यणन्त एवा-ऽचागस्त्यः न त्वगस्तिप्रकृतिक ३गर्गादियञन्तः । ४“यञञोश्च” इति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्य्यणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाद् भाष्यमते गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्रा-धिकारेण छेद्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्य-मेव सम्मतमित्याह

वचनेति ॥ (कै)

सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह

विपर्य्यय इति । (कै)

न उपसंजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कोद्भव यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

नत्वयमिति । (कै)

अयम् अवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न
किन्तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः ॥

अनुनासिकेति । (कै)

१“अनुदात्तोपदेश” इत्यनेन ॥

आघ्नीत (भा)

इत्यत्र १“आङो यमंहन” इत्यात्मनेपदैकवचनम् ॥

२संग्मीयेति । (भा)

गमेर्विधिलिङि ४“समो गमी”त्यात्मनेपदे इटि शपो “वज्रं
कन्दसी”ति लुकि लिङः सलोपे इटोऽति उपधालोपे रूपम् ।
तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परत्वादनुनासिकलोपः स्यात् ।
इदं च प्रयोजनम् अप्राधान्येनास्मादयमे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूच-
मिति वार्त्तिकमते बोध्यम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२॥

लक्षणशब्दार्थमाह

१ अ ६। पा ४। सू ३७ ॥

२ अ १। पा ३। सू २८ ॥

३ वज्रं भाष्यपुस्तकेषु “सं रायस्योषेण ग्मीयेति” इति पाठोऽस्ति ।

इंलण्डीयभाष्यपुस्तके “रायस्योषेण संग्मीयेति” इति पाठोऽस्ति ॥

४ अ १। पा ३। सू २६ ॥

१निमित्तमिति ॥ (कै)

कार्यमिति । (कै)

बहुव्रीहिसम्भ्यम् ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्य-
वारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ॥ ननु “प्रत्ययलक्षणम्”
इत्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश
इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह

प्रत्ययस्य लक्षणमिति । (कै)

यस्य लोपस्तस्मिन् सति यः प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि
प्रादुर्भाव इत्यर्थलाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् ॥
रमेः कथनि हन्तेश्च के १“अनुदात्त” इत्यनुनासिकलोपेऽगुरूपो-
त्तमत्वादप्राप्तः व्यङ्ग्यतिदेशतः स्यादित्यर्थः ॥

एवं हि लोपेति । (कै)

ननु १“णेरनिटि” इत्यादिसामर्थ्यात् माभूत्तत्र प्रवृत्तिः ।
यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्टवद् इति सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ
इति भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति

१ “प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्” । इति भाष्यमुपादाय “प्रत्ययनिमित्तं
कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत
इति भावः” इत्युक्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।).

चेन्न । एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एवं च
गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

अन्यथा । (कै)

व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे ॥

पदसंज्ञा न स्यादिति । (कै)

तिङन्तत्वाऽभावादिति भावः ॥

लोपे प्रत्यय इति । (कै)

अस्य प्रादुर्भवतीति शेषः ॥ ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति
प्रत्यय इति लभ्यतेऽत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

यत्कार्यमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

ननु “जगद्” इत्यादौ विलोपात्परत्वात् पूर्वं “गमः कौ”
इत्यनुनासिकलोपे किपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह

अत्रेति ॥ (कै)

भिन्नविषयत्वादिति । (कै)

वार्त्तिकमते एतत् । अचिरादेशे नुडपवादत्वपरभाष्यरीति ।
विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति
बोध्यम् ॥ वैयात्यान्यायाङ्गीकारे दोषमाह

१ द्युतिगमिजुद्धोतीनां द्वे च (वा ३। २। १७८) ॥

२ अ ६। पा ४। सू ४० ॥

सति त्विति ॥ (कै)

एकमेवेति । (कै)

अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादितिभावः । एवं
चानयोः फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ॥ ननु
द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्याभात्तल्लभ्यकार्यातिदेशो न
सिध्येदत आह

तल्लक्षणमिति ॥ (कै)

वस्तुमात्रेति । (कै)

प्रत्ययमात्रेत्यर्थः ॥

प्रत्ययनिमित्तमेवेति । (कै)

प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥

न वर्णोति । (कै)

प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः ॥ ननु रैकुलमित्यत्राद्यादेशो न
प्रत्ययाश्रयः किन्तु तदवयवाश्रयोऽत आह

अवयवद्वारेणेति । (कै)

केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्यय-
लक्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् । अस्य
तद्वति यत्प्रत्यये सतीति शेषः । स्यानिवदित्यनुवृत्तिर्वा ॥

१ प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः
प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत् सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो
वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं
प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययलोपे प्रत्यलक्षणम् । १। १। ६२।)

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

प्रत्ययत्वतद्वाप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः ॥

वर्णलक्षणं (भा)

वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तं प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेऽपि स्यादितिभावः ॥ कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्याऽयुक्तत्वापत्तेरित्याहुः ॥

‘अनेनैवेति । (कै)

अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । १“आर्द्धधातुक” इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् । पूर्वसूत्रे आर्द्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति २“किङ्ङिति च” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चावृत्त्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् । किं च तथार्थकल्पने ४“यङ्यक्क्यवलोपे” इति वार्त्तिकं तदुदाहरणपरं “जौरदानुः” इति भाष्यं चासंगतं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

१ उपलब्धविवरणपुस्तके “अनेनैव” इति “एव”कारघटितप्रतीकोऽस्ति । कैयटे तु “अनेन” इत्येवास्ति । अनेन नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके एवकारघटित एव पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ अ १। पा १। सू ४ ॥

३ अ १। पा १। सू ५ ॥

४ तथाच भाष्यम् । “परिगणनं कर्त्तव्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः । वा । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ् । वेभिदिता मरीमृजः । यक् । कुषुभिता मगधकः ॥ क्य । सभिधिता दृषदकः ॥ वलोपे । जौरदानुः” । (१। १। ४) ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

सुधे (कै)

इत्यादि धिविह्वयोर्नुमि विचि वलोपेऽष्टकलोपे गुणे सुना समासे
सौ हल्ङादिलोपसुलोपयोरिमे रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिन्
शब्दे १“इन्इन्” इति दीर्घः । सुकृषः “सर्वनामस्थाने च” इति
दीर्घः । २“उपाधायाम्” इति इत्वे रपरत्वे सुनलोपयोः ३“वेः”
इति दीर्घः स्यादितिभावः ॥

स्थानिवद्भावेनेति । (कै)

वर्णाश्रयस्य तवाऽप्यनिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः
कर्मत्वेन ४“उभयप्राप्तौ” इति नियमा ५“शास्त्रस्य” इति षष्ठ्यनुप-
पन्ना ६“कर्मणि च” इति समासनिषेधापत्तिश्च करणत्वे तु षष्ठ्युप-
पन्नेत्यत आह

शास्त्रमिति । (कै)

शेषत्वेन “उभयप्राप्तौ” इत्यस्याप्राप्तेः षष्ठीसमासौ नाऽनुपपन्ना-
वितिभावः ॥

आचार्यः स्मर्तेति । (कै)

फलितार्थकथनं स्मर्चाऽऽचार्य्येति तन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ॥

१ अ ६। पा ४। सू १२ ॥

२ अ ७। पा १। सू १०१ ॥

३ अ ८। पा २। सू ७६ ॥

४ अ २। पा ३। सू ६६ ॥

५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । वा । प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वा-
ख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ।

६ अ २। पा २। सू १४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६६
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययसङ्ख्यम् । १। १। ६२।)

स्वतन्त्रत्वमिति । (कै)

करणस्य कर्तृत्वविवक्षेतिभावः ॥

अल्विधित्वादिति । (कै)

इमादेरितिशेषः ॥ वर्णाश्रयेति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं
चाप्राधान्येनास्माश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमितिभावः ॥ भाष्ये

अस्ति प्रयोजनमेतदिति । (भा)

उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

किं तर्हीति । (भा)

मम तु निर्दोषमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्न-
गर्भमुत्तरम् ॥

बाधनादिति । (कै)

एवं च “पञ्च” इत्यादौ पदत्वं न स्यादितिभावः ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति । (कै)

तयोरपि पूर्वपक्षबीजस्य समत्वादितिभावः । तत्र झुलुपोः प्रत्यय-
सङ्ख्येयस्य फलं चिन्त्यम् । लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ॥

समावेशदर्शनादिति । (कै)

कृत्कृत्यादिष्वितिभावः । लोपः संज्ञा यस्येति वज्रघ्नीशौ मत्व-
र्थीयानुपपत्तिस्त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थाऽसङ्गतिरत इत्यन्तेन षष्ठी-
समास इत्याह

लोपस्येति ॥ (कै)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

सङ्कर इति । (कै)

परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययाऽदर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः ।
प्रत्ययादर्शनमात्रं सकलं लुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याऽचरार्थः ॥

१उतो वृद्धिरिति । (पा)

न च तत्र १“नाभ्यस्तस्य” इति वर्त्तनाददोषः । अत्र पक्षे
व्यभिचाराभावात् तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

हरीतकीति । (कै)

नन्वत्र मय्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति
चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः । हरितक्यां १“हरि-
तक्यादिभ्यश्च” इत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेयं प्रतिकृतिरिति
कनो लुप् । लवण इत्यत्र ४“लवणास्तुक्” ॥ तद्भावितग्रहणे
युक्तिमाह

तत्राश्रितेति । (कै)

आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः ।
अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या
यया संज्ञया यददर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति लभ्यते इति
भावः ॥ प्रत्यासत्तिस्सर्वैर्दुर्ज्ञेयैस्तत्र आह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्संज्ञमित्यर्थः ॥ अदर्श-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०९

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

नस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तद-
वस्थमेवेत्यत आह

भाविसंज्ञेति ॥ (कै)

तद्भावितग्रहणपक्षे १“यथैव” इत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह

२तिसृणामिति । (कै)

इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवाऽऽपत्त्या
सामर्थ्यात्तिसृणाममङ्कुरः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणे-
त्यभिमानः ॥

वैयधिकरण्यादिति ।

भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादितिभावः ॥

क्वचिद्विकारस्येति । (कै)

वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वं विकृतिशब्द-
स्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यम् । अत एव
गौणत्वान्महच्छब्दे आत्माभावो गोमतीशब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना
गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वाभाव इति बोध्यम् ॥
भाष्ये

एवं लोपेति । (भा)

एवं लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् ।

१ “यथैव तर्ह्यदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा अवगाह्यत एवं
लुप्तसंज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्” । भा ॥

२ तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात् परस्परविषयावगाहनं तासां
माभूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अत्र सामर्थ्यात् तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः ।
न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणं मानं तस्याः प्रयोजना-
न्तरसत्त्वादित्याह

अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

तद्ग्रहयति

लोपमात्रे इति । (भा)

भाष्ये ॥ स्वयम्प्रयोजनान्तरमप्याह

प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥ (कै)

भाष्ये

लुमति प्रतिषेधादिति । (भा)

भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं १“न लुमतेति” निषे-
धेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञायते इत्यदोष इति भावः ॥
लुक्पुपसंख्यानम् इति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशङ्कते

सतो निमित्तेति ॥ (भा)

वार्त्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोधं परिहरति

निमित्तशब्देनेति ॥ (कै)

नन्वेवं पदत्वेऽपि भत्वस्याऽपि सत्त्वादलोपः स्यादत आह

अलोपस्त्विति ॥ (कै)

१ अस्त्यन्यलोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम् ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ६२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७०३
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

कालविप्रकर्षेति । (कै)

अस्य चोत्तरस्य नाऽयमवसर इत्यर्थः ॥ भाष्ये

एतत् । (भा)

वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् ॥

पदसंज्ञाद्वयमिति । (कै)

अनया पदसंज्ञया न लोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थः ॥

यथेति । (कै)

वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः ॥ भाष्ये

पर्यवपन्नानि । (भा)

मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् ॥ नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात् स
एव कुतः शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि सम्भवादत्त आह

कार्यस्येति ॥ (कै)

व्यपदेशः । (कै)

निमित्तम् ॥

विधीयेते इति । (कै)

इत्यभिमान इतिशेषः ॥ वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद
एवेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

एकयोगलक्षणानि चेति । (भा)

तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्प्यन्त इत्यर्थः ॥ ननु

१ इह तुमे प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि
भवन्ति अन्ये तेन प्रत्युत्थाप्यन्ते ।

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वोभयथापि व्यञ्जनप-
पन्नो भावस्य भावान्तरेणयोगात्समाससंज्ञाया बाधाच्चार्थासंगतेश्चेत्यत
आह

अन्यो भाव इति । (कै)

भाष्ये ऽन्यरूपप्राप्तस्येत्यर्थकम् “अन्यभूतस्य” इत्येतत्तु फलि-
तार्थं बोध्यः ॥

स्वार्थ इति । (कै)

चातुर्वर्ण्यादित्वात् ॥ ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसहस्रेण
सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह

कदादिव्यपदेशस्येति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं न तु स्थान्यनुदेशादिति ।
तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादितिबोध्यम् ॥ भाष्ये
शङ्किताऽऽह

तद्वक्तव्यमिति । (भा)

वचनान्तरेण सूत्राच्चेपपरिहारो न युक्त इति भावः ॥ परि-
हरति

यद्यपीति ॥ (भा)

अथवैतर्हीति । (भा)

तथापीत्यर्थः । एवं लघुतरत्वाद्वचनान्तरेणाऽपि परिहारो युक्त
इतिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७०५
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

संज्ञामिति । (कै)

निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥ ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाद्भुक्तेर्हन्तिः
संज्ञेत्ययुक्तमत आह

सूत्रोपात्त इति ॥ (कै)

फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये

भेत्यादि ॥ (भा)

सिद्धमिति । (भा)

दृष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यन्विधित्वादार्त्तिकमते नाऽति-
देशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वर्णप्राधान्य-
विषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेतिभावः ॥

चित्रेति । (कै)

१“नक्षत्रेण युक्त” इत्यणो २“लुबविशेषे” इति लुप् । युक्तवद्भावात्
स्त्रीत्वं ततो जातेऽर्थे ३“सन्धिवेलादी”त्यणो वार्त्तिकेन लुगितिभावः ।
न चाणो लुकि ४“लुक् तद्धिते”ति टापो लुकि पुनष्टाब् दुर्लभो
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यम् । जातगत स्त्रीत्वबोधनरूप-
फलस्यासिद्धतया प्रवृत्तेः ॥

अत इत्यधीति । (कै)

अकारान्तादण् इत्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ३ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ४ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

ननु वतण्डात् स्थपत्ये यज्ञो १“लुक् स्त्रियाम्” इति लुकि
प्रत्ययलक्षणेन २“प्राचाम्” इति प्राप्तं ष्कं वाधित्वा परत्वाद् ङीन्
स्यात् ३“शार्ङ्गरवादि” पाठादत आह

यथेति । (कै)

तत्र हि सूत्रे यज्ञ इति वर्तते ॥

सर्वचग्रहणादिति । (कै)

तद्धि पूर्वसूत्रेऽपह्नयते ॥

४“त्रैतोऽमिति । (पा)

एकादेशविधायकं हि तत् ॥

अचीति । (कै)

अजाद्योरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥ भाष्ये
सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रतिदूषणमाह

तस्य दोष इति । (भा)

स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्येत्यर्थः ॥

इत्त्वम् । (भा)

५“शाम इदङ् हलोः” इति ॥

इम् । (भा)

६“हणह” इत्यनेन ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

वक्ष्यत्यत्रेति । (भा)

नङीति ङौ नलोपप्रतिषेधाद् ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन
भसंज्ञानेत्येवं रूपमनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यर्थः ॥

शास्त्रपरेति । (भा)

उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अतिदिश्यमान कार्याणामुत्पत्तिदेश
एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीतिभावः ॥ तदाह

सति प्रत्यये इति । (कै)

इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्रनिमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ति-
सम्पादकमितिभावः । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थायन्ते इत्यु-
क्तम् । तानि तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थः उचितो न तु
कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । क्रियन्त इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ।
अत एव “टित आत्मनेपदानाम्” इति सूत्रे पर्यवपादो रूपा-
न्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति
शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यं तस्य रूपान्तरमेतद्विषयं
कार्यान्तरप्रवर्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥
भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्न इदानीं तु

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यमत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागु-
त्तरितम् ॥

यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । (कै)

इदमितिशेषः ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ॥

ची ते (भा)

इत्यादौ १“शेष्छन्दसौ”ति लोपः ॥ “नुम्” फलं तु दीर्घः ॥

आश्रित्येति । (कै)

अपवादवाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेतिभावः । १न्यायेन
पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यल्पविषयत्वात् ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः ॥

तदेति । (कै)

१“अपवादविषयं परित्यज्ये”ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गा-

१ अ ६। पा १। सू ७० ॥

२ “न्यायेन पूर्वम्” इत्यारभ्य “विषयत्वाद्” इत्यन्तं नास्ति - क - ग -
पुस्तके ॥

३ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । परिभाषेणु - ६३ ।

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

प्रवृत्तेरितिभावः । १“यदौ”त्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु १“नुद्धिषये रप्रतिषेधो वक्तव्य” इत्यादिशास्त्र-
मिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हिप्रत्ययलोपस्थलेऽनुत्पत्ति-
रेवाभ्याख्यायते इति १सरूपसूत्रस्यभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनैव
नेत्याहुः ॥

“इतीयङिति । (कै)

१ “कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुम-
मामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वेमडाट्श्रम्बिषयः । वा । अपृक्तलोपे शिलोपे
च कृते नुममामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वमिमृअडाटौ श्रम्बिधिरिति प्रयो-
जनानि । नुम् । अमे त्रीते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् ।
नुम् ॥ अमामौ । हे अनङ्गन् अनङ्गान् ॥ गुणः । अधोक् । अलेट् ॥
वृद्धिः । न्यमार्ट् ॥ दीर्घत्वम् । अमे त्री ते वाजिना त्री षधस्था ।
ता ता पिण्डानाम् ॥ इम् । अट्ठोत् ॥ अडाटौ । अधोक् । अलेट् ।
ऐयः । औनः ॥ श्रम्बिधिः । अभिनोऽत्र । अष्क्विनोऽत्र” । भा ॥
“अनङ्गन्” इति भाष्यमुपादायोक्तं कैयटेन तद्यथा—“पूर्वं सम्बुद्धि-
लोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादसम्बुद्धाविति पूर्व-
मम् प्रवर्तते तदा सम्बुद्धिलोपो न स्यात्” ॥

२ “न वा नुद्धिषये रप्रतिषेधात् । वा । न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति
तिष्ठणाम् चतसृणामिति । कथं तर्हि सिध्यति । नुद्धिषये रप्रति-
षेधात् । नुद्धिषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः” एतच्च “स्थियां च”
(७। १। ६६) इति सूत्रे उक्तम् भगवता ।

३ अ. १। पा. २। सू. ६४ ॥

४ “ऐयः” इति — । इयर्त्तेलङ् तिप् शपः स्तुः द्विर्वचनम् “अर्त्तिपिपत्योश्च”
(७। ४। ७७) इतीत्वम् “अभ्यासस्यासवर्णे” (६। ४। ७८)
इतीयङ् ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

ततो गुणे ऽपृक्तलोपे ऽडाटावितिभावः । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्येणानयोर्न यौगपद्यमिति-
भावः ॥ लावस्थायामडिति पक्षेऽपि ^१“वङ्गलं कृद्स्यऽमाङ्योगेऽपि”
इति बाङ्गलकादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या ॥ “अभिनोऽत्र” इत्यत्रा-
पीकारलोपापृक्तलोपाभ्यां श्रमो यौगपद्यासंभवेन परत्वालोपे तस्य
प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

^२प्रयोजनं डौ (भा)

इति सूत्रारम्भवादी ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

^३भसंज्ञेत्यादि ॥ (भा)

सूत्रारम्भवाद्याह

^४भसंज्ञायां तावदिति ॥ (भा)

^५यदयं नङीति । (भा)

अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः ॥

अकारेणाऽणन्तमिति । (कै)

तद्धि ^६“जातेरस्त्री”त्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

२ प्रयोजनं डौ नकारलोपेत्वेम्विषयः ॥

३ भसंज्ञाडौपृक्गोरात्वेषु च दोषः । वा ॥

४ भसंज्ञायां तावन्न दोषः ॥

५ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं

“न डिसंबुद्धोः” (८ । २ । ८) इति डौ प्रतिषेधं प्राप्ति ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र
निमित्तता तत्रैवाऽल्विध्यर्थमिदमेवं चाकाररूपो योऽण् इत्यर्थेऽपि
प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह

विशेषणेति ॥ (कै)

वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह

अणेति ॥ (कै)

न तु प्रत्ययनिमित्त इति । (कै)

प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः ॥ अज्झलात्मकयजोऽकारेण
सामानाधिकरण्यासंभवादाह

अकारावयवेति । (कै)

बज्जब्रीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति-
न्यायादितिभावः ॥ नन्वेवं सति मत्यादिष्वतिप्रसङ्गवारणाय “अजा-
द्यत” इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैरूप्यं स्यादतो व्याख्या-
नान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

तद्विशेषणमिति । (कै)

अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भावः ॥ एवं प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषु
परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह

प्रयोजनान्यपीत्यादि ॥ (भा)

ज्ञापनार्थमिति । (कै)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रत्ययलक्षणेन भवं नेत्यस्येति शेषः । १“न लुमता” २“तस्मि-
न्नित्य”नाश्रित्येदम् ॥

अकृते तु इति । (कै)

परस्मैपदिविहिताङ्साहचर्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तच्चेति
पक्षे विध्यर्थम् ॥ नन्वेवमप्यार्यश्रीरित्याद्यसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः ।
“शास इद्” इति सामान्यसूत्रं ततो “अङि” अजादौ चेदस्येवेति
नियमार्थमिदमेवं च सूत्रे हल्ग्रहणं मास्त्विति मित्रश्रीरित्यादि-
सिद्धिः । १“आशासः क्वावि”ति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम्
अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ॥ अथ
वार्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकनियमार्थं सूत्रमिति प्रश्न-
पूर्वकमाह

“न तर्हीत्यादि ॥ (भा)

प्रत्ययं गृहीत्वेति । (भा)

प्रत्ययं तद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः ॥

शब्दं गृहीत्वेति । (भा)

उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु “शब्दं
गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूत्” स्थानिवत्त्वेन तु
स्यादत आह

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६ ॥

३ शास इत्त्व आशासः क्वा । वा- ६ । ४ । ३४ ॥

४ न तर्हीदानीयमयं योगो वक्तव्यः ॥ ५ अत्रैव भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. १। पा. १। आ. ६)

७१३
(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३।)

स्थानिवदिति ॥ (कै)

प्रत्यय एवेति । (कै)

उक्तोऽर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न च “अलोमो-
षसी” इति पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि
व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब
इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् ॥ ननु स्थानिनिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि न तु तस्यैव ह्यसतो
वचनश्रुतेनापि कार्यित्वाप्रतिपादनादिह चासत एव कार्यित्वमत
आह

तत्र चेति । (कै)

१“सोर्मनसी” इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ॥

लोपक्रियानिरूपिता करणे द्वितीया । यद्यपि लुगब्दयोगात्
संज्ञा लुमदाद्या न च तत्रायं प्रतिषेधः किन्तु तत्प्रतिपादिता-

१ सोर्मनसी अलोमोषसी । ६। २। ११७ ॥ लोमोषसी वर्जयित्वा
सोः प्ररं मन्त्रन्तमन्त्रन्तं चाद्युदात्तम् ॥

दर्शने एवं च १“लुमति प्रतिषेध” इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य
वाच्य उपचार इत्याह

लुमदिति ॥ (कै)

ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेवपदं गृह्णातीत्यत आह

एकेति ॥ (कै)

१सर्वामन्त्रितेत्यत्रामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि गृहीतुं शक्यमिति
१“पदस्य” ४“पदाद्” इत्यधिकारेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युक्तं
व्यवहितमुदाहरति

दधीति ॥ (कै)

अङ्गस्येत्यधिकारेति । (कै)

वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि सौवरीणां सप्तमीनां

१ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । वा ॥

२ सर्वामन्त्रिते सर्वामन्त्रितपदेन - । सम् ॥ अत्र भाष्यम् । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् । वा । सर्वस्वरम् आमन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्तोमः । सर्वपृष्ठः । “सर्वस्य सुपि” इत्यनेनाद्युदात्तत्वं (६। १। १६१) यथा स्यात् ॥ आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत । “आमन्त्रितस्य च” (६। १। १६८) इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ सिज्लुक्स्वर । मा हि दाताम् मा हि धाताम् । “आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्” (६। १। १८७) इत्येष स्वरः यथा स्यात् ॥

३ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

४ अ ८ । पा १ । सू १७ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

१“भीष्मीमद” इति सूत्रे प्रत्ययात् पूर्वम् इति पूर्वग्रहणेन तदन्त-
सप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वरानां प्रत्यये परतः
पूर्वकार्यत्वाभावात् कित्स्वरे षष्ठ्या एव सत्त्वाच्च ॥ ननु संज्ञायामु-
पमानम् इति उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त इत्यर्थकं कनो
लुपि चंचेव चंचा इत्यादावाद्युदात्तसाधकं १“ञ्नित्यादिरि”त्येव
सिद्धे व्यर्थं सदनुवन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत्-
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेनेदं विरुद्धेतेति चेन्न । अत एव तत्र भाष्ये
“पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त्तव्यम्” इत्युक्तम् । एवं च तदर्थस्या-
त्रत्यवचनस्य कर्त्तव्यत्वं वदताऽन्येषामकर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन
“भीष्मी”तिज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र
फलभेदस्तद्विषयम् । एवं च १“उपोत्तमं रिति”त्यादावेव तत्प्रवृत्ति-
रिति कैयटाशय इति परास्तम् । २“संज्ञायामुपमानम्” इति

१ भीष्मीभृजमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति (६।१।१६२)
अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१।१।६६)
इति पूर्वस्यैव भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् पूर्वग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । “उपोत्तमं रिति” (६।१।२१७)
रिदन्तस्य । “चङग्रन्थतरस्याम्” (६।१।२१८) चङन्तस्य ॥ यद्ये-
तज्ज्ञाप्यते “चतुरः शसि” (६।१।१६७) इति शसन्तस्यापि
प्राप्नोति । शसग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवायं
ब्रूयाद् “ऊढिदं पदाद्यप्पुमैद्युभ्यः” (६।१।१७१) चतुर्भ्यश्चेति ॥

२ अ ६। पा १। सू १६७ ॥

३ अ ६। पा १। सू २१७ ॥

४ अ ६। पा १। सू २०४ ॥

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ई३ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

सूत्रस्य भाष्यविरीधात् । तस्माज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवो-
चितम् । तच्च सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि “न लुमते”ति निषेधा-
त्तदप्रवृत्तौ “ज्मितौति प्रयोजनम्” इति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।
न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्यं सिद्धान्तपक्षे योजयितुं
शक्यत्वादितिदिक् ॥ षष्ठीसमासादौ परत्वात् सति शिष्टत्वाच्च
समासान्तोदात्तस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये “सर्वस्तोम” इति वङ्गब्रीहिरुदा-
हतः । तच्च वङ्गब्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात् प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः
कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह

सर्वस्येति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

इत्थिप्रत्ययान्तत्वादितिभावः । नन्वविषयस्य इत्यस्य तु न
प्राप्तिः । अनिसन्तस्येतिपर्युदासात् । घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थ-
मितिचिन्त्यम् ॥

मित्त्वरेणेति । (कै)

सप्तन् शब्दोहि १“सप्यशूभ्यां तुट्च” इति कनिन्नन्तः । २“अः
संख्याया” इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहि दाताम्
इत्यचाऽट्प्रतिषेधाय माङ् । हि शब्दो ३“हिच” इति निघात-
प्रतिषेधार्थः ॥ सिज्जुक्स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१७

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

स्तेरिति । (कै)

१“गाती”त्यनेन स्तेरेव लुकि २“मन्त्रे घसे”त्यत्र पुनर्लिङ्ग्रहणं
न कार्यं जुस्विधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति-
भावः ॥

प्रत्ययलक्षणार्थमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन विज्निमित्तकार्यार्थमित्यर्थः ॥ ननु “अग्नि-
किस्वरा” इति भाष्यदर्शनाज् ज्निक्कितां स्वरविशेषणत्वेन लुका
समासोऽनुपपन्न इत्यत आह

ज्निक्कितामिति ॥ (कै)

“प्रयोजयन्तो”त्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह

प्रतिषेधमिति ॥ (कै)

लुबिति । (कै)

वार्त्तिके लुकीत्युपलक्षणमितिभावः ॥ भाष्ये

आद्युदात्तत्वं माभूदिति । (भा)

एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेतिभावः ॥ अत्रि-
शब्दात् १“इतस्यानिञ्” इति ढकोऽ२“त्रिभृग्वि”ति लुक् । ननु
“अत्रय” इत्यत्र कित्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण
तत्त्वं दुर्वारमत आह

‘राशदीति ॥ (कै)

चिबन्त इति । (कै)

नान्तस्त्वन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं कित्तद्धितान्त-
स्थान्त उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षणेन कार्थिणोऽसम्पादनाच्च दोषः । अत एव नखनिर्भिन्न
इत्येवेत्याहुः ॥ पथिमचिशब्दौ इन्प्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण
१“फिषोऽन्त” इति वाऽन्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्यु-
दात्तमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषेधो माभूदिति । (भा)

तेनापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति ।

पर्युदासे तु इति । (कै)

प्रत्ययत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादि-
त्यर्थः ॥ नन्विध्यमाणमपि न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव
प्राप्तेरत आह

लोपशब्देनेति । (कै)

१“हल्ङ्यादि” सूत्रेणेतिभावः । लुमता क्षुप् एव निषेध इति
तात्पर्यम् । “न लुमता तस्मिन्निति” पक्षे तु नेदमावश्यकम् ।
उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे
इत्यर्थे परमं चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ न लोपो न स्यादत आह-

१ राशदिभ्यां त्रिप् (उणादि - सू ५०६) अदेस्त्रिनिश्च (उणादि -
सू ५०७) इति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः ॥

२ फिट् - सू - १ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१६
(अ. १। पा. १। आ. ६) (न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

उत्तरपदमिति । (कै)

अत एव वङ्गचपूर्वस्य नेति वचनमर्थवदितिभावः ॥ उत्तरपद-
शब्दस्य समासचरमावयवे रुढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥

समासार्थेति । (कै)

तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादितिभावः ॥

ताम् । (कै)

१“सुपो धात्वि”ति लुप्तम् ॥

कुत्वादीनि । (कै)

कुत्वघत्वढत्वादीति ॥ ननु भत्वेन पदत्वबाधोऽत आह

यस्मादिति । (कै)

तथाच भिन्नावधित्वाच्च बाध्यबाधकभाव इति भावः ॥ भाष्ये

पदस्येतीति । (भा)

पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानौत्थर्यः ॥ ननु सोपपदात्
सिचेर्बिचि दधिषेचौ इति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादादि-
रिति पक्षे दुर्लभत्वादत आह

अनभिधानादिति । (कै)

तस्य कान्दसत्वादितिभावः ॥ भाष्ये

यद्यपदादीति । (भा)

एकदेशेन संपूर्णं वार्त्तिकमुपलक्ष्यते यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न
प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् ॥

स्वरश्चेति । (कै)

उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभावः ॥ मन्वसमासे “खाङ्ग-
प्रिटाम्” इति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह

कर्णशब्दादिति । (कै)

एवमादिविधिर्न सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्य-
सूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

१“प्रत्ययग्रहणेन यस्मात् न विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भावः ॥

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो राजकुमार्यौ इत्यत्राऽपि दोषः ॥ समुदायादसौविहितो
नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्याऽपि वृद्धिः
स्यात् । “इह तर्ही” त्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यवादेन । सुतेरग्रे तु
नोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणेदं दूषितं
भगवतेति बोध्यम् । १“डमो ह्रस्वाद्” इति सूत्रस्य भाष्यं त्रिक-
देश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ समासचरमा-
वयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह

समासे हीति । (कै)

न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः ॥ केवलरूढत्वे
मानमुक्तं तु व्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

न च कर्णोति । (कै)

राजवाचककर्णशब्दस्य तु “अभिव्यक्तपदार्था ये” इति न्यायात्
तत्र ग्रहणमितिभावः । काश्यपिणौ इत्यादौ ^१“कुन्दोब्राह्मणानी”ति
तद्विषयताबोधकशास्त्रवत्तात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव तद्धित इति न
दोषः । भाष्ये ^२“नः क्ये” इत्यादि “सुबन्तं च” इति ॥ ^३“यस्मात्
प्रत्ययविधिः” इति अवश्यमुत्तरचानुवर्त्यम्परमैश्चतुर्भिरित्यादौ
परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय । तत्त्वे हि ^४“स्युपोत्तमम्”
इति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः । एवं च तस्य ^५“नः क्ये”
इत्यत्रापि सम्बन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि यदि क्ये तन्निमित्ता-
न्तर्वर्त्तिसुपा पदं तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् तथाच परम-
वाच्यतीत्यादावयवैवाक्शब्दस्य पदत्वेन कुलं स्यात् सूत्रस्तु समिध्य-
तीत्येतद्वावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि सम्बध्यत इति भावः ।
तस्य च मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थः ।
अन्वाचयग्रिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र सन्नियोगग्रिष्टत्वे “षड्भ्य”
इत्याद्यसिद्धिः । ^६“सिति च” इत्यत्र यद्यपि नास्ति उपयोगोऽवयव-
सुबन्ताऽप्रसिद्धेस्तथाऽपि उत्तरचानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्राऽपि तत्-
सम्बन्धो दर्शितः । व्यपदेशिवद्भावेन कथं चिदन्वयः सम्पाद्यः ।
एवं ^७“स्वादिष्वि”ति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव ।

१ अ ३। पा २। सू ६६ ॥

२ अ १। पा ४। सू १५ ॥

३ अ १। पा ४। सू २३ ॥

४ अ ६। पा १। सू १०० ॥

५ अ १। पा ४। सू १५ ॥

६ अ १। पा ४। सू १६ ॥

७ अ १। पा ४। सू १० ॥

१“यच्च भम्” इत्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादित्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

संज्ञिनां भेदादिति । (कै)

सति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्वं न तत्प्राग्भागस्य १“स्वादिष्वि”तीति भावः ॥ नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह भाष्ये

प्रतिषेधाश्चेति । (भा)

विधुष्मूलनं प्राप्तविधेर्निवर्त्तनम् । एवं चापवादन्यायेनात्रान्तरङ्गासम्भव इति भावः । अत्रानुवर्त्तमानं सुबन्तमित्यपि १“स्वादिष्वि”-ति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं न तु सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

नोत्सहते इति । (भा)

स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ॥ ननु “सर्वनामस्थानेऽयचौ”ति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्याये “स्वादिष्वि” त्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह

योगविभागे इति । (कै)

एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायवाध इति भावः ॥ “यचौ” त्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

कृत इति । (कै)

अत्र भाव्यमानत्वेन खवर्णाद्याहकत्वाद्यथा तपरत्वं सुखसुखार्थं
तथेत्यर्थः ॥ “कृत” इति तपरत्वं तु गुणान्तरयुक्तसंयहार्यम् ।
अन्यथोदात्तोच्चारणे जीर्णं इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे
शेषनिघाते चोदात्तत्वाभावाच्च स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे जीर्ण-
तौत्यत्र न स्यादिति भावः ॥

भिन्नकालानिति । (कै)

परत्वेन पूर्वसूत्रबाधादिति भावः । अप्राप्तिरेवात्र निवृत्तिः ॥

भाष्ये

यद्येवम् (भा)

५१

विभाग्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपर-
तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसंख्यानं कार्यमिति

पदा ॥

‘वृत्तावृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

‘वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥’

‘विलम्बितयोः उपसंख्यानं काल-

‘कर्त्तव्यं तथा

ने । किं

—

७८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तत्परस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। अ. ६)

इति वृत्तिषु उपलभ्य एव भिन्नकाला वर्णास्तु तत्काला
एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नः ॥ तत्तत्कालावच्छिन्नतात्त्वोष्ठपुटव्यापारजन्या भिन्नकाला
एवेत्याशयेन

कालभेदात् (भा)

इत्युत्तरम् ॥

त्रिभागाधिका इति । (भा)

तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटाक्षया प्रतीतिः । त्रयो
भागा अधिका इत्यर्थस्तुचितः । केवलसंख्यावाचकानां पूरणं
प्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात् । तत्रासाधुत्वाच्चे ॥

यस्या नाडिकाया

सुषुम्णाया इत्यर्थः ॥

॥

विन्दवः । ब्र

र्धागिनाम् "

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२३

॥ पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ई३ ।)

इलादाविति ॥ (कै)

वस्तुमात्रम् । (कै)

अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनासम्बन्ध-
नम् ॥ भाष्ये

सुतविकारे इति । (भा)

सुतसहितविकारे इत्यर्थः । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्याद्ध-
दुत्तरस्येदुतावित्यत्रेतिभावः ॥ भाष्य

इह तर्हीति । (भा)

वार्त्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः । प्रत्याख्याने तु
षिः कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योग-
विभागसिद्धस्य काचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमितिभावः ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । (कै)

पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशास्त्राप्राप्तेः
सौत्रः समास इति वक्तुमुचितम् ॥ भाष्ये

न तेभ्यः प्रतिषेध इति । (भा)

तेभ्यः परस्य सुबन्तं पदमितिपदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेधः ।

एव परमवाचु इत्यादावपि न दोषः ॥ भाष्ये

पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्या-

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

वश्यकत्वादिति अपेक्ष्यः । अयं बहुषेचि दोषो वार्त्तिककारभेदपि
उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्व-
निषेधसाम्राज्येऽपि कुत्वप्राप्तेः ॥ इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरव-
दुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय नञ्ग्रहितवचन-
पाठमाह

एवं तर्हीति ॥ (भा)

न पदान्तविधाविति । (भा)

यदान्तस्थानिकविधावित्यर्थः । नञ्घटितवार्त्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृ-
त्तिर्याख्यानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥ एतावतापि बहुषेचौ
इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते

कथं बहुषेचाविति ॥ (भा)

तदुपपादयति

समासेति । (कै)

एवं च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवच्
१“चोः कुः” पदान्तस्येति कुत्वं स्यादितिभावः ॥ पञ्चमीसमासेऽपि
षत्वापत्तिरित्याह

नापि पूर्वस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

बहुचपूर्वस्येति । (भा)

आद्यवार्त्तिककारभे तत्प्रत्याख्याने च १“सात्पदाद्योः” इत्यचेदं

कार्थमितिगूढ आशयः । न पदान्तविधौ इति प्रतिनिर्देशादुत्तर-
पदत्वे चेत्यस्य वार्त्तिकस्य डमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चावृत्ति-
रिति बोध्यम् । १“डमुट्” सूत्रस्य भाष्यं तु एतद्विरोधाद् २“उञ्जि
च पदे” इति सूत्रस्यभाष्यविरोधाच्च नलोपादिमुत्थन्त इति •
वार्त्तिकस्यभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवं च प्रत्या-
ख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य काचित्कत्वेन डमुडादिविषये न ।
इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्त्तिकं पुनरचरान्तरैरुपात्त-
मित्याहुः ॥

मुख्येत्विति । (कै)

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे ह्रदेरिति भावः । ह्रदस्यैव
ग्रहणमित्येतदन्वाख्यायकं १“इन्दे चेति” इति तत्त्वम् । प्रत्याख्याने-
ऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः । मध्यसुबन्तस्याऽपि स्वादिपरत्वेन विशेषणा-
दिति बोध्यम् ॥

प्रस्तावादिति । (कै)

आत इत्यारम्भादित्यर्थः ॥

सिच इति । (कै)

अनेन विधित्वासम्भवो दर्शितः ॥ भाष्ये

श्रूयमाणेति । (भा)

श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः ॥ तस्माभोपायं दर्शयति

षष्ठीत्यादि ॥ (कै)

अथवा यथा रथेति । (कै)

स्थग्रन्थः साहित्यवाचीतिभावः ॥

तदवयवमिति । (कै)

बहुव्रीहिः । युष्मदस्मदोरिति तद्वटितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः ॥ मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये सम्भवति किं लक्षणयेत्याह

अत्र हीति । (कै)

यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वासम्भवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता तथापि पदस्य इत्यस्य “मादुपधाया” इत्यादाववयवषष्ठीत्वस्य क्लृप्ततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृशलक्षणालाभः सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह

सर्वग्रहणमिति । (कै)

“अनुदात्तं सर्वम्” इत्यतः ॥ ननु लावस्थायामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनाऽपि न तिङन्तत्वमत आह

परत्वादिति ॥ (कै)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

अन्तरङ्गानपीतिन्यायादित्यपि बोध्यम् ॥ “इट्प्रतिषेधः” इत्यत्र “न प्राप्नोती” त्यनुषङ्गः ॥

दीर्घत्वम् । (भा)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

१“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

समुच्चिनुयादिति । (कै)

तच्चासम्भवीतिशेषः ॥

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

प्रश्न इत्यर्थः ॥ भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति

इटश्चेति ॥ (भा)

आचार्य आह

नेत्याहेति । (भा)

गमेरिद्धिर्धितेस्तत्प्रतिषेधः क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थः
इति भावः ॥ अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताव्याप्तेश्चाङ्गाधिकारपरत्वं
न युज्यते इत्युपसंहरति भाष्ये

इहेति ॥ (भा)

ञ्नित्कित्स्वरा इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । अहर्ददातीत्यत्रासुपौति प्रतिषेधस्यापि ।
वस्तुतः “किञ्चिच्च” इत्यत्र किञ्चित् पदेन १“रोऽसुपौ”त्येव
ञ्नित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन “न लुमता
तस्मिन्निति” न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

तस्मिन् कार्यमिति । (कै)

तस्मिन् परतस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः ॥
“कित” इत्युदाहरणभूतात्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यभिद्वेस्तत्परिहरति

अचय इत्यनेति ॥ (कै)

यदन्यस्येति । (कै)

प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव
न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न हीति । (कै)

षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव
नखनिर्भिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः सत्तापि न वचनेन
शक्येति बोध्यम् ॥ परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येडित्याद्यर्थे न
दोष इत्याह

विशेषण एवेति । (कै)

एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतेस्तन् कार्यमिति भावः ॥
ननु आर्द्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात् पूर्वमेव तेषां
प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह

लुकेति । (कै)

एवं च विषयत्वज्ञानायावश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयं तच्च “न
लुमता तस्मिन्निति” न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

लुङ्परे चिणीति । (कै)

लुङ्परार्द्धधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

तच्चापीति । (भा)

न लुमता तस्मिन्नित्येतदित्यर्थः ॥

लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ।)

लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । उत्क्राम-
इत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किन्तु शिवादि-
निमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तङाना-
भावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । अगायीत्यादौ तु न दोषः ।
लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्याभावादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

आङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेऽपौत्यर्थः ॥

वचनं कर्तव्यमिति । (कै)

सौवर्त्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतत् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ॥

असन्देहार्थमिति । (कै)

अन्त्यात्पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भावः ॥ अल्यग्रहणमन्यनिर्देश-
इत्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह

अभिधीयतेऽनेनेति । (कै)

अल्यग्रहणमन्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । “घञ्जपः पुंसी”ति निर्देश-
शब्दस्य पुंस्त्वम् ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह

१ सर्वशब्दाद्यं वचनं कर्तव्यमिति ॥

(अलोऽन्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

पूर्वस्येति ॥ (कै)

एकाजिति । (कै)

यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिद-
विशेषात् सङ्गतस्यापि स्यादित्यनिष्टमात्रापादने भाष्यतात्पर्यमिति
बोध्यम् ॥ ननु संज्ञिवदवधिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो
न निषिध्यतेऽत आह

अन्त्येति ॥ (कै)

संख्या विवक्ष्यत इति । (कै)

ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वादनेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः ॥
संख्याविवक्षा तद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

पिबेरदन्तत्वेति । (कै)

अस्समुदायस्य लघुत्वाभावादिति भावः । सूत्रम् उखादौ
चरितार्थं कदाचिदिकारस्थाप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ॥

शब्दस्य हीति । (कै)

एकाज्धातुविषयमिदम् । अनेकाच्च प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थ-
बन्धश्चैव नेति बोध्यम् । एवं चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भावः ॥

अव्यक्तानुकरणस्येति । (भा)

अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपा-
नापत्तिरित्यतो वैयधिकरणमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द
इति तु नार्थः ॥ एकाचो नेति निषेधारम्भादित्यलम् ॥ ननु
विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह

महाभाष्यपदीपोद्घोतः । ७३१
(अ. १। पा. १। आ. ६) (अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५।)

‘नाम्नेङितस्येति । (भा)

अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेषः ॥

भेदेन निर्दिष्टौ इति । (कै)

यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवाचेदुशार्थावगतिरिति बोध्यम् ॥ ननु लोपग्रहणाभावे
१“ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य” इत्युक्ते चकाराभावादन्यवचनाच्च प्रकृता-
सम्बन्धे एत्वमेव स्यादत आह

तत्र ध्वसोरित्यादि ॥ (कै)

ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात्
पर्यायेण चयाणामप्येत्वलोमौ स्यातामत आह

तत्र व्याख्यानादिति । (कै)

आगन्तूनामन्ते निवेशनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः ॥
नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाद् न विधेया-
न्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह

योगविभागो वेति ॥ (कै)

तत्रेति । (कै)

नत्वेत्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः ॥

सर्वापहारेति । (कै)

लोप एव नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥ ननु लोपश्-

(अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ।) (अ. १। पा. १। घा. ६)

शब्दस्य संज्ञात्वेनाऽऽनर्थक्यात्सुरेव न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ङादि-
लोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह

लोपशब्दादिति । (कै)

पदस्य संयोगान्तत्वाभावादसंदेहाय च ^१“झलां जश्” इत्यत्र
जश्त्ववत् संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपौ नेति बोध्यम् ॥

इत्संज्ञेति । (कै)

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ^२“हलन्त्यम्” इतीत्-
संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात्
कुण्डिनश्च इव । उपदेश इति तु तत्र नानुवर्त्तते इति तत्र
भाष्ये स्पष्टम् ॥

उपदेश एवेति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादितिभावः । एतेन लोपविधानकाले शित्त्वाभावात्
कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् ॥

कार्यन्विति । (कै)

^३“अनेकाल् शिद्” इत्यादौ समीपे ऽप्यवयवत्वारीपेण न दोष
इति भावः ॥ ^४“एकान्ता अनुबन्धा” इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव
समाधानमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्यथा व्याख्यायत इति । (भा)

न तु तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमि-
तव्यमितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५।)

इत्यन्त्यस्येति । (भा)

एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरितिभावः ॥ ननु
मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नाऽनो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह

येननेति । (कै)

आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप
इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे ^१“सुपि
चे”ति दीर्घं सिद्धमाभ्यामिति ॥

अत्र ग्रहणादिति । (कै)

अत्र शब्देन पुनः सनः परामर्शात् सनि योऽभ्यासत्वाक्रान्तस्तस्य
सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

विषयमपेक्षिष्यामह इति । (भा)

यत्र मुचोऽकर्मकस्य गुणस्तत्राऽभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मक-
ग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु मुमुचते वत्सः खयमेवेत्यत्रापि स्यादिति
भावः । ^१“विभाषा भवद्” इति वार्त्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्ये-
त्युच्चारणसामर्थ्याद् ^२“अलोन्त्यस्य” इति न प्रवर्त्तते इति प्रत्या-
ख्याता परिभाषा ॥ एवं च ^३“अन्त्यविज्ञानात् सिद्धम्” इत्यस्य
स्थितत्वाद्वार्त्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह

अथवा व्यक्तमेवेति ॥ (भा)

१ अ ७। पा ३। सू १०२ ॥ २ विभाषा भवद्गवदघवतामोच्चावस्य ॥

३ अ १। पा १। सू ५२ ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

(तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।)

एतच्चेति । (कै)

अवधिनाऽवधिमतो निर्णयं ब्रूवतेत्यर्थः ॥ संयोगोपधेत्यादिव्यव-
 हारस्तु गौणा इति भावः ॥

षष्ठीप्रथमयोरपीति । (कै)

दृष्टान्ते “अमीषां ब्राह्मणानाम्” इत्युपाददता भगवता सूचि-
 तमिदम् ॥

उक्तान्धायादिति । (कै)

भाष्योक्तादित्यर्थः ॥

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

भाष्यकृता^१ “जात्याख्यायाम्” इति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं
 चिन्त्यम् ॥

तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । (कै)

स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

प्रश्न इति । (कै)

“तस्मिन्निति च” इत्यत्रैवोतान्यत्राप्येति प्रश्न इति भावः ॥

तत्रैव पूर्विति । (कै)

ननु १“तस्मान्नुडचि” २“तस्मान्नुड्द्विहलः” ४“तस्माच्छः”
इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो
द्विहलो नुड्विधायके नास्योपयोगः । तत्राङ्गाधिकारेण लिप्सिमि-
त्ताङ्गसम्बन्धिदीर्घात् पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेन
फलाभावात् । एवं “तस्मान्नुडचौ”त्यत्रापि न दोषः । उत्तरपदा-
धिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ् रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन
नुड्विधानादिति भावः ॥

तस्मिन्निति । (कै)

परामृष्टखञ्जव्यवधानाय सम्बुध्यन्तमुदाहरति ।

यौष्माकीणेति ॥ (कै)

षकारस्येति । (कै)

“तस्माद्” इत्येत्यत् साहचर्या“च्छः” इति पञ्चमी श्रुत्या च
सामानाधिकरण्यं श्रवणव्यवे लक्षणयैवेति भावः ॥ मुख्यार्थं सामा-
नाधिकरण्यात् सम्भवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते

७३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

अथेति । (कै)

१“शस इति स्थानषष्ठीत्य” पाठः । “इति षष्ठी”त्येव पाठः ॥

१“आन्” इत्यशब्दस्य शसि रूपम् ॥

इति करणादिति । (कै)

लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थविपर्ययस्य केतिना शब्दप्रधानत्वदर्शना-
दितिभावः ॥ नन्वेकार्थप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह

थालेति । (कै)

एवं च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरणानुपपत्तिर्जातीयस्तु
तद्वति स्वभावादितिभावः ॥ नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां किं
थालेत्यत आह

लौकिके इति । (कै)

उभयोः प्रकारवृत्तित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तयत्नो वृथा ।
अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥ ननु दूषितस्यैव कथमुदा-
हरणत्वेन दानमत आह

सिद्धान्तेति ॥ (कै)

अर्थनिर्देशार्थ एवेति । (कै).

अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽव्यवहिते इत्यर्थः स्यादितिभावः ॥

नैतदनुकरणमिति । (कै)

प्रागुक्तयुक्तेरितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

^१सर्वनामेति । (कै)

सप्तम्यन्तार्थकसर्वनामेत्यर्थः । सप्तमी तस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोध-
नायानुवादिकेति भावः ॥ इति शब्दलभ्यमर्थमाह

यत्र सप्तम्यर्थेति । (कै)

सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव ^१“तस्मान्नुडची”त्यादौ न
प्रवृत्तिः । अचौत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थावधि-
करणावधौ । अयं पदोपस्थितिपक्षेऽर्थो दर्शितः पक्षान्तरेऽपि
सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः ॥ भाष्ये

^२सामान्यवाचीति । (भा)

बुद्धिस्थित्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः । सामान्यमनिर्द्धारित

१ सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू ७४ ॥

३ सर्वनाम च सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदा-
हरणानि भवन्ति । किं पुनः सामान्यं को* वा विशेषः । गौः
सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति
गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो
विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च ।
कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति
कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः
सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः
सामान्यं गौर्विशेषः ॥

* “वा” इति नास्ति सम्पुस्तके ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विशेषम् । १“तस्मिन्नणि च” इत्यादेरपि सप्तमी पञ्चमीविशेषत्वा-
दित्याशयः ॥

सामान्यस्य । (कै)

उक्तबुद्धिस्थत्वस्य ॥

सर्वविशेषेषु भावात् । (कै)

सत्त्वादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह

सामान्येति । (कै)

“तस्मिन्नितौ”त्यस्य १“तस्मिन्नणि च” इत्यादिः कथं विशेषस्त-
स्यापि खजादिनिरूपित सामान्यत्वादिति अचि इत्यस्याप्यकाराद्य-
पेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथम-
नवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यं पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्था-
सम्भवादाह

कदाचिदिति । (कै)

परिकेद्यपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतेऽप्यचीत्या-
दीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय
इति भावः ॥

विशेष्यं प्रधानमिति । (कै)

परिच्छेद्यमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

परोपकारितया । (कै)

परिच्छेदकत्वेन ॥ एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेदकत्वेन
विवक्षणात् सामान्यत्वमचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्व-
मिति भावस्तदाह

इहापीति । (कै)

अयं भावः । सप्रत्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्या-
द्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥ तदेवं पर्यायेण सामान्य-
विशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधया कृतं प्रश्नं समाधातुं यौगपद्येनापि
तमुपपादयितुमाह भाष्ये

पितेत्यादि । (भा)

यथा “पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपो निधिम्” इत्यत्र
तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः अश्वपेक्षया
विशेषणम् । एवं प्रकृते खजादिनिरूपितसामान्यस्यापि “तस्मि-
न्निति च” इत्यस्य “तस्मिन्नित्ये” तत्प्रतिविशेषत्वमिति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आह इत्यर्थः ॥

निर्देशप्रयोजनानामिति । (कै)

१ अपर आह प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स
एव कं चित् प्रति पिता भवति कं चित् प्रति पुत्रो भवति । एव-
मिहापि स एव कं चित् प्रति सामान्यं कं चित् प्रति विशेषः ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः ॥ 'द्विवचनविभ-
 ज्योपपदत्वाभावादाह

भाष्यकारेति । (कै)

परेतु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्यः इत्यप्यध्याहृत्य विभ-
 ज्योपपदे तरप् । अत एव “न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवि-
 तव्यमि”ति तत्सूत्रस्य भाष्येणाविरोध इत्याहुः ॥

सप्तमीशब्देनेति । (कै)

तथा च “सप्तम्यां जनेर्ङ” इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः ।
 किं च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे “नेङ्गुशि कृति” इत्यादौ
 दोषः । तत्र “कृती”ति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति
 भावः । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थं आदिनिर्देश
 इत्यर्थे स एव दोषः । यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यते इत्यत आह

न पुनरिति । (कै)

अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति
 नोक्तम् ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

साकाङ्क्षतयोच्चारिते इति पदाध्याहारादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ५६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

पुनर्निर्दिष्टेति । (कै)

एवं च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपस्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यते इति भावः ॥ ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्या-सम्भवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह

तत्रायमर्थः स्यादिति । (कै)

लक्षणा स्यादिति भावः ॥

अर्थेन पौर्वेति । (कै)

तदाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च “अथ किमर्थम्” इत्यादिपूर्वपक्ष-सिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चार्थनिर्देशे जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेऽनियमप्रसङ्गाभावाच्चियमफलाय परिभाषा नोप-तिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आनन्तर्यमात्रे इति । (भा)

न तु व्यवधाने इत्यर्थः ॥

ननु संहितायामिति । (कै)

निमित्तस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेति भावः ॥

उपस्लिष्ट इति । (कै)

उपसमीपे स्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

नैष दोष इति । (कै)

वर्णशून्यकालाभावः संहितेति भावः ॥

सत् सप्तमीति । (कै)

श्रौपक्षेषिकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते बाधात् सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणश्रौपक्षेषिकाधिकरणसप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुतः श्रौपक्षेषोऽप्यल्पव्यवहितेऽस्त्येव । किञ्चिद्दूरस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति कटव्यवधानेऽपि भूमौ शेते इति च व्यवहारात् ॥ ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेर्निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह

व्यवहितेऽपीति । (कै)

मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादिति भावः ॥

यत्र विषय इति । (कै)

लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताधिकारो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायकमिदं भाष्यं संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत् सूत्रे साध्ये स्पष्टम् ॥ “किमुदाहरणम्” इत्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

किं नियमार्थमित्यादि ॥ (कै)

ननु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात् सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति समासो न स्यादत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७४३
 (अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

कर्मणि षष्ठीति । (कै)

क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इति
 भावः । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनम् ॥

अच्युपस्तिष्ठस्येति । (कै)

अपस्तेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं
 दध्युदेति द्वितीयसूत्रोदाहरणं पचत्युदेति ॥ तनु नियमपक्षात्
 षष्ठीप्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवाददोषाभावादत आह

तत्र षष्ठीति ॥ (कै)

भाष्ये “योगयोः” इति द्विवचनोपपत्तये आह

कर्मणीति । (कै)

युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाविशेषादित्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्धद्वित्वाच्च
 द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् ॥

सत्सप्तमीपक्षेऽपीति । (कै)

“१यस्य च भावेन” इति सप्तमीति भावः ॥ इदं
 चिन्त्यमित्याह

१उपपदविभक्तेरिति । (कै)

कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तक-

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विभक्तित्वम् । एतच्च^१ “तत्र च दीयते” इति सूत्रे कैयटे
स्यष्टम् ॥

न तु^२ दिग्योगेति । (कै)

सप्तम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च^३ “आम्रलोप” इत्यत्र
निरूपयिष्यामः ॥ पर्यायस्यैवाऽपादने बीजमाह

न हि युगपदिति । (कै)

स्थानित्वेन कार्थित्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च । निमित्तत्वे च
पारार्थ्येन गुणत्वं सत्त्वं च तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति
भावः ॥ ननु “^४सन्देहः” इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य मूलत्वमित्या-
भात्यत आह

^५सन्देहस्त्विति ॥ (कै)

ननु कार्यकालत्वात् परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात् कथं
विप्रतिषेधोऽत आह

१ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ६६ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २६ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू २३ ॥

४ अचि पूर्वस्य अचि परस्येति सन्देहः । भा ॥

५ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणं सप्तमी
कृता न तु दिग्योगलक्षणा पंचमी तत्र दध्युदकम् इत्यादौ पर्याय-
प्रसङ्गः । न हि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति
नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति स्वयं चानेन क्रियते
परनिवृत्तिर्यवहितनिवृत्तिश्च सन्देहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । न
हि सन्देहादलक्षणा मिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

सूत्रपाठेति । (कै)

अत एवापे “^१डमो ह्रस्वाद्” इति चैपादिकमुदाहरणं संगच्छते । तच्च हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति । (भा)

इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत एव “^१डः सि धुङ्” इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न चतिः ॥ भाष्ये

वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । (भा)

“^२तास्यनुदात्तेद्” इति सूत्रे “^३अभ्यस्तसिजर्थ इति” “^४अभ्यस्तानामादिः” “^५आदि सिच” इति सूत्रयोः “ससार्व-
धातुक” इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ॥ ननु भाष्ये
“सर्वनामस्थानस्य” “^६गोत” इति षष्ठीदर्शनात् “णिद्” इत्य-
नेनान्वयो न स्यादत आह

१। अ ८। पा ३। सू ३२ ॥ २ अ ८। पा ३। सू २६ ॥

३ तास्यनुदात्तेर्निङददुपदेशात्ससार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिडोः । ६। १।

१८६ ॥

४ वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति । भा ॥

५ अ ६। पा १। सू १८६ ॥

६ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६। १। १८७ ।

७ गोतो णित् (७। १। ६०) गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनाम-
स्थाने परतो गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

णित्वमिति । (कै)

भावप्रधानो निर्देश इति भावः ॥ गोतो णित्वे को दोष-
स्तत्राह

‘तिष्ठतीत्यादि ॥ (कै)

पदस्य चैकेति । (कै)

यत्किपचे इदम् । यत्किपचेऽप्येवं विधप्रयोगसाधनार्थैवं व्याख्या-
नमिति भावः । यदाऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशविषये जाति-
ग्रहणासम्भव एवेत्याहुः ॥ “१७ः सि धुङ्” इत्यादौ उभयोरप्यनव-
काशत्वादाह

पूर्वोपात्तेष्विति । (कै)

“बहोरि”ति पञ्चमी अचरितार्थाऽत एवेष्टादिषु षष्ठी ।
अत एव “४७ भूच बहोः” इति पृगग्ननिर्देशश्चरितार्थः । “गोत”
इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था गोशब्दस्य
णित्वे वैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्ग-
त्वात् दोषः । “५४ रुदादिभ्यः सार्वधातुक” इति “६६ लिङः स लोप”
इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य

१ यदि गोशब्दस्य णित्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्याद-
नङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ।

३-४ बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू ७६ ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ७६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

७४७

(अ. १। पा. १। अ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

लोप इत्यर्थः । “^१आमि सर्वनाम्” इत्यामीति “^२जेस्त्वय” इत्यच
सावकाशम् । “^३कुम्” इति सूत्रेऽपीति “^४मय उज्ज” इति सूत्रे
चरितार्थम् ॥ भाष्ये “^५पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति” इत्यस्य वल्लवान्
स्वार्थे एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥
भाष्ये एकदेशी प्रौढ्याह

‘यथार्थं’ वेति ॥ (भा)

तच्चार्यशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह

यथाविषयमिति ॥ (कै)

प्रदेशेष्विति । (कै)

प्रागुक्तेष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

°पूर्वस्य षष्ठीति । (कै)

१ अ ७। पा १। सू ५२ ॥

२ अ ७। पा १। सू ५३ ॥

३ अ ८। पा ३। सू ३२ ।

४ अ ८। पा ३। सू ३३ ॥

५ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः । वा । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र* कृतसामर्थ्या
सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । भा ॥

६ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः । वा । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

७ यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य
कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥

* कश्चिद् भाष्यपुस्तके “अत्र” इति ग्राहि ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।)

पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः । एवं
 उभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरित्यम् ॥ तच्च तच्च सप्तम्यन्त-
 षष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेश्यौ आह

‘स तर्हीति ॥ (भा)

एकदेश्यौ प्रौढौवाह

न कर्त्तव्यः ॥ (भा)

अनेनैवेति । (भा)

षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेश्यौ । उभयोः प्रकल्पकत्व-
 वारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके इति च ॥

निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति । (भा)

पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवती-
 त्यर्थः । एवमुत्तरस्येति ॥

न हीति । (कै)

आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतर एकदेश्यौ “उपदेश” इति
 “इहान्यम्” इत्यचानुवर्त्तते इति मत्वाऽऽह

१ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भवि-
 स्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ।
 तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते ।
 कप्रकृतम् । षष्ठीस्थाने योगा (१ । १ । ४६) इति ॥

२ अ १ । पा १ । सू १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

१ इत् संज्ञेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

१ उपदेशाभावादिति । (कै)

“स्थानेऽन्तरतम” परिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणा-
भावादित्यर्थः ॥ ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो
निरनुबन्धक एवेत्यत आह

४ स्थानी चेति । (कै)

यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि-
प्रतीचते । यच्च कार्यं तच्चेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्यभिमानः । एका-
देश्युक्तित्वाच्च नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

१ अत्र भाष्यम् । “प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः । वा । प्रकल्पक-
मिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति ।
प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः ।
गुप्तिज्किञ्च सन् (३ । १ । ५) गुप्तिज्किञ्च इत्येषा पञ्चमी सन्निति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य-
आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं
शक्यम् । *इत्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

२ आदेशस्योपदेशभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५० ॥

४ स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्य-
पीत्संज्ञा नास्ति ॥

* “तत्र” इत्यधिकम् इत्संज्ञीयभाष्यपुस्तके ॥

७५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। प्रा. १। व्या. ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

ततश्चेति । (कै)

पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पन-
मिति भावः ॥

विरोधाभावादिति । (कै)

स्थानिभेदादित्यर्थः । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः । यद्यपि
कार्यित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेश्युक्तित्वात्मात्यन्तं निर्भरः
कार्य इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

यत्र त्वस्तीति । (कै)

“तस्मिन्निति” इत्यस्य बहुविषयत्वलाभाय विषयभेदेन भेदात्
क्वचित् पूर्वस्य षष्ठीति विधिपरं क्वचिन्नियमार्थमित्यर्थः ॥

सूत्र एवेति । (कै)

षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोत्तरकाले सूत्र
एवेत्संज्ञा कार्यन्तु प्रयोग एवेति भावः । एवं च निरनुबन्धस्यैव
प्रत्ययेन विधानात्तदादेशस्य कुतस्मानुबन्धकतेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते इति । (भा)

एवं च तदुक्तिर्व्याहतेति भावः ॥ “हलन्त्य” सूत्रे उपदेशपदा-
ऽसम्बन्ध एवेति तत्सूत्रे वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह

अथ वेति ॥ (भा)

परत्वविशिष्टस्येति । (कै)

अनुत्पत्तौ धातोः परस्य इति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७५१
 (अ. १। पा. १। अ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

उपक्षयादिति । (कै)

पञ्चम्या इति शेषः ॥

प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । (कै)

पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥

अपेक्षया इति । (कै)

श्रुतयोः सम्बन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा न च
 प्रकृते तथा लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

अथवाऽस्तु तावदिति । (भा)

प्रथमाषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावो-
 ऽस्तु तत एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेदानीमिति । (भा)

यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापि दानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्हि अस्तु
 प्रकल्पयत्वित्यर्थः । परं त्विदं प्रौढ्या १“अथवा नानुत्पन्ने सनि”
 इति प्रागुक्तन्यायाद् १“गाङ्गुटादिभ्य” इत्यादौ षष्ठीप्रकृतावपि न
 दोषः । इत्यदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ॥ यद्यपियुगपत्प्रकृति-
 विरोधाच्च सम्भवति तथाप्येकदेशित्वादेव शापकेन परिहरति

४ अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकृत्या भवितव्यं यदाचोत्पन्नः सन् तदाकृत-
 सामार्था पञ्चमीति कृत्वा प्रकृतिर्न भविष्यति । भा ॥

५ अ १। पा २। सू १ ॥

(तस्मिन्नितिनिर्विष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७)

‘नोभे (भा)

इत्यादिना ॥

तथैव प्रकृतिरिति । (कै)

अवर्णादचि अवर्णस्याचस्यैको गुणो भवतीत्यर्थः इतिभावः ॥
 ननूभयोः प्रकल्पकत्वाभावेऽपि कस्य प्रकल्पकत्वमत आह

तत्र परत्वेति । (कै)

१“ङः सि धुङ्” इत्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः ।
 ननु १“दीर्घाद्” इति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च
 षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह

दीर्घाच्चे इति । (कै)

२“सुराच्छाये”ति पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् ।
 तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तथा-
 पाटः । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥

१ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्य-
 प्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रक-
 ल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोः (६ । १ । ८४) इति
 पूर्वपरग्रहणं करोति । भा ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ७५ ॥

४ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिष्ठानाम् । २ । ४ । २५ ॥

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ॥

१स्वरूपस्येति । (कै)

शब्देनार्थप्रतीतावर्थं केषां चित्कार्याणामसम्भवात्तद्वाचकशब्द-
मात्रग्रहणादितिभावः ॥

२अन्येत्विति । (कै)

शब्दस्य रूपमिह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषा-
समर्पकं लिङ्गमस्तीतिभावः ॥ ननु शब्दस्य इत्येव लिङ्गं यत्र शब्द-
ग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन जनपदे
अपत्यम् इत्यादौ नास्याप्रवृत्तिरत आह

विध्यन्तरेति । (कै)

न हि स्वरूपम् इत्यस्य १“अग्नेर्दग्” इत्यादौ पञ्चम्यन्तेन
सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा सम्बन्धः सम्भवतीति भावः ॥
भाष्यकारोऽप्याह

१ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परि-
भाषेयमिति केचिदाहुः ॥

२ अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु
संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था
इति सिद्धान्तः ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ३३ ॥

(स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

रूपं शब्दस्य संज्ञा इति (भा)

इत्ययमेव पक्षो युक्तः ॥ ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थ-
सम्भवाच्चार्थस्य प्रतीतौ तत्र कार्यासम्भवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि
दुर्वारा इत्यत आह

देवदत्तादयश्चेति ॥ (कै)

नियमार्थत्वमुपपादयति

‘सर्वार्थेति । (कै)

एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादितिभावः ॥

शक्तियुक्त इति । (कै)

शक्त्याश्रय इत्यर्थः ॥

सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । (कै)

प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ अनेन नियमद्वयं दर्शितम् ।
अनेन शब्देनायमेवार्थो याच्यः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय
इतिचेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्मात्सदादिज्ञान-
विषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याज्ञानात् किन्तु योगि-
नामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति निय-
मार्थत्वं शास्त्रस्यासम्भवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न
व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ
अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमस्त्विन्यः ।

१ सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हिशब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ
इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । कै ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति
केचित् ॥ ननु रूपरूपिणोरत्र भेदाभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्यानुपपन्न इत्यत आह

रूपेति ॥ (कै)

सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह

शुकेति । (कै)

न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् ।
ताज्वादिव्यापाररूपोच्चारणस्याश्रितत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं जायमान-
वक्रुविशेषानुमानानापत्तेः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः ।
वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति
भावः ॥ ननु प्रायेणसामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टं नचेह
तदित्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

स्वशब्दो व्यक्तिबोधको आत्मीयत्वेन । एवं च शब्दस्य तत्त-
ज्जातिविशिष्टस्य स्वंव्यक्तिस्तद्रूपसामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः । शब्दस्य
'स्वरूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्ति-संज्ञकत्वं विधीयते इति
द्वितीयपक्षसम्भवः सामानाधिकरण्यस्यचोपपत्तिः । नचानयोः फले
कश्चिद्विशेष इत्याह

व्यक्तिरिति ॥

१ शब्दस्य रूपम् - । क । ग । इ ॥

२ नचानयोः पक्षयोः - । क । ग । इ ॥

(संरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। धा. ६)

व्यक्तिदारेणेति । (कै)

सामान्यस्य 'ठगादिभिस्साक्षात्पौर्वापर्यासम्भवादिति भावः ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् (भा)

इति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्याद्या व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्व्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । “उज्ज” इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूचोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थं संशीत्यर्थ इति केचित् ॥ भाष्ये

रूपं शब्दस्य संज्ञेति । (भा)

अत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः । कर्मव्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वशब्देनार्थबोधनाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा किन्तु बोध्य एवेति बोध्यम् ॥ तत्रात्मौपवाचिमा स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रहः इत्यत आह

प्रतीताविति ॥ (कै)

“उपदेशः” सम्यग्ग्रहणम् ॥ “अन्तरङ्गत्वं” प्रथमतः ओच्चेणोपस्थित्या ॥ “अहेयत्वमु”पपादयति

अनुकरणेति । (कै)

शब्दमाचतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् ॥ अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्गीतः ।

७५७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

नचार्थ इति । (कै)

शब्दात्मिकानामेवावर्त्तिनीत्वेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञाव्यव-
हाराच्चेति भावः ॥ ननु 'स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह

संज्ञित्वे चेति । (कै)

शोकत एव सिद्धेरिति भावः ॥

ज्ञापकमिति । (कै)

स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः ॥ नन्वन्यस्य स्वीयस्य
सत्त्वेन तद्भाववृत्त्यर्थं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्यास्तभ्यते एवं च शास्त्रे-
ऽर्थस्याग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अनत्स्वीयमस्ति
यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्या-
शयात् । एवं चाऽधिकसंग्रहार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरङ्ग-
त्वादिन्यायताधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति
तात्पर्यम् ॥ तत्रोभयानुग्रहाय सति सम्भवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणम-
सति केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह

यत्र चार्थवतेत्यादि । (कै)

अर्थोपस्थापकेन रूपेणत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशस्य-
रितार्थः ॥

इह योग्यतेति । (कै)

१ खं। ग। इ ॥

२ सत्त्वे तद्भाववृत्त्यर्थम् । क। ग। इ ॥

३ “इह योग्येति” इति बालेष्टाइनमुद्रापितविवरणाशुक्तेऽस्ति तत्तु

न सम्यक् ॥

७५८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (ख. १। पा. १। आ. ६)

योग्यता बोधजनकतारूपा तथा लक्ष्यते कल्प्यते इति
योग्यतालक्षणः शक्तिः । तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्व-
लक्षणगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या वा सम्बन्धपदव्यवहार्यत्वमिति
बोध्यम् ॥

इत्यर्थ एवेति । (कै)

अर्थे कार्यस्य सम्भवादिति भावः ॥ ननु संज्ञाविधायकस्य
तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह

संप्रत्यय इति । (कै)

भावेऽङिति भावः ॥ मन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं
स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह

शब्द इति (कै)

तथाच प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्त-
मिति भावः ॥

शब्दपूर्वक (भा)

इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थेऽसम्भवे
कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्यासम्भवे तु
तस्यैव । एवं चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावादर्थवत्-
परिभाषाऽपि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एवं चैतज्यायानु-
वादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुपहायेति बोध्यम् ॥ ननु अर्थज्ञानोत्तरं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थ-
प्रतीतेरत आह

‘अस्योपलब्धिरिति । (कै)

श्रोतुरित्यर्थः ॥ भाष्ये

शब्दपूर्वको हीति । (भा)

हिः प्रसिद्धार्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चेति । (भा)

एवं च शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे कार्यसम्भवे तद्बोध-
कारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः ॥ इदानीं तत्तच्छब्द-
जन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थेऽसम्भव इत्याह

शब्दपूर्वकश्चेति । (भा)

शब्दविशेषणस्याऽर्थविशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति भावः ॥ चकारेण चास्य
युक्ततरत्वं सूचितम् ॥ भाष्ये

तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । (भा)

अर्थवाचकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ फलान्तरं शङ्कते

इदं तर्हीति ॥ (भा)

एवमर्थमिति । (कै)

(स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद
इत्यर्थः ॥

किं प्रत्यय इति । (कै)

न चैवं “^१पेषं वासवाहनधिषु च” इति धिग्रहणं व्यर्थं स्याद्
न हि धाधातोः किं विनोदकस्य ध्युत्तरपदत्वं सम्भवति तत्र हि
“^२कर्मण्यधिकरणे च” इति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् ।
उपलक्षणमिदं “^३सनिमीमाधु” “^४नेर्गद” इत्यादौ घुधातोर्ग्रहणं
स्यादिति बोध्यम् ॥

कुमारी घ इति । (कै)

नन्वयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो बोभयथापि नात्र प्राप्तिस्तत्र
“स्त्रियां समानाधिकरण” इत्यनुवृत्तिरिति चेन्न । घोऽस्त्यस्याः
सा घा कुमारी घा अस्तेति बहुव्रीहौ कुमारी घ इत्यर्थाद्
घादिषु ह्रस्वं पुंवङ्गावादिप्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्त्वं वाधित्वा ह्रस्व-
प्राप्तिरचेत्याशयात् ॥ घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत
आह

^५ई हलीति । (कै)

घसंज्ञापि “^६किमेत्तिडव्ययघाद्” इत्यादौ चरितार्था तत्र
हि तिङन्तात्पराऽन्यघान्तप्रातिपदिकाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू ५८ ॥

४ अ ३ । पा ३ । सू ६३ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ५४ ॥

६ अ ८ । पा ४ । सू २७ ॥

७ अ ६ । पा ४ । सू ११३ ॥

८ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

प्रदेशेधिति । (कै)

सर्वप्रदेशेधित्यर्थः ॥ संज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्ति-
न्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । न च “ई ह्रस्वघोः” “किनेत्तिङ-
व्ययघा” इत्यत्र तयोश्चारितार्थम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव
दाधायहणं तरप्तमप्यहणं च कुर्यादिति बोध्यम् ॥

उभयगतिरिति । (कै)

संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चानुग्रहायोभयगतिरिति भावः ॥ सूचा-
रम्भमभ्युपेत्येदम् ।

‘षड्भ्य इति । (कै)

भाष्ये संज्ञाशब्दो बोधकपरः । न हि षकारान्तो बोधक-
शब्दस्तत्रोच्चाचित इत्यर्थ इति भावः ॥

षकारान्तादिति । (कै)

जश्शसोर्लुक् प्राग् जश्त्वाभावात् । एवं च तदर्थं तस्य षट्-
संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

डकारान्त इति । (कै)

षष उत्तरयोर्जश्शसोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जश्त्वम-
सिद्धमिति भावः ॥ तवापि संज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात् १“षड्भ्य”
इत्यादौ डत्वासिद्धत्वेनैव निर्वाहः । संहिता पाठेन डान्तस्य संज्ञात्वे
२“षट्चतुर्भ्य” इत्यत्र चर्त्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

१ अ ७ । पा १ । सू २२ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू २२ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ५५ ।

(खंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

१“ष्यान्ते”त्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायाश्च स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयतु न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह भाष्ये

मन्त्राद्यर्थमिति । (भा)

शब्दानुविद्धस्यैवेति । (कै)

“नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति हर्ष्युक्तेरितिभावः । तदोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये ॥ चार्थाभावमुपपादयति

सामान्यशब्देनेति । (कै)

एवं च पदार्थभेदाभावात् साहित्यरूपचार्थासम्भवे इति भावः ॥

पर्युदासे इति । (कै)

कश्चित्तु १“अराजेति” शब्देदाभावात् किं च राजशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दस्यार्थपरः इति दुर्लभं स्यात् किं च एवममनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादिति तीदं वाचनिकमेवेत्याह ॥ आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह

मृगेति । (कै)

एवं मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

१ अ. १। पा. १। सू. १४ ॥

२ सभा राजामनुष्यपूर्वा (२। ४। २३) इत्यत्र । अत्रैव भाष्ये ॥ इन-सभम् ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । *पुष्यमित्रसभा ॥

* वाक्येष्टादन्मुद्रापितभाष्यमुक्तके “पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा” इति पाठोऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७६३
(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६॥

किं यद्येति । (कै)

नाच्चेपोऽयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।
“किमर्थम्” इत्यच्चार्यशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥ नन्विदमः
परत्वात् त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे अर्धहृतीयमाचस्य सवर्ण-
ग्रहणेऽपि नान्तरतम आदेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति ।
न च श्रुतापेक्षया दीर्घश्रुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव भविष्यतः ।
ह्रस्वोच्चारणन्तु लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वाद्धलि-
लोपे माचिकत्वान्माचिक एव भविष्यति तत्र नापीति वर्त्तते

फलाभावादत आह

विशेषेति । (कै)

येनमाप्राप्तिन्यायादितिभावः । शादीनां चोपदेशे एवेत्संज्ञा-
चोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः ॥

अनुनासिक इति । (कै)

प्रचे इति शेषः ॥ नियमार्थं तस्यादत आह

१ “अप्रत्यय इति किमर्थम्” इति भाष्यमुपादाय “किं यस्य प्रत्यय-
संज्ञाविहिता तस्य प्रतिषेध उत च प्रतीयते विधीयते इति यौगिक
प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः” इत्युक्तम् ।

२ नभूव इत्य ।

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

ग्रहेरेवेति । (कै)

१“वृतो वा” इत्यनेन विरोधादितिभाव इति केचित् । वस्तु-
तस्तु यथा १“दिक्सञ्ज्ञे” इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं
२“तद्धितार्थे”ति एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं “वृतो
वा” इति स्यादिति चिन्त्यैषा व्याख्या । तस्माद् विधेयमङ्गोचस्या-
न्याय्यत्वात् तथा नियम इति भावः ॥

ववरिथेति । (कै)

४“ववर्य” इति छन्दसि इडभावनिपातनाङ्गायां ५“कसृभृ-
ष्टु” इति इट्प्रतिषेधो न । अलिख्येव “वृतो वा” इत्यर्थात्
लिटि इस् एवेतिभावः ॥

वाग्रहणमिति । (कै)

अत एव भाष्ये ६“यद् विभाषां शास्ति” इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

७भाव्यमानेति । (भा)

१ अ ७ । पा २ । सू ३८ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५० ॥

३ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

४ बभूयाततज्यजगृम्भववर्येति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू १३ ॥

६ यत्तर्हि वृतो वा (७ । २ । ३८) इति विभाषां शास्ति ॥

७ भाष्यमानेन सवर्णाणां ग्रहणं न इत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान्
परिहारः । अनभिधानात् प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । यान् हि
प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्
भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित् प्रतीयन्ते केचित्
प्रत्यायन्ते । ऋखाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्यायन्ते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सर्वण्यस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

इयं च जातिग्रहणप्राप्तं गुणभेदप्राप्तं चानण् साधारण्येन प्राप्तं
सर्वण्यग्रहणं वारयितुमावश्यकतीतिभावः ॥

साधारण्यश्चेति । (कै)

“भूयान्” इत्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया किन्तु सूत्रोक्ता-
प्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति “भूयान्” इति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्या-
सेऽपि न विरोध इति भावः ॥ ननु “अस्य चो” इत्यादाविवा-
ऽर्थाभिधानासमर्थस्यापि सर्वण्यस्य ग्रहणं स्यादत आह

प्रत्यय इतीति । (कै)

प्रत्ययविधौ सर्वण्यग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् ।
तच्चाऽन्वर्थत्वादसम्भवीति न तत्र सर्वण्यग्रहणमिति भावः ॥

उच्चार्यन्त इति । (कै)

उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतो-
ऽणादिशब्दप्रतीयमानेकारादिभिः सर्वण्यनां ग्रहणं सिद्धम् ॥

ह्रस्वैर्ग्रहीतैरिति । (कै)

प्रकृतसूत्रस्याण्पदेनेति शेषः ॥ ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
एवाण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह

यथैवेति । (कै)

न चाऽऽक्षरसामान्नायिकविषयकः प्रतिषेधः प्रत्याख्यमान-

१ अ ७। पा ४। सू ३२ ॥

२ प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञाकृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः ॥

३ प्रतीयन्ते अयन्ते उच्चार्यन्ते अनादिचोदनास्त्वित्यर्थः ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

विषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किञ्च स्यादिति वाच्यम् ।
तथासत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदौर्घस्य कुमार्यावित्यादाव-
प्राप्ते “^१दौर्घाञ्जसि च” इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः ।
एवं च वर्णसमान्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपद-
मिति तात्पर्यम् ॥

उभयार्थम् । (कै)

इत्स्वदौर्घाभयविध्यर्थम् । एवं च यन्नाधिक्यमेवाभिद्धमिति
भावः ॥

न्याय्य एवेति । (कै)

अनण्त्वादित्ययमित्यर्थः ॥ यदुक्तं तथैवेति तत्राह

^२अत्र हीति ॥ (कै)

“स्वात्मनि क्रिया” स्वस्मिन् प्रवृत्तिः ॥ विरोधे हेतुमाह

अनिष्पादादिति । (कै)

अर्थाबोधादित्यर्थः ॥ नन्वल्पविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं
बहुविषयपरिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह

^३प्रतीयत इति ॥ (कै)

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥

२ अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रिया-
विरोधादनिष्पादाद्यग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारा-
दिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाका-
रादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते ॥

३ प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

भाष्ये “^१ज्ञापयति” इत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ॥
“अप्रत्यय” इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमण् इत्यस्य च नाच-
सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानु-
मतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याचरार्थः । “विधीयते”
इत्यर्थे “प्रतीयत” इत्यस्य प्रयोगदृष्ट्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

आकृतीति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रेषु “^२अस्य चौ” इत्यादिषु चेत्यर्थः ॥ नेयमुदिदि-
षया शङ्का चुत्वादिजातौ मानाभावेन तस्याऽऽवश्यकत्वादित्याशये-
नाऽऽह

उदिदिति ॥ (कै)

कालादिभिन्नस्येति । (कै)

एकोऽवर्ण उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधि-
भेदभिन्नत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ताऽवर्णव्यक्तय इति
पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वेतत्प्रयोजनम् “^२अस्य
चौ” इत्यादौ वा अगादिप्रत्याहारेषु वा । तत्राद्यं तत्राऽनुवृत्ति-
निर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्य इत्याह

प्रत्याहारग्रहण इत्यादि ॥ (भा)

“^४प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमिति वार्त्तिकस्य द्वेधार्थः ।

१ तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं नेति ॥

२-३ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

४ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात् । का ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

“अक” इत्यादावीकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोत्यनुप-
देशादक्षरसमान्नाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

यत्र संज्ञयेति । (कै)

एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

यत्र स्वरूपेणेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । व्यक्त्यानन्त्यैतस्याण्त्वाभावात् । तस्माद्यः स्वरू-
पेणोच्चार्यते “अक” इत्यादावकारादिरिति वक्तुमुचितम् ॥
“प्रत्याहारे” अ इ उण् इत्यादौ ॥ भाष्ये

यथा जातीयकानामिति । (भा)

वर्णसमान्नायपठितानामित्यर्थः ॥

संज्ञेति । (भा)

“अदिरन्त्येन” इति कृतागादिसंज्ञेत्यर्थः ॥ यद्वाऽगादावी-
कारादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणं कुतोऽनुपदेशाद् “अकोऽचि”
इत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

अथवेति । (कै)

भाष्यस्वारस्यं त्वाद्यव्याख्यायामेव ॥

उच्चार्यमाणैरेवेति । (कै)

पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥

सन्निहिता इति । (कै)

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

बुद्धिसन्निहिता इत्यर्थः । अयं भावः । शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च न तन्मयैवेति नियमः । लिपिस्मारितपदैर्बोधानापत्तेरिति ॥

सन्निधानमिति । (कै)

प्रतीतिरित्यर्थः । यथायोगमुच्चारणेन संज्ञया वेत्यर्थः ॥

प्रतीयमानो हीति । (कै)

यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावज्ञभावमतिपद्यते तथा-
प्युच्चारणकृतायास्तत्तत्प्रतिविम्बविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेश्विरस्यायितयो-
पपद्यते । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यक्तत्वम् । वक्ष्यमाण-
हेतोरिति भावः ॥

अन्यस्येति । (कै)

दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

‘ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति । (भा)

तृतीयातत्पुरुषः ॥

कृगित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते । (भा)

एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य
बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्य-
पास्तम् । मानसजपस्यस्त इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणादोधेनाच्यते ।

१ ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण*संप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥

* अथ “शब्द” इत्यधिकम् वङ्गु भाष्यपुस्तकेषु ।

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

जपे हि मन्त्राणां चैस्वर्यमियमेन तत्तत्स्थानेषूच्चादिदेशोपलभ्य-
मानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेस्व विनोच्चा-
रणमनभिव्यक्तेः । यद्वा लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वमत
एव लिपौ शब्दत्वभ्रमौ वालानाम् । यद्वा । लिपावनादेशशब्दता-
दात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डिताना-
मप्यन्तः करणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणैव
व्यवहारवद्बोधोऽपि ॥ ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीति-
सम्भावनाया अप्यभाव ऋक्त्वस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छे-
दकत्वादत आह

यद्यपीति । (कै)

ऋक्शब्देन विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्प्रत्याय्यत इत्यन्वयः । यत्र
सङ्केतादिवशाद्गित्युक्ते १“अग्निमीले पुरोहितम्” इत्याद्यानुपूर्वी-
प्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थं बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्या-
ययतीतिभावः ॥

प्रत्यायनमिति । (कै)

तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ॥ अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये

१ ओम् अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्न-
धातमम् । ऋक्संहि—अ १ । म १ । अ १ । सू १ । ऋक् १ ।
अग्निनामकं देवमीले । स्तौमि । ईड स्तुतौ । इति धातुः ।
डकारस्य लकारो बङ्गचाध्येटसम्प्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते ।

“अज्मध्यस्थडकारस्य लकारं बङ्गचा जगुः ।

अज्मध्यस्थलकारस्य लङ्कारं वै यथाक्रमम्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ई६ ।)

१अवरकालत्वादिति ॥ (भा)

२परा सूत्रादिति । (भा)

“सूत्रात्” प्रत्याहार सूत्रात् “परा” परकाला क्रियत इत्यर्थः ।
तेषामनादित्वादेशां पाणिनिद्वयत्वादिति भावः ॥

३अवरकालैवेति । (भा)

वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादितिभावः ॥ “शब्दक्रमः”
अष्टाध्यायीक्रमः ॥

४प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । (भा)

५नाऽऽज्झलौ (पा)

इत्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यव-
हारोपयोगित्वादितिभावः ॥

वर्णानामुत्पत्ताविति । (भा)

प्रतीतावित्यर्थः ॥ “अक” इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्याय-
कत्वादध्याहारेण व्याचष्टे

-
- १ वर्णपाठ उपदेश इतिचेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥
 - २ किं परा सूत्रात् क्रियते इत्यतोऽवरकाला ॥
 - ३ नेत्याह । सर्वथावरकालैव ॥
 - ४ वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तर-
काल आदिरन्त्येन सहेता (१। १। ७१) इति प्रत्याहारः ।
प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः इति ॥

५ अ १। पा १। सू १० ॥

(अत्रुदित्सर्वस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अद्वउणिति ॥ (कै)

उत्पादयतीति । (कै)

प्रत्याययतीत्यर्थः ॥ “प्रत्याहारे” अद्वउणित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तदाच्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकाराच्च दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तदाच्यानां प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसम्बन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ॥ एवं प्रत्याहारेषु सूचप्रयोजनाभावमुक्त्वा “अस्य चै” इत्यादावपि तमाह

तचानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)

भाष्ये । वृत्तिं वर्णसमान्नायमनुगतस्तत्सदृशोऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः ॥ तच्च सवर्णग्रहणे हेतुमाह

व्यक्तीति । (कै)

अनन्ता व्यक्तय इति पचे इत्यर्थः ॥ तदाह

अवान्तरभेदेति । (कै)

जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसम्भवादित्यर्थः ॥ एकाऽवर्णव्यक्तिरिति पचे तु यद्यपि सिध्यति तथापि सोऽसङ्गतः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते तदा कत्वस्वत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्णेन चेदनन्ता एवेति भावः ॥ अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्त्ववर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अणसदृश इति ॥ (कै)

उभयम् । (कै)

अनणत्वमनुच्चारणं च ॥

मध्यपातिनामिति । (कै)

दृष्टान्तार्थम् ॥

नास्तीति । (कै)

अदुष्णित्यादावत्वादि जातिनिर्देशादेशामणत्वं प्रत्याहारग्रहणेषु
च न दोषः ॥ “ज्वादय” इत्यादिनिर्देशाच्चात्रैवार्थे सिद्धमित्युच्यते
तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह

आकृतीति ॥ (कै)

प्रत्याहारे । (कै)

अदुष्णित्यादि सूत्रे ॥

अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)

१“अस्य चो” इत्यादौ ॥

उपदिश्यते । (कै)

उच्चार्यते प्रत्याय्यते वा ॥

नान्तरीयकमिति । (कै)

जातेः साक्षादुच्चारणासम्भवान्तदुच्चारणम् । किं च । जातौ

१ अणसदृशोऽणिति ग्रहीष्यत इत्यर्थः ॥

२ अ ७ । पा ४ सू ३२ ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसम्भवात्तदुच्चारणं तद्वोधनमित्यर्थः ॥ तच्च दीर्घादिव्यक्त्याच्चेपे बीजमाह

‘अत्वं चेति ॥ (कै)

प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह

शुक्ले इति ॥ (कै)

श्रुतिः । (कै)

श्रवणोपलब्धिः ॥

भेदाद्भेद इति । (कै)

जातेरिति शेषः ॥

‘सत्यपीति । (कै)

श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदे साधक इति भावः । अत एव ऋस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरणानुभवः । इकारादिष्वत्वमननुभवाच्च । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ॥ भाष्ये

अनेकान्तेनेति । (भा)

अनियमेनेत्यर्थः । अभेदेन सामानाधिकरण्य इति भावः ॥ तदाह

१ अत्वं च ऋस्वदीर्घभ्रुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे पिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति ॥

२ सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७७५
(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अभेदस्यापीति ॥ (कै)

प्रत्यभिज्ञानादिति । (कै)

स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येका-
कारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

नासावन्यत्वमिति । (कै)

भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः ॥

प्राणीति । (कै)

यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्राये-
णोक्तम् ॥

गवाश्वरूपेति । (कै)

गोलाश्वत्वरूपेत्यर्थः ॥ परे तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येव अत्र दीर्घ-
षड्भेदवृत्त्येवात्वमित्यादिः “ननु चेति” भाष्याशयः । सकलव्यापक-
मत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् ॥ ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदो-
ऽप्यस्तीत्यत आह

अनेकान्तो हीति । (भा)

व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकतो भेदः केवलभेद-
बुद्धिर्न करोतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु जातिनिर्देशे “अष्टन आ”
इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः सूर्यत्वाधिक्यं त्वभयार्थं स्यात् ।
ह्रस्वोच्चारणे तु अर्द्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अष्टन इति ॥ (कै)

दीर्घव्यक्तीति । (कै)

व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्भस्त्र एव स्यादिति यत्नाधिक्या-
नर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अत्राति-
रिक्तमात्रादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घषड्भेदवृत्त्याल-
जातेरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ॥

अशब्दार्थ इति । (कै)

शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः । यद्वा । शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः ॥

सर्वव्यक्तीनामिति । (कै)

जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपे-
णाश्रयणाज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्त्तिके-
ऽण्यग्रहणाकरणे आकृतियहणं हेतुः । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्य-
त्वाच्चेतिवार्त्तिकखण्डः । अपरमते अण्यग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनाम-
नन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतियहणम् । आकृतेर्यहणं विशेषणत्वेना-
श्रयणं रूपसामान्यादित्यथमाकृतियहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ॥
जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह

तद्वच्चेति ॥ (भा)

पूर्वा परा वेति । (कै)

उभयोरपि झलत्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपात्ता-
दन्यत्वादितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अवात्तामिति । (कै)

वसेर्लुङि तसस्तामि वृद्धौ “^१सः सौ”ति तत्वे “ससौससौ”ति
विज्कोपे रूपम् ॥ ननु “^२सल” इति सूचं क चरितार्थमत आह
अबुद्धेति । (कै)

बुधेर्लुङि रूपम् ॥

भेद एवेति । (कै)

व्यक्तयोः परस्परं भेद एवेति भावः ॥ भाष्ये

अनेकान्त इति । (भा)

उपात्ताभेदकधर्मसमानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृतेऽ-
भेदकधर्मस्तत्त्वम् । प्रयोगार्थं तु मध्यमेत्युक्तेर्द्रुतविक्रम्वितयो-
रित्युक्तम् ॥

ह्रस्वदीर्घादीति । (कै)

वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथक्त्वमिति तत्तौयासमास इतिभावः ।
भाष्ये तु शेषविवक्षया षष्ठी हेतौ पञ्चमी वा ॥

आकृतिग्रहणादिति । (कै)

तदुक्तम् “^१अइउण्” सूत्रे भाष्ये “^२तद्वच्च तपरकरणम्” । “एवं
च कृत्वा तपराः क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति” कृत्वेति ॥

एकाकृतीयोग इति । (कै)

तन्माचनिष्ठेत्यादिः ॥

उदिदिति (कै)

१ अ ७। पा ४। सू ४६ ॥

२ अ ८। पा २। सू २६ ॥

३ शिव सू १ ॥

४ शिवसू-वा ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

कुचुटुतुपूनां प्राचां संज्ञा तथेहापि व्यवहारः । न तु सर्वचेत्संज्ञा प्राप्नोति । अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ नन्वणग्रहणप्रत्याख्यानेऽनुवादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात् सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह

भाव्यमानेष्विति ॥ (कै)

यथाश्रुतमिति । (कै)

जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः ॥

उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । (कै)

विधिवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्तितत्त्वादिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदोऽनुवादेऽन्वेतस्य सिद्धत्वेनाऽप्रमित्तितत्त्वान्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति सचाऽन्याय्य इति भावः । यत्तु कचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानं तद् “^१दिव उद्” इत्यादौ तपरत्वात्सिद्धादिति द्रष्टव्यमित्याहुः ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एवं विवक्षाऽविवक्षाविचारं प्रतिध्वनयति । अत एव “न श्रेयांसं प्रबोधयेद्” इत्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽन व्याख्यानमेव शरणम् । नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । उपेयिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण ऋकारग्रहणाय तु ऋवर्णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तमवर्णग्रहणनियमार्थत्वात् तत्प्रयुक्तमवर्णग्रहण-

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

निषेधायाऽ“प्रत्यय” इति पृथक्कार्यमेव । ध्वनितं चेदं ^१“ज्यादा-
दीयस” इति सूत्रे भाष्ये । किं च तत्र व्यक्तिविवक्षायां यच्च
क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्याद् न प्रयोगान्तर इति
व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥

तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ॥

युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्ध्यन्तरा-
काङ्क्षायामाह

न्यायेनेति ॥ (कै)
प्रसिद्धत्वादिति । (कै)

१ अ. ६। पा. ४। सू. १६० ॥

२ तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च
वर्णः तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह समानाधिकरणम् । कथं तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति ।

तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ॥

अयुक्त इति (भा) । न्यायेनासम्बद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः
प्रसिद्धत्वान्न कृतः । कदाचित् प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते
न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । न हि भवति

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। षा. ६)

निष्ठान्तयुजेः प्रायो न्यायसम्बन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थः ॥ नन्वेवं
युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो मोच्यते इत्यत आह

धात्वर्थ इति । (कै)

अद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न
स्यादिति भावः । दण्डेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् ।
एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्रयोगादकर्म-
कतेति नव्योक्तिः परास्ताः ॥ भाष्ये

प्रतिनिर्दिश्यते इति । (भा)

सामानाधिकरण्येन विश्लेष्यत इत्यर्थः ॥ “तदित्ययं च वर्ण”
इत्यस्य साकाङ्क्षात्वादाह

परामृष्ट इति ॥ (कै)

वर्णस्यैव परामर्शं हेतुमाह

तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्य सोऽयं तत्कालकालः ।
तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य
सोऽयमुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्काल-

जीवति प्राणानिति ॥ तदिदित्यनेनेति (भा) । स कालो यस्येति
कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् ॥ तदित्ययं च वर्ण
इति (भा) । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् ॥
वर्णस्येति (भा) । वर्णवाचिणस्तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥ कालेनेति (भा) ।
कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

* ७८१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७०।)

तपरेति । (कै)

तः परो यस्माद् इति विग्रहेऽवध्यवधिमतोः साजात्यात्
सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यत इति भावः ॥ एकार्थ-
वृत्तिस्वरूपसामानाधिकरणस्य शब्दधर्मत्वात् कथं “वर्णस्य
कालेने”ति भाष्यमत आह

वर्णवाचिन इति ॥ (कै)

सामानाधिकरणानुपपत्तिप्रदर्शनायकालस्वरूपमाह

कालो हीति ॥ (कै)

अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुयोगित्वादाह

प्रसिद्धेति ॥ (कै)

वर्णस्त्विति । (कै)

गुणरूपत्वाद्द्रव्यरूपत्वादेत्यर्थः । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति तु
न युक्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति

स्येति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भाविष्यति । कालसहचरितो
वर्णोऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्त्रिप्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्
कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राण्यग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् ।
अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कश्चात्र विशेषः ॥

माणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवस-
शब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य
परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

तस्य काल इति (भा) । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिकाक्रिया-

भावः । एतत्कालस्वरूपकथनं “कालाः परिमाणिना” इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते ॥

सैवेति । (कै)

तज्जातीयेत्यर्थः ॥

तदीया क्रियेति । (कै)

उच्चारणरूपेत्यर्थः ॥

क्रियान्तरस्य । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणस्य ॥

वर्ण एवेति । (कै)

वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याऽऽश्रये उपचारादर्णपरामर्शिन-
साच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥
पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्ना-
ग्रहणम् । १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां
ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥
अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः ॥ उष्ट्रमुख इति (भा) ।
गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्र-
मुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात् सादृश्य-
प्रतीतिः । समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे
वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

वर्णसहेति । (कै)

अनेन लक्षणाबीजं सम्बन्धो दर्शितः ॥ क्रियायाः परिच्छेदकत्वं
सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह

यथेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रापकमिति । (कै)

स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ॥

षष्णामिति । (कै)

अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाभावादवसाने तद-
भावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत एव वार्त्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्तं न तु
गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्यदुत्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः ॥ ननु

प्रापकमिति चेद्भस्वग्रहणे दीर्घसुतप्रतिषेधः । २ ॥

प्रापकमिति चेद्भस्वग्रहणे दीर्घसुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात् सिद्धम् । ३ ॥

अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्त-
त्कालस्येतद्वति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्याव-

मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः कालो न भवति इति
सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य
परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते ॥ अथचेति (भा) ।
वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्ण-
समवेता क्रियापरिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽश्मादिद्रव्यं द्रव्यान्तर-
परिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः ॥

तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याऽऽवृत्तिमङ्गीकृत्याऽऽवृत्तस्याण्यह-
णाननुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह

तपरकरणमिति ॥ (कै)

नन्वाकङ्गारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनादिप्रतिषेधादित्युक्तमत
आह

विरोधो हीति । (कै)

न हि संज्ञासमावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं किन्तु विरोधाभाव
इति भावः । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वाद्न
युगपदसम्भवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् ॥ तपरत्वसामर्थ्यात्
प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्च “अतो भिस” इत्येतद्विषयं “तपर” इति
लक्षणमनवकाशमिति न युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते

अत इतीति ॥ (कै)

तपरत्वस्य सन्दिग्धत्वात् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति
नैतदिति ॥ (कै)

काशः । ऋस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घा-
स्तपराः । ऋस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवं

दीर्घग्रहण इति (भा) । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र
वृद्धिरादैज् (१ । १ । १) इति षष्ठायाकाराणां वृद्धिसंज्ञेयते
एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् ॥

ऋस्यग्रहण इति (भा) । अतो भिस ऐस् (७ । १ । ६) इत्यकार-
ग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घज्ञतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमन्य-

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७०. ।)

सिद्धं त्विति । (भा)

उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदात् वृत्तिवैविध्यम् ।
वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः ॥

अवस्थिताः । (भा)

नियतकालाः ॥

चिराचिरवचनात् । (भा)

चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नाद् जायमानवैकतध्वनेरुपलब्धी-
नामेव भेद इति भावः ॥

उपचयापचयौ । (कै)

कालवृद्धिहासौ ॥

आलस्यादिभेदादिति । (कै)

आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽ-
लस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूपभेद
इति भावः ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तृश्चिराचिरवचनादुत्तयो विशेष्यन्ते ।
सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु ।

मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋत इडातोः (७। १। १००)
इति यथा ॥ यद्येवमिति (भा) । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-
पादयन् भिन्नकालान् निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ त्रिभागाधिका इति (भा) ।
द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तुरि नाडिकाया यस्या भवपानीय-

तद्भेदे । (कै)

प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः कश्चित् पाठः ॥

वृत्तिभेदात् । (कै)

द्रुतादिवृत्तिभेदात् ॥

भिन्नकाला एवेति । (कै) .

चिराचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिद्वायुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः ।
उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्
तावत्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि
तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चाऽनुनिष्पादीध्वनिरेव तत्कालो
न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति । अतो नित्य-
मतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

भाष्ये इत्यर्थः ॥

स च नित्य इति । (कै)

किं कृतकर्तृर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तृश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशेष्यन्ते ।
वक्ता कश्चिदाश्रयिभिरुच्यते । आश्रयवर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण

फलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशफलानि स्रवन्ति ।
नवानां त्रिभागास्त्रीणि फलानि तदधिकानि न च द्वादश सम्यद्यन्ते
विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडशफलानि स्रवन्ति ॥ सिद्धं त्विति (भा) ।
सर्वसु वृत्तिषु न वर्णानामुपपत्त्यापत्तयौ । यथा मन्त्राणामाजस्यादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८६.

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

आकाशादिवदिति भावः ॥ ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्नित्यत्वं
चेत्यत आह

एतच्चेति । (कै)

स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद् एकं पदमिति प्रत्ययाच्च
तत्सिद्धिरित्यन्यच्च विस्तरः ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स
कथं शब्दगुणोऽत आह

शब्दस्येति । (कै)

व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा
स्वधर्मरूपित तदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ तद्विषयायाः पुनः पुनरुप-
लब्धेर्नैरन्तर्येऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति

तद्यथेति । (कै)

पुनः पुनरुपलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम् ॥

ह्रस्वदीर्घेत्यादि । (कै)

तमेवायं विलम्बितमुच्चारित वानन्यो द्रुतमिति वदिह व्यक्ति-
प्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः । एवं च परिदृश्यमानकालभेद

कश्चिच्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशुगच्छति कश्चिच्चिरेण
गच्छति कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याश्विक-

भेदाद् गतिभेदोऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥ विषम इति (भा) ।
वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्वेदे वृत्तिभेदाद्भिन्न काला एव । अध्वा तु
व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः ॥ एवं तर्हीति (भा) । व्यक्ति-
स्फोटोऽत्र विवक्षितः स च नित्यः । एतच्च “येनोच्चारितेन” इत्यत्र
पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

उपलब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते ॥

ध्वनिः शब्दगुण इति (भा)

भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णं वैकृतध्वनिञ्च । तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तत्तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे “ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना” इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनाऽऽरोपितभेदा एव भिन्नध्वनिभिर्वर्णैर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव ।

ध्वनिकृता वृद्धिः (भा)

इत्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवाऽस्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादिकृतत्वात् ।

स्थिरेण पदातिस्थिरतरेण । विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्या-
व्रजति क्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिः सौ स्याताम् ॥

एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ।

शब्दगुण इति (भा) । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चायम् । अयं तूपलब्धेरेव पौनः पुन्ये
कारणम् । पौनः पुन्यं चाविच्छेदेनोपलब्धधारामात्रेण न तु
विच्छिद्योपलब्ध्या । एतद्विच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः ।
ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमि-
त्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्ति-
वादिनां त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेव ॥ ननु “भेर्याघातो”
भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह

भेरीमिति । (भा)

कर्मण्यपिति भावः ॥ भाष्ये

आहत्य (भा)

तं शब्दमुपलभ्यमान इति शेषः ॥ ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य
भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वैषम्यमत आह

उपलब्धिसामान्ये इति । (कै)

यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभ्यस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ
तावत्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव

भेर्याघातवत् । ५ ॥

तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति

भेर्याघात इति (भा) । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उप-
लब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चि-
दल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च एवं वृत्तिषूपलब्धीनां
कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव ॥

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

स्फोटस्योपलभ्यमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् ॥ ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोट-
स्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह

दार्ष्टान्तिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

ध्वनिः स्फोटश्च (भा)

स्त इति शेषः ॥ किन्तदित्यत आह

शब्दानामिति ॥ (भा)

व्यञ्जकत्वेन । (कै)

उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनः पुन्यकारण-
त्वाद्व्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेस्तदुभयं
स्वभावतः सिद्धमिति शेषः ॥ ननु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः ।
योगिप्रत्यक्षसिद्धं वैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन
“प्रमाणेने”त्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव
भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः शब्दानां चिराचिरोपलब्धि-

कश्चित्त्रिंशत्कश्चित्त्वारिंशत् । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनि-
कृत्वा वृद्धिः ॥

स्फोटस्तावानेवेति (भा) । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः ॥ ध्वनिः स्फोट-
श्चेति (भा) । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी-
व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्वभिन्नकाल

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तत्परस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

करात्पलमहत्ववान् वैकृतध्वनिरेवात्पत्वादिना लक्ष्यते ॥ “महत्वं”
चिरकालत्वम् ॥ वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह

उभयं तदिति ॥ (भा)

तदुक्तं हरिणा ।

“वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।”

“ग्रहणे” तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे ॥

“वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ।”

इति ॥

* “शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः ।”

इति च ॥ “उभयम्” इत्यावृत्त्या योजनीयम् । उभयं
गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्तवाचामुभयम् । अव्यक्तवाचां वर्ण-
धर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावयुच्येते ।
ग्रहणकर्मीभूतमुभयन्तु प्राकृतवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्यात्प-
त्वादचिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत् स्वभावतः ॥

एवेत्यर्थः । उभयमिति (भा) । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः
स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषां चिदिति (भा) । व्यक्तानामुभयं
गृह्यते अव्यक्तानान्तु ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १। १। ७१॥

संज्ञयैवेति । (कै)

संज्ञाबोधकेनान्त्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः ॥ आ-
क्षेपप्रकारमाह

आद्यन्त्यौ चेति । (कै)

यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते अन्यश्च पूर्वमात्रं तथापि सह
प्रयुज्यमाणौ मध्यापेक्षाविति भावः ॥ १ “मध्यमानामेव” इत्येवकारः
सौलभ्यद्योतकः ॥

स्वरूपमित्यनुवर्तनादिति । (कै)

अन्ये तु आद्यन्त्यशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवीसमुदाय
आक्षिप्त इति सम्बन्धित्वेनाविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु
न । “आचारादप्रधानत्वालोपश्च वलवत्तर” इत्युक्तेरन्यानुबन्धा-
नामिवास्यापि संज्ञाकार्याभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूताऽन्य-
मात्रपरामर्शसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाभावेनाप्रधान-
तृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थकथन-
मेव भाष्ये

१ आद्यन्त्यौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

स्वस्य च रूपस्येति । (भा)

तेन चाद्यन्यशब्दौ पूर्वापरशब्दवक्त्रावधिमच्छब्दौ किन्ववयव-
शब्दाविति सूचयतीत्याहुः ॥

समुदायादेवेति । (कै)

तस्यैव संज्ञिनार्थनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ ननु
स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्यस्यापि परामर्शः स्यात् किं च
सहग्रहणेन संज्ञात् इव संज्ञितेऽपि साहित्यापत्तावन्यसहितादे-
र्विशिष्टस्य यणितिरूपस्य संज्ञिते दध्यन्तेत्यादौ णकारमहितः
स्यादत आह

स्वं रूपन्विति । (कै)

अत्र वदन्ति । समुदितस्य संज्ञाले प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र
ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्यभाष्यविरोधः । टिघु-
भाद्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव
वाचकः । अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात्तु विशिष्टे तदारोपा-
द्विशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य १। १। ७२ ॥

ननु येनेति करणे तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे
करणं च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्यकद्वयमिति । तदन्तस्येति बह्व्रीहिः ।

एवं च इको यण् इत्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत
आह

शब्दानुशासनेति । (कै)

वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नैतं पूर्वपक्षौ जानातीति
विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्सम्बन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति
सूत्रार्थं मत्वा शङ्का अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति ।
विधिरिति च भावे किः । सौचत्वाच्च तृतीयेत्याहुः ॥ नन्वयन-
मित्यादितस्ययनमित्याद्यर्थाबोधाद् अर्थाभिधानयोग्यस्यैवाऽऽदेश-
त्वात् कथमत्राऽऽदेशोऽत आह

प्रकरणेति ॥ (भा)

भाष्ये

यथैवेति । (भा)

एषा तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम् । अयादेस्तु तदन्तविधौ
साधुत्वस्यायादिना बोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः ॥

अजादिरिति । (कै)

यस्मिन् विधिरिति परिभाषणादिति भावः ॥

षष्ठ्यनिर्देशादिति । (कै)

पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः ॥ तदादितदन्त-
विध्युपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोधा । अत एव “असौऽन्यस्य”
इत्यादेरप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति । (भा)

वर्णमात्राश्रयत्वेन वार्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत् समु-
दायस्य न कोऽपि विशेषः स्यादिति भावः ॥

अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)

इत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः ॥

बाधक (भा)

इत्यस्य तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादिति शेषः ॥ “गुणः”
“पुगन्त” इत्यनेन ॥

गुणो हीति । (कै)

इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चकाश्रयः । ऊठ्तु चतुष्काश्रयः
इति विवेकः ॥

नानेति । (कै)

अचि यण् प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यम् । इयाये-
त्याद्यसिद्धेः । ज्ञापकासम्भवाच्च । केचित्तत्रापि तदादितदन्त-
विधावस्य वार्णत्वाभावात्तदप्रवृत्तिः सा वक्तुं चाशक्या । वार्णा-
सिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसम्भवेति
भाष्याशय इत्याहुः ॥ व्याहृतिं निराकरोति

असतीति । (कै)

सति तु तस्मिन्नान्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम् ।
एवमपीगन्तशब्दाज्जादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणो गुणस्य त्वङ्करीत्या

पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथञ्च बहिरङ्गत्वम् । तस्मात् संज्ञापेक्षं
न बहिरङ्गं गुणादूढं तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊठि कृते यणा
बाधाद् गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति
भाष्याशय इति ॥

एवमिति । (कै)

सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स
बहिरङ्ग इति भावः ॥ भाष्ये “ऊणशब्दमाश्रित्येत्या”दिना यणो
बहिरङ्गत्वं गुणस्थान्तरङ्गत्वं दर्शयते । एवं च परत्वाद्गुणः स्यादिति
कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्त-
परो न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यण् निमित्तो
नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो वहिष्ठाभावः । गुणनिमित्त-
नशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोऽकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति
भावः ॥ भाष्ये

अल्विधिश्चेति । (भा)

स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरित्यर्थः । अलोऽ-
न्यस्यादेशो नेति नियमेनेतिशेषः ॥

थिन्नित्यस्येति । (कै)

कदाचिदिन्नित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेशस्य स्थानिवत्त्वात्
सुलोपः स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमनेकाल्पश्रित्येति व्यर्थं कदाचि-
देकाल्पस्यापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह

अनेकालिति ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७६६
(अ. १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

सर्वस्यैवेति । (कै)

षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ प्रकृतं नाम पूर्वच निर्दिष्टमनु-
वर्त्तमानं चेद् “ईदूदेद्विवचनम्” इत्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत
आह

प्रस्तुत इति । (कै)

प्रस्तावश्च बुद्धिसन्निधिः । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थकं “प्रकृते” इत्यस्य
विशेष्ये इति शेषः ॥

तदन्तविधिभाज इति । (कै)

तदन्तश्चासौ विधिभाक् चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च
बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु अस्य न
सर्वत्र प्रवृत्तिरव्यावर्त्तकत्वादिति भावः ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म
लभ्यते ॥

स शब्द इति । (कै)

इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः ॥

तेन विशेषणेनेति । (कै)

कार्यविधाविति शेषः । विशेषणत्वलाभोऽत्रैवम् । करणस्य
व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करण-
शब्देनोच्यते तस्य चेतरेव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः ।

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

तच्च प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयविशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमिति “इको यणचि” इत्यादौ न दोषः । कश्चित्तु सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदपि अन्तरङ्गत्वात् समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्येन चान्यस्येति । (भा)

अनेन यस्य कार्यं यस्मिन् परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो भोजनम् ॥ सेनाङ्गत्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

बहुवृत्तिः । (कै)

बहुवृत्तिर्वाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्बहुवृत्तित्वार्थः ॥

तस्य । (कै)

गृह्यमाणस्य ॥

१ शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयं विशेषणमेव । क । ख । इ ॥

२ अ. ६ । पा. १ । सू. ७७ ॥

३ शब्दरूपविशेष्यमादाय । क । ख । ग । इ ॥

४ बहुवृत्तित्वाभावादेकवृत्तिर्वाभावः ॥

५ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः (वा) इति वार्त्तिकस्य “ग्रहणोपाधीनाम्” इति प्रतीकमुपादायोक्तम् । “गृह्यते उच्चार्यते इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय दृश्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिल्लदन्तस्य । १। १। ०२।)

उपाधय इति । (कै)

विशेषणानीत्यर्थः ॥

प्राप्नुवन्ति । (कै)

उपाधय इत्यनुकर्षः ॥ वार्त्तिके “तदन्तोपाधी”ति भाव-
प्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ॥ १तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्यास्तु
विशेषणेन सम्बन्धो विरोधाभावादत आह

संज्ञा हीति ॥ (कै)

विशेषणभावम् । (कै)

गुणभावम् । यदा संज्ञिप्रत्यायने तद्धोधे सति विशेषणत्व-
मापन्नेत्यर्थः । २“आत्मने”ति पाठे स्वयमित्यर्थः । “आत्मन” इति
पाठे तु सम्यगेव । “गुणानां च परार्थत्वात् पदार्थैकदेशत्वाच्चे”ति
न्यायादिति भावः ॥

अवधित्वेति । (कै)

अवधित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं
पूर्वादियोगे अवयवित्वं च तदारम्भकत्वमिति ३ते एकस्य न सम्भवत
इत्यर्थः ॥

ओष्ठः पूर्वो यस्माद् (कै)

इति विग्रहे एष दोषः । षष्ठ्यर्थे बङ्गव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य

१ तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्यास्तु विशेषणेन सम्बन्धः— इति वालेन्टाइन-
मुद्रापितविवरणपुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक् ॥

२ “कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धम्—” इत्यत्र ॥

३ ते एकं प्रत्येकस्य न सम्भवत इत्यर्थः । क । ख । ग । इ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रथमावयववाचित्वाद्वातावयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यते इति नायं
दोषस्तथापि सुसूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवम् “उतश्च” इति
सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वसम्भवः । संयोग-
पूर्वकोकारान्तप्रत्ययभावेन अव्यावर्त्तकतया “असंयोगपूर्वाद्” इति
निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वं क्षण इत्याद्यभिद्वेरेतो
व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये

पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । (भा)

न च असंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य
विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किञ्च
व्यवहिते क्षण इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः ॥
भाष्ये “निपूर्याः” इत्यत्र “न ध्याख्या” इति न त्वनिषेधः ।
विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रवृत्तत्वात् पूर्वं
तदन्तविधिरेव स्यादत आह

वृद्धादीति । (कै)

एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव
प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः ॥

गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । (कै)

एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः ॥

१ अ. ६ । पा. ४ । सू. १०६ ॥

२ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

३ निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । क । ख । ग । इ ॥

४ न ध्याख्यापुमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

इयन्त्विति । (कै)

तदपेक्षत्वाद्विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः ॥ यदुक्तं संज्ञाहोति
तत्राह

तचेति । (कै)

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति
न्यायादिति भावः ॥ भाष्ये

यथेष्टमिति । (भा)

विशिष्टे वैशिष्ट्यं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशिष्ट्ये विशेषणं तत्र च
विशेषणान्तरमेकत्र इयमिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थः । एवञ्च
व्याख्यानात् प्रकृते १विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव बोधो न तु
२विशेष्ये विशेषणमितिरीत्येति तात्पर्यम् ॥

सुबन्तस्येति । (कै)

“सुपा” इत्युपस्थितस्येति शेषः ॥

तद्विशेषणत्वेनेति । (कै)

सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः ॥

१ सिद्धन्तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् । वा । यथेष्टत्वादित्यनेनेदं
दर्शयति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
मेवेह सम्मतं न त्वितरत्तिकं व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसंधाच्च । इह
सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बह्वनि वार्त्तिकानि
प्रवृत्तानि ॥

२ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । क । ग । इ ॥

३ विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या - । क । ख । ग । इ ॥

श्रितान्तमिति । (कै)

विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः ॥

सम्बुध्यन्तमिति । (कै)

इदमुपलक्षणं कष्टं परमश्रिता इत्यादेः ॥

तदन्तविध्यभाव इति । (कै)

नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसम्भवादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति । एवं हि कृष्णश्रित-
मित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु सुप्सहितैः
श्रितादिभिरितिविवरणकृतः सिद्धान्ताशयवर्णनम् । तन्न । “पूर्व-
कालैक” इत्यादौ “सुप” इति प्रथमान्ते तथार्थासम्भवात् । तस्मात्
समर्थपरिभाषोपस्थितं समर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधे-
र्निषेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च सूचीयतत्तत्पदो-
त्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तं तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया “सुपा”
इत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियमः कुम्भकार
इत्यादौ सुपः प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । “परिपूर्णं पदम्” इति
न्यायस्तु यस्योत्तरचाकाङ्क्षाऽन्वयस्तद्विषयो न तु वचान्वयरुद्विषय
इति “कुत्सित” इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

तत्र यद्यपीति । (कै)

एवं च ङीबभावेऽपि ङीषा सिद्धिरिति भावः ॥

किं नद्या इति । (कै)

सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीपि तस्योदात्तत्वाय

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०५

(अ. १। पा. १। धा. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

तच्चारितार्थाच्चिन्त्यमिदम् । एवं च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति कश्चित् । नन्विजो जिवाद्बुद्धिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिस्तत्र न हि अग्रब्दस्य “^१यस्येति च” इति लोपे तेषां सम्भवोऽस्तीत्यत आह

उत्तरार्थमिति । (कै)

वाहविरित्यादौ स्वरादिषिद्धये इति भावः ॥

अकचीति । (कै)

सर्वजसिति स्थिते “ऽन्तरङ्गानपी”ति न्यायेन ग्रीभावादि बाधित्वाऽकचि “यस्मात् प्रत्ययविधिरि”त्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि ग्री नस्यादित्यर्थः ॥

लुगिति । (कै)

यद्यपि “^१हल्ङादि” सूत्रेणाऽपि सिध्यति तथाऽपि सर्व-विभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् ॥

पराङ्गेति । (कै)

तथाच आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं स्यात् “^१चितः स प्रकृतेः” इत्यन्तोदात्तशेष्यत इति भावः ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अमो मित्त्वेन परस्य इत्यस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टाद्यु-

१ अ ई । पा ४ । सू १४८ ॥

२ अ ई । पा १ । सू ६८ ॥

३ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् (वा) चितः (ई । १ । १६३) एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

दात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
ननु भिनत्तीत्यादौ “^१यदागमा” इति न्यायेन न दोष इति
चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्वीजम् । न चात्र
तदस्ति । अन्तावयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य
विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थात् । एवं च नन्दतीत्यप्ये^२तदुदा-
हरणं बोध्यम् । भाष्ये च “^३अम्बत” इत्युपलक्षणम् बोध्यमिति
कश्चित् ॥ ननु ^४तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासंनिधानात् कथं
“^५सर्वादीनि” इत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह

तत्रेति । (कै)

अव्ययेत्यस्यान्वर्थेत्यादिः । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाच-
निक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिन्त्यम् ।
शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादप्याक्षेपः सत्त्वे लाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा
विशेष्यत्वे मानाभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योगरूढत्वं योगरूढस्थले हि
योगान्वितरूढार्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश्य-
विधेयभाव इति कस्य विशेष्य तथा तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् ॥

वा प्रकारा इति । (कै)

वा सदृशा इत्यर्थः । “^६भूवादय” इति सूत्रे द्वन्द्वैकशेषगर्भा

१ परिभाषेन्दुशे — ११ ॥

२ एवं च नन्दतीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यम् । क । ख । ग । इ ॥

३ अकच्अम्बतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् । वा ॥

४ तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । भा ॥

५ अ १ । पा १ । सू २७ ॥

६ योगान्वितरूढार्थस्यैव । क । ग । इ ॥

७ अ १ । पा ३ । सू १ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

बहुव्रीहिरितिभावः । एवं हि प्रभूपराभू इत्यादीनामपि धातुसंज्ञा
स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादयं समाधि-
रकञ्चिषय एवेति बोध्यम् । “एरज्” इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वद्भावेनैतद्व्यासे सिद्धिर्वोधा ॥

न तु सामर्थ्यादिति । (कै)

उद्गमुखवत् तदभावादित्यर्थः ॥

यथाऽवयवेति । (कै)

अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसन्निधौ समवेत इति भावः ॥
नन्वेवमपि भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैवावयविप्रत्यये हेतुत्वादेकावयव-
दर्शने तदुद्गभाव इत्यरुचेराह

अथवेति ॥ (कै)

ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह

गौणेनापीति । (कै)

स्वरितत्वगुणयोगाद्यथाऽन्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः ॥

तदेवाह

‘छत्रेत्यादि । (कै)

छत्रं गुरुच्छिद्रावरणं गौण्योच्यते तत्रैव हि च्छात्र इष्यते ।

१ अ ३ । पा ३ । सू ५६ ॥

२ किं यस्य छत्रधारणं शीलं स छात्रः । किं चातः । राजपुरुषे
प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्रमिव च्छत्रम् ।
गुरुश्छत्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्रवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुश्छत्र-
वत्परिपाल्यः ॥

(येन विधिस्तदस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

एवं 'पार्श्वशब्दोऽनुजपाये 'अथः शूल शब्दस्तीक्ष्णोपाये दण्डाजिनो
दम्भे 'शीतोऽलसे उष्णः शैथ्ये गौणः । तदैव पार्श्विकायःशूलिक-
दान्ताजिनिकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टेः । "तस्यादित" इत्यत्र
चार्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रालाक्षणिक इत्याद्युद्धम् । आदिनाऽऽ"धा-
रोऽधिकरणमि"त्यादिसंग्रहः ॥

मध्यपातिन इति । (कै)

यस्याकजादिस्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्त्तिकार्थः ॥

भाष्ये

'अक्तपरिमाणानामिति । (भा)

१ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति ।
एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनो-
पायेनान्वेष्टव्यानर्थान्ऋजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥

२ किं योऽयः श्रूलेनान्विच्छति स आयः श्रूलिकः । किं चातः । शिव-
भागवते प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । आयः श्रूलमि-
वायः श्रूलम् । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्वभसेनान्विच्छति स
उच्यते आयः श्रूलिकः ॥

३ किं यः शीतं करोति स शीतको यो वोष्णं करोति स उष्णकः ।
किं चातः । तुषार आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र
द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्त्तव्या-
नर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्त्तव्या-
नर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

४ अ १ । पा २ । सू ३२ ॥

५ अ १ । पा ४ । सू ४५ ॥

६ केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । य एते
संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

अच परिमाणमानुपूर्वीविशेषोऽपि ॥ परिमाणेत्युपलक्षणम्
परिच्छिन्नार्थानां तदाह

संख्येति ॥ (भा)

भाष्ये

अर्थानामिति । (भा)

संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः ॥ नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि
शूनः श्वत्ववदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दमचतमेवेत्यत
आह

नित्या इति । (कै)

वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकग्रहणे एकदेशविहृतन्यायस्याप्य-
प्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ॥ ननु नित्यशब्दवादेऽकज्वतः शब्दान्तरत्वा-
दकजादेः सर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमतः^१ आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अव्यतिरेककृत इति । (कै)

अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेश-
सादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ॥ ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जन-
प्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टं किं च संज्ञिना-
मुपात्तत्वेनाच्चेपे मानाभाव इत्यत आह

१ नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति ॥

२ इत्यत आह । क । ग । इ ॥

३ यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना
ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

८१०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अपूर्वो वेति । (कै)

एतद्वार्त्तिकमूलाद् व्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरितिभावः ॥ भयं चाद्यादिचेति द्वन्द्वमभि-
प्रेत्याह

क्षेमेति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भावः ॥
अनु “स्वरूपमि”त्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञासिद्धौ किं “तस्य च”
इत्यनेनात आह

स्वमिति । (कै)

तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ॥

प्रत्ययान्तत्वादिति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः ॥

स्वरूपविधिविषयैवेति । (कै)

प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविषयैवेत्यर्थः ॥

किं पुनः कारणम् (भा)

इति भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची ॥

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

नाच तदन्तादिति । (भा)

ननु “समासप्रत्ययविधौ” इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवाचापि तदन्तविधिसम्भवेनान्तग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तावप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् । एतेन “ग्रहणवतेति” निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किं च परमदित्यादिभ्य इवाऽनभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरितिव्यर्थैव सेति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया “समास” इत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात् सूत्रभाष्यवार्त्तिकारूढतात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पने ऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एव “उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्” इत्यादेश्वारितार्थम् । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥

“सा तर्ह्येषेति । (भा)

“व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इत्येषा ॥

यदयमिति । (भा)

“पूर्वाद्” इत्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः ॥

१ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । वा ॥

२ ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति । परिभाषेन्दुश्रे - ३१ ॥

३ एतत्सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

४ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति यदयं “पूर्वादिनिः” “स पूर्वाच्च” (५-२-८६, ८७) इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति हि अन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । स पूर्वात्पूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । तत्तर्ह्ययोगविभागं करोति ॥

सर्वस्मादिति । (कै)

पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपौत्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्तर्हि योगविभागमिति । (भा)

न च “दृष्टादिभ्यश्च” इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवानि-
ष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगा-
भावानुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं चतिः । एक-
योगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत उत्तरत्रानुवृत्ति-
सिद्धेरेति दिक् । एवं च “रोणी”त्यादौ केवलस्याप्राप्ते “स्तस्य
चेति वक्तव्यमिति” सिद्धम् ॥ ननु तदन्तविधिविषये “तस्य च”
इत्यनेन केवलादपि चेद् “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति
व्यर्थमत आह

अप्रातिपदिकेनेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादितिभावः । अत एव “पूर्वादिनि-
रित्येव तदन्तविधिना सिद्धे “स पूर्वाच्च” इत्यस्य “ग्रहणवते”ति
परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं संगच्छते ॥

यचान्तेति । (कै)

अन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव “एकगोपूर्वाद्” इत्यस्य
केवलैकशब्दे न प्रवृत्तिः । “ग्रहणवते”त्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यै-

१ अ ५ । पा २ । सू ८८ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ७८ ॥

३ तस्य च । वा । तस्य चेति वक्तव्यम् । भा ॥

४ अ ५ । पा २ । सू ८६ ॥

५ अ ५ । पा २ । सू ८७ ॥

६ परिभाषेन्दुश्लो - ७१ ॥

७ अ ५ । पा ४ । सू ११८ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

वानुवादकं लाघवात् । स्पष्टं चेदम् “^१असमासे निष्कादिभ्य” इति सूत्रे, भाष्यकैयटयोः ॥ ‘रथे’ “^२तद्वहति रथ” इतियत् । सीत्ये “^३नौ वयोधर्म” इति । हल्ये “^४मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु” इति यत् ॥ भाष्ये

परमरथ्य इति । (भा)

रथाद्रथाङ्गवोद्धोरित्येवं शैषिकप्रकरणे पाठे सिद्धे “तद्वहती”-
त्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्तविधौ ज्ञापकं शैषिके यति हि द्विरथ
इत्यादौ “^५दिगोर्लुग्” इति लुक् तत्र सूत्रेऽचीति न सम्बध्यते-
ऽनभिधानाच्च नातिप्रसङ्गः । वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव । तस्या-
प्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव ॥ यत्तु “^६हलसी-
राङ्ग” इत्यपि “^७तस्येदम्” “तद्वहति” इत्यधिकारे च द्विः
पठ्यते तत्तु इदं शब्देन वोद्धृरूपार्थाग्रहणज्ञापकं तदाह

ठग्न भवतीति ॥ (कै)

भाष्ये

सुपाञ्चालक इत्यादि । (भा)

“^८जनपद” इत्यधिकारे “^९अवृद्धादपि वङ्ग” इति वुञ्

१ अ ५ । पा १ । सू २० ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ । अ ४ । पा ३ । सू १२१ ॥

३ अ ४ । पा ४ । सू ६१ ॥

४ अ ४ । पा ४ । सू ६७ ॥

५ अ ४ । पा १ । सू ८८ ॥

६ अ ४ । पा ४ । सू ८१ ॥

७ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥

८ अ ४ । पा २ । सू १२४ ॥

९ अ ४ । पा २ । सू १२५ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

तद्विधौ चायं तदन्तविधिः । “^१सुसर्वाङ्गान्नपदस्य” “^२दिशो-
मद्राणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वृद्धिमानिति । (कै)

वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः ॥

अवयवानामिति । (कै)

पूर्वपदत्वे इति शेषः । “^३पूर्वापराधरे”त्येकदेशिसमासः ।
“^४सन्धिवेलाद्युतु” इत्यण् । “^५अवयवादृतोः” इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥
ननु शरच्छब्द एव कालवाची न तु पूर्वशरच्छब्द इति कथं
ठञ् इत्यत आह

तत्र हीति । (कै)

अत एव “^६सन्धिवेलादि”सूत्रे नचत्राणां कालेन विशेषणं
संगच्छते ॥ भाष्ये

^७ठञ्विधौ संख्याया इति । (भा)

“^८तदस्य परिमाणम्” “^९संख्यायाः संज्ञा” इति सूत्रे इति
भावः ॥

द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति । (कै)

संघादिरस्य विशेष्यः ॥

१ अ ७। पा ३। सू १२ ॥

२ अ ७। पा ३। सू १३ ॥

३ अ २। पा २। सू १ ॥

४ अ ४। पा ३। सू १६ ॥

५ अ ७। पा ३। सू ११ ॥

६ अ ४। पा ३। सू १६ ॥

७ ठञ्विधौ संख्यायाः । वा । ठञ्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् । भा ॥

८ अ ५। पा १। सू ५७ ॥

९ अ ५। पा १। सू ५८ ॥

प्रतिषेधादिति । (कै)

“^१आर्हादगोपुष्काद्” इत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र
^१तदन्तविधिर्भवित्येव । तेन “^२प्राग्वतेः” इति ठञ्विधायके
 “^३संख्यायाः संज्ञा” इति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन “प्राग्वतेः”
 इत्यधिकारप्राप्तञ् भवतीत्यर्थः ॥

पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । (कै)

अस्येति प्रत्ययार्थः । तदितिसमर्थविभक्तिः । अनुवर्त्तमानस्य
 लुक्सम्बद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य
 लुगभाव इत्यर्थः ॥

कृते वेति । (कै)

अनुवर्त्तमानसोऽस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि
 पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थं तज्जातीयप्रत्यये
 तस्य विधानसामर्थ्याद् द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः ।
 इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु “^४तदस्येति” पुनरुपादान-
 मात्रेणार्हीयत्वापगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी जौवितपरि-
 माणमस्येत्यर्थेऽनेन ठञि लुकमाशङ्क्य “कालाद्” इत्यधिकारस्येन
 “^५तमधीष्ट” इति सूत्रेण टञा द्विषाष्टिकः साधितो भाष्ये

१ अ ५। पा १। सू १६ ॥

२ तदन्तविधिर्भवत्येव । क । ख । ग । इ ॥

३ अ ५। पा १। सू १८ ॥

४ अ ५। पा १। सू ५८ ॥

५ अ ५। पा १। सू ५७ ॥

६ अ ५। पा १। सू ८० ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

कालग्रहणेन यथाकथंचित्कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं तद्वि-
विरुध्येत । तद्वीत्याऽनेनापि ठञि लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी
परिमाणमस्य संघस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः ।
तत्र द्विगुनिमित्तत्वाभावाच्च लुक् । संघे द्विषष्ट्यानतिरेकस्यापि
सत्त्वात् तस्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥ भाष्ये

‘पदाङ्गेति । (कै)

तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव “तस्य च” इति पुनर-
भिहितं तदन्तविधौ हि वञ्चच् पूर्वोऽपि स्यात् तच्च नेष्टमिति
वार्त्तिकाशयः ॥

पदशब्देनेति । (कै)

अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥ तदन्त-
विध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह

उत्तरपदेनेति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये ॥

समासान्त निषेध इति । (कै)

“क्वृक् पूरब्” इति प्राप्ते । अत एव “द्व्यन्तरूपसर्ग” इतीत्वं
न तत्र ह्यप इति कृतसमासान्तानुकरणं व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१७
(अ. १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

तत्त्वमपीति । (कै)

.वार्त्तिकस्थेन “^१दीर्घविधौ” इति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ॥
भाष्ये

^२पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति (भा)

समस्तं पृथक् पदम् ॥

अनडुहः (भा)

इति त्वसमस्तमेव । अन्यथा नुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेना-
सामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्तीत्यर्थः । समासे एव “^३पादस्य लोप” इत्यन्तलोपविधा-
नात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति
भाष्ये

^४अस्तिचेति ॥ (भा)

आचार्यदेशीय आह

एवं तर्हीति । (भा)

सन्निधेर्लिङ्गं वलीय इति भावः ॥

१ मङ्गदपुस्वसृण्णां दीर्घविधौ । वा ॥

२ पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । वा ॥

३ अ. ५। पा. ४। सू. १३८ ॥

४ अस्ति चेदानीं कश्चित् केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ।

नास्तीत्याह । एवं तद्वर्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ।

पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यर्थः ॥ अर्थाधिकाराश्रयेण
परिहरति

नैषेति ॥ (कै)

मन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदा-
हृतासङ्गतिरत आह

एवं चेति । (कै)

अर्थभेदेन तत्साध्विति भावः ॥ पादशब्दादाख्यानणिचि
णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽप्राप्तेराह

पदेरिति । (कै)

“कौ लुप्तम्” इति निषेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ।
अत एव “पादस्य पादहस्यादिभ्य” इति नासूचि तथा सति
तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् पङ्गावः स्यान्नास्येतितात्पर्यम् ॥

इह । (कै)

“द्युपथि” इति प्रयोजनवार्त्तिके ॥

इत्यत एवेति । (कै)

“पद्युग्मदि”ति वार्त्तिकस्यादित्यर्थः ॥

आदित्यधिकारादिति । (कै)

“१आच्छी”त्यतः । अन्यथा नुम् बाधकः स्यात् । अम् च
नुमो बाधकः स्यादिति भावः ॥

१ द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनङुन्निग्रहणम् । वा ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ८० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८१६

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

अन्यथाऽमामोरेवेति । (कै)

“चतुः” साहचर्यादितिभावः ॥

अन्यत्र चेति । (भा)

भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्त-
विधिरिति मत्वा नोदयति ॥

यद्येवमिति । (कै)

“अन्यत्र” इत्यनेन भाष्येण “इको झल्” इत्यादौ निषेधा-
भावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स
प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति

उच्यत इति ॥ (कै)

सिद्धे तदन्तविधाविति । (कै)

उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाचिप्तप्रकृति-
प्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रसिद्ध एव स इति ।
तन्न । तादृशार्थस्य नियताक्षेपे आचिप्तस्य वा शब्देऽन्वये माना-
भावात् । किञ्च “वनो रच” इत्यादौ “समासप्रत्ययविधौ”
इत्यनेन अस्यापि निषेधापत्तिः । मम तु सौत्रस्यैव स निषेध
इति न दोषः ॥ पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरं विधा-
नायाऽनुद्यते तद्विषयस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनम् इति
वार्त्तिकार्थस्तदाह

यचेत्यादि ॥ (कै)

परिगृह्यते । (कै)

अनुद्यते ॥

नत्वं स्यादिति । (कै)

दृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च तत्स्यादित्यर्थः ॥

न च संज्ञाविधाविति । (कै)

संज्ञया विधावित्यर्थः इत्यभिमानः ॥

यच्च हीति । (कै)

संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया विधौ ॥

तर्हीति । (कै)

प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः ॥

पुनस्तदन्तेति । (कै)

घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः ॥

तस्मादिति । (कै)

“संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे” इति “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति वचनाभ्यामिति भावः ॥

नायमर्थ इति । (कै)

प्रत्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः ॥

पञ्चम्यन्तादिति । (कै)

पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । “समासप्रत्ययविधौ” इति
तु सौचस्य निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेतिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२१
(अ. १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

तत्प्रत्ययादेव । (कै)

विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवं चोष्ट्रविकारादौष्ट्रकादञि
वुञ्ज एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः ॥ भाष्ये

यञिञोः फगिति । (भा)

यद्यपि “^१ञ्याप् प्रातिपदिकाद्” इत्यधिकाराद् “अपञ्चम्या”
इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद् व्यधिकरणं विशेषणं
किन्तु “^२यञिञोः” इति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात् तस्य समानाधि-
करणं विशेष्यमिति “अपञ्चम्या” इत्यस्याऽविषयोऽयमितिभावः ॥

तस्मादिति । (कै)

“^३प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित” इति नियमोऽत्रापि
तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूद्यते
उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारम-
गार्ग्यायण इति स्यादितिन्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः ॥ नन्वेतद्व्रीत्या
परमश्चासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीदृशेऽर्थे
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन
भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेश गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययः परम-
गार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थी-
भावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्यैव निष्कथ्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ

१ यञिञोः फग् भवति ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १०१ ॥

४ परिभाषेन्दुश्लो २४ ॥

(येन विधिक्षदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एव “^१अनुपसर्जनाद्” इति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात् कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । “^२एतद्व्याय” इत्यस्यापि “यस्माद्विहित” इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात् प्रत्यय इत्येतद्व्यायेत्यर्थः । नचैवं “^३सुपि च” “^४रोः सुपि” इत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः । न हि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् । “^५तस्मिन्निति” परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ ननु “येन

१ अ ४ । पा १ । सू १४ । अत्र भाष्यम् — इदं तर्हि प्रयोजनम् प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी । अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्यहणं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । कृदग्रहण इत्युच्यते नचैतत्कृदग्रहणम् । कृदकृदग्रहणमेतत् कृदप्ययमण् तद्धितोऽपि एवं तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्तत् न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

२ अत्रैव कैयटे ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ६६ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

नाप्राप्ति” न्यायेनायं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति “^१घरूप”
इत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत आह

उत्तरपदेति । (कै)

अन्यथा “^२हृदयस्य हस्तेख्यदण्” इत्यत्राण् ग्रहणेनैव सिद्धे
लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते घञन्तस्य
त्वनभिधानात्तत्राग्रहणमेवेति भावः । अयमपि निषेधो विशेषण-
विशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याह

तत्रेति ॥ (कै)

प्राधान्येनेति । (कै)

शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थः ॥

धातोरिति । (कै)

इदं “^३स्थितासि” विशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । “^४सुपि च”
इत्यादौ अस्मदुक्तरौत्यैवात्रापि समाधानं बोध्यम् ॥ नन्वलाऽनर्थ-
केनेत्युक्तमर्थवत्परिभाषया विरोधादत आह

अर्थवदिति ॥ (कै)

स्थितमिति । (कै)

“^५स्वरूपम्” इतत्रेति शेषः ॥ कुतो हेतोरित्यत आह

१ अ ६ । पा ३ । सू ४३ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ५० ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ३३ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

वर्णरूपतया तस्येति । (कै)

“वर्णरूपतया यस्ये”ति पाठे नार्थवत्तारूपमित्यतः प्राक् तस्य हीतिशेषो बोध्यः ॥

अर्थवत्तेति । (कै)

तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः । “वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तम्” इति पाठे ऽनर्थकेत्यादिः । तदपि प्राप्तमिति शेषः ॥

गुणत्वादिति । (कै)

तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्त-विधिस्तर्ह्यर्थवतैवेति फलितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्त-विधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणायेदम् ।

वर्णग्रहणं च (वा)

इत्यन्वाख्यानवार्त्तिके ज्ञापकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवम् “अलैव” इत्यत्रापि “एकत्वसंख्यागुणत्वाद्” इत्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्वत्संख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्वि-वक्षयाऽपि दोषानुद्धारादित्याहुः ॥

दीर्घाभवतीति । (कै)

“इन्हन्” इति नियमेनानिवर्त्तितत्वादिति भावः । अर्थवत् परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् ॥

१ वर्णग्रहणं च सर्वत्र । वा ॥

२ अलैवाऽनर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् ॥

३ अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वादिवक्ष्यते । कै ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू २१ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२५
(अ १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

संपर्युपेभ्य इति । (कै)

वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् ॥

तस्योच्छब्देनेति । (कै)

१वा पदान्तस्य (पा)

इत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योदा विशेषणादुदन्तस्य पदस्य इत्यर्थं
उचितः ॥ नन्वव्यभिचारान्तवर्गेणोदोऽपि विशेषणं व्यर्थमत आह

वा निवृत्तत्वादिति । (कै)

पदग्रहणमपि फलाभावान्निवृत्तं विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् ॥

पदप्रकरणात् । (कै)

१शङः पदान्तादिति (पा)

इत्यतः ॥ नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थोऽत आह

भूषणेति । (कै)

पायसं भूषयतीत्यर्थसम्भवादिति भावः ॥

१केवलपदाधिकारोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽसन्देहायोत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ॥ भाष्ये

नापीति । (भा)

समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं तदन्त-
विध्यभावे वृत्तग्रहणावित्याद्यसिद्धिस्तदन्तविधौ तु श्लोहानावित्यत्र
दोषोऽत आह

१ अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १०६ ॥

३ पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते ॥

अलैवेति ॥ (कै)

ननु वार्त्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह

प्राथम्येति । (कै)

सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वार्त्तिकोक्तोत्तरपदस्य
इत्यंश इति नियम आवश्यक इति भावः ॥

परमादिरिति । (कै)

परमादिः समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेयं
बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन् इति । (भा)

“^१अल्लोपोऽनः” “^२इन्हन्पुषे”ति “^३अत्वसन्तस्य” “^४मन”
इत्यादिषु वर्त्तमानानीत्यर्थः ॥

अर्थवानेवासिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । कृते ह्यागमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्याय्य-
त्वादन्वय भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥

न्यायेनेति । (कै)

अत एव “^५इको यणचौ” त्यादौ न दोषः ।

‘यस्मिन् विधिः (वा)

इति वाचनिकमेव “यस्मिन्” इति सप्तम्यन्तोपलक्षणं सप्तम्यन्तं यत्र
विशेषणं तच्चेति यावत् ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३४ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १२ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥

४ अ ३-४ । पा २-१ । सू ८२-६ ॥

५ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

६ यस्मिन्विधिस्तदादावल् ग्रहणे । वा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२७
(अ. १। पा. १। अ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।)

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ॥

ननु वृद्धिग्रहणाभावे सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्य-
मेव स्यादिति तन्मात्राच्चेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते

असतीति । (कै)

संकोचे प्रमाणाभावादच् शब्देन सर्वेष्वचु गृह्यतेषु तदादिः
समीपो हलेव भवतीति परिहरति

यस्येति ॥ (कै)

ननु “अचाम्” इति^१ निर्द्धारणे षष्ठी निर्द्धारणं च तुल्य-
जातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ
नाति प्रसक्तिरत आह

असतीति ॥ (कै)

समीपार्थ इति । (कै)

पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठी न
तु निर्द्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

नामधेयस्य त्विति । (कै)

“वा नामधेयस्य” इति वचनादिति भावः ॥ भाष्ये

१ यतश्च निर्द्धारणम् (२ । ३ । ४१) इत्यनेन षष्ठी ॥

(वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अचाऽपीति । (भा)

अण्प्रकृतावपीत्यर्थः ॥ नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे “प्रस्थेऽवृद्धम्” इति सूत्रे कर्क्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह

प्रस्थ इति ॥ (कै)

तदित्यस्यानुपादान इति । (कै)

तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः ॥

वृद्धेरेवेति । (कै)

तथाच प्रदेशेषु त्यादादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते साक्षणिक इति वैरूप्य प्रसङ्ग इति भावः ॥ ननु “मालादीनाम्” इति लिङ्गादादिसहचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह

मालादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अथादीति । (भा)

“अचाम्” इति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहारिष्यत इति प्रश्नः । यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसम्भवेऽध्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशयः ॥ तत्र प्रसङ्गादादियहणसत्त्वासत्त्वयोराद्यन्तवत्सुत्रस्यैकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति

सति चेति । (कै)

असत्येकग्रहणे पूर्वसहितेऽपि भाष्यशब्दाकारे आदिवत्त्वात् सभासन्नयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः ॥

१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् (ई । २ । ८७) ॥

२ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३।)

अच इति । (कै)

“एरच” इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः ।
घञञोः स्वरे विशेषः ॥ नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽ-
चामितिव्यर्थमत आह

अचामिति । (कै)

तथाच राष्ट्रब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादिग्रहणे यत्र
वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासन्न-
यने दोषः । अचामिति वृद्धत्वमविवक्षितं तेन मालीयादिसिद्धिः ॥
ननु यत्र हल्घटिता अच एव सन्निविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न
तु हलन्तरितेष्वचु इति मन्यमानः शङ्कते भाष्ये

वृद्धसंज्ञायामिति ॥ (भा)

नन्वस्येव मातृकापाठे सन्निवेशोऽत आह

सर्वस्येति । (कै)

वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिवन्धनकार्यस्य प्राति-
पदिके सत्त्वादिति भावः ॥

अचामित्यनेन च केवलानामिति । (कै)

सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः ।
अज्माचसम्बन्धिनो यस्य समुदायस्याऽऽदिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ ननु प्रथमान्ताच्पदाभावादजेवादिरित्युक्तमत आह

(वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अजिति । (कै)

निर्द्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च त-
ल्लभ इति भावः । अज्झल्लसमुदायेऽप्यजपेच एवादिर्गहीयते इति
भाष्याचरार्थः ॥

१वृद्धिविशेषणार्थेति । (कै)

तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः ।
निर्द्धार्यमाणनिर्द्धारणाबध्योः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरचत्वलाभः । तत्र
वृद्धेरचत्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन आचरसमान्नायिकाञ्जूप-
लक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः ॥

आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । (कै)

वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः ॥ तत्रासाधा-
रणं प्रत्युदाहरणमाह

१ततश्चेति ॥ (कै)

भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्नाह

समुदायेति । (कै)

यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीतिभावः । एवं यस्येति आद्युपजनित-
व्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याऽचामिति निर्द्धारणषष्ठ्यां दोषोऽभिहितः ॥
अनुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये एकान्तादि-
त्वमुक्तं तद्वाच्ये

१ वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धारणे षष्ठी स्यात् ॥

२ ततश्चाश्रयायन इत्यत्र न स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३१

(अ. १। पा. १। अ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।)

१ एकान्ता इति । (कै)

यस्य प्रातिपदिकस्येति सम्बन्धः । एवं च यत्र प्रातिपदिकावयव-
भूताऽचामादिर्वृद्धिस्तत्र प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वादि-
शब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लक्ष्यतेऽत आह

१ आदिग्रहणमिति ॥ (कै).

उभयरूपत्वेऽपीति । (कै)

अजङ्गलरूपत्वेऽपीत्यर्थः । यस्येति नाचां विशेषणं तेषामन्य-
विशेषणत्वाद् नायादेर्व्यवहितत्वात् किन्तु वृद्धेः । अचामिति चादे-
र्विशेषणं सन्निधानाद् न वृद्धेर्व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य वृद्धिर-
चामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्येवर्त्तमानापि
हलाकृतिर्न विवक्ष्यते इति भावः ॥

सकलाजिति । (कै)

संकोचे मानाभावः ॥

सतोऽपीति । (कै)

आदौ मध्ये वेतिशेषः ॥

अचामितीति । (कै)

केवलाच् सन्निवेशासम्भवादिति भावः ॥

१ एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य
तद्वृद्धमित्यर्थः ॥

२ आदिग्रहणं त्वन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(वृद्धिर्यस्याच्चादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

^१स्वरविधाविति । (कै)

स्वरे विधेये इत्यर्थः ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

स्वराणामज्धर्मत्वादिति भावः । अत एव “^१यतोऽनाव” इत्यनाव इति प्रतिषेधः सार्थकः ॥

^२नुड् ग्रहणादिति । (कै)

हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमिति भावः । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वादच्छानित्यादौ “ह्रस्वाद्” इत्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्तात्पर्यम् ॥

^३पौरषेयमिति । (कै)

आधुनिकमित्यर्थः ॥

गृह्यते इति । (कै)

अत्र वार्त्तिकेत्यादिः । अत एव “^४एङ् प्राचां देशे” इति चरितार्थं रुढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । घटीय इति “^५गहादि” त्वात्साधु घाट इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः ॥ भाष्ये

१ यथा स्वरविधौ अयोग्यत्वाद्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहोप्यचामिति वचनादित्यर्थः ॥

२ अ ६। पा १। सू २१३ ॥ ३ ऋस्वनुड्भ्यां मतुप् । ६। १। १७६ ॥

४ वा नामधेयस्य (वा) इति वार्त्तिके पौरषेयं नाम गृह्यते ॥

५ अ १। पा १। सू ७५ ॥ ६ अ ४। पा २। सू १३८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।)

^१गोचान्तादिति । (भा)

गोचप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायणो गोचान्तो यथा-
ऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपीत्यर्थः ।
वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्त्तव्या इदमुपसंख्यानं वेत्युक्तं भवति ॥

युवेतीजिति । (कै)

प्रकृते च गोचशब्देनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादिति
भावः ॥ ननु “ओदनपाणिनीया” इत्यत्र वृद्धत्वे कोऽसमस्तवदतिदेशे
दञन्तत्वाद् “इञश्च” इत्यणिति भेदः स्यादत आह

तेनेजश्चेति । (कै)

येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः । “इञश्च” इत्यत्र
गोत्र इति वर्त्तते पारिभाषिकं च तत्र गोत्र गृह्यते इति भावः ।
यत्तु तेन लुकेति तच्च प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥ भाष्ये
^१जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

^४अणिति । (कै)

स च केवलेभ्यः कणादिभ्यश्चस्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु
समुदायस्य कणादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-
षेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥

१ गोचान्ताद्वाऽसमस्तवत् । वा ॥ २ अ ४। पा २। सू ११२ ॥

३ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । वा ॥

४ कणादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

त्वदादीनि च । १।१।७४ ॥

भाष्ये

‘अनुवर्तते इति । (भा)

पूर्वसूत्रात् परतो गच्छति नवेति विचारः ॥ ननूपसर्जनानां
गणवद्भिर्भावेन कथन्तदादित्वमत आह

आदीति । (कै)

सामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भावः ॥

अचामित्यस्य त्विति । (कै)

इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ व्यपदेशि-
वद्भावेन केवलेऽपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमयुक्तमत आह

व्यपदेशिवदिति । (कै)

स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः ।
तदनाश्रित्यैवेदम् ॥ ननु नपुंसके भावे क्लृप्तौ घञजपवादी
स्त्वधिकारात् परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति नपुंसक-
प्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह

द्वितीयान्तमिति ॥ (कै)

नपुंसकेऽपीति । (कै)

“घञजपः पुंसि” इति भावघञ्विषयकं काचित्कञ्चेति भावः ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३५

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५।)

चेतनावतस्यागोपादाने सम्भवतो यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते
स्यातामत आह

एतदिति । (कै)

योग्यत्वादादिरित्यस्यैडित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः ।
तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणं “त्यदादीनि” इत्यनेनाऽऽदिरित्यस्य भिन्न-
विभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५॥

कुणिनेति । (कै)

विधेयसम्बन्धलाभात् प्राङ्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमन्यथा प्राग्-
देश इत्येव वदेदिति भावः ॥ लक्ष्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषा-
अयणं तत्फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

अन्येन त्विति । (कै)

श्रुतांशये सम्भवत्यन्येनान्वयोऽनुचित इति तद्भावः ॥ वाहीकश्च
देशविशेषस्तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः । वाहीकदेशश्चोभय-
सम्बद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एव “अव्ययात्यप्” इति सूत्रे

१ कुणिना प्राङ्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वञ्च । “ऋषि-
रासीन् महावीर्यः कुणिर्गर्गो महायशः” ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ५३ अध्याय ॥

२ अ ४ । पा २ । सू १०४ ।

१ शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता ।
एतेनोभयवह्निर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् ॥

१ “तेभ्यश्चञ्चिठौ” इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् “तेभ्यस्त्यवादिभ्यश्चञ्चिठौ भवतो विप्रतिषेधेन । अथवा-
न्यद्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्चिठयोरवकाशः । कारन्त-
विकी । कारन्तविका । आराम्नाम **वाहीक**ग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । आरात्की । आरात्का । तीरोत्तरपदादचभवतीत्यस्याव-
काशः । कखतीर । काखतीरौ । ठञ्चिठयोः स एव । कास्तीरौ
नाम **वाहीक**ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तीरिकी । कास्ती-
रिका । रूप्योत्तरपदाञ्चो भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य
चाणाररूप्या । ठञ्चिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम **वाहीक**-
ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्चिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो
बुध्वाधते । दासरूप्यकः । उदीच्य ग्रामाच्च बङ्गचोऽन्तोदात्तादञ्
भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । ठञ्चिठयोः स एव ।
शाकलं नाम **वाहीक**ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी ।
शाकलिका । कोपधादण् भवति इत्यस्यावकाशः । निलीनक नैली-
नकः । ठञ्चिठयोः स एव । सोसुकं नाम **वाहीक**ग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्चिठौ परत्वात् कोपधलक्षणश्चो बाधते ।
सौसुकीयः ।” ४ । २ । १०४ ॥

शाकलं नाम नगरम् आपगा नाम निम्नगा ।

जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥

नगरे **शाकले** स्तीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ।

कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि **शाकले** ॥

वाहीकग्रामाविति । (कै)

आद्ये अस्याप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् ।
अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्यते ॥

ठञ्जिठाविति । (कै)

“^१वाहीकग्रामेभ्यश्च” इत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेः । प्रागुदन्वि-
भागस्तु “^२शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः
पश्चिमोत्तर” इत्यमरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखी-
त्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिगामिनी सेत्यन्ये । उभय-
थापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणं च “^३पञ्चानां

१ अ ४ । पा २ । सू ११७ ॥

२ लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ।

देशः प्राग् दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

अमरकोष - भूमिवर्गः ॥

३ देशांश्च विविधान् चित्रान् पूर्वदत्तांश्च पार्थिवान् ।

ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ॥

तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद् द्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

वह्निष्कृता हिमवता गङ्गया च वह्निष्कृताः ।

सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां ये ऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ॥

सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र
दिवसं वसेद्” इति कर्णपर्वणि । एवं च धर्मवद्भिर्भूतत्वाद्वाही-

गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं ।

एतद्राजकुलदारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ॥

कार्येणात्यर्थगूढेन वाहीकेषूषितं मया ।

तत एषां समाचारः संवासाद् विदितो मया ॥

शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।

जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥

धाना गौद्यासवं पीत्वा गोमांसं लशुनैः सह ।

अपूपमांसमद्यानामाग्निः शीलवर्जिताः ॥

गायन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः ।

नगरागारवप्रेषु वह्निर्माल्यानुलेपनाः ॥

मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः ।

अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ॥

आऊरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रूवाणा मदोत्कटाः ।

हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्तृहते ति च ॥

आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति ब्राह्म्याः सर्वस्वसंयताः ।

तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ॥

कश्चिद् वाहीकदुष्टानां नातिद्वेष्टमना जगौ ।

सा नूनं बृहती गौरी सूर्यकम्बलवासिनी ॥

मामनुस्मरती श्रेते वाहीकं कुरुजाङ्गले ।

शतद्रुकामहं तीर्त्वा तां च रम्यामिरावतीम् ॥

कत्वम् । शतद्रुविपाशैरावतीवितस्ताचन्द्रभागेति पञ्चनद्यः सिन्धुः
षष्ठस्तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्वाख्यातारः । कुणिमताश्रयणे

गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियाः ।

मनः शिलोज्ज्वलापाङ्गो गौर्यस्त्रीककुदोऽञ्जनाः ॥

कम्बलाजिनसंवीताः कदन्यः प्रियदर्शनाः ।

मृदङ्गानकशङ्खानां मङ्गलानां च निःस्वनैः ॥

खरोष्ट्रोश्चतरश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।

शमीपीलुकरौराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ॥

अपूपान् सक्तुपिण्डांश्च प्राश्रन्तो मथितान्वितान् ।

पथि सुप्रबला भूत्वा कदा सम्यततोऽध्वगान् ॥

चेलापहारं कुर्वानास्ताडयिष्याम भूयशः ।

एवं शीलेषु ब्राह्मणेषु वाहीकेषु दुरात्मसु ॥

कश्चेतयानो निवसेत् मुहूर्त्तमपि मानवः ।

इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ॥

येषां षड्भागहर्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान् ॥

वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् ।

तत्र स्म राक्षसी गीतिः सदा कृष्णचतुर्दशीम् ॥

नगरे शाकले स्कीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ।

कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥

गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं सुरासवम् ।

गौरीभिः सह नारीभिर्वहतीभिः खलप्रता ॥

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यं व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः । अतोऽन्यमता-
अथेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैताववाहीकग्रामावपीत्यन्ये ।

पलायुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बह्वन् ।

वराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गर्दभमौष्टिकम् ॥

ऐडं च ये न खादन्ति तेषां जन्मनिरर्थकम् ।

इति गायन्ति ये मत्ताः सीधुना शाकलाश्च ये ॥

स बालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत् ।

इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥

यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरु संसदि ।

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ॥

शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ।

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठो वहिर्गिरेः ॥

आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत् ।

ब्राह्मणां दासमीयानां वाहीकानामयज्वनाम् ॥

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।

तेषां प्रनष्टधर्माणां वाहीकानामिति श्रुतिः ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।

काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृगमयेषु च भुञ्जते ॥

सक्तुमद्यावलिमेषु श्वावलीढेषु निर्घृणाः ।

आविकस्रौष्टिकश्चैव क्षीरं गर्दभमेव च ॥

तद्विकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च ।

पुत्रसङ्गरिणो जाल्माः सर्वान्नक्षीरभोजनाः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८४१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५ ।)

भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य
शेषिकेष्विति ज्ञापकमित्यपरे ॥

आरुढा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता ।

हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥

यदन्योऽप्युक्तवान् मह्यं ब्राह्मणः कुरु संसदि ।

युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोथ्य चाप्यच्युतस्थले ॥

तद्वद्भूतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ।

पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ॥

आरुढा नाम वाहीका न तेष्वार्यो ह्यहं वसेत् ।

वहिश्च नाम हीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ॥

तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ।

— — — — — ॥

कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च सुधर्मांश्च विवर्जयेत् ॥

महाभारत — कर्णपर्व — ४४ अध्यायः ।

आमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या

आनैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः ।

धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो

मद्रादृते पाञ्चनदांश्च जिज्ञान् ॥

पूज्यमाने पुराधर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।

धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥

अपत्येत्यादि । (कै)

“^१उदीचां वृद्धाद्” इति “^२नित्यं वृद्ध” इति चेति सर्वेष्ट-
सिद्धिः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-
भट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्
पादश्चायं समाप्तः ॥
इति शिवम् ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

२ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

ब्राह्मं पाश्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं
सत्यं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्या-
स्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥

कृतघ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्दः ।
वाक्पारुष्यं गोवधो रात्रिचर्या वह्निर्गेहं परवस्त्रोपभोगः ॥
येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो
ह्यारट्टानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।
आपाश्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च
मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ४५ अध्यायः ।

शुद्धिपत्रम् ।

—●●●—

पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ॥
१०१	१६	तद्द्वारैव	तद्द्वारैव ।
१०२	१८	मास तु	मास्तु ।
१०८	१२	अथवेत्युक्तेः	अथवेत्युक्तेः ।
१०८	१६	पूर्वकृतो	पूर्वकृतो ।
११७	५	इष्टिरिति	इष्टिरिति ।
११६	१३	नेन्द्रस्येति	नेन्द्रस्येति (पा) ।
१२०	६	अर्शशब्दात्	अर्शः शब्दात् ।
...	१६		
१३६	१६	अनुवर्त्यस्यादिति	अनुवर्त्यस्यादिति ।
१४०	७	भाष्यकारास्त्विति	भाष्यकारस्त्विति ।
१४०	१०	भाष्ये	०
१५२	२	गुणवृद्धिग्रहणस्यो-	गुणवृद्धिग्रहणस्यो ।
१५७	२	उणादिनाम-	उणादीनाम- ।
१७१	१७	दूषणो-	दूषणो- ।
१६१	१४	विधायकत्वे	विधायकत्वे ।
२१३	१३	दुह्यमानासु	दुह्यमानासु ।
३२४	१८	सिंहशब्दस्य	सिंहशब्दस्य ।
३६५	१८	सुसाधवः	सुसाधवः ।
...	२४	धातुरूपाणि	धातुरूपाणि ।
५१६	११	एतत्सूत्रो-	एतत्सूत्रो- ।
५७६	१५	नखविदलनादि-	नखविदलनादि- ।
५७८	१६	शिल्पकरणादेवात्र	शिल्पकरणादेवात्र ।

पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्ताङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५७६	८	पंचमी-	पञ्चमी-
५८६	१२	तद्धारके	तद्धारके ।
६०१	२२	प्रतिपद्यते	प्रतिपद्यते ।
६०८	१	प्रश्लेष-	प्रश्लेष-
६१३	२१	तिस्त्र-	तिस्त्र-
६२२	३	ऽवि	ऽपि ।
६२४	१	पदान्तरस्यस्यैव	पदान्तरस्यैव ।
६८६	२१	पंचमी	पञ्चमी ।
६९५	१६	वैयात्या	वैयात्या ।
७४५	१०	आदि सिच	आदिः सिच ।

सङ्केतचिह्नम् ॥

अ ।	पा ।	आ ।	अध्यायः ।	पादः ।	आङ्गिकम् ।
पा	...	...	पाणिनिसूत्रम्	॥	
भा	...	...	महाभाष्यम्	॥	
वा	...	...	वार्त्तिकम्	॥	
उ	...	...	उणादिसूत्रम्	॥	
शि—सू	...	...	शिवसूत्रम्	॥	
न—का	...	...	नन्दिकेश्वरकृतकाशिका	॥	
गो—सू	...	...	गोतमसूत्रम्	॥	
सा—सू	...	...	सांख्यसूत्रम्	॥	
यो—सू	...	...	योगसूत्रम्	॥	
हरिः	...	...	भर्तृहरिकारिका	॥	
ऋ—सम्	...	...	ऋग्वेदसंहिता	॥	

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतान्तर्गतानां
शिवसूत्राणां पाणिनिसूत्राणाञ्च वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥**

अइउण्	...	...	(शि-सू)	...	५३, १.
अचः परस्मिन्पूर्वविधौ...		(पा)	...	...	६१५, १२.
अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः	...	...	...	...	७६३, १.
अदर्शनं लोपः	...	...	...	...	६७४, १.
अदसो मात्	...	...	...	...	३०२, १.
अनेकाल्शित्सर्वस्य	...	...	...	...	५७८, १.
अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः	...	...	...	...	४४२, १.
अलोन्त्यस्य	...	...	...	...	५७१, १.
अलोन्त्यात्पूर्व उपधा	...	...	...	...	७२६, १०.
आदिरन्त्येन सहेता	...	...	...	...	७६४, १.
आद्यन्तवदेकस्मिन्	...	...	...	...	३५३, ४.
आद्यन्तौ टकितौ	...	...	...	...	५१०,
इको गुणवृद्धौ	...	...	...	...	१५२, १.
इग्यणः सम्प्रसारणम्	...	...	...	...	५०३, १.
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे	...	...	...	...	३३३, ११.
ईदूदेदुदिवचनं प्रगृह्यम्	...	...	...	...	२८६, १.
उञः	...	...	...	...	३२६, ६.
उरण् रपरः	...	...	...	...	५५४, ६.
ऊँ	...	...	...	...	३२६, ६.
ऋलृक्	...	...	(शि-सू)	...	६७, १३.
एओङ्	...	...	...	...	७७, १५.
एङ प्राचां द्वेष्टे	...	(पा)	...	...	८३५, ७.

एच इग् फ्रस्वादेशे	...	...	...	...	५२७, १.
ऐ औच्	...	...	(शि-सू)	...	७७, १५.
ओत्	...	...	(पा)	...	३२२, ७.
कृन्मेज्जन्तः	...	...	...	...	४६१, ५.
किडति च	...	...	...	...	२१२, ८.
क्ताक्तावतू निष्ठा	...	...	...	...	३६५, १.
डिच्च	...	...	...	...	५७५, १०.
भमञ्	...	...	(शि-सू)	...	१०५, ५.
अमङ्गणम्	...	...	...	...	१०७, ५.
डति च	...	...	(पा)	...	३६४, १.
तद्धितश्चासर्वविभक्तिः	...	...	...	...	४४६, १०.
तपरस्तत्कालस्य	...	...	...	...	७७६, ५.
तरप्तमपौ घः	...	...	...	...	३६४, १.
तस्मादित्युत्तरस्य	...	...	...	...	७३४, १३.
तस्मिन्निति निर्दिष्टे	...	...	...	...	७३४, १२.
तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्	...	...	...	...	२५४, ६.
तृतीयासमासे	...	...	...	...	४३५, ६.
त्यदादीनि च	...	...	...	...	८३४, १.
दाधाघ्वदाप्	...	...	(पा)	...	३३८, १०.
दीधीवेवीटाम्	...	...	...	...	२३०, ११.
द्विर्वचनेऽचि	...	...	...	...	६००, ११.
न धातुलोप आर्द्धधातुके	...	...	...	...	१६५, १.
न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर- सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु	...	...	...	...	६४७, १०.
न बहुव्रीहौ	...	...	...	...	४३२, ४.
न लुमताङ्गस्य	...	...	...	...	७१३, १२.
न वेति विभाषा	...	...	...	...	४७६, १.

नाञ्जलौ	२८०, १.
निपात एकाजनाङ्	३१५, १.
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा	४३०, १.
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	६६३, १४.
प्रत्ययस्य लुक्लुपः	६८७, १२.
बङ्गगणवतुडतिसंख्या	३६७, १०.
मिदचोऽन्त्यात्परः	५२०, ४.
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः	२४६, १.
येन विधिस्तदन्तस्य	७६५, १६.
लगा (शि-सू)	१०३, ३.
विभाषा जसि (पा)	१३७, १.
विभाषा दिक्समासे	४२८, ११.
वृद्धिरादैच्	१११, १.
वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्	८२७, १.
शि सर्वनामस्थानम्	४७७, ६.
शे	३१४, ५.
षष्ठीस्थानेयोगा	५३१, १.
षण्णान्ताषट्	३८६, १०.
सर्वादीनि सर्वनामानि	३६६, १.
स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ	५८१, १०.
स्थानेऽन्तरतमः	५३७, ८.
स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्	४४१, १७.
स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा	७५३, १.
खरादिनिपातमव्ययम्	४४३, १.
हयवरट् (शि-सू)	८८, ७.
ह्योऽनन्तराः संयोगः (पा)	२३४, १.

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थप्रथमपादान्तर्गतानां
सूचवार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥**

ॐ ।

अ अ अदिति (भा)	४१२, १२.	अकाराकारयोरिति (कै)	२४४, १.
अदुण् (शि-सू) (भा)	५२, १.	अकारादिति (कै) ...	४१२, १५.
अदुणिति (कै) ...	७७९, १.	अकारान्तमेतदिति (भा)	६४८, ८.
अकः (पा)	५४, २. ५८, १५.	अकारावयवेति (कै)	७११, १०.
	६६, १७. ९८०, ६.	अकारेणाऽणन्मिति (कै)	७१०, १०.
अकचौति (कै) ...	८०५, ७.	अकारेणेति (कै) ...	९६७, १.
अकचत्विति (कै) ...	४६९, १६	अकारेत्यादि (कै) ...	९८०, २.
अकचस्वरौ (भा) ...	४३४, ८.	अकारोऽपौति (कै)	५६३, ५.
अकज्भि न भवति (भा)	४३७, ८.	अकारो नेति (भा)	७८, १०.
अकण्षमिति (भा)	९२१, १७.	अकितोऽपौति (कै)	४८१, १८.
अकारः सर्ववर्णाभ्यः प्रकाशः		अकित्वस्येति (कै)	९११, १०.
परमेश्वरः(न-का)	११८, १७.	अकित्वेति (कै) ...	९५०, १.
अकारजातिरिति (कै)	६४, १८.	अकृत एवेति (कै)	६३५, १०.
अकारमपि नोपलभत इति		अक्तपरिमाणानामिति (भा)	८०८, ८.
(भा) ६३, १८.		अक्षरम् (भा) ...	१०७, १७.
अकारलोप इति (भा)	९०६, १.		१०८, १३.
अकारस्यार्धमिति (भा)	७८, ५.	अक्षरसमाम्नाय उपदिष्टा(भा)	१९८, ६.
अकारस्येति (कै) ...	८४, १८.	अक्षु (भा) ...	८८, १६.
१५९, १५. ५८६, १७.		अगादित्यादि (कै) ...	२५७, २.

अग्निमीडे { अ वे सम्
अ-१ अ-१-
ख-१-अक-१ } ७७०, ११.

अग्नी इतीति (कै) ७०१, ११.

अगुणेति (कै) ... ७५०, ११.

अग्ने चो (भा) ... ५२४, १५.

अग्रदणपक्षे (कै) ... १७८, १.

अग्रदणेति (कै) ... ५७, १५.

अङ्गत्वात् (कै) ... ११६, १५.

अङ्गभूयस्वादिति (कै) १८, ११.

अङ्गमङ्गमिति (कै) ... ६९९, ११.

अङ्गविकलेति (कै) ... १२१, ८.

अङ्गविशेषणे ह्येति (भा) ११६, १७.

अङ्गसंज्ञा तर्ह्येति (भा) १७१, १.

अङ्गस्येति (कै) १६७, १. १८९, ८.

अङ्गस्येति च स्थानवष्टीति

(भा) १६७, १५.

अङ्गस्येति वष्टीति (कै) ५७१, ८.

अङ्गस्येत्यधिकारेति (कै) ७१४, १०.

अङ्गस्येत्यपि स्थानवष्टीति

(भा) १६८, ८.

अङ्गाधिकार इति (भा) ११९, ११.

अङ्गानामिति (कै) ... ६९९, ४.

अङ्गानिष्पत्त्या (कै) ... १८९, १८.

अङ्गार्थेति (कै) ... ४१६, १.

अङ्गेन संयोगादिम् (भा) १४९, ११.

अङ्गेन संयोगादिं विशेषयि-

ष्यामः (भा) ... १४४, ११.

अच इति (कै) ५४९, ५. ६९४, १६.

८९८, १.

अचः परस्मिन्निति (पा) ७८, ९.

१०५, १७.

अचः पद्यादिति (कै) ५०८, ११.

अचश्च (पा) १८८, ९. १०९, ११.

अचामिति (कै) ... ८९८, ५.

अचामितीति (कै) ... ८९१, १६.

अचामित्यनेन च केवलाना-

मिति (कै) ... ८९८, ११.

अचामित्यस्य त्विति (कै) ८९४, ८.

अचिरकृतायामिति (भा) ४८९, १६.

अचीति (कै) ६७९, १६. ७०६, १०.

अचीत्येतच्च तस्येति (कै) ६७४, १०.

अचो जनिती (पा) १७७, १५.

अचो रक्षाभ्याम् (पा) ८९, ५.

अचोरिति (कै) ... १००, ८.

अचो ह्येति (भा) ... १०९, ११.

अच्त्वाभावादिति (कै) ८७, ११.

अच्युपस्त्रिष्टयेति (कै) ७४९, ४.

अजपेक्षयेति (कै) ... ६९५, ११.

अजादाविति (भा) १८६, ६.

अजादिरिति (कै) ... ७८६, १५.

अजादौ प्रत्यये इति (कै) ११९, १.

अजिति (कै) १४७, ११. ८९०, १.

अजुदित्ति (भा) ... १०१, ११.

अनेव य इति (भा) ११७, १.

अज् पक्षणेन (भा) ८८, १०.

अज् पञ्चषेषु (भा) ...	८८, १४.
अज् माचस्येति (कै)	१०४, १८.
अञ्जिष्टुनीति (कै) ...	१८८, ५.
अटि छते इति (कै)	१८१, ४.
अट् कुषिति (पा) ...	८८, ५.
अडागमात्पूर्वमिति (कै)	१८१, ९.
अड्पञ्चषेष्विति (भा)	८८, १०.
अषः प्रसङ्ग इति (कै)	१८०, १.
अणपीति (भा) ...	५३५, १०.
अणिति (कै) ...	८३२, १४.
अणुदित्त्वर्णस्य (पा)	१०१, १.
अणुदित् (पा) ...	१८०, १३.
अण्येति (कै) ...	७११, ६.
अणोऽवेति (कै) ...	६८०, ८.
अणोऽप्रगट्टस्य (पा)	१५०, १५.
अण् छतेति (कै) ...	६०३, १.
अण् सदृश इति (कै)	७०३, १.
अत इतीति (कै) ...	७८४, १९.
अत इत्यधीति (कै)	७०५, १०.
अत इत्येवेति (भा) ...	१०८, १.
अत एवेति (कै)	१८०, ४. १८१.
१०. ५६९, १३. ६१६, १४.	
अत एव सिद्धादिति (कै)	६४०, ४.
अतः क इति (कै)	६८८, १६.
अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति	
(कै)	४९१, ८.
अतिषड् इति (भा)	६०८, १९.
अतिषडायेति (भा)	६०८, १.

अतिप्रसङ्ग उद्भावित	
इति (कै)	४६०, ११.
अति वज्र इति (भा)	४५, १०.
अतो रोरि (पा) ...	५८, ४.
अतो लोप (पा) ...	१०६, १.
अतो ह्रस्वस्य (पा) ...	१००, १९.
अत्यन्ताय (भा) ...	१८, १८.
अत्यरराजदिति (कै)	६४९, १४.
अन (भा) ...	१०८, ११.
अन ग्रहणादिति (कै)	७३२, ८.
अन चाचार्यस्येति (कै)	५, १.
अन चेति (कै)	५, १. ५४, १९.
	१०८, १५. १०, ४८.
अन नेति (भा) ...	४८५, ८.
अनय इत्यवेति (कै) ...	७९८, १.
अन शतस्येति (कै) ...	१४१, १४.
अन हि सूत्रे इति (कै)	१८०, १५.
अन चीति (कै)	४३२, ८. ७९६, ७.
	७६९, ११.
अवापीट एवस्थानित्वमिति	
(कै)	५८३, ८.
अवापीति	१३०, १०. ६८०, ६.
(भा)	८९८, १.
अवाऊरिति (कै) ...	१०९, १५.
अवेति (कै)	३०, ७. १४०, १४.
(भा)	१४४, १६. (कै) ९५८, ११.
	५८६, ७. ६८५, १५. ७८८, १३.
अवेति (कै) ...	४५९, १.

अत्वेति (कै) ...	७७४, ३.	(भाष्ये) अथवेति १८, १३. ३३, १०.
अत्वेति (कै) ...	४५१, ८.	३३, १०. ३३, ८. ५५, ७.
अथ लृकारेति (भा)	६७, १४.	६९, १८. ७६, १८. (कै) १९०,
अथ गौरिति (भा) ...	७, ३.	८. १५८, १९. (भा) १८५, ७.
अथ तचेति (भा) ...	१२७, १०.	(कै) १८५, १०. ३१३, १०.
अथ तुल्येति (कै) ...	६८७, ११.	२३१, ३. (भा) ३११, ८. ३११,
अथ त्विति (कै) ५०१, १३. १६५, ८.		१६. (कै) ३१८, ११. ३५७,
अथ मतमिति (भा) ...	५५६, १७.	१०. (भा) ३७८, ७. ४१४, ८.
अथ योऽवाग्योगविदिति		४१८, ४. ४३५, १८. (कै)
(भा) १८, १८.		४७८, १६. (भा) ५१३, ८
अथ वाऽन्वर्थेति (कै)	४६१, १४.	(कै) ५५८, १९. ५७८, ८.
अथवाऽस्तु तावदिति (भा)	७५१, ८.	५८५, ४. (भा) ६००, १६.
अथवा किंचिदिति (भा)	५२३, १६.	६५६, ३. ६५७, १६. (कै)
अथवा किं न एतेनेति (भा)	२७०, १.	६६६, १. ६७३, १६. ६७५, ३,
अथवा कूपेति (भा)	४४, २०.	७११, १५. (भा) ७५०, १८.
अथवा पुनरस्तु परादिरिति		(कै) ७६८, १६. ८०८, ११.
(भा) ५६७, १४.		अथवैतर्हीति (भा) ५१, ४. ७०४, १८,
(भाष्ये) अथवा प्रतीतपदार्थक		अथाजहत्स्वार्थायामिति (भा) ३२७, ६.
इति (भा) ...	११, २५.	अथादौति (भा) ... ८९८, १३.
अथवा मञ्जतीति (भा)	४२१, १२.	अथापि कथंचिदिति (भा) १७५, ७.
अथवा यथा रथेति (कै)	७९६, १.	अथापीति (कै) ... ८४, ८.
अथवा योऽवेति (भा)	६१८, ८.	(भा) २०७, १६. (कै) ६७०, १९.
अथवा वत्यन्तमेतदिति (भा)	६६, १३.	अथेति (कै) ३८७, १८. ५४५, १९.
अथवा व्यक्तमेवेति (भा)	७३३, १८.	५७३, १. ७३६, १.
अथवा सिद्धन्विति (भा)	६०४, १.	अथोभस्येति (भा) ... ४२९, १९.
अथवा स्थानेति (कै)	५५८, ५.	अदसो मादिति (पा) १५०, १.
अथ दृष्टिप्रवृत्तमिति (भा)	१८०, ५.	अदाग्धमिति (भा) ८८, ११.
अथ जलचोरिति (भा)	६४९, ११.	अदुग्धेति (भा) ... ६६८, ३.

अदुर्लभेति (कै) ...	१४४, ५.	अनभिधानादिति (कै)	१४८, ९.
अदृश्यमित्यादि (कै) ...	१, १०.		७१८, १९.
अदृष्ट् गुणः (पा) ...	११५, १८.	अनभीति (कै) ...	२९, २.
अद्यत्वेऽपीति (कै) ...	७१, १९.	अनभ्युपाय इति (भा)	९८, १८.
अद्वैतेनेति (कै) ...	२९, ४.	अनयोः (भा) ...	११९, ५.
अधिकग्रहणं चेति (कै)	२८५, ८.	अनयोरन्तरेति (भा)	९४७, २.
अधिकम् (कै) ...	५१९, १८.	अनयोरि (कै) ...	१२७, १२.
अधिकार इति (भा)	२, १९.	अनर्थकत्वादिति (कै)	११७, १०.
(कै) ४८५, २०.		अनर्थकमिति (भा) ...	५४७, १८.
अधिगतयाद्यातया (भा)	४५, १९.	अनर्थकानि वाक्यानीति (भा)	१२२, ९.
अध्यापननिर्हन्तिः (कै)	२४, १२.	अनर्थकास्त्विति (भा)	८८, ११.
अध्यापनमिति (कै) ...	१५, १८.	अनर्थगतेरित्यस्य (भा)	८९, ८.
अध्येतारश्च (भा) ...	२४, १९.	अनर्थित्वात् (कै) ...	५१८, १५.
अनचि चेति (पा) २७९, १. १०, ५.		अनस्त्विधाविति न कर्तव्यम् (कै)	५८८, १९.
अनच्कत्वादिति (भा)	६७८, १०.	अनादित्वादिति (कै)	४८९, ११.
अनजन्तत्वादिति (कै)	५२९, ९.	अनाश्रितमिति (कै)	२७५, ४.
अनहुहः (भा) ...	८१७, ९.	अनाश्रित्येति (कै) २७, ८. ७२८, ११.	
अनण् त्वादिति (भा)	५८, १५.	अनिकारोकारेति (भा)	४६२, १९.
अनन्तरयोगेति (भा)	५६५, ५.	अनित्यत्वमेवं स्यादिति (भा)	६९, ११.
अनन्तरस्येति (कै) १७१, ४. ६८१, ८.		अनित्यत्वादिति (कै)	१७८, १९.
अनन्तरा (कै) २४९, ७. २४९, १९.		अनिदिताम् (पा)	२४२, ७.
अनन्तविकारे इति (भा) १८, १९.		अनियतस्येति (कै)	२२४, १०.
अनन्त्यत्वादिति (भा)	१६७, १२.	अनिष्पादादिति (कै)	७६६, १२.
१८६, १५.		अनुः (भा) ...	२६१, १.
अनन्त्यस्य चेक इति (कै) १७८, ९.		अनुकरयेति (कै) ११५, १. ७५६, १०.	
अनन्त्यस्याप्युकारस्येति (कै) १७०, १.		अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति (कै) ७२, १९.	
अनपायेति (भा) ...	२९, १२.	अनुत्पत्तिज्ञानम् (कै)	८५, १८.
अनपेक्षित प्रतियोगिनोः (कै) २९०, ११.		अनुत्पत्तीति (भा) ...	२९, ११.

अनुदात्तोपदेशवनति (पा)	१५३, ४.	अन्त इति (पा) ...	७०, ७.
अनुनासिकपरेति (कै)	८०, १२.	अनेकमनुबन्धनमिति (भा)	५१, ४.
अनुनासिक इति (कै)	६८३, ४.	अनेकं विशेष्यम् (भा)	५३५, ९.
	७६३, १४.	अनेकयोगेति (कै) ...	१६६, ६.
अनुपपत्तिरिति (भा)	५८, ६.	अनेकशक्तीति (कै) ...	४४४, १.
अनुपजनेति (भा) ...	३६, १२.	अनेकशक्तेरिति (कै)...	११४, ४.
अनुपयोगादिति (कै)	४८७, १२.	अनेकार्थत्वादिति (कै)	९७, १२.
अनुपस्थानम् (कै) ...	१००, १०.	अनेकान्त इति (भा).	७७७, ८.
अनुप्रदानम् (कै) ...	२८, १८.	अनेकान्ता इति (भा)	३५१, ४.
अनुप्रयोग एवेति (कै)	४६३, ३.	अनेकान्तेनेति (भा) ...	७७४, १४.
अनुबन्धकरणार्थमिति (भा)	११८, ७.	अनेकान्तेष्विति (कै)	५८०, १३.
अनुबन्धसङ्कर (भा) ...	५८, ४.	अनेकान्तोद्गीति (भा)	७७५, १५.
अनुबन्धकरणार्थमेति (भा)	४८, ७.	अनेकाल्तेति (कै) ...	५७८, १२.
अनुबन्धेति (कै) ...	५८१, ११.	अनेकेति (कै) • ४, ८. ११२, १४.	
अनुबन्धविति (कै) ...	१८६, १३.		४६७, १०.
अनुमानमिति (कै) ...	५३४, १२.	अनेन (भा) ५०५, ११. (कै) ६७५, ११.	
अनुमीयत इति (कै)	४९९, ८.	अनेनाऽपीति (भा) ...	६३०, ३.
अनुमीयन्त इति (कै)	७५, ६.	अनेनेति (भा) २२५, ७. ४७५, १४.	
अनुमेव शतेति (कै) ...	६१४, १०.	अनेनैवेति (कै) ८, ५. ६८७, ७.	
अनुमूक इति (भा) ...	६१४, ६.	(भा) ७४८, ७.	
अनुवर्तत (भा) ...	१०२, ७.	अनैमित्तिकमाश्रमिति (भा) ६७८, १०.	
अनुवर्तते इति ...	८३४, ३.	अन् इति (भा) ...	८२६, ८.
अनुवर्तमान इति (भा)	५३८, १५.	अन्त इति (कै) ...	९३५, ४.
अनुवर्त्यं स्यादिति (भा)	१३६, १६.	अन्तग्रहणमिति (कै)	४६८, ८.
अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)	७७३, १२.	अन्तत्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)	१५६, १.
अनुवृत्तो (कै) ...	९४६, ५.	अन्तरङ्ग इति (कै) ...	२११, ७.
अनुस्वारस्य ययौ (पा)	९६२, १२.	अन्तरङ्गत्वादिति (कै) ३४४, १. ५३६, १४. २३१, ८. ५६८, १०.	
अनुस्वारस्य शर्त्वादिति (पा)	८४, १४.		

अन्तरङ्गत्वादेवेति (कै)	४६४, १.	अन्यथाऽमामरेवेति (कै)	* ८१८, १.
अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति (भा)	९१७, ८.	अन्यथा वृद्धेरिति (कै)	१९०, ४.
अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)	७८७, ४.	अन्यथा व्याख्यायत इति (भा)	७३९, १८.
अन्तरङ्गवहिरङ्गे इति (भा)	७८७, १.	अन्यथा ऋषमेवेति (भा)	६६, ६.
अन्तरङ्गानपीति (कै)	६६४, ६.	अन्यथेति (कै)	८८, १९. १३८, १९.
अन्तरङ्गो बलीयानिति (कै)	५९६, ११.	५७, १८. ४७८, १. ९९७, १.	
अन्तरतम इति (कै) ...	५१९, १४.	५४४, ८. ५४५, १.	
अन्तरिक्ष इति (कै) ...	५५०, ५.	अन्यपदार्थस्येति (कै)	४०५, ५.
अन्तरेणापीति (भा) ...	४९६, ४.	अन्यपदार्थत्वाद् (भा)	४०९, ४.
(कै) ५७७, १८. ७४०, १६.		अन्यव्यवधाने (कै) ...	६५८, १.
अन्तरेणैवेति (भा) ...	३५६, १९.	अन्यस्यासम्भवादिति (कै)	७८, १०.
अन्तोनिश्चय इति (कै)	५१०, १०.	अन्यस्येति (कै) ...	६१, १७.
अन्त्यमलमिति (कै) ...	१६८, ७.	(भा) ५८०, १८. (कै) ७६८, ११.	
अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ते (भा)	१६८, ११.	अन्ये (कै) ...	३१, १६.
अन्त्यमिति (भा) ...	१८३, ११.	अन्ये तु (कै) ...	१४६, ११.
अन्त्यस्येति (भा) ...	९८८, १.	अन्येत्वाङ्गिरिति (कै) ...	३५०, ८.
(कै) ५७१, १५.		८०५, १७.	
अन्येति (कै) ...	७३०, ७.	अन्येत्विति (कै)	३१, ९०. ४०, १.
अन्यतरनिष्ठत्वेति (कै)	३१७, १५.	१३९, १७. १३३, ५. १३६, १.	
अन्यतरान्येति (कै) ...	९८, १८.	१४६, ६. १६८, १३. २४८, १.	
अन्यद्वाति (भा) ...	४८८, ८.	४३७, ५. ४७६, १४. ५४४, १.	
अन्यत्र (कै) ...	१६८, ५.	७५३, ५.	
अन्यत्र चेति (भा) ...	८१८, ३.	अन्येन चान्यस्येति (भा)	८००, ६.
(भाष्य) अन्यवानियम इति (भा)	४५, ७.	अन्येन त्विति (कै) ...	८३५, १३.
अन्यवापि (भा) ...	८८, १७.	अन्येनेति (भा) ...	९८३, ६.
अन्यचेति (कै)	११, १८. ८१; ६.	अन्येष्वपि दृश्यते (पा)	१५६, ८.
४८८, १६.		अन्येष्वपीति (पा) ...	९६६, ४.
अन्यथा (कै)	५५, १८. ६८५, ३.	अन्यो भाव इति (कै)	७०४, ४.

अन्वयेति (कै) २१५, १६. ६४९, ६.	अपेक्षाया इति (कै) ७५१, ५.
अन्वर्थत्वाच्चेति (कै) ... २८४, १२.	अपो योनियन्मतुषु (वा) २६५, १.
अन्वाह्यायत इति (कै) ५१२, १८.	अस्यशब्द इति (कै) २६४, १४.
(भाष्ये) अप एवेति (भा) २२, १६.	अप्रतिपत्तिरिति (कै) २५२, १५.
अपकृष्यमाणानिति (भा) ६०२, १७.	अप्रत्यय (भा) ... २६६, ८.
अपनेत्यादि (कै) ... ८४२, १.	अप्रयोग एवेति (कै) ५८७, १८.
अपरिहृतमिहेति (कै) ४१४, २.	अप्रयोगेति (कै) ... ४६४, ७.
अपरो यदसिद्धे इति (भा) २१२, ६.	अप्रातिपदिकेनेति (कै) ८१२, १९.
अपर्याप्तश्चेति (भा) २२८, २.	अप्राप्तेति (कै) ४५४, ८. ४८७, १७.
अपवादत्वमेवेति (कै) ५७७, ६.	अप्राप्ते यवागूभोजन इति (कै) ४८४, ५.
अपवादत्वादिति (कै) २८८, ८.	अप्राप्ते हरति भारमिति (भा) ५०९, ६.
अपवादस्यैवासम्पत्त्येति (कै) २८१, ११.	अवधीदिति (भा) ... ६२५, १.
अपवादेति (कै) २०५, ६. ४७८, १०.	अबाधकत्वेति (कै) ... २४८, ७.
अपशब्दज्ञानम (कै) ... ४४, ११.	अबुद्धेति (कै) ... ७७७, ४.
अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति (कै) ४४, १६.	अब्युपधात् (भा) ... ८०, ५.
अपाणिनीयमिति (भा) ५१, १४.	अभिज्ञाश्चेति (भा) ... ४५१, १२.
अपाणिनीयन्त्विति (भा) १२६, ५.	अभित्या इति (कै) ... ६७, ५.
अपादानस्थानप्राप्ता (कै) १४२, ८.	अभिधीयतेऽनेनेति (कै) ७२८, १४.
अपि च इहेति (भा) ५४६, १४.	अभिन्नबुद्धिविषयस्य (कै) ८२, १५.
अपि चेत्यादिना (भा) २७८, १.	अभिन्नार्थ इति (कै) ४८८, १८.
अपिलिति (कै) ... ५१०, २.	अभिमतस्येति (कै) ... ५४७, ८.
अपि प्रयोक्तुरात्मानम् (हरिः) २२, २२.	अभिव्यक्तौति (कै) ... १०, १७.
अपि शब्दादिति (कै) १८५, ८.	अभिसम्बद्धः (भा) १२८, ६. १२७, ५.
अपूर्वं इति (कै) ... ५५५, ४.	अभेद इति (भा) ... १०२, ५.
अपूर्वं वेति (कै) ... ८१०, १.	अभेदव्यवहार इति (कै) ६७, ७.
अपूर्वं सुत्तमिति (कै) ६८२, १०.	अभेदस्यापीति (कै) ७७५, १.
अपेक्षेति (कै) ... १६४, २.	अभेदेति (कै) ... २५८, १.
	अभेदेन लोके इति (कै) ६, १४.

अभ्यन्तरमिति (भा) ...	८१, १८.	अर्थतन्त्रा इति (भा)	५८६, १४.
अभ्यासरूपं न सिध्यतीति (कै)	६०१, १.	अर्थदर्शनादित्यस्य (भा)	८८, १८.
अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमय इति		अर्थनिर्देशार्थं एवेति (कै)	७२६, १६.
(कै)	६८१, १९.	अर्थनिमित्तक एवेति (भा)	५१८, ९०.
अभ्यासार्थं कृतावृत्तिः (हरिः)	७८५, १४.	अर्थद्वारकमिति (कै)	४१६, ५.
अभ्यासावयवस्येति (कै)	५६५, १२.	(भाष्ये) अर्थप्रयुक्त इति (कै)	२७, ८.
अभ्यासे चर्च (पा) ...	८४, २.	अर्थभेदाभावेऽपि (कै)	२९९, १०.
अभ्युपगम्येति (कै)	९८, ६. २४२, १०.	अर्थमश्रुते (कै)	... १०८, ७.
(भाष्ये) अभ्युपाय एवेति (भा)	४४, ८.	अर्थववेति (कै)	... २६२, ८.
अयं अल्पपौति (कै)	७४, १४.	(भा)	५६९, ५.
	४२६, १५.	अर्थवमेति (कै)	... ८२४, ४.
अयं अल्पिति (कै) ...	२४, १६.	अर्थवदिति (कै)	६८, १७. ८२२, १५.
अयन्वन्य इति (कै) ...	७४, ८.	अर्थवन्तः (भा) ...	८५, १७.
अयन्विति (कै) ...	८२, १५.	अर्थवानेवासिति (कै)	८२३, १९.
अयमचार्य इति (कै)	४२०, २.	अर्थसङ्गाव इति (कै)	४१, ४.
अयमिति (भा)	२, १२. २५४, १.	अर्थानीति (भा) ...	६०७, १९.
अयादीनामिति (कै)	८१, १४.	अर्थादिति (कै) ...	६८७, १६.
अयुक्ता इत्यस्यैव हेतु कथमिति		अर्थादित्यादि (भा)	२७६, ९.
(कै)	८२, ८.	अर्थादिति (कै) ...	६८५, १२.
अयोगेति (कै) ...	६४९, ८.	अर्थानामिति (भा)	८०८, ५.
अयोग्यत्वादिति (कै)	८२९, २.	अर्थानरेति (कै) ...	८६, १०.
अर्क इति (भा) ...	६६७, १०.	अर्थाश्रयत्वादिति (कै)	४६५, १५.
अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवेति (भा)	७१, ५.	अर्थाश्रयेणेति (कै) ...	६८, २.
अर्त्तेरिति (कै) ...	७१, ८.	अर्थित्वादिति (कै) ...	९८, ११.
अर्थः (कै) ...	८१, १०.	अर्थे चेति (कै) ...	५२१, १७.
अर्थ इति (कै) ...	२४८, ४.	अर्थेण पौर्वेति (कै) ...	७४१, ८.
अर्थ एवेति (कै) ...	५१८, १.	(भाष्ये) अर्थे शब्दप्रयोगादिति	
अर्थगतमिति (कै) ...	६८, ४.	(भा)	४१, २.

अर्थो वास्येति (भा)	१७५, ४.	अवयवत्वेति (भा) ...	५१६, १४.
अर्द्ध एकार ओकारो वा न		अवयवद्वारेणेति (कै)	६८३, १५.
भविष्यतीति (भा)	५२८, ११.	अवयवपरेचेति (कै)	८१, ०६.
अर्द्धचतुर्दशेति (कै)	८४, १०.	अवयवभूतस्यापीति (भा)	४३१, ८.
अर्द्धतृतीयेति (कै) ...	१७६, १५.	अवयवषष्ठ्यादौनामिति (भा)	५२६, ६.
अर्द्धशब्दस्येति (कै) ...	१८४, १६.	अवयवषष्ठेवेति (भा)	१५६, ५.
अर्द्धेति (कै) ...	१२४, ५.	अवयवानामिति (कै)	८१४, ५.
अर्द्धेनेति (कै) ...	१०६, १२.	अवयवाग्रयः (भा) ...	८२, ८.
अलमित्यादि (भा) ...	५२, ४.	अवरकालत्वादिति (भा)	७७१, १.
अलावौदित्येति (कै)	१२२, ४	अवरकालैवेति (भा)	७७१, ५.
अलिङ्गसंख्येभ्य इति (कै)	४५४, ०.	अवर्णपरा इति (भा)	६७७, १६.
अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति (कै)	४५१, ५.	अवर्णलोपविधिमिति (भा)	६५७, १२.
अलोऽन्त्येति (पा) ...	१७२, १२.	अवश्यमिति (भा) ...	२७७, १४.
अलोपीति (कै) ...	५७१, १६.	अवश्यमिवेति (भा) ...	६२१, १०.
अलैवेति (कै) ...	८२६, १.	अवश्येति (कै) ...	५७२, १४.
अल् इति (कै) ...	६१५, १५.	अवस्थिताः (भा) ...	७८७, ४.
अल्विधित्वादिति (कै)	६८८, ७.	अवस्थिते इति (कै)	५८७, १४.
अल्विधिस्येति (भा)	७८८, १४.	अवाप्तामिति (भा) ...	६७, २.
अल्पीयांसः शब्दा इति (भा)	१८, १६.	(कै) ७७७, १.	
अल्पेति (कै) ...	६७, १०.	अवान्तरभेदेति (कै)	७७२, १२.
अलोपोऽनः (पा) ...	७६, ७.	अविचालिभिरिति (भा)	२४५, ७.
अलोपस्त्विति (कै) ...	७०२, १८.	अविचालिष्विति (भा)	२२, ५.
अवधारणार्थमिति (कै)	६४१, ५.	अविजानत इति (भा)	४८, ७.
अवधित्वेति (कै) ...	८८१, १२.	अविदित्वेति (कै) ...	१८, ८.
अवयव इति (कै) ...	५८४, १४.	अविद्यमान इति (कै)	६६४, ६.
अवयवकार्यम् (कै)	८१, ११.	अविद्यमान एवेति (कै)	४७०, ७.
अवयवग्रहणात् सिद्धमिति		अविधानादिति (कै)	५६४, ११.
चेदिति (भा) ...	५६१, १.	अविभक्तिरिति (कै)	४४८, ५.

अविमर्शोर्नेति (भा)	१८८, १.	अश्रूयमाणेति (कै) ...	४४७, ५.
अविवक्षितत्वादिति (कै)	५६०, ६.	अष्टन इति (कै)	६६, ५. ७७६, १.
अद्विशिष्ट इति (कै)	५०, ७.	असङ्करेणेति (कै) ...	४४१, ६.
अविशेषण (भा) ...	१३८, १६.	असंख्यां संख्येत्यादेति (भा)	३७६, ११.
अविशेषणे (भा) ...	५८६, १७.		६८९, ६.
अविशेषणेति (भा)	६५, १. १९७, १६.	असंज्ञायामिति (भा)	४१०, ५.
(कै) ४०६, १५. ४४७, १९.		असंख्य उद्भूत इति (कै)	२३७, १७.
अष्टद्वत्वादिति (कै) ...	६६९, ६.	असञ्चेति (भा) ...	८८, १.
अष्टद्वौत्यनेन (भा) ...	३६, ११.	असति लोपे विशकारमिति	
अषोदैर्भौगप्रश्रयद्विसमश्रयाः		(भा) १८७, ८.	
(पा) १०३, १.		असतीति (कै) ७६७, १८. ८९८, ४.	
अव्यक्तानुकरणस्येति (भा)	१३०, १७.	असत्तादिति (कै) ...	१९३, १८.
अव्यतिरेक कृत इति (कै)	८०६, १४.	असत्यपीति (भा) ...	५८६, १३.
अव्यपहतमिति (भा)	८४, १३.		५८, २. १८७, ११.
अव्यवहतस्येति (भा)	८३, १८.	असत्त्वभूतेति (कै) ...	७७, १७.
अव्ययत्वादिति (कै)	४४६, १.	असत्येति (कै)	३५, १४. ५१५, १.
अव्ययेति (कै) ३६, १४. ४६४, १६.		असत्याश्चकार्यभावादिति	
अव्यविकेति (कै) ...	६६४, १०.	(कै) ३३४, १६.	
अव्युत्पत्तीति (कै) ...	७९, ४.	असत्योपाधीति (कै)	३२, १५.
अव्युत्पन्नत्वादिति (कै)	६१६, ५.	असम्भमपीति (कै) ...	६३९, १६.
अव्युत्पन्नेति (कै) ...	७३, ९.	असन्देहार्थमिति (कै)	७९६, १.
अशक्तिजत्वादिति (कै)	७१, १.	असमासाशङ्करेति (कै)	६८, १४.
अशक्तिजेति (कै) ...	७०, १.	असम्बद्धमिति (कै) ...	१६५, ४.
अशक्यत्वादिति (भा)	५८, ८.	असम्बद्धमनयेति (भा)	१७९, ४.
अशब्दार्थ इति (कै)	७७६, ७.	असम्बद्धेति (कै) ...	६४, ७.
अशुक्लाप्यवयवे इति (कै)	४७, १६.	असम्भव एव बाधकत्वम् (भा)	१०७, १९.
अश्वत्वमपीति (कै) ...	८६, ६.	असम्भवस्येति (भा) ...	८४, १०.
अश्रोतेर्वा (भा) ...	१०८, ७.	असम्भवादिति (कै) ...	६६१, १.

असाधारणमिति (कै)	६५१, ८.
असित्ययमिति (कै) ...	५६२, २.
असिद्धत्वनिषेधादिति (कै)	६१८, १.
असिद्धत्वादिति (कै)...	४६६, १५.
असिद्धत्वाभावादिति (कै)	६०८, ११.
असिद्धमिति (कै) ...	४६६, ११.
असिद्धवदिति (कै) ...	८२, १२.
असंयोगः (कै) ...	५०२, १५.
अस्ति चेति (भा) ...	८१०, १२.
अस्ति पुनः कचिदित्यादि	
(भा) १८५, १२.	
अस्ति पुनरिति (भा)	६५१, ४.
अस्ति प्रयोजनमेतदिति (भा)	६८८, ६.
	१४२, १२.
अस्तिवेति (भा) ...	५११, १.
अस्ति सामानाधिकरण्यमिति	
(कै) १२१, १.	
अस्ति हीति (भा) ...	८२, १२.
अस्तुवेति (कै) ...	२८०, ४.
अस्तोरिति (कै) ...	५४६, ११.
अस्त्यन्यदिति (भा) ...	५०८, १६.
अस्त्यप्रयुक्त (भा) ...	४०, ०.
अस्त्येषा परिभाषेति (भा)	५०८, २८.
अस्त्याने (भा) ...	१२०, १.
अस्मादेवेति (भा) ...	४६२, १२.
अस्मिन्निति (कै) २०१, ४. २०२, २.	
अस्मिन् पञ्च इति (कै)	२५०, २.
अस्मिन् हीति (कै) ...	२८२, ६.

अस्य चो (पा) ...	६५, १६.
	६६, १४. ६६, १५.
अस्यन्यमेन वर्णानित्यास्यमिति	
(भा) २५१, ११.	
अस्य हीति (कै) ...	०४, ८.
अस्य स्तवस्येति (कै)...	५२०, १२.
अस्याक्षरसमान्नायस्य वाग्-	
व्यवहारजनकस्य (चरिः)	१०८, १४.
अस्येति (कै) ...	१८४, ०.
अस्योपलभ्युरिति (कै)	०५८, २.
अस्यस्येनेति (कै) ...	०४, २.
अस्येति (कै) ...	०४, ८.
अक्षकाराणिस्युरिति (भा)	८८, ८.
अक्षिभुवोरिति (भा)...	६१०, १६.
अक्षो इति (कै) ...	५६, ११.

आ ।

आकाङ्क्षयेति (कै) ...	२१६, १.
आकाङ्क्षेति (कै) ...	५१८, १२.
आकार इति (कै) ...	४०१, १२.
आकारलोप इति (कै)	६१८, ६.
आकारस्थापीति (कै)	५४, १०.
आकारस्येति (कै) ...	१५२, १०.
	२५२, १५.
आकारस्य गुणः (भा)	१५२, ४.
आकारादयोऽपीति (कै)	८६, १८.

आकारान्तेति (कै) ...	४७४, १४.	आडजिति (कै) ...	५१९, ४.
आकारान्नादिति (भा)	७१९, १९.	आतआभिज्ञा इति (भा)	४५१, १५.
आकारस्य निवृत्तिः प्रसङ्ग		आतसेति (भा)	७५८, ८. २७७, १.
इति (कै) ...	८२०, १०.	आतो लोपः (पा) ...	६१८, ७.
आकाशेति (कै) ...	६४, ९.	आच्छविधानादिति (कै)	२४९, १.
आकृतावपि पदार्थः (भा)	२६, १०.	आत्मनेपदमिति (कै)	६४६, ८.
आकृतिपक्षणादिति (भा)	६५, १७.	आत्मानमिति (कै) ...	५४८, १२.
(कै) ७१७, १५.		आत्मीयत्वमेवाचेति (कै)	४४१, ११.
आकृतिपक्ष इति (कै)	२०, १४.	आनेयेति (कै) ...	४७०, १५.
आकृतिपक्षेऽपीति (कै)	१८४, ११.	आदिः कालैस्सह (कै)	५१, १२.
आकृति मत (भा) ...	१२५, ६.	आदिपक्षमिति (कै)	८२१, ५.
आकृतिरिति (कै) ...	२८४, १.	आदित्य (भा) ...	१०९, १४.
आकृतीति (कै) ७६७, ६. ७७२, १०.		आदित्यधिकारादिति (कै)	८१८, ८.
आकृत्येति (कै) ...	१२४, १६.	आदित्यधिकारादेति (कै)	४०५, १५.
आक्षिप्यत इति (कै)	२८१, २.	आदिरन्त्येने (पा) ...	११५, २.
आक्षेप् स्यतीति (कै)	५०७, १६.		१२८, ९.
आगत्येति (भा) ...	६१८, १७.	आदिशब्द इति (कै)	२८८, ४.
आगमः (कै) ...	१२६, १५.		४२८, ११.
आगमपक्षणे हीति (भा)	६१४, ८.	आदिशब्दस्येति (कै)	४४८, ८.
आगमभूतत्वात् (कै) ...	२४२, ८.	आदिश्यन्न इति (भा)	५८८, ५.
आगमावित्याचेति (भा)	५११, ५.	आदिष्ट एवेति (कै)	५८५, १७.
आगस्येति (कै) ...	६८१, १९.	आदौ इति (भा) ...	९७५, ५.
आचार्यः (भा) ...	१०६, १८.	आदौति (कै) ...	८२४, ६.
आचार्यः अस्वपीति (भा)	४८४, २.	आदेशास्तर्हिमे (भा)	२४५, १८.
आचार्यः सृजेति (कै)	६८८, १५.	आदेशेनेति (कै) ...	२००, ६.
आचार्यस्येति (भा) ...	१००, ४.	आदेशपक्ष इति (कै)	२४८, ६.
आचार्येति (भा) ...	१०२, १.	आदेशेति (कै) ...	५४१, १४.
आचार्येण (भा) ...	७९, ५.	आदेश इति (कै) ...	५७२, १५.

आदेशमात्रमिति (कै)	५८४, ९.	आवधि जीयेति (भा)	६११, १०.
आदेशोऽस्येति (कै) ...	५८५, ८.	आम्नायेति (कै) ...	१४४, ११.
आदेश इत्यादि (भा)	५८६, ८.	आरम्भे चेति (कै) ...	५८९, ७.
आदेशो गृह्यत इति (कै)	६१८, १६.	आरम्भ इति (भा) ...	२६४, १०.
आदेशनमिति (कै)	६२५, १६.	आरोपादिति (कै) ...	४७, १७.
आदैजदेङ्यङणमिति (भा)	१६०, ५.	आर्थस्त्वन्यथेति (कै)	१२५, १५.
आदैज्मानस्येति (भा)	१९१, ५.	आर्थाः (भा) ...	५२६, ९.
आद्यन्तयोर्वेति (भा)	५१७, १६.	आर्थेन (कै) ...	१५४, १२.
आद्यन्ताविति (कै) ...	२५५, २.	आर्द्धधातुकोपदेश इति (कै)	१५२, ८.
आद्यन्तौ चेति (कै) ...	७८४, ५.	आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति	
आद्युदात्तार्थमिति (कै)	६०६, ११.	(भा) १८८, ५.	
आद्युदात्तत्वं माभूदिति (भा)	७१७, १४.	आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति	
आधाराधेयकल्पनयात्विति (कै)	२८, १०.	(भा) १८७, १७.	
आधाराऽऽधेयसम्बन्धेति (कै)	२५४, ७.	आर्द्धधातुकस्य चेति (कै)	१८७, १६.
आनन्तर्यमारोप्येति (कै)	४८१, २.	आर्द्धधातुकसामान्ये इति (भा)	६१२, ७.
आनन्तर्येति (कै) ...	९२५, ८.	आस्तस्यादिभेदादिति (कै)	७८७, ११.
आनन्तर्येण (भा) ...	४१०, १.	आवृत्तिर्वेति (कै) ...	४२०, १८.
आनन्तर्यमात्रे इति (भा)	७४१, १५.	७००, १८.	
आनर्थक्यमिति (कै)	२१४, १४.	आवृत्तेः संख्यानात् (भा)	६०, ६.
आनर्थक्यादिति (कै)	२१५, २.	आश्रयादिति (भा) ...	२१०, १.
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति (कै)	१०, १६.	आश्रित्येति (कै) ...	१५८, ३.
आनुनासिकमेषामधिको		४०२, १९. ७०८, ८.	
गुण इति (भा) ...	९०६, ६.	आश्रित्यत इति (कै) ...	५८४, १०.
आनुपूर्वी चेति (कै)	४८७, ११.	आश्रित्यमाण इति (भा)	१४७, १०.
आनुषङ्गिकत्वादिति (कै)	१६, १०.	आश्रित्यत इत्यर्थ इति (कै)	५८६, १७.
आन्तरेति (कै) ...	९७८, ८.	आसक्तस्वरूपः (कै) ...	११६, ५.
आन्तर्यत औकार इति (भा)	१५६, १९.	आस्ये इति (कै)	२५८, १४. २६०, १.
आन्यभाष्यम् (भा) ...	६१, १७.		

आहङ्कारिकाणीन्द्रियानीति

(सा-सू) ६४, १४.

आहुरति (भा) ... ४९, ५.

आहत्य (भा) ... ७८१, १०.

आहो पुनश्चिकेति (भा) ५६, १०.

आहोस्त्रिदिति (भा) ४९, ६.

इ ।

इक इतीति (कै) ... २२५, १४.

इक इत्येतदिति (भा) १७७, १.

इकः स्थानित्वादिति (कै) १६६, १३.

इकारादीनामपीति (कै) ५८, १.

इकारेणेति (कै) ... ४३७, ९.

इकारोकारयोरिति (कै) ३६१, ५.

इको गुणवृद्धी (पा) ... १८८, १.

१८८, १६.

इको गुणवृद्धीति (भा) १६५, ६.

इको गुणवृद्धी इति (भा) ५४९, १.

इको यणचि (पा) ... ८१, ४.

इको यणिति (पा) ... ४०४, ७.

इक् प्रकरणादिति (भा) १८८, ४.

इग् घञ्णमिति (भा) १५९, ५.

इग्यण (भा) १३८, ५. १८८, १३.

इग् लक्षणयोरिति (भा) २०३, १३.

इट इति (कै) ... ६२०, ८.

इट ईतीति (पा) ... ३६९, १८.

इट्येति (भा) ... ७२७, ६.

इट् त्विति (कै) ... ५८१, १५.

इडागमेति (कै) ... ५८५, ३.

इडुपेति (कै) ... ४८८, ६.

इड्भवतीत्येतद्द्वारेणेति (कै) ३४७, ८.

इङ्घिधिरिति (भा) ... ४७९, ६.

इङ्घिधिस्येति (भा) ... ६११, १०.

इण् प्रञ्चणेनेति ... १०१, १२.

इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः

(भा) १३८, १.

इति (भा) ... १४३, १६.

इति करण इति (भा) ४८७, ५.

इति करणादिति (कै) ७३६, ४.

इति चानभिधानादिति (कै) ४०७, ४.

इति पुनर्विधानेनेति (कै) ४४०, ८.

इति प्रश्न इति (कै) ५३७, ८.

इति विशेषाभावादिति (कै) ३१८, ३.

इति व्यवहारादिति (कै) १०७, १५.

इतीयङिति (कै) ... ७०८, ६.

इत्त्वमपीति (भा) ... ६८९, १८.

इत्त्वम् (भा) ... ७०६, १५.

इत्त्वार्थमिति (कै) ... ६८९, १.

इत्थं भूतलक्षण (पा) ... ८७, ४.

इत्यत एवेति (कै) ... ८१८, १६.

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति (कै) २८२, १९.

इत्यचेति (कै) ... ४८८, १५.

इत्यनेन बाध्यत इति (कै) ५७५, ८.

इत्यन्तस्येति (भा) ... ७३३, १.

इत्यभिप्रायेणेति (कै)	७२७, ४.	इदानीमिति (कै) ...	८५, १७.
इत्यमिति (कै) ...	६६२, १८.		४८२, १२. ४८५, ६.
इत्ययं तृतीयः पक्ष इति (कै)	६००, १.	इदानीमित्यर्थ इति (कै)	४७८, १२.
इत्यर्थ एवेति (कै) ...	७५८, ५.	इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य (पा)	८५, ६.
इत्यस्यैवेति (कै) ...	६५०, १४.	इध्मेति (कै) ...	५, २.
इत्यादिभ्य इति (कै)	९९५, १.	इन्द्रश्चतुत्वस्येति (कै)	१८, १.
इत्याङ्गिति (कै) ...	६६४, ८.	इमानि च (भा) ...	१६, ६.
इत्याङ्गेति (कै) १८४, १४. ३८२, ८.		इमान्यपि (भा) ...	४६८, ७.
४५८, ६. ७२८, १५.		इमेऽपीति (भा) ...	५८८, १८.
इत्युभयोरिति (कै) ...	१३१, २.	इमे चेति (भा) ...	५८८, ६.
इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति		इमे वर्णा (भा) ...	५४६, ८.
(भा) ५०७, १८.		इम् (भा) ...	७०६, १७.
इत्येवमर्थमिति (कै)	१०६, ७.	इयन्त्विति (कै) ...	८२, ६.
इत्येव न्याय्यमिति (भा)	१४५, १.	इयं संज्ञेति (कै) ...	४८२, ५.
इत् संज्ञायामिति (कै)	६५१, १.	इयायेति (कै) ...	९४६, १०.
इत् संज्ञेति (कै) ...	७२२, ६.	इव शब्द इति (कै) ...	६६७, २.
(भा) ७४८, १.		इष्ठ इति (कै) ...	५८५, १४.
इदं खल्वपीति (भा)	१३०, १५.	इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि (कै)	११०, १५.
इदं खल्वपीत्यादि (भा)	८८, १२.	इष्टव्याघातमिति (कै)	९८०, ६.
इदं तर्हीति (भा) ...	१४७, १५.	इष्टचिद्धये इति (कै)	६०६, १६.
७५८, १८.		इष्टिरिति (कै) ...	११७, ५.
इदं त्विति (कै) ...	४२७, १५.	इष्टेति (कै)	१७२, १. ३०५, ६.
इदं नियमार्थमिति (भा)	५७१, १२.	इष्ट (भा) ...	२७८, ३.
इदमपीति (भा) ...	७८, १८.	(कै) ८१८, १४.	
इदमिदानीमिति (भा)	५४७, १६.	इष्ट कस्मादिति (भा)	६१६, १४.
इदमेवेति (कै) ...	५५०, १६.	इष्ट कानीति (भा)	६५१, १.
इदं शास्त्रमिति (भा)	९८, १४.	इष्ट किं चित्चपो (कै)	१०५, ८.
इदानीन्त्विति (कै) ...	७०, १६.		

इह खलु प्रकृतिप्रवृत्तादिति	
(भा) ४४८, १५.	
इह चेति (कै) ७९, ८. (भा) ५६१, ८.	
इह तर्हि (भा) ... ७७, ९.	
४१५, १५. ७९३, ८.	
इह तावदिति (भा) ... ४१७, ७.	
इह तु लुकोति (कै) ... ६६४, १७.	
इह त्विति (कै) ... १६३, १५.	
४४४, ८. ४४९, १८.	
इह योग्यतेति (कै) ... ७५७, १८.	
इहापि तर्हि (भा) ... १०५, ५.	
इहापीति (कै) ३३, १४. ४०१, ८.	
७२८, ५.	
इहापि प्रतिषेधे (भा) ... ५८९, ८.	
इहार्थमेवेति (भा) ... १८९, ८.	
इहेति (भा) १३, ४. ८०, १६.	
(कै) १६०, ११. ३८६, ४.	
(भा) ४१७, ६. ७२७, १९.	
इहेत्यादि (कै) ... ३१८, १४.	
इहेवेति (भा) ... १२४, १.	

ई ।

ईजमूलं चेति (कै) ... ३०७, १३.	
ईत्वादेरिति (कै) ... ३४०, १६.	
ईदादय इति (भा) ... ९८७, १९.	
ईदादिभिरिति (भा) ... ३००, १७.	

ईदादौति (कै) ... ३८१, ३.	
ईदूतोरिति (कै) ९८८, ४. ९८८, ४.	
ईदूतोरेवेति (कै) ... ३१९, ८.	
ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति	
(पा) १४८, १५.	
ईषत् स्पृष्टेति (कै) ... ९७७, १.	
ईषदित्येति (भा) ... ९८९, ८.	
ई चलोति (कै) ... ७६०, १६.	

उ ।

उक्तमिति (भा) ... ६८४, ७.	
उक्तमिदमिति (भा) ... ४५, १८.	
उक्तं वा (भा) ३१३, ७. ६०३, ३.	
उक्तं वेति (भा) ५४८, १-८. ६३७, ५.	
उक्तं चीति (कै) ... ६५८, १.	
उक्तानुवादेति (कै) ... ४४१, १.	
उक्तान्यायादिति (कै) ... ७३४, ७.	
उगवादिभ्योयत् (वा) ... १७१, ८.	
उच्चारणमिति (भा) ... ४८, ५.	
उच्चारणं नाम (भा) ... ६१, १६.	
उच्चारणस्येति (कै) ... ५५१, ६.	
उच्चार्यन्त इति (कै) ... ७६५, ११.	
उच्चार्यमानैरेवेति (कै) ७६८, १७.	
उच्यत इति (कै) ... ८१८, १०.	
(भाष्ये) उच्चित्यानुच्चित्यवेति	
(भा) ३८, ८.	

उणादय इति (कै) ...	७१, ४.
उतल इति (भा) ...	९४, ५.
उतो लस्ये (भा) ...	९४, ११.
उतो वृद्धिरिति (पा)...	१००, ४.
उत्कृष्टधर्मेति (कै) ...	४५, ९.
उत्तरपदमिति (कै) ...	७१९, १०.
उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति (कै) ...	५, १४.
उत्तरपदस्येति (कै) ...	५९९, ११.
उत्समपीति (कै) ...	६८९, १५.
उत्तरयति य एव इति (कै) ...	९५, १४.
उत्तरस्त्विति (कै) ...	९९०, ५.
उत्तरार्थमेतदिति (भा) ...	८९, १५.
उत्तरार्थमेवेति (भा) ...	१८६, १९.
उत्तरार्थमिति (कै) ...	८०५, ५.
उत्पत्तिपक्ष इति (कै)...	१०, १६.
उत्पन्नानां नियम इति (कै) ...	४४८, १.
उत्वे च कृत इति (कै) ...	५६९, ७.
उदकत्वेति (कै) ...	१४४, ९.
उदात्तादीनां तर्हि इति (भा) ...	९६९, ८.
उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न	
प्राप्नोति (भा) ...	९६९, १९.
उदात्तादीनामिति (कै) ...	९८९, ११.
उदात्तादिभिः सदैकादशवाच्यः	
प्रयत्नाः (कै) ...	९६९, ९.
उदात्तरणीति (कै) ...	१९४, ७.
उदात्तियेते (भा) ...	५१९, १९.
उदिदिति (कै) ...	७६७, १०.
उदौघामात इति (पा) ...	५६, ६.

उदौघां वृद्धादगोषादिति

(पा) ११८, १०. ८४९, ९

उदौघां मेढ इति (कै) ९५९, ०७.

उत्सर्गः (कै) ... ९९९, ८.

उदात्तत्वमिति (कै) ... ६९९, ७.

उदुपधाद्वाादिकर्मणोरिति

(पा) ९११, ११.

उदुम्बरम् (भा) ... ९०, १०.

उदुपाभनिग्राभीचेति (कै) १९, ११.

उदिश्यमानेति (कै) ... ७, १९.

उद्भूतावयवभेद इति (कै) ४०१, ११.

उद्भूतेति (कै) ... ५६०, ११.

उपक्षयादिति (कै) ... ७५१, १.

उपक्षयापक्षयौ (कै) ... ७८७, ९.

उपजायत (भा) ... ६९९, ११.

उपतिष्ठत इति (कै) ... १९९, ७.

उपादानादिति (कै) ... ६४९, १६.

उपदिश्यत इति (भा) १०८, १६.

उपदिश्यन्त इति (भा) ९९, १०.

उपदेश इति (भा) ... ५९, ९.

उपदेश इति वीत्संज्ञोच्यते इति

(भा) ७५०, १५.

उपदेशः प्रयोजनमिति (कै) ९६५, ७.

उपदेश इति वर्जते इति

(भा) ५६७, १९. ५६८, ४.

उपदेशाभावादिति (कै) ७४९, ९.

उपदेशेति (कै) ... ६९९, ९.

उपदेश एवेति (कै) ... ७९९, ११.

उपदेशोत्तरकाशेति (भा)	१८४, ३.
उपधाया अजौति (कै)	११५, १९.
उपधारोरवीत्यर्थमिति (कै)	११६, ४.
उपधात्वविधिंप्रतीति (भा)	६५८, ३.
उपपदविभक्तेरिति (कै)	७४३, १७.
उपसृज्यमानेति (कै) ...	४००, १४.
उपसृज्यणार्थत्वादिति (कै)	६१५, १५.
	६८८, १४,
उपसृज्यतेति (कै) ...	४८६, ४.
उपसृज्यत इति (कै) ...	५१९, ९.
उपसृज्यसामान्ये इति (कै)	७८१, १३.
उपसृज्य इति (कै) ...	७४१, १८.
उपाज इति (कै) ...	५०, ९.
(भाष्ये) उभयथापीति (भा)	११, ९.
उभयथेति (कै) ...	११७, १५.
उभयसंज्ञान्यपीति (भा)	११७, १०.
उभयवेति (कै) ...	१४०, १.
उभयं निवृत्तमिति (भा)	१६४, १.
उभयमप्यसिद्धमिति (भा)	१०८, १३.
उभयत इत्यादि (कै) ...	४९६, १८.
उभयम् (भा) ...	५१५, १८.
उभयत इति (भा) ...	६५४, ७.
उभयगतिरिति (कै)	७६१, ६.
उभयं तदिति (भा) ...	७८३, ३.
उभयार्थम् (कै) ...	७६६, ६.
उभयोऽन्यथेति (भा) ...	४९४, ३.
उभयोःसंज्ञेति (कै) ...	५०५, १४.
उरः केषेति (भा) ...	८९, १५.

उरण्परः (पा) ...	१८९, १०.
उरण्परवचनमिति (भा)	५५४, ११.
उरदत्ते इति (कै) ...	६१५, १५.
उरण्परइत्यस्यावकाश इति	
(कै) ५५७, १९.	
उवोधेति (भा) ...	९४६, ७.
उषविदेति (पा) ...	४६८, ८.
उः समीप इति (कै) ...	५५८, १४.

ऊ ।

ऊकारप्रत्ययेनेति (कै)...	३७९, १०.
ऊङ्नेति (कै) ...	६६०, १०.
ऊङादेश इति (कै) ...	१०९, ८.
ऊर्गजः (कै) ...	१५८, १३.
ऊर्णूनावयिषतीति (कै)	६८, १७.
ऊर्णोतेर्विभाषेति (भा)	४८८, १.
ऊष्मत्वेति (कै) ...	५४०, ५.
ऊष्मानस्य चेति (कै)	१८, ५.

ऋ ।

ऋकार इति ...	१०६, ८.
ऋकारलृकारयोरिति (भा)	१७४, ३.
ऋकारस्येत्यादि (भा)...	१७७, ५.
ऋकारस्येति (कै) ...	५४९, ७.
ऋकार एवेति (कै) ...	४५८, १४.

अकाराकारेणेति (कै)	७५, १.
अकारेणेति ...	८६, १९.
अगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते	
(भा)	७६८, १५.
अतक एवासाविति (भा)	७०, १९.
अतकशब्द इति (भा)...	७१, ९.
अतो णो ण इति (भा)	८७, ६.
अत्यकः (पा) ९७४, ५. (कै) ९७६, ५.	
अवर्णस्येति (कै) ...	५५२, १९.
अवर्णान्तेति (भा) ...	५६१, ४.
अवयः सहस्रम् (भा) ...	६०, १५.

च ।

अकार इति (कै) ...	९७७, १५.
अत इति (कै) ...	७८५, १.

ल ।

लकारेति (कै) ...	६८, १७.
लतकशब्दस्येति (कै) ...	१७७, १७.

स् ।

स्कार इति (भा) ...	९७७, १७.

ए ।

एक इति (कै) ...	१६१, ९.
एक कर्तृकत्वादिति (कै)	५८, १५.

एक कालेति (कै) ...	१६१, ६.
एक ग्रहणेति (कै) ...	३१६, १५.
एकं च पुनराकाशमिति (भा)	६५, ४.
एकत्वम् (कै) ...	१, ८८.
एकत्वं विवक्ष्यत इति (कै)	९७९, ११.
एकचेति (कै) ...	९८६, १९.
एकत्वान्मन्त्रज्ञानग्राह्यस्येति	
(कै)	८३, १६.
एकत्वादिव्यवहारवदिति (कै)	४५१, ९.
एकत्वेनेति (भा) ...	५०८, ७.
एकत्वेति (कै) ...	६६९, ९०.
एकदेशेत्यादि (कै) ...	३०, १.
एकदेशेति (भा) ...	७६, १.
एकदेशविस्तृतस्येति (कै)	६४५, १९.
एकद्रव्योपनिवेशिनीति (कै)	४०८, १७.
एकमपीति (कै) ...	६९०, ११.
एकमेवेति (कै) ...	६८६, ९.
एक योगेति (कै) ...	६८८, १०.
एकयोगसंज्ञणानिचेति (भा)	७०३, १८.
एकवाक्यभावेनैव इति (कै)	५९८, १.
एकशेषेति (कै) ...	८०, १०.
एकशब्द इति (भा)	४९, १८.
एकश्रुत्येति (कै) ...	४८, १८.
एकस्मृतीति (कै) ...	१०, ९०.
एकस्मिन्नित्यादि (कै) ...	१६६, १०.
एकस्मिन्निति (कै) ...	४९८, १९.
एकस्य चेति (कै) ...	६९०, १६.
एकस्येति (कै) ...	८६, ५.

एकस्यैवेति (कै) ... ६१, १५.	एचामिति (कै) ... १५३ ७.
एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति (कै) ८०, ९.	एतच्चेति (कै) ... ७५, ३.
एकवाक्यतेति (कै) ... ५४८, ३.	७३४, १. ७८९, ३.
एकवाक्यतायामिति (कै) ५५८, ५.	एतत् (भा) १०६, १७. ७०३, ३.
एकं वाक्यमिति (भा) ... १६६, ८.	एतद् (कै) ... २११, ५.
एकाऽऽकृतीति (कै) ... ४९१, ११.	एतद्द्वितीयमिति (कै) ३४१, ११.
एकाजिति (कै) ... ४९१, ११.	एतद्दर्शनमिति (कै) ... ५१०, १३.
एकादेशः (कै) ... ३०३, ५.	एतदपौति (भा) ... ६६७, १४.
एकारादीनां संयतत्वमिति (कै) ५०, ६.	एतदिति (कै) ... २०१, १८.
एकादेशमिति (कै) ... ३३५, १.	(भा) ४०६, १५. (कै) ८३५, ३.
एकादिकाया इति (कै) २६७, १९.	एतयोः कार्ययोरिति (भा) ५०४, १७.
एकादेश शास्त्रमिति (कै) ५६४, ३.	एतयोरेवेति (भा) ... ९६८, १.
एकादेश इति (भा) ... ६४९, १८.	एतस्मिन् क्रियमाण इति (भा) २५६, ५.
एकादेशस्यैवेति (कै) ... ५५१, १.	एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा) ४५९, १९.
एकान्तेषुवेति (कै) ... ५८०, १४.	एतावद्भिरेवेति (कै) ... १०९, १०.
एकारस्येति (कै) ... ५९९, ५.	एतावदिति (कै) ... ६६१, ५.
एकारस्यैवेति (कै) ... ५४३, ९.	एतावन्त्येवेति ... ९३, ६.
एकार्यत्वादिति (कै) ... ४०६, ९.	एतेऽपौति (भा) ... १५७, ६.
एकार्य इति (भा) ... ४३९, १०.	एते दोषाः समा इति (भा) ४७९, १५.
एकासिकतेति (भा) ... ९७, ९.	एवं न प्राप्नोतीति (भा) ९४५, १९.
एके (भा) ९६०, ११. ९६४, ३.	एत्वे इति (कै) ... ९३५, १७.
एकेति (भा) ९५, १६. (कै) ९४८, ५.	एरनेकाच्च इति (पा) ... ६९१, १.
३८३, ५. ४८५, ७.	एव रित्यनेति (कै) ... ५९८, १०.
५६६, १०. ६५४, १.	एवं क्रियमाणमिति (कै) ४०, ५.
एकोऽच् (कै) ... ३५७, ७.	एवं चैति (कै) ३, १०. ५८७, १६.
एकोऽयमात्मा (भा) ... ९५९, ५.	एवं तर्हीति (भा) ९७, १८. (कै) ३३,
एङ इति (कै) ... ५२७, ५.	१३. १८१, ९. (भा) ७९४, ६.
एच एवेति (कै) ... ३४८, १०.	एवं तर्हीत्यादि (भा) ... ९७९, ३.

एव शब्देति ... २२, १२.
 एवमपि पञ्चागमा इति १००, ८.
 एवमकारोऽपीति (कै) ... २१८, ६.
 एवं तावत् सर्वमाङ्गं परिहृतम्
 (भा) २४५, १६.
 एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते
 (भा) २६६, १६.
 एवमप्यवर्णस्य संज्ञा न प्राप्नोति
 (भा) २६६, १४.
 एवमाकारोऽपीति (कै) ... २८६, २.
 एवमपीति (भा) २८८, १. २०८, ७.
 २१०, १२. २२५, २. ६१५,
 ४. ६१६, ७. ७२८, ६. ७८८,
 १२. ८१०, १४.
 एवमिति (कै) २२०, १६. २५०, १२.
 एवं क्रियमाणेऽपीति (भा) २४२, २.
 एवमाप्यपीति (कै) ... ४२६, २.
 एवं प्रत्याख्यात इति (कै) ४२०, ११.
 एवं तर्ह्यन्ययेति (भा) ... ४४५, ५.
 एवं चोदनायामिति (कै) ५४८, १६.
 एवं तर्हिभ्रातृष्युनेति (भा) ५६६, १६.
 एवं चेति (कै) ... ६१०, १६.
 एवमधितीति (कै) ... ६१६, २.
 एवमादेशोऽपि न भवतीति
 (भा) ६२८, ८,
 एवं हि लोपेति (कै) ... ६८४, १४.
 एवमर्थमिति (कै) ... ६८४, १४.
 एवं लोपेति (भा) ... ७५८, १८.

एवाचोऽप्रगृह्य ... १०४, ४.
 (भाष्ये) एष एवार्थ इति (भा) १०१, ४.
 एषां नास्तीति ... ८२, १२.
 एष ब्रह्मदत्त इति (भा) २०८, १०.
 एषाम् इति (भा) ... २४०, ७.
 एकः पदान्नादिति (पा) ८६५, १०.
 एकान्ना इति (कै) ... ८६१, १.

ये ।

येषी इति (भा) ... ८४, १०.

ओ ।

ओतश्चीति (भा) ... २२२, ७.
 ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति
 (कै) ६८०, ११.
 ओदौदादेशस्येति (भा) ६८०, ८.
 ओमित्युक्तेति (भा) ... ९८, ९.
 ओष्ठः पूर्वा यस्माद् (कै) ८०१, १०.
 ओः घिति (कै) ... ६८१, १८.

औ ।

औतोऽमिति (पा) ... ७०६, ८.
 औस्त्वेनेति (कै) २८९, ४. २८९, ७.
 औस्त्वेति (कै) ... २८०, ७.

क ।

क इति (भा) ...	५८२, १८.	कर्मण्यौति (कै) ...	४८०, ११.
क इदानीमिति (भा) ...	४२९, १८.		७४२, १०.
कनीति (कै) ...	४१४, १७.	कर्मणि षष्ठौति (कै) ...	७४२, १.
कण्डेति (कै) ...	५४२, ४.	कर्मभावमिति ...	७७, १८.
कण्डूति शब्दस्येति (कै) ...	६५८, ८.	कर्मसाधन इति (कै) ...	७८८, १९.
कतमस्मिन्निति (भा) ...	१०२, ४.	कर्मसाधनस्येति (भा) ...	६५०, ८.
कथं कृतेति (भा) ...	२३८, १.	कर्मादीनित्विति (कै) ...	६३४, ४.
कथं तर्हीति (कै) ...	४८१, १०.	कलादौति (भा) ...	१०८, ६.
कथम्युनरिति (भा) ...	२९, ४.	कल्पनाया इति (कै) ...	२१५, ६.
कथमिति (कै) १४५, ७. (भा) २०५,		कल्पनायामिति (कै) ...	५६८, १८.
१०. २०६, ८. (कै) २६१, २.		कल्पितरूपत्वादिति (कै) ...	२१५, ४.
(भा) ५८८, २. ६०१, १५.		कविषये इति (कै) ...	४२५, १६.
कथं कृताविति (कै) ...	२३६, ७.	कश्चिदेकदेशस्य इति (भा) ...	५२४, १.
कथं ब्रह्मसेवाविति (भा) ...	७२४, ११.	कस्येति (भा) ...	६७७, १९.
कथं ब्रह्मबन्ध्विति (भा) ...	६५४, ४.	कसेदानीमिति ...	४०, १८.
कथमेकवचनमिति (कै) ...	४५४, ५.	कः शब्द इति (भा)...	७, ५.
कथं स्यादिति (कै) ...	२८०, १२.	कहायेति (कै) ...	४७४, १.
कथं स्वार्थिका इति (भा) ...	४२७, २.	कक्षार्चि रेफ इति (भा) ...	७६, ११.
कदाचिदिति (कै) ...	२०७, ८.	कक्षादिति (कै) ...	२३५, १४.
	७३८, १३.	कक्षायभवतीति (भा)...	५७५, १९.
करणम् (भा) ...	९८, ८.	कस्य पुनरित्यादि (भा) ...	१८२, १.
करणत्वेनेति ...	५८, ८.	कस्याचिदिति (कै) ...	५४८, ४.
करणे इति (कै) ...	४७, ५.	काक्यर्थमिति (भा) ...	६६८, १६.
कर्णयोऽनेति (भा) ...	६५२, ६.	कामि पुनरिति (भा) ...	७०७, १७.
कर्णे चर्ते इति (भा) ...	१०४, २.	कामानामिति ...	२९, १६.
कर्मचिसंख्यायामिति (कै) ...	२७८, ७.	कामचार इति (भा) ...	६६८, १६.
		काममिति (भा) ...	६३८, २.
		कारक इतीति (कै) ...	६५८, १५.

कारकेति (कै) ... २९९, ८.	कालविप्रकर्षेति (कै) ... ७०३, १.
कारकेष्विति (कै) ... ४५८, १८.	कालशब्दाभ्यामिति ... ९२, १२.
कारणमिति (कै) ... ४५९, ११.	कालादिभिन्नस्येति (कै) ७६७, ११.
कार्यभाज इति (भा) १०३, १७.	काष्ठतगिति (कै) ... ६६८, १८.
कार्यं कालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युप-	कालेति (कै) ... ६७९, १७.
स्थितमिदं भवति (भा) १४८, ७. १३.	किञ्चस्येति (कै) ... ४६७, १२.
कार्यकालमिति (भा) २२२, १२.	किञ्चेति (कै) ... ४६७, १७.
२०५, १२.	किञ्चित्ति (कै) ... २४३, १२.
कार्यकालपक्षमात्रित्येति (कै) २९५, ८.	किप्रत्यय इति (कै) ... ७६०, ३.
कार्यकालेति (कै) ... २८७, १२.	किमत इति (भा) १२७, ७. ४०, १२.
कार्यस्त्विति (कै) ... ७३९, १४.	किमर्थ इति (भा) ... ४८, ८.
कार्यपक्षे इति (कै) ... ५०५, १.	किमर्थमिति (भा) ... १४२, १.
कार्यमिति (कै) ... ६९४, ९.	किमर्थोयोगविभागः (भा) २२१, ९.
कार्यविशेषेति (कै) ... २३१, १२.	किञ्चमिति (कै) ... ४३, १२.
कार्यस्येति (कै) ... ७०३, १२.	किमर्थं पुनरिति (भा) ५७३, ८.
कार्यशब्दकालमिति (कै) २९, १४.	(भाष्ये) किमिदमिति (भा) ४८, ९.
कार्याणामिति ... २२, १४.	किमन्येऽपीति (भा) ... ४०४, १.
कार्ये ... ७८, १.	किमिति (कै) ५९५, १२. १०३, २.
कार्यार्थत्वादिति (कै) २९९, ११.	किमेकस्मिन्नित्यनेनेति (कै) २५४, १.
६४०, १.	किमोद् इति (पा) ... ४४५, १.
कार्यायेति (भा) ... ५८, १४.	किमुत्तरीयं किमन्तरीयमिति
कार्यातिदेशोऽयमिति (कै) ५८३, १०.	(भा) ४४९, १०.
कार्यित्वादिति (कै) २२०, २.	किं च कारणमिति (भा) १४३, ८.
कार्यित्वेनाश्रयणादिति (कै) २०८, ८.	किञ्चिदिति (कै) ... ४४३, ५.
कार्येति (कै) ... २४३, १५.	किञ्चिद्वचनम् (कै) ... ४८५, १.
कार्ये संविज्ञानमिति (कै) ४००, १६.	किं तकार इति (भा) १५१, २.
कार्येति (कै) ... ६४४, ११.	किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति
काष्ठभेदात् (भा) ... ७८६, ६.	(भा) ६४०, १६.

किं तर्हीति (भा) ... १४३, १४.	कुलम् (कै) ... २४६, १५.
(कै) ६६४, १. (भा) ६८८, ८.	कूटस्थमिति (भा) ... ३६, ८.
किं.नियमार्थमित्यादि (कै) ७४९, १७.	कूटस्थेऽपि (भा) ... ३६, ४.
किं नद्या इति (कै) ... ८१४, १०.	कृतम् अनयोः साधुत्वम् (भा) १११, ३.
किं पुनरिति (भा) ... १०६, १७.	कृतसामर्थ्य इति (भा) ४८६, १.
६४४, ५.	कृतात्वेति (कै) ... ३८०, ४.
किं पुनरिति (भा) ... ६८०, १.	कृतान्तेषु ... ३८, १३.
६३८, १३. ७८६, ३. ४७, १३.	कृतेऽदसोऽसेरिति (कै) ४६६, १७.
किं पुनरन्याय्यमिति (भा) १४४, १३.	कृतेऽप्येति (कै) ... १०६, १०.
किं पुनरनेति (भा) ... १७७, १४.	कृते इति (कै) ६७१, १८. ६८८, १.
किं पुनः कारणम् (भा) ८१०, १६.	कृते वेति (कै) ... ८१४, १०.
किं प्रयोजनमिति (भा) ५४, ६.	कृत्वा (भा) ... ४९, ८.
४१०, ३.	कृतस्येति (कै) ... १८५, ७.
किं मुखमिति (कै) ... १५४, १६.	कृदन्तमिति ... ७०, १०.
किं मेज्जनेति (कै) ... ४६१, ६.	कृदादिव्यपदेशस्येति (कै) ७०४, १०.
किं यत्सर्वेषामिति (कै) ४०८, १०.	कपोरोलः (पा) ... ६८, ९.
किं यद्येति (कै) ... ७३३, ९.	कप उरिति (भा) ... ७६, ११.
किं सन्ध्येति ... १९, ३.	कम्मेज्ज (पा) ... ८३, ६.
किं सूत्रकारणेति ... ५५, १४.	केचिदाकुरिति (कै) ... १६, १७.
किं वक्तव्यमिति (भा) ... ३१७, ३.	केचिदिति (कै) ... १५४, १०.
किं संज्ञेयमिति (कै) ... ३७७, ३.	१४७, १३.
कुण्णिनेति (कै) ... ८३५, ८.	केनासाविति (भा) ... ५०५, ८.
कुत एतदिति (भा) ... १७०, ११.	के परे (भा) ... १०३, ११.
कुतः पुनरिति (भा) ... ३४८, १९.	केवलानामिति (कै) ... ५९, ७.
कुतो ऽन्विति (भा) ... ५५७, १०.	केवलः (कै) ... १२८, १६.
कुत्वम् (भा) ... ५५७, १०.	केवलोऽप्येति (कै) ... १७४, ७.
कुत्वादीनि (कै) ... ७१८, ८.	केवलस्येति (कै) ... ४८६, १४.
कुमारौघ इति (कै) ... ७६०, ८.	केवलेति (कै) ... ५६४, १५.

केशामिति (भा)	...	४, १५.
केषांचिदिति (कै)	...	९९८, १९.
कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुधश्चणाद्वा		
	(वा)	११४, ९.
कौ पुनरिति (भा)	...	५११, ३.
कौम्भकारेय इति (कै)		४११, १.
किङ्कति च (पा)	...	१८०, ३.
किङ्कती (पा)	...	१७८, ३.
किङ्कतीति (भा)	...	१८०, १६.
किङ्कत्यजादौ वेध्यते (वा)		२०६, ७.
किङ्कत्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति		
	(भा)	२१५, १.
किङ्कन्निभित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति		
	(कै)	२१४, २.
क्लिन इति (कै)	...	३६२, १०.
क्लसनोरिति (कै)	...	१८०, १.
क्वजनेति (कै)	...	५४३, ११.
क्रमव्यतिक्रम इति (कै)		४४७, ९.
क्रमेणेति (कै)	...	१९७, ११.
क्रियमाणेऽपीति (कै)	...	५८९, ८.
क्रियाऽऽक्षेपादिति (कै)		४५९, १९.
क्रियापदेति (कै)	...	४८०, ३.
क्रियाप्रधानमिति (कै)		४४३, ९.
क्रियाविशेषणत्वादिति (कै)		४५९, १३.
क्रोद्धीयमतम् (कै)	...	१७५, ९.
क्वचिदपेक्षा नास्तीति (कै)		९९, १०.
क्वचिदिति (कै)	१८०, १०.	३४५, ९.
क्वचित् (कै)	...	३५५, ६.

क्वचिद्विकारस्येति (कै)		७०१, ११.
क्वाविति (कै)	...	२३३, ३.
क्विविति (कै)	...	२३९, ०१५.
क्वौ लुप्तमिति (भा)	...	६५७, १९.
	(भा)	६६१, १८.
क्वज्योरेवेति (भा)	...	५४९, १४.
क्वमेति (कै)	...	८१०, ५.
क्वस्येति (कै)	...	६४५, १.

ख ।

खञोऽप्राप्ताविति (कै)		१६३, ८.
खड्गलृकार इति (भा)		९७८, २.
खड्गे इति (कै)	...	६२१, ७.
खदिरबर्बूरयोरिति (भा)		५१४, ५.
खदिरबर्बूरी गौरकाण्डाविति		
	(भा)	५१४, ५.
(भाष्ये) खदिराङ्गारमवर्णे कुण्डले		
भवत इति (भा)	...	३५, १९.
खेद इति	...	२९, १.

ग ।

गणे एवेति (कै)	...	४३८, ५.
गणेति (कै)	...	४४९, १७.
गतार्थत्वादिति (कै)	...	७७, १.
गतिरनन्तर इति (पा)		७०, ६.
गमनाभावादिति (कै)		६४, ९.

गमेरप्यं ड इति (भा)	१५५, १८.	गुर्विति (कै)	... ३७९, १४.
(भाष्ये) गर्गादि विदादि पाठादिति		गुहेति (भा)	... २३, १०.
(भा) ५०, ११.		गृह्यमाणविभक्तोरिति (भा)	४१४, १९.
गङ्गादिभ्य इति (कै) ...	३७९, ५.	गृह्यमाणेत्यादि (कै) ...	४१६, ४.
गवाश्चरूपेति (कै) ...	७७५, १०.	गृह्यते इति (कै) ...	८२९, १९.
गापोष्ठकः (पा)	... १६८, १४.	गोऽर्थमेतदिति (भा) ...	६२९, ४.
गापोष्ठगिति (भा) ...	५१७, ७.	गोका (भा) ...	१०३, ११.
गार्ग्य इत्यादीनामिति (कै) ५०, १२.		गोचाणोति (कै) ...	५०, १०.
गाथादानामिति (कै) ...	६९, ३.	गोचान्नादिति (भा) ...	८२२, १.
गीतादिति (कै) ...	१४१, ४.	गोत्रे विहित इति (कै) ६९९, ७.	
गुण इति (भा) ...	२६३, ४.	गोद्यचोऽसङ्गति (पा) ...	८३, १०.
गुणत्वादिति (कै) ...	३१८, १५.	गोरपोति (भा) ...	६८८, ९.
६४२, १, ८२४, ७.		गोरिति (कै) ...	६८८, १६.
गुणनिषेधस्येति (कै) ...	४९८, १२.	गोशब्दार्थे चैषां सम्भवादिति	
गुणवदिति (कै) ...	१५५, ७.	(भा) ८, १६.	
गुणवचनेनेति (कै) ...	४२८, ८.	गोस्त्रियोः (पा) ...	६८८, १०.
गुणवृद्धिशास्त्रस्येति (कै) ५५२, ९.		गौरित्यचेत्यादि (भा) ...	७, ४.
गुणश्रुत्या (कै) ...	१६४, १४.	गौरिति विज्ञान इति (भा) ७, १२.	
गुणा अनुवन्धा इति ...	५९, १२.	गौणत्वादिति (कै) ...	९०७, ९.
गुणा अभदका इति ...	१०१, १५.	गौणस्यति (कै) ...	९९९, १.
गुणाऽभावेति (कै) ...	४७५, ८.	गौणे (कै) ...	२५४, १७.
गुणेति (कै) ...	७९, ५.	गौणे चोति (कै) ...	३९४, १९.
गुणे कते इति (कै) ...	४६३, २०.	गौणापेक्षयति (कै) ...	३९६, १४.
गुणेत्यादि (कै) ...	५४९, ७.	गौरवाच्चेति (कै) ...	३३९, १५.
गुणो भवतीति यचे (भा) १७६, १.		गौरवापत्तिरिति (कै) ...	५९३, ३.
गुणो वह्निरङ्ग इति (कै) २२२, १९.		गौणेनापीति (कै) ...	८०७, १२.
गुणो चोति (कै) ...	७९७, ९.	गौरादित्वादिति (कै) ...	६९९, ९.
गुरोरन्तः (पा)	१०, ४.	ग्रहणकवाक्यादिति (कै) ६६१, ८.	

प्रहणमिति	७६, ६.
ग्रामशब्दोऽयम् (भा) ...	१४७, ६.
ग्रामशब्दोऽयम् वक्तव्यं इति (भा) १४८, ११.	
ग्रहेरेवेति (कै) ...	७६४, १.
स्नायत इत्यादीति (कै)	१५४, १५.

घ ।

घस्तेति (कै) ...	५३९, ६.
घ्नन्तीत्यादि (भा) ...	६४५, ७.

ङ ।

ङकारस्येति (कै) ...	६७९, १.
ङकारादिष्विति (कै)...	१२५, १५.
ङितं चैनमिति (भा) ...	११८, ७.
(कै) ११९, ६.	
ङितो यत्कार्यम् (भा)...	११९, ४.
ङित्वादिति (कै) ...	५७७, १५.
ङिदेशानेकालान्यस्येति (भा)	५७९, ५.
ङिदुश्चपदेश इति (कै)	११९, १०.
ङीवादिति (कै) ...	५९, ४.
ङीबुत्पत्तेरिति (कै) ...	६७०, ८.
ङ्याविति (भा) ...	६९०, १४.
ङ्याव्यवहारे णदीर्घ इति (भा) ६०७, १४.	

च ।

चकार इति (भा) ...	६६८, ८.
चकार लोपेति (कै) ...	१५९, ९.
चकारस्येति (कै) ...	६५९, १७.
चक्रतुरिति (कै) ...	६८२, १५.
चतुरः शसौ (पा) ...	१४५, १८.
१४६, ४.	
चतुर्थत्वे इति (भा) ...	६६८, ३.
चतुर्भिरिति (भा) ...	१०, १.
चतुष्टयीति (भा) ...	६९, ६.
चत्वारोति (भा) १६, १९, २१, २०.	
चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित	

(चरिः) ११०, ६.

चरत्यर्थे इति (कै) ...	६१९, ७.
चरितमिति (कै) ...	५४४, १३.
चरेष्ट इत्यादि (कै) ...	५१९, ९.
चर्चापदानि (भा) ...	४६, १६.
चर्मादीति (कै) ...	४९९, ११.
च शब्दाग्नत्वस्येति (कै)	२०९, १०.
चिकीर्षक इति (कै) ...	१८३, ५.
चिचेति (कै) ...	७०५, ११.
चिराचिरवचनात् (भा)	७८०, ६.
चिरप्रत्ययेति (कै) ...	४०८, ९.

छ ।

छनेत्यादि (कै) ...	८०७, १६.
छयताविति (कै) ...	६८९, १२.

कान्दसः प्रयोग इति (कै)	४६८, १७.
कान्दसश्चेति (कै) ...	६७१, ५.
कान्दसमिति (भा) ...	९९९, ४.
किङ्क्षेऽपीति (कै) ...	५६७, ८.

ज ।

जक्षित्यादि (पा) ...	९४५, २.
जग्ध्यादिष्वादेशस्येति (भा) ६४५, १०.	
जनपद (पा) ...	८१९, १६.
जनपदान्तरेति (भा) ...	४७, १४.
जश्वं प्राप्नोतीति (भा) ६५०, १८.	
जश्वमपीति (भा) ...	११७, ८.
जश्वसोरिति (कै) ...	२६१, १२.
जस् भावादिति चेदुत्तरचेति	
(वा) ४४०, १२.	

जहत् स्वार्था तु तत्रैव यच्च रुद्धि-

विरोधिनि (ट्रुडैरक्तम्) २२७, २.	
जायादिनेति (कै) ...	२९५, १२.
जातिप्रक्षणम् (भा) ...	२१९, १०.
जातिपक्षेत्विति (कै) ...	९२, १५.
जातिस्फोटस्य चेति (कै) १०८, ६.	
जातिस्फाटेति (कै) ...	९५५, ८.
६९, १०.	

जातिस्फोटपक्षे तूत्यतिः (कै) ९५५, १६.	
जातीति (कै) ...	८५, १६.
११५, ११. ९६०, २.	
जातेरपीति (कै) ...	२५, ११.

जातौ बहुवचनमिति (कै) ७३४, ९.	
जात्यभिव्यक्तीति ...	८६, १४.
जात्याकृतियुक्तयः पदार्थः	

(न्यायसूत्रम्) २५, १२.

(भाष्ये) जात्याख्यायामिति (भा) २१, ६.	
जात्याख्यायाम् (पा) ...	७३४, १०.
जिह्वाया अये (कै) ...	९६४, १२.
ज्ञानेति (कै) ...	९, १.
ज्ञानेनैवेति (कै) ...	९५, १६.
ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति	
(कै) १०९, १५.	

ज्ञापकद्वारेणेति (कै) ...	१५१, ८.
ज्ञापकादिति (कै) ...	२६२, ९.
ज्ञापकादेवेति (कै) ...	४६८, ४.
ज्ञापकमेवेति (कै) ...	४६८, १.
ज्ञापकमिति (कै) ...	७५७, ६.
ज्ञापनार्थमिति (कै) ...	७११, १०.

झ ।

भकारभकारयोरपि हि पदान्तयो-

रिति (कै) ...	१०७, ७.
भटिति (कै) १२२, ८. ९५५, ४.	
भरो भरीति (पा) ...	९७०, ७.
भरो भरि सवर्णे (पा) ९८०, ७.	
भयो च इति (पा) ...	९८८, ७.
भलो भलीति (पा) ...	६६८, ४.

अ ।

जिन्ति वृद्धिनिमित्ते इति (कै) ६८५, ९.
जिन्तितामिति (कै) ... ७१७, ९.
जिन्तु कित्स्वरा इति (कै) ७२७, १२.

ट ।

टापि चेति (कै) ... ४६८, १९.
टाव्यविषयत्वमपीति (कै) ४९३, २.
टितः खल्वपीति (भा) ४९६, ९.

ठ ।

ठग्र भवतीति (कै) ... ८१३, १२.
ठञ्जिठाविति (कै) ... ८३७, ४.
ठञ्जिधौ संख्याया इति (भा) ८१४, १२.
ठंस्त्विति (कै) ... ४९, ९.

ड ।

डकारान्त इति (कै) ... ७६१, १५.
डति च इत्यनेति (भा) २९४, १०.

ढ ।

ढको विधिरिति (कै) ... ६२७, ४.
ढलोपस्यासिद्धत्वादिति (कै) १८३, १२.

ण ।

णकारोऽनेति (कै) ... ९०, २.
णेरणावि- (पा) १६१, १. १११.
णौ स्थानिवदिति (भा) ६७७, १.
ण्यलोपाविति (वा) ... १५२, १.
ण्वांणावियङ् (भा) ... १८३, २.

त ।

तच्चापीति (भा) ... ७९८, १९.
तच्चावश्यमिति (भा) ... २७८, १९.
तच्चेति (कै) ५५२, १७. ५९०, ५.
१०७, १७. १४०, १७.
तच्चैकमिति (कै) ... ९७, १६.
तच्चेष्ट (भा) ... १७१, १२.
तज्ज्ञापयतीति (कै) ... ४७४, १७.
(भा) ८१०, १८.
ततश्चेति (कै) ५०, १४. ८५, १७.
२९०, १०. ४१९, ९. ५५६,
१४. ७५०, १. ८३०, १२.
ततश्च समुदायेति (कै) २१६, १४.
ततश्च संहितेति (कै) ... ४०४, ९.
तत इति (कै) ... ४८५, २.
५५९, ७. ६५८, ५.
ततः सर्वथेति (कै) ... ४४९, ४.
ततोऽपि लघौथो नामेति (कै) ४९९, १.
ततो यदुक्तमिति (कै) ५७४, ४.
तत्कीर्तने चेति (भा) ... ४९३, ९.

तत्तर्ही (भा)	... ५१, २.	तत्र छमोरित्यादि (कै)	७२१, ८.
तत्त्वत इति (कै)	... ४८१, ११.	तत्र परत्वेति (कै)	... ७५२, ६.
तत्त्विति (कै)	... १२२, १.	तत्र न्यायेनेति (कै)	... ६६, १५.
तत्पुरुष इति (कै)	... २५४, १२.	तत्र विधानेति (कै)	... ४७२, १६.
तत्पूर्वमिति (कै)	... ६३२, १५.	तत्र विपूर्व इति (कै)	... ५०२, ३.
तत्प्रतिपादितमिति (कै)	... ५०४, २.	तत्र वाक्य एवेति (भा)	... ५१२, १.
तत्प्रत्यगादेव (कै)	... ८२१, १.	तत्र व्याख्यानादिति (कै)	... ७२१, ११.
तत्फलस्येति (कै)	... ५०८, ४.	तत्र यद्यपीति (कै)	... ८०४, १८.
तत्त्वमिति (कै)	... २५१, १.	तत्र शब्दान्तरत्वादिति (भा)	... ५११, २०.
तत्त्वमपीति (कै)	... ८१७, १.	तत्र षष्ठौति (कै)	... ७४२, ८.
तत्र ऋकारेति (कै)	... ८५, १३.	तत्र समुदायेति (कै)	... ८१, २.
तत्र केवलेति (कै)	... ८०, २०.	तत्र सप्तदशेति (कै)	... ८५, २२.
तत्र च साक्षादिति	... ८१, ११.	तत्र सामर्थ्यादिति (कै)	... ५५५, ७.
तत्र चेति (कै)	... २४८, ३.	तत्र ह्येति (कै)	... ११६, १०.
तत्र यदौति (कै)	१६४, १६. २१२, ८.	... २००, १२. ५५२, ४.	...
तत्र नपुंसकमिति (कै)	... २८८, ८.	... ८१४, १०.	...
तत्र पुनरिति (कै)	... ४४०, ५.	तत्र हि सूत्रे इति (कै)	... १८१, १.
तत्र माभूदात्वमिति (कै)	... २८२, १७.	तत्र हि दिक्शब्दोऽस्तीति	...
तत्र यदेति (कै)	... ०४८, ६.	(कै)	... ४२१, १.
तत्र यानौति (कै)	... ४६०, ४.	तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)	... ११२, ८.
तत्र वा भवमिति (कै)	... ३६५, १०.	तत्राग्रेरिति (कै)	... १२, १२.
तत्र वृत्तिकारेणेति (कै)	... ४४६, १०.	तत्रानुवृत्तौति (भा)	... ५८, १४.
तत्र वेदे इति (कै)	... ४६८, १४.	तत्रासत्यामपीति (कै)	... ८१, ६.
तत्र त्विति (कै)	... ६६२, १५.	तत्रासंक्षितायामिति (कै)	... २७५, १२.
तत्र न सिध्यतीति (भा)	... ५३५, ८.	तत्राश्रितेति (कै)	... ७००, १२.
तत्र भव (पा)	... २६६, २.	तत्राश्रयार्थः स्यामिति (कै)	... ७४१, ७.
तत्र भावसाधनस्येति (भा)	... ६५०, १०.	तत्राऽसुरूपेति (भा)	... ५८०, ७.
तत्र वेति (कै)	... ७१३, १०.	तत्रेति (कै)	... ६, ६. ६८, १. ८१, १७.

११६, ४. ९५०, ११. ९५१, ५.	
९७४, १६. ९९७, ६. ९८७, ८.	
४१९, १७. ४९९, ८. (भा)	
४५७, ८. (कै) ४७०, १४.	
४७३, ९. ४८४, ४. ४९६, १९.	
५५५, ३. ५८५, १. ७२१, १.	
७५५, १३. ८०३, ४. ८०४, ९.	
८१३, ८.	
तन्नेन्द्रस्येति (कै) ... १७, १९.	
तन्नेगन्नेष्वेति (कै) ... १६८, ३.	
तन्नेचामिति (कै) ... ७८, ८.	
तन्नेव पूर्विति (कै) ... ७३५, ३.	
तन्नोत्तरमाहेति (कै) ५९९, १९.	
तत्सवर्णे इति (भा) ९७४, १८.	
तथापीति (कै) ... ९, १३.	
३९, १३. ३६१, १. ७२०, ९.	
तथाचेति (कै) ... ५९७, ९.	
तथागीष्केति (कै) ... १०३, ९.	
तथाह्येति (कै) ... ९९१, ७.	
५९०, १९.	
तथायेति (कै) ... ३५८, ९.	
तथाविधस्येति (कै) ... ३५८, १८.	
तथाविधत्वादिति (कै) ३५९, ३.	
तथेति (कै) ... ५९१, १८.	
तथैवेति (कै) ... ५२६, ९.	
तथैव प्रकृप्तिरिति (कै) ७५९, ३.	
तदनुगत इति (कै) ... ५८, १८.	
तदन्तर्गतत्वादिति (कै) ९७, ३.	

तदपेक्षित्यामङ् इति (कै) १९४, ३.	
तदभावस्यैवेति (कै) ... ९९७, ४.	
तदन्तविधिरिति (कै) ... ९९९, ७.	
तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति	
(कै) ३००, ३.	
तदर्थसङ्गावादिति (कै) १३०, ५.	
तदर्थानुगतानामिति (कै) ३८०, १०.	
तदनाश्रयणेति (कै) ... ५५०, १४.	
तदर्थापक्षय एव स्यादिति	
(कै) ५८५, १९.	
तदसंनिधाविति (कै) ... ६०१, ४.	
तदनुरक्तेति (कै) ... ६३३, ८.	
तदङ्गभूतानामिति (कै) ४८८, १०.	
तदवयवमिति (कै) ... ७२६, ४.	
तदन्तविध्यभाव इति (कै) ८०४, ५.	
तदस्य परिमानम् (पा) ८१४, १४.	
तदन्तविधिरिति (कै) ... ८१८, १.	
तदाक्षुधमिति (कै) ... ३८, १६.	
तदाश्रये (भा) ... १३७, १६.	
तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति	
(कै) १६५, ४.	
तदा चादीनामिति (कै) ४४५, ७.	
तदा संज्ञेति (कै) ... ४८२, १३.	
तदाश्रये इति (कै) ... ६६३, १९.	
तदित्यस्यानुपादान इति	
(कै) ८१८, ५.	
तदीया क्रियेति (कै) ... ७८९, ५.	
तदुभाभ्यामिति (कै) ... ३४१, १८.	

तदेति (कै)	१८७, १६.
	७०८, १४.
तदेवमिति (कै)	७५, १७.
तदेव नामेति (भा)	६३७, ७.
तद्गुणं भवति तस्मादिति	
(भा) ५७, १९.	
तद्गुण एवेति (भा)	५८, ९०.
तद्वच्चेति (भा)	६६, १३.
तद्यथा वृत्त इति (भा)	८१, ९०.
तद्वत्पुनरपि पद इति (भा)	११८, ६.
तद्भावितानामेवेति (कै)	१९१, ७.
तद्विशेषणत्वादिति (कै)	१६७, २.
तद्यः सारण्यक (भा)	२४७, ११.
तद्वितान्तस्येति (कै)	९७९, ८.
तद्गुणोभूत इति (भा)	२४२, १५.
तदर्शनादिति (कै)	२८६, ११.
तद्भक्तत्वात्पदान् इति (कै)	५२५, ४.
तद्विकारः सर्वा इति (कै)	५५०, १०.
तद्वितत्वमिति (कै)	५८६, १.
तद्वक्तव्यमिति (भा)	७०४, १४.
तद्विशेषणमिति (कै)	७११, १६.
तद्वच्चेति (भा)	७७६, १८.
तद्वेदे (कै)	७८८, १.
तद्यथेति (कै)	७८८, ११.
तद्विशेषणत्वेनेति (कै)	८०२, ४.
तद्रूपाऽऽरोपणेति (कै)	६७२, १९.
तन्नेति (कै)	८७, १०.
तन्निमित्तपक्षस्यापीति (कै)	९१७, ५.

तद्वक्तव्यमिति (भा)	९०६, १९.
तन्प्रत्ययान्त इति (कै)	९८६, १३.
तन्मतेनेति (कै)	४३९, १.
तन्निमित्तस्येति (कै)	४४७, ६.
तन्मतमिति (कै)	४५५, ४.
तन्निमित्त इति (कै)	४८९, ११.
तन्निवृत्त्यर्थमिति (कै)	४५७, १३.
तन्त्रन्यायेति (कै)	८०, ८.
तपरेति (कै)	७७, १७. ७८१, १.
तपरस्त्वचे चेति (कै)	८०१, ६.
तपरसंज्ञेति (कै)	८०, ४.
तपर इति (पा)	१९८, १.
तपरकणं क्रियते (भा)	१४९, ४.
तपरकरणसामर्थ्यादिति (भा)	६१५, १.
तपरकरणमिति (कै)	७८४, २.
तमप्रक्षणमनर्थकमिति (कै)	५२८, ९०.
तमिति (कै)	४६४, ७.
तयोर्योग्योः (कै)	१०९, १९.
तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च	
भवन्तीति (भा)	९४७, ७.
तयोरभाव इति (भा)	५१८, ७.
तर्हीति (कै)	८९०, ८.
तलोपस्य चेति (भा)	६३७, ११.
तल्लिङ्गमिति (कै)	८, ९.
तल्लिङ्गत्वेति (भा)	६०, १.
तल्लक्षणमिति (कै)	६८६, ७.
तव्यदिति (कै)	४८१, १५.
तव्यतव्यानीयरः (पा)	४८१, १६.

तस्य (कै) ८००, १९.	तस्य सर्वचेति (भा) ... ६०९, १०.
तस्य भावः (पा) ... ७२, ३.	तस्या अन्नन्नरमिति (कै) ६०९, १४.
तस्य लोपः (पा) ... ९२०, १.	तस्यादिवद्भावादिति (कै) ६४१, ६१.
तस्याम्प्रतौतायामिति (कै) ६०, १६.	तस्मादर्धनिष्ठमिरिति (भा) ७५६, १६.
तस्याश्चेति ६६, ३.	तस्य दोष इति (भा) ७०६, १३.
तस्यैवेति (भा) ... १९५, ११.	तस्मिन् कार्यमिति (कै) ७२७, १८.
तस्मान्नचेति (भा) ... १०५, ६.	तस्मिन्निति (कै) ... ७२५, ११.
तस्याकृतः (भा) ... १३७, ७.	तस्योच्छब्देनेति (कै) ... ८९५, ३.
तस्मादेव चेति (कै) ... १७६, ७.	तस्यैवान्वयेति (कै) ... ८६, ६.
तस्मान्मृजेरिति (भा) ... १८१, १७.	तस्यैकवर्णत्वमिति (कै) ८७, १४.
तस्मादिति (भा) ... १६०, ८.	तात्पर्येति (कै) ... ५६४, १३.
(कै) ४५८, ७. ५६९, १. ८९१, ६.	ताभ्यामिति (कै) ... ९७७, ३.
तस्मादिग्लक्षणाष्टद्विरिति	तावत्येवेति (भा) ... ३७, ५.
(भा) ९०५, १७.	ताल्लभ्य इति ७८, ११.
तस्मादित्युत्तरस्य (पा) ... ९३६, १५.	तावेवेति (भा) ७६, ३. (कै) ५३०, ४.
तस्मादित (पा) ... ९५१, ६.	तास्वादीति ९६४, ८.
तस्यावचनम् (भा) ... ९७९, १७.	तावत् (भा) ९८४, १.
९७४, ९.	तावतैवेति (कै) ... ४५७, १.
तस्येत्ययमिति (कै) ... ९७९, ९.	ताम् (कै) ७१६, ६.
तस्मादौर्घाणामेव तपराणामिति	तिष्ठिति (कै) ... ९३१, ७.
(भा) ९६४, १६.	तिरोहितत्वादित्यादिना ८१, ११.
तस्याश्चेति (कै) ... ९६४, ४.	तिष्ठो मात्रा इति (भा) १०६, १३.
तस्मिन् क्रियमाण इति (भा) ९५५, १५.	तिष्ठचतस्र- (पा) ... १४६, १४.
तस्या एवेति (कै) ... ९५८, १५.	तिर्यक् पथः (भा) ... ५३३, ८.
तस्य चेति (कै) ४०१, १४. ५०४, १५.	तिङ्त्वात् (कै) ... ६००, ६.
तस्माद्वाञ्छयेति (कै) ... ४५९, ६.	तिङ्त्वम् (कै) ... ६००, ८.
तस्य क्तिबन्त्येति (कै) ४६३, ७.	तिष्ठतौत्यादि (कै) ... ७४६, ४.
तस्यानिर्देशार्थ इति (भा) ५३४, ८.	तिष्ठणामिति (कै) ... ७०१, ५.

तुमेति (कै) १५, ११.	तेनेति (कै) १५८, ६. १५९, १६.
तुल्यास्य प्रयत्नम् (पा) ५२, १४.	२०३, ४. ८३५, १९.
तुल्यन्यायेति (कै) ... १९१, १७.	तेनैव तस्यायुक्त इति (भा) १७९, ८.
तुल्यकालेति (कै) ... १११, २.	ते चापिता इति (भा) १६०, ४.
तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं	तेन लृत्तीति (कै) ... ३७५, ५.
भवति (भा) ... १७२, १९.	तेषाम् (कै) ... २०८, १४.
तुल्यास्येत्यादि (कै) ... १७२, १३.	तेन द्विविधिति (कै) ... ३८५, ६.
तुल्यजातीयस्येति (भा) ५४३, १.	तेषामेवाचेति (कै) ... ४३८, ३.
६७७, ८.	तेनाकृतीति (कै) ... ४९४, १४.
तुल्येति (कै) ... ५४९, १.	तेन वेत्यादि (भा) ... ४९७, १९.
तृप्तिफलत्वाच्चेति (कै) ... १४१, १.	तेनाऽयं विशेषेणेति (भा) ५१३, १९.
तृतीयासमासे सर्वादीनीति	तेषामिति (कै) ... ५५६, ४.
(भा) ४३६, २.	तेन विशेषणेनेति (कै) ७९९, १७.
तृतीयायाः सर्वादीनीति (भा) ४३६, ८.	तेनेज्येति (कै) ... ८२३, ९.
तृतीयचतुर्थयोरिति (कै) ४४९, १२.	तैरपीति ... ९७, ५.
तृणादीनामिति (भा) ५००, ७.	तौ चेति (कै) ... २४३, ४.
तृतीयान्तादिति (कै) ... ५६९, १५.	त्यदादिप्रधान इति (भा) ४१६, १६.
तृतीयेति (कै) ... ५९७, ४.	त्यदादीनामः (पा) ... ६६, १९.
तेषांत्विति ... ५, २१.	त्रिपुष्टानूकम् (भा) ... ९७, ६.
ते लोकवेदेति ... ३८, ९.	त्रिराष्ट्येति (कै) ... ६०, ४.
तेनाप्येतद्वक्तव्यम् (भा) ७८, ११.	त्रयीचेति (भा) ... ७१, १५.
तेनैचेति (कै) ... ९८, १५.	त्रिविधिति (कै) ... ४९६, १.
तेषु च कृतेष्विति (कै) १०३, ९.	त्रयसमिति (कै) ... ६७३, ७.
तेषामेवेति (कै) ... १२०, १२.	त्रय इति (कै) ... ६९१, १३.
तेन (भा) ... १२४, १२.	त्रिवन्त इति (कै) ... ७१८, १.
तेषां चेति (कै) ... १२७, २०.	त्रिभागाधिका इति (कै) ७८६, ८.
तेभ्योऽपि विहृतावेङ्गौ ताभ्यामैचौ	त्री ते इति (भा) ... ५९२, ५.
तथैव च (शिखा) १५२, १३.	

थ।

थाजेति (कै)	७२६, ७.
थिग्नित्यस्येति (कै)	७६८, १७.

द।

दकारस्य नत्वं स्यादिति (कै)	५४५, ९.
दक्षिणदक्षिणस्येति (भा)	४२६, ४.
दक्षिणो यस्येति (कै)	५२२, ४.
दघ्नौत्यादाविति (कै)	४४८, ११.
दधीति (कै)	७१४, ६.
दग्धेरिति (भा)	२१६, ११.
दर्शनादिति (कै)	२१९, ८.
दाणिति (कै)	२४१, २.
दाण्डिनायनादि (पा)	१४७, २.
दातिर्लवणार्थ इति (भा)	४२, १६.
दाधाशब्दयोरिति (कै)	२२८, ११.
दाधाः प्रकृतय इति (कै)	२४१, १.
दाप् शब्द एवार्थवान् न दाशब्द	
इति (कै)	२४५, २.
दिवादिष्विति (कै)	२५२, १५.
दीर्घांश्चे (भा)	८९, ६.
दीर्घांश्च इत्येवेति (कै)	१०२, ७.
दीर्घत्वं चैव जीति (भा)	९७७, १६.
दीर्घाणां चोच्यमाना भूतानां न	
प्राप्नोति इति (भा)	१६३, १२.
दीर्घत्वस्येति (कै)	४६७, ७.
दीर्घेक्षत इति (कै)	५६१, ६.

दीर्घेति (कै)	५६१, १२.
दीर्घत्वम् (भा)	७२६, १६.
दीर्घांश्चे इति (कै)	७५९, १०.
दीर्घाभवतीति (कै)	८२४, १६.
दीर्घस्येति (कै)	१७६, २.
दुष्टत्वमिति (कै)	९०, १०.
दुरवधारत्वादिति (कै)	५५, १७.
दुरौणोऽलोपश्च (उणादिसूत्रम्)	
	१६५, ८.
दुर्धिय इति (कै)	४७२, ५.
दुर्लभ इति (कै)	५५६, ७.
दुष्टत्वेति (कै)	४७२, १०.
दुष्टमिति	१४, ४.
दृष्टा जीति	६६, १९.
दृष्टस्येवेति (कै)	९२०, १४.
दृतिं न शृङ्खं सरसी शयानम्	
(भा) २२५, १४.	
देवत्वम् (कै)	९, ६.
देशप्रत्ययत्वेष्विति (कै)	६९, ६.
देशभेदेन त्विति	६५, ८.
देविका शिंशयेति (पा)	१२१, १९.
देशेति (कै)	१२०, १२.
देशप्रत्ययं चेति (भा)	४६९, १०.
देवेति (कै)	५९८, ८.
देवयतेरिति (कै)	६६३, १.
देवदत्तादयश्चेति (कै)	७५४, ५.
दैवयज्ञीत्यादीति (कै)	५०९, ६.
दोषापत्तिरिति (कै)	५४, १८.

दोषप्रयोजनेति (कै) ...	८०, १.	द्वितीय इति (कै) ...	३०१, १५.
दोषनिवृत्तये (कै) ...	१३४, १२.	द्वितीयेति (कै) ...	३१३, ३.
दोष्टेष्टधेठामेजन्तानामिति (कै) ३३९, १.		द्वितीयान्तस्येति (कै) ...	४५९, ४.
दो ददिति (कै) ...	३४३, १.	द्वितीये वक्तव्य इति ...	५६५, १.
दो दद् घोः (पा) ...	३४०, ८.	द्वितीयान्तमिति (कै) ...	८३४, १६.
दोषा खल्वपीति (भा) ४७३, १३.		द्विपदिकेति (भा) ...	६१९, १६.
दोषदर्शनादिति (कै) ...	१९, ३.	द्विः पञ्चन्विति (भा) ...	७५, ९.
दौर्वल्यादिति (कै) ...	५७७, १.	द्विर्वचनं इति (भा) ...	८०, ५.
द्यतेर्देङो वेति (कै) ...	३४०, १४.	द्विर्वचनं कथमिति ...	८४, ८.
द्युकामः (कै) ...	५८५, १९.	द्विर्वचनं प्रयोजनमिति (भा) ८५, १९.	
द्रुतादौति ...	५५, १३.	द्विर्वचनवदिति (कै) ...	२४०, ६.
द्रव्यं प्राधान्येनेति (कै) ४५३, १.		द्विर्वचनेनेति (कै) ...	६७४, ५.
द्रव्यपक्षे इति (कै) ...	३५, ७.	द्विलकारक इति (भा) ६७९, २.	
द्रव्योपसर्जन इति (कै) ४५३; ३.		द्विवचनेत्यादि (कै) ...	४६९, १०.
द्वन्द्वत्वादिति (कै) ...	१९७, १२.	द्विविध इति (कै) ...	५८३, १७.
द्वयोरिति (कै) ...	१७४, १०.	द्विष्ठानौत्यस्य (भा) ...	५१, २०.
	३५४, ५.	द्विसकारको निर्देश इति	
द्वयोरित्यस्येति (कै) ...	२३९, ३.	(भा) ६१०, १८.	
द्वयोश्चैवेति (भा) ...	२४०, १४.	द्वे स्येति (कै) ...	३३१, ११.
द्वयोरिति (भा) ...	२४१, १९.	द्वे षष्ठौ परिमाणमस्येति	
द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात्		(कै) ८१४, १६.	
(कै) २५८, ८.		द्वयर्थेति (कै) ७५, ४. ४२६, १३.	
द्वयोः (भा) ...	५७, ८.		
द्वाभ्यामित्यादि (कै) ४६, २. ३०७, ४.			
द्वावेवेति (कै) ...	६९१, १७.		
द्विकार्ययोगः (भा) ...	१७३, १५.		
द्विगुपदिष्टे इति (भा) ...	४२८, १६.		
द्वितीयमिति (कै) ...	१९१, १३.		

धातुप्रवृत्तिमिति (कै) ...	१८४, १.
धातुप्रातिपदिके (भा)	८५, १८.
धातुर्विकरणो वेति (कै)	२२०, १३.
धातोरिति (कै)	४६३, ६. ८०३, ११.
धात्वर्थ इति (कै) ...	७८०, ३.
धात्वादित्यस्यापीति (कै)	५७, १५.
धात्वादीति (कै) ...	८८, १९.
धात्विति (कै) ...	४०५, १.
धानाशङ्कुस्तिनीति (भा)	५२५, १४.
धिवन्तीत्यादि (भा) ...	६२५, ११.
धिवन्तीति (कै) ...	६२६, २.
धीमतः (कै) ...	९, ८.
धेढोऽपीति (कै) ...	३४२, १४.
ध्वनिरिति ...	२१, २०.
ध्वनिहता वृद्धिः (भा)	७८०, ११.
ध्वनिः शब्दगुण इति (भा)	७८०, ३.

न।

न कर्त्तव्यः (भा) ...	७४८, ६.
न कार्य्यकालेति (कै) ...	५१८, १८.
न काष्ठमग्रावाधीयत (भा)	८४, १.
न कूपस्त्वपीति (कै) ...	८८, २.
न क्त्वपीति (भा) ...	४३९, १२.
६६५, ६. ३८३, ११.	
न गर्णेति (कै) ...	४०८, १७.
न गम्येतेति (कै) ...	३५४, ८.
नङ् (कै) ...	९५६, ८.

न च राज्ञिति (कै) ...	७६, १८.
न च वर्णद्वयेनेति (कै) ...	१०१, ९.
न च गुणेति (कै) ...	५५७, ३.
न च प्रदेशेष्विति (कै)	५६१, १८.
न च तस्मादिति (कै)	६२४, ६.
६२४, ८.	
न च ड्मत्तुविति (कै)	६५५, १.
न च कर्षेति (कै) ...	१२१, १.
न च संज्ञाविधाविति (कै)	८२०, ७.
न चाचेत्यादि (भा) ...	२०८, १०.
न चास्त्रिसम्भवो युगपदिति	
(कै) १७४, १६.	
न चापीति (भा) ...	४५५, १५.
न चार्थ इति (कै) ...	७५७, १.
न चेति (कै) १७४, ८. २४६, ३.	
३०४, ५. ३७८, ८. ४११, ८.	
५८४, ६. ६०१, १९. ६१८, १९.	
न चेयमिति (भा) ...	३४८, १८.
न चेचेति (कै) ...	५६१, ११.
न चैवेति (भा) ...	४९, १०.
न चैतयोरर्थयोरिति (भा)	४५३, ८.
न चैवेत्यादिना (भा)	४८८, ९.
न चोक्तमिति (कै) ...	४७६, १०.
न भकारेत्यादि (भा)	१०७, ५.
नञ् समासेऽपीति (कै)	४१७, ११.
न तथेति (कै) ...	९८, १३.
न तु कार्य्येति (कै) ...	१७३, ३.
न तु वाक्यभेदेनेति (कै)	१८३, ११.

न तु वितीति (कै) ... ३३०, ८.
 न तु पातेरिति (कै) ... ३६४, ६.
 न तु ज्ञातिधनयोरिति (कै) ४४१, १७.
 न तु तदङ्गमिति (कै) ४८४, ७.
 न तत्र कङ्कटा इति (कै) ५१४, ९.
 न तदन्तस्येति (कै) ... ५०५, १०.
 न तौ स्त इति (भा) ... ५३०, ३.
 न तु प्रत्ययनिमित्त इति (कै) ७११, ७.
 न तर्हीत्यादि (भा) ... ७१९, १९.
 न तेभ्यः प्रतिषेध इति

(भा) ७२३, १५.

न तु दिग्योगेति (कै) ... ७४४, ३.
 न तु सामर्थ्यादिति (कै) ८०७, ५.
 न त्विति (कै) ९२६, १६. ९७८, १.
 ४०३, १६. ४०७, १. ४१८,
 १९. ४८३, १३. ५२७, ६.
 ५१५, १६. ५७९, १. ६०९, ५.
 न त्वज्जातिरेवेति (कै) ... ८५, ११.
 न त्वाधारस्येति (कै) ... ९३४, ३.
 न त्वस्येति (कै) ... ९६६, ६.
 न त्वपूर्वं इति (कै) ... ४७४, ६.
 न त्वानन्तर्यं इति (कै) ६२६, १३.
 न त्वयमिति (कै) ... ६६३, १.
 न त्वं स्यादिति (कै) ... ८९०, ३.
 नाद्येति (कै) ... १४१, ४.
 न धात्व- (पा) ... १५६, ३.
 न ध्याद्येति (कै) ... १५५, १.
 न निमिषन्तीति ... ९३, १४.

ननु चेति (भा) ८०, ७. १७०, ८.
 ५२६, १४. ५६०, १७.
 ६४६, १४.

ननु छित्त इति (कै) ... ९९६, ८.
 ननु तीर्णिरिति (कै) ... ६६, ६.
 ननु भयमिति (कै) ... ४५७, १७.
 ननु चात्राप्येति (भा) ... ५७८, १४.
 ननु चेदानीमिति (भा) ६०६, ११.
 ननु संहितायामिति (कै) ७४१, १७.
 ननु चेद्वाप्येति (भा) ... ४३३, ४.
 नन्विति (कै) ... ५६, ३. ७५, ४.

८१, १५. १४८, १. ९००, ३.
 ९१८, १९. ९८५, ११. ९६६,
 ९. ४१०, १५. ५०६, ६. ५८६,
 ३. ६२६, ८. ६७६, ३. ६८६,
 ६. ५६८, ७.

नन्वनुपदिष्टास्येति (कै) ६३, ४.

नन्वादगुण इति (कै) ... १८६, १९.

नन्वसतीति (कै) ... ६८२, ६.

नपुंसकस्येति (कै) ... १५६, ११.

५२०, ११.

न प्रत्ययेति (कै) ... ९०४, १.

न पदान्त- (पा) ... ९१९, ५.

न प्राप्नोतीति (भा) ... ९४६, ७.
 (कै) ६१८, १५.

न पुनस्तपरत्वादिति (कै) ९६३, ११.

न पदान्तविधाविति (भा) ७२४, ७.

न पुनरिति (कै) ... ७४०, १३.

नपुंसकेऽपीति (कै) ...	८३४, १०.	२. ९१६, १. (भा) ४७६, ११.	
न भवन्तीति (भा) ...	१८५, १७.	(कै) ५९९, ८. (भा) ५५८, ८.	
न प्रत्यय इति (भा) ...	४७१, १.	(कै) ५८६, ४. ६१७, ११.	
नपुंसके न व्यापार इति		७९८, ५. ७४८, १६.	
(भा) ४७७, १५		न हि रेफस्येति (कै)	६०, १९.
न स्नेच्छितवै (भा) ...	१७, ९.	न हि द्रलोप इति	१०६, ६.
न याभ्यामिति (पा) ...	१९१, ८.	न ह्ययमिति (भा) ...	६५१, १४.
नरसिंहवदिति (कै) ...	८९, ४.	न हि द्वयोरिति (कै)	५९५, ७.
न वेति (पा) ...	७६, ६.	न हि तदेति (कै) ...	५४६, ९.
न वेति विभाषेति (पा) ९०६, १५.		न हि देवदत्तस्येति (भा)	६३७, ९.
न व्याप्त इति (कै) ...	४३०, १०.	न ह्यभावेति (कै) ...	६३८, ४.
न वेति यद्गम्यते इति (भा) ४८०, १६.		न हि नित्यानामिति (कै)	६७६, ४.
न प्रकल्पत इति (कै) ५६६, १३.		न हि युगपदिति (कै)	७४४, ६.
न मांसपिण्ड इति (भा) १३४, ६.		नारायणमित्यादि (कै)	९, ६.
नवेति यत्प्रतीयत इति (भा) ४८१, ९.		नादेति ...	११, १.
न विशेषित इति (कै) ४६७, १६.		नामाख्यावेति (भा) ...	९९, ६.
न बाध्यते इति (कै) ...	५३७, १.	नायमिति ...	६८, ८.
न वेति (कै) ५५५, १३. (भा) ५६४, १६.		नानाशब्दमिति ...	५६, १६.
न चैवेति (भा) ...	४३६, १५.	नानात्वमकारस्येति ...	६९, ५.
नष्टं गृहमिति (भा) ...	६६६, १५.	नास्तीति ...	७४, ९.
नष्टः प्रत्ययः इति (भा) ३६७, १.		नापीति (भा) ६०, १६. ८९५, १६.	
नष्टाश्चदग्धरयवदिति (भा) ५५३, १६.		नाज्जलाविति (पा) ...	६१, ११.
नष्टाश्चेति (भा) ...	५५४, ९.	नार्थव्यत्ययः ...	६८, ९०.
न साधीय इति (भा) ६६, ११.		नाभिनभम् (पा) ...	१९६, ५.
न सन्निवेशेति (कै) ...	४०६, १३.	नामन्त्रिते समानाधिकरणे	
न सिध्यन्तीति (भा) ...	६४१, १८.	(पा) १३९, ५.	
न होति (कै) ४६, १६. ४८, ११.		नामावाक्यत्वमिति (कै)	१६७, ५.
८३, ९०. १३३, १९. १६६,		नाम्न इति (कै) ...	१८५, १५.

नान्यथेति (कै) ...	१८७, ८.	नामधेयस्य त्विति (कै)	८२७, १६.
नासिकापीति (कै) ...	१५३, १३.	नानुवादे इति (कै) ...	६३४, ५.
नास्येति (कै) ...	२५८, ८.	निपातानां च्योतकत्वमिति	२, १८.
नादः (भा) ...	२६०, १३.	नित्यकर्मतामिति ...	१३, २०.
नाच् कार्यमिति (कै)	२७७, ८.	निष्कारण इति (भा)	१४, ९.
नाज्जलौ (पा) २८३, ३. २८५, १२.	७७, ९.	निन्दार्थवादेनेति (कै) ...	१६, १३,
नापि स्वात्मनीति (कै)	२८३, १६.	निष्पन्नत्वेति ...	२४, ५.
नाश्रितमिति (कै) ...	२८९, ५.	नित्योऽद्यर्थवतामिति (भा)	२५, ८.
नादेशलक्षणमिति (कै)	३०३, ९.	नित्यत्वमिति (कै) ...	३६, ४.
न. जानकार्य इति (कै)	३५३, ७.	निरुद्धिमागता इति (कै)	३९, १५.
नावयवानामिति (कै)	४२९, ६.	निदर्शनार्थत्वादिति (कै)	५०, १७.
नापि साधनप्रधानमिति (कै)	४५२, ४.	निष्ठुर इति (कै) ...	५०, ९.
नानात्वमिति (कै) ...	४६१, १.	नियमादिति (कै) ...	५९, १७.
नान्तमङ्गमिति (कै) ...	५२३, १.	(भा) १७२, ६.	
नानुबन्धकृतमिति (भा)	५७९, १२.	नित्याश्च शब्दाः (भा)	६३, ३.
नाभीति (कै) ...	६०५, ३.	निष्प्रयोजनमिति ...	७७, १०.
नाथं ण्वसिति (भा) ...	६११, ७.	नियमज्ञापकस्य (कै)	८५, १२.
नापि पूर्वस्येति (कै) ...	७२४, १७.	निषेधात् सम्प्रसारणप्रसङ्ग	
नाप्राप्तेष्विति (कै) ...	७२६, १६.	इति (कै) १०४, ५.	
नास्तेडितस्येति (भा) ...	७३१, १.	नित्यत्वाच्चेति (कै) ...	११२, १५.
नास्तौति (कै) ...	७७३, ६.	नित्यं वृद्धशरादिभ्य (पा)	११५, ६.
नान्तरीयकमिति (कै)	७७३, १७.	८४२, ९.	
नासावन्यत्वमिति (कै)	७७५, ५.	निमित्तेति (कै) ...	१२१, १.
नान्तरीयकत्वादिति (कै)	७७८, १३.	निमित्तकारण चेतुष्विति	
नामेति (कै) ...	७९७, १२.	(वा) १४३, १०.	
नाच तदन्तादिति (भा)	७९९, १.	निर्दिष्टेति (कै) ...	१६९, ११.
नायमर्थ इति (कै) ...	८२०, १८.	नियमाद्विधेरिति (कै)	१८१, १०.
		निगास्यत इति (भा)	६७०, १.

निघातप्रतिषेधेति (कै)	६३८, ६.	नियमायेति (कै) ...	२८१, १३.
नित्यं कृत (पा) ...	९९७, १०.	नियतसंख्यावाचित्वमिति	
नित्यत्वादिति (कै) ...	५९५, १७.	(कै) ६८५, १५.	
(कै) ५६६, १५. ५९३, ११.		नियमः कथमिति (कै)	४३९, ५.
५६६, १५. ५९३, १.		निघताऽवधिरूपतेति (कै)	९४०, १.
नित्ययोगे इति (कै)...	४६८, १८.	नियतेति (कै) ...	९४१, ७.
नित्यपक्षे त्विति (कै)	४८२, १५.	भिरनुबन्धकेति (कै)...	९४२, १२.
(कै) ५०५, ४.		निर्ज्ञातमिति (कै) ...	५०७, ३.
नित्यं पदमिति (कै)...	५१३, १७.	निर्दिश्यमानमिति ...	५३६, १७.
नित्यार्थ इति (कै) ...	३७२, ३.	निर्दिष्टे (भा) ...	५८७, १.
नित्या इति (कै) ५५१, ३. ८०८, ८.		निर्दिष्टग्रहणं त्विति (कै)	४८१, ७.
नित्यादपौति (कै) ...	६९८, १७.	निर्देशप्रयोजनानामिति	
नित्ये प्राप्ते इति (भा)	४६०, १.	(कै) ७३८, १७.	
नित्येष्विति (भा) ...	५११, ७.	निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति(भा)	७४८, १०.
नित्येऽपौति (कै) ...	६२९, १५.	निर्दिष्टेष्विति (कै) ...	५४७, ६.
नित्यैवेति (कै) ...	३३०, ६.	निर्दिष्टिर्न सिद्धातीति (भा)	५४८, ७.
निपातनादिति (भा)	९०२, १४.	निर्दिष्टिपक्षेऽपौति (कै)	५५१, ४.
(कै) ५३१, ४.		निर्दिष्टस्येति (कै) ...	५५३, ७.
निपातनं चेति (कै)	४०३, १७.	निर्वर्त्तत इति (कै) ...	६२६, ११.
निपातनमपौति (भा)	४०६, १३.	निवृत्तिः (कै) ...	९१८, ३.
नित्स्वरेणेति (कै) ...	७१६, १६.	निष्पत्त्यवस्थायाम् (कै)	६८२, १९.
निमित्तेति (कै) ९१२, ५. ६९६, ८.		नुङ्ग्रहणादिति (कै) ...	८३९, ६.
निमित्तग्रहणम् इति (भा) ९१५, १०.		नुडादीति (कै) ...	८१, १.
निमित्तवशात् (कै) ...	९५५, ६.	नुमितौति (कै) ...	९०९, ५.
निमित्तमिति (कै) ...	५८४, १.	नुमेति (कै) ...	५९३, ८.
नियमायमिति (कै)...	३७१, ६.	नूनमेतानीति (कै) ...	४२६, १०.
३८१, ६.		नृकल्पेति (कै) ...	५६६, १५.
नियम्यते इति (कै) ...	३७१, १.	नृनमनशब्दमिति (पा)	८६, २०.

नेढी (पा)	... १८५, १.
नेङ्गुणी (पा)	१११, ३. ५. १०.
नेत्याहेति (भा)	८०, ७. ७९७, ८.
नेदं तुल्यमिति (भा)	... ५०८, १०.
नेन्द्रस्येति (पा)	... ११९, १२.
नेष्टत इति (कै)	... ४००, ९.
नैकचेति (कै)	... १८४, १६.
नैतदस्ति ज्ञापकमिति (भा)	१८९, ४.
नैतदस्तीति (भा)	... १७४, १२.
	(कै) ४११, १०.
नैतदनुकरणमिति (कै)	७२६, १८.
नैतदिति (कै)	... ७८४, १४.
नैतद् घञन्तसिद्धि (भा)	६६७, १२.
नैतद्विवदामह इति (भा)	० ५९५, १.
नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति	
	(भा) १५४, ४.
नैतेभ्य इति (कै)	... ६९१, १०.
नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)	१६५, ४.
नैधेय इति (भा)	... ६९९, १२.
नैव सन्त्यक्षरमिति (भा)	१८२, ९.
	१८४, ९.
नैव वेति (कै)	... ६९२, ६.
नैवमिति (भा)	... ६५४, १७.
नैवं विज्ञायते कौ लुप्तमिति	
	(भा) ६६३, ९.
नैवेति (कै)	... ४८२, १९.
नैवेक्षर इति (भा)	... ५९१, ९.
नैष इति (कै)	११९, १७. २८०, १.

नैष दोष इति (कै)	... ७४९, १.
नोक्तित्यादि (भा)	... ५१६, १२.
नौ- (कै)	१२८, ५. (पा) ८२, ११.
नोत्सृजते इति (भा)	... ७९९, १९.
नौ द्वाचष्टमिति (पा)	५९, ९.
नः संख्याया (पा)	... १४६, १.
न्यायप्राप्तः क्रम इति (कै)	६२४, ५.
न्यायव्युत्पादनार्थेति (कै)	९९१, १४.
न्यायाद्वेति (कै)	... २४, ७.
न्यायादिति (कै)	१०७, १. १४९, १४.
न्यायादपीत्यादि (कै)	१८८, १२.
न्यायानवतारिति (कै)	९५९, १९.
न्यायेति (कै)	१२९, ९. ५९६, ४.
न्यायेनेति (कै)	७७९, ९. ८२५, १५.
न्यायोऽयमिति (कै)	... २७०, ५.
न्याय्य इति (कै)	... ७०, ९.
न्याय्य एवेति (कै)	... ७६६, ९.
न्यासान्तरेति (कै)	... ४५२, १८.

प।

पक्षान्तरैरपीति (भा)	... ७९, १५.
पक्षाश्रयणाच्चेति (कै)	... १७९, १४.
पक्षे तु (कै)	... ९४९, ८.
पक्षे निवृत्तिरिति (कै)	४८७, १५.
पक्षे स्यादिति (कै)	... ६५९, ५५.
पक्षगुः (कै)	... ६८८, १७.

पञ्चभौति योगविभागादिति

(कै) ९७, २. ७२३, १९.

पञ्चमीसमास इति (कै) १७८, १०.

पञ्चम्यन्तादौति (कै) ... ८२०, १८.

पञ्चारत्न इति (भा) ... ६६०, १.

पञ्चेति (कै) ... ४५७, १०.

पञ्चेन्द्र इति (कै) ... ६८८, १४.

पदकार्येष्विति (कै) ... ३२८, ६.

४०८, ७.

पदत्वेति (कै) ... ५८४, ७.

पदधात्ववयवेति (कै) ... २४४, ७.

पदप्रकृतिरिति (कै) ... ५४१, १.

पदप्रकरणात् (कै) ... ८२५, ८.

पदमिति (भा) ... ५५६५, २.

पदशब्देनेति (कै) ५६७, ७. ८१६, १०.

पदसंज्ञाद्वयमिति (कै) ७०३, ५.

पदसंज्ञा न स्यादिति (कै) ६८५, ५.

पदसंज्ञेति (कै) ... ५६७, १.

पदसंस्कारेति (कै) ... २५१, २.

पदस्य त्विति (कै) ... ५७२, १०.

पदस्यान्त (भा) ... ६५५, १५.

पदस्य चैकेति (कै) ... ७४६, ५.

पदस्येत्येति (भा) ... ७१८, १२.

पदार्थानाम् (कै) ... १२३, १०.

पदान्तेति (कै) ३८९, १३. ८१६, ६.

पदान्तरसञ्चित इति (कै) ४१, ७.

पदान्तताया अविधानादिति

(कै) ६५९, ११.

पदान्ते विधानयो इति (कै) ६२५, १८.

पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति (भा) ७२३, १८.

पदेति (कै) ९, ७. १५, १. १६, १८.

पदावयवस्येति (कै) ... १२८, १९.

पदार्थविपर्ययासक्तदिति (कै) ४८१, १६.

पदान्तेति (कै) ... ६६८, १४.

पदे वर्तते (कै) ... १०८, ९.

पदैरिति (कै) ... ८१८, १०.

पद्यमानमिति (कै) ... २४७, १८.

पद्युष्मदस्यग्रादौति (भा) ८१७, ४.

पपाचेति (भा) ... २५५, १५.

पर इतीयतेति (भा) ७८, १८.

परत्वविशिष्टस्येति (कै) ७५०, १८.

परत्वात् (कै) ... १८१, ७.

परत्वादवेति (कै) ... १८३, ७.

परत्वादिति (भा) ... ९०६, १५.

(कै) २०८, १. २२३, ११. ४६८,

१३. ३८८, ५. ५१७, ४. ५२६,

४. ५५७, १७. (भा) ६१३, ४.

(कै) ७२६, १५.

परत्वानिष्ठभाव इति (भा) ६१३, ८.

परमतापेक्षयेति (कै) ... ८६, १९.

परमार्थतो नित्यमिति (कै) १०७, १८.

परदेशस्येति (कै) ... ४०४, १७.

परमार्थेति (कै) ... २१८, ६.

परमरथ्य इति (भा) ८१३, ५.

परमादिरिति (कै) ... ८२६, ६.

परमार्थ संविज्ञचणा (कै) २६, १.

परविप्रतिषेधे त्विति (कै)	४८८, १८.
परसवर्णे तर्हीति (कै)	१०२, १.
पटुस्यरेति (कै) ...	१७१, १५.
परस्मिन्नितौति (भा)	६६०, १.
	(कै) ६४१, ४.
पराङ्गति (कै) ...	८०५, १४.
परादित्वमिति (कै) ...	५९९, ८.
परामृष्ट इति (कै) ...	७८०, ११.
परामर्शः (कै) ...	१८६, १.
परार्थेति (कै) ...	१००, ९.
परार्थम् (कै) ...	६८१, ९०.
परिगणनमिति (भा) ...	९०१, १०.
परिगृह्यते (कै) ...	८९०, १.
परिग्रहाच्चेति (कै) ...	* ५५९, ८.
परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहो-	
राजावयवेषु (पा) ...	६७६, १.
परिभाषेति (कै) ...	१६६, ७.
परिभाषापक्षेऽपीति (कै)	५१९, १०.
परिहारान्तरेति (कै)...	४८४, १४.
परिहारं वक्ष्यतीति (भा)	६९८, ४.
परिहारान्तरस्येति (कै)	६४६, ८.
परे अन्तरा इति (कै)	९२८, १४.
परेष्वर्थेष्विति (कै)	६८५, १६.
परोषकारितया (कै)...	७२८, १.
परैवेति (भा) ...	६०५, ८.
पर्याय इति (कै) ...	४८५, १७.
पर्यालोचनयेति (कै)	१७६, १९.
पर्यवपन्नानि (भा) ...	७०२, ८.

पर्यायेणेति (कै) ...	५४०, १७.
पर्युदासे त्विति (वै)...	६९९, १५.
पर्युदासेति (कै) ...	४२६, १०.
(कै) ४७७, ८. ६४४, १६.	
पर्युदासाश्रयणे त्विति (कै)	६४६, १६.
पर्युदासे तु इति (कै)	७१८, ११.
पर्युदासे इति (कै) ...	७६९, ८.
पशुत्वेति (कै) ...	४८८, १६.
पशुरिति (कै) ...	९५५, ६.
पश्चात् (कै)...	६९७, १४.
पश्चात्त्विति (कै) ...	४६१, ८.
पश्चादिति (कै) ...	६४६, ६.
(भ. ष्ये) पाठस्यैवेति (भा)	५१, १८.
पाठाभावादिति (कै)	८६, ८.
पाठेति (कै) ...	९४४, ४.
पाठक्रमादिति (कै)...	६६१, ८.
पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति	
(कै) ४४०, १६.	
पाठेनेयमिति (भा) ...	४५८, १९.
पादपर्याय इति (कै)	६५७, १७.
पाषंदेति (भा) ...	६६०, ६.
पांस्त्रदकेति (कै) ...	९६७, ६.
पिदु डिदु नेति (कै)	९९५, १८.
पिपठौरिति (भा) ...	६६९, ५.
पिपविषत इति (कै)	६७५, १७.
पिबेरदन्तत्वेति (कै) ...	७२०, ११.
पितेत्यादि (भा) ...	७२८, १०.
पित् स्वेवेति (कै) ...	४८७, १८.

पुकि चम इति (कै)	१७८, १.	पूर्वा प्राप्तिमिति (कै) ...	४७८, ८.
पुकीति (कै) ...	१७०, १४.	पूर्वस्योत्तरेणेति (भा) ...	४८६, ११.
पुगन्तलघूपधस्य (पा)	११७, १.	पूर्वविप्रतिषेधयेति (कै)	४९७, १.
	११०, १६.	पूर्वं ह्रस्वेति (कै) ...	४९९, १.
पुग्ह्रस्वेति (भा)...	४७१, १९.	पूर्वमेवेति (कै) ...	५५१, १८.
पुनरिति (कै) ...	१६, ६.	पूर्वप्रवृत्तमिति (कै) ...	५५२, २.
पुनः श्रुतिः (कै) ...	१७०, ६.	पूर्वान्नेति (कै) ...	५७०, १.
पुनरिङ् प्रवृत्तस्येति (भा)	१११, १.	पूर्वः स्यादिति (भा) ...	६१८, २.
पुनः स्त्रवपाठे इति (भा)	४६७, १६.	पूर्वमाचेति (कै) ...	६४१, १.
पुराणशब्देनेति (भा) ...	४०७, ७.	पूर्वः स्याद् (कै) ...	६६५, १४.
पुंश्चङ्गाव इति (भा) ...	४१९, १६.	पूर्वनासिद्धे इति (भा)	६६७, १७.
पुनः पुनः संकीर्तनमिति (कै)	४९१, १.	पूर्वणैवेति (कै) ...	६६८, १०.
पुनरिति (कै) ...	५४६, १६.	पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति	
पुनर्निर्दिष्टेति (कै) ...	७४१, १.	(भा) ६७९, १.	
पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति (कै)	८१५, ६.	पूर्वस्येति (कै) ...	७२०, १.
पुनस्तदन्तेति (कै) ...	८१०, ११.	पूर्वस्य षष्ठीति (कै) ...	७४७, १०.
पुवषा इति (कै) ...	९, ६.	पूर्वापगावेति (कै) ...	७७६, १९.
पुवषाणामिति (भा) ...	१९, १०.	पूर्वपूर्वेति (कै) ...	६४, १७.
पुराकल्पे इति (भा) ...	१८, ७.	पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपीति (कै)	१८६, १.
पुंयोगादिति (पा) ...	८९, १५.	पूर्वविप्रतिषेधेति (कै) ...	१८९, १.
पुंस्तु (कै) ...	९४, १६.	पूर्वोत्तरेति (कै) ...	४६४, १७.
पुष्पितः ...	१०९, १०.	पूर्वोक्तम् (कै) ...	५१६, १६.
(चरिः) ११०, ८.		पृथक् पदमिति (कै) ...	२४०, ७.
पूर्वप्रवृत्तमुकारान्तविशेषणमिति		ऋषोदरादीति (कै) ...	४०७, ९.
(भा) ८०१, ७.		पौरुषेयमिति (कै) ...	८२१, १०.
पूर्वनासिद्धमिति (पा) ...	१९५, ११.	प्रकरणादिति (कै) ...	१०, ५.
पूर्वस्त्व इति (कै) ...	११४, १.	प्रकरणोत्कर्षणेति (कै) ...	२०४, ९.
पूर्वादीनि (भा) ...	४९९, ९.		२६४, १.

प्रकारार्थ इति (कै) ...	४३८, ६.
प्रकारेति (कै) ४३८, १५. ४५५, १७.	
प्रकरणेति (कै) ...	५०७, ११.
(भा) ७८६, १०.	
प्रकाशितेनेति (कै) ...	११, १५.
प्रकृतमिति (भा) ...	६८१, ५.
प्रकृतिवदिति ...	१३, ७.
प्रकृतस्यैवेति (कै) ...	१७१, १.
प्रकृत इति (कै) ...	२८५, ५.
प्रकृतिभावेनेति (कै) ...	३००, ८.
प्रकृतेः कर्तृत्वमिति (कै) ३२५, १५.	
प्रकृत्यवयवस्य (कै) ...	२३५, ३.
प्रकृतिभाव एवेति (कै) २८२, ७.	
प्रकृतं वेति (भा) ...	३७६, ७.
प्रकृतीति (कै) ...	३८६, १३.
	६८०, ११.
प्रकृतिस्वरस्य (भा) ...	६११, १८.
प्रकृत्याद्यर्थे चेति (कै)...	६३३, १.
प्रक्रियायामिति (कै) ...	२१८, १५.
प्रगृह्यसुतप्रतिषेधेति (भा) २८३, ३.	
प्रगृह्यसंज्ञायामिति (कै) ३१७, ७.	
प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशस्येति (कै) ३३२, १०.	
प्रगृह्यस्येति (कै) ...	३३१, ६.
प्रज्ञानेनेति ...	२५, १३.
प्रणिदातेति (कै) ...	३५०, ६.
प्रतामाधिति (भा) ...	४६९, ६.
प्रतिभासमानेषु ...	७, ५.
प्रतिपत्तौ (भा) ...	९८, १७.

प्रतिविम्बप्रतिभासभेदवदिति

(कै) ५८, २०.	
प्रतिपत्तिकाले (कै) ...	१६१, ४.
प्रतिपत्तिस्लाघवम् (कै) १५३, ११.	
प्रतिपादितमिति (कै) १८६, ३.	
प्रतिषेध्यापेक्षयायामिति (कै) २०१, ३.	
प्रतिषिद्धे इति (कै) ...	२८३, १.
प्रतिषिद्धार्थत्वादिति (कै) ३२३, ८.	
प्रतिपदोक्तस्येति (कै)...	३२३, १४.
प्रथमेति (कै) ३५८, ४. ४५६, ६.	
प्रतिपदोक्त इति (कै) ...	४३६, १४.
प्रतिनियतेति (कै) ४४०, १. ४४७, १.	
प्रतिपदेति (कै) ...	४४१, ५.
प्रतिषेध इति (कै) ...	४४१, १५.
प्रतिपदमितीति (कै)...	४५७, ६.
प्रतिपदविधेरिति (कै) ४६८, १०.	
प्रतिषेधेति (कै) ...	४७८, ५.
प्रतिषेधवाचिन इति (भा) ४८३, १०.	
प्रतिषेधादिति (कै) ...	४८४, १७.
प्रतिषेध सामर्थ्याच्चेति (भा) ४८५, १५.	
प्रतिपादयतीति (कै) ...	५०४, ६.
प्रतिपद्यते (भा) ...	५१३, १५.
प्रतिपदेति (कै) ...	५५६, ३.
प्रतिषेधे (भा)	५८०, १०.
प्रतिषेधस्त्विति (भा) ...	५८४, १३.
प्रतिपादयितुमिति (कै) ५८५, ७.	
प्रतिपत्तुवशादिति (कै) ६०२, १.	
प्रतिषेधः प्राप्नोतीति (भा) ६११, १५.	

प्रतिषेधमिति (कै) ...	७१७, ११.	प्रत्ययेति (कै) ...	५१९, १९.
प्रतिषधोमाभूदिति (भा)	७१८, ९.	प्रत्ययानुकरणमिति (कै)	६०७, ७.
प्रतिषेधाच्चेति (भा) ...	७१९, ७.	प्रत्ययस्वरम् (भा) ...	६१९, ०१.
प्रतिनिर्दिश्यते इति (भा)	७८०, ८.	प्रत्यासन्निति (कै) ...	६२९, ३.
प्रतिषेधादिति (कै) ...	८१५, १.	प्रत्ययविधाविति (भा)	६६७, ३.
प्रतीयत इति	४, ९. २१, ३.	प्रत्यय इति (भा) ...	६७३, ६.
(कै) ...	७६६, १६.	प्रत्यासत्तेति (कै) ...	६८४, ४.
प्रतीयन्त इति ...	४७, ११.	प्रत्ययस्य लक्षणमिति (कै)	६८४, ९.
प्रणीयते (कै) ...	९९७, १०.	(भा) ६८७, १.	
प्रतीताविति (कै) ...	७५६, १४.	प्रत्ययनिमित्तमेवेति (कै)	६८६, १०.
प्रतीयमानस्येति ...	३३, १८.	प्रत्ययाप्रत्ययेति (कै)...	७०९, ८.
प्रतीगमानो ह्येति (कै)	७६९, ६.	प्रत्ययं गृह्येति (भा)	७१९, १३.
प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)	१२३, ७.	प्रत्यय एवेति (कै) ...	७१९, ९.
प्रत्यभिज्ञानं चेति ...	६९, ७.	प्रत्यय स्वरेणेति (कै)...	७१६, १९.
प्रत्यभिज्ञानादिति ...	७६, ३.	प्रत्ययलक्षणार्थमिति (कै)	७१७, ५.
प्रत्यक्षेति ...	८२, ७.	प्रत्यय इतीति (कै) ...	७६५, ८.
प्रत्यभिज्ञाननिमित्तकम् (कै)	१९५, ४.	प्रत्यभिज्ञानादिति (कै)	७७५, ९.
प्रत्यवयवमिति (कै) ...	१४०, ११.	प्रत्ययान्तादिति (कै)	८१०, १९.
प्रत्ययाश्रयत्वादिति (भा)	९०३, १६.	प्रत्याहारशब्देनेति ...	४९, १०.
प्रत्यक्षमेवेति (कै) ...	९१४, ६.	प्रत्याहारे इति ...	५६, ९०.
प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना(कै)	९३४, १४.	प्रत्याख्यायते एतदिति (भा)	७८, १८.
प्रत्ययाश्रुपदेश इति (कै)	९८७, १.	प्रत्याहारार्थाः ...	९९, १७.
प्रत्यक्षेति (कै) ४००, ११. ६००, १३.		प्रत्यायन शक्तिः (कै)...	१९४, ५.
प्रत्ययेति (कै) ...	४८९, ५.	प्रत्याख्यातत्वादिति (कै)	९२७, १३.
प्रत्ययाङ्गरेति (कै) ...	४९७, १४.	प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्ण	
प्रत्ययान्ता इति (कै)...	४९९, १९.	संज्ञा (भा) ...	९८४, ५.
प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति (भा)	५००, १.	प्रत्याक्षेति (कै) ...	४४१, ६.
प्रत्ययपरलक्षाणीति (कै)	५१५, १४.	७५८, १६. ७९०, ७. ५९६, ६.	

प्रत्याख्यायते इति (भा)	४१०, १९.
प्रत्याख्यातमिति (कै)...	४९१, १.
प्रत्याख्यानादिति (कै)	५१६, ४.
प्रत्यात्मं यासते इति (भा)	५४८, ९.
प्रत्याहार इति (कै)...	५५९, १.
प्रत्यायेति (कै) ...	५६८, १९.
प्रत्यहार ग्रहणादिति (कै)	६९६, १८.
प्रत्याहार ग्रहण इत्यादि (भा) ७६७, १७.	
प्रत्याहारोत्तरकास्त्रासवर्ण संज्ञेति (भा) ...	७७१, ८.
प्रधानं च षट्सङ्केषु व्याकरण- मिति (भा) ...	११६, १८.
प्रयत्ने (भा) ...	१२५, १२.
प्रधानकर्मणाख्ये लादी- नाड्डिकर्मणाम् (हरिः) १४९, ६.	
प्रदेशार्थत्वादिति (कै)	१७५, १४.
प्रधानानौति (कै) ...	२२१, ७.
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति (भा)	२२८, ५.
प्रत्येकं त्विति (कै) ...	२६४, १५.
प्रदर्शनाय (कै) ...	२९०, १९.
प्रधानत्वात् (कै) ...	२९४, ६.
प्रधानार्थेपौति (कै) ...	२३७, ७.
प्रदेशेत्विति (कै) ...	४८०, ८.
प्रदेशेति (कै) ...	४८३, ४.
प्रथमेति (कै) ...	०७१, ५.
प्रत्येकं चेति (कै) ...	६४०, ८.
प्रमादेनेति ...	९०, १९.

प्रमाणाभावादिति (कै)	२२८, १९.
(भाष्ये) प्रमाणमिति (भा)	४४, ६.
प्रमादः (कै) ...	९९६, १९.
प्रपञ्चार्यस्त्विति (कै)...	४६८, १०.
प्रयत्नाभीति ...	५५, ९.
प्रयत्नम् (कै) ...	४५, ५.
प्रयत्नविशेषणमिति (भा)	९५८, ८.
प्रयत्नो विशेषितः (भा)	९६८, ११.
प्रयोजेति ...	९१, ८.
प्रयुज्यते (भा) ...	४, ५.
प्रयुज्यन्त इति ...	२४, १७.
प्रयुञ्जान एवेति (भा)...	४०, १७.
प्रयुज्यते इति ६५, ६. (कै) १९८, ८.	
प्रयुक्तमिति (कै) ...	४८३, १२.
प्रयोगेनाभिज्वलित इति (भा)	६५, ६.
प्रयोजनप्रयोजनानौति	६, ५.
प्रयोग मूलत्वादिति ...	४०, ७.
प्रयोगादिति ...	४०, १४.
(भाष्ये) प्रयोगान्यत्वादिति	४१, ५.
प्रयोगे इति ...	४६, ८.
प्रयोगाभावादिति ...	५४, १२.
प्रयोगविषय इति (भा)	६७, १८.
प्रयोक्तृभिप्रायेणैवेति ...	६८, ६.
प्रयोगस्थस्येति ...	७४, १६.
प्रयोगे ...	७४, १७.
प्रयोजनार्थ इति ...	८८, १२.
प्रयोजनविशेषमिति ...	८५, ९.
प्रयोजनेति (कै) ...	१९५, १.

प्रयोगति (कै) ...	३४४, १५.	प्रसजति (भा) ...	४८५, १०.
प्रयोगे चेति (कै) ...	४०९, १८.	प्रस्ताव इति ३, १६. (कै) ५८९, ४.	
प्रयोजनमिति (कै) ...	४०९, १.	प्रत्येष्टमिति (पा) ...	१९१, १९.
	५४६, १८.	प्रतीर्यन् इति (कै) ...	४०४, १९.
प्रयोगार्थस्येति (कै) ...	४३५, १९.	प्रस्तावेति (कै) ...	१९९, ४.
प्रयोग इति (कै) ...	४४८, १०.	प्रस्तुत इति (कै) ...	६६०, १०.
	४७०, ५. ५४०, १९.	प्राप्तीष्टेति (भा) ...	२९७, १७.
प्रयोजनं नामेति (भा) ...	५७७, १०.	प्रागभाव इति ...	१५, १४.
प्रयोजनान्यपौत्यादि (भा) ...	७११, १९.	प्राणीति (कै) ...	७७५, ६.
पर्युदासेनेति ...	१०२, १६.	प्राण्यङ्गत्वादिति (कै) ...	२५९, ९.
प्रवर्त्तक इति ...	१३, ९०.	प्रातिपदिकानीति ...	५७, १०.
प्रवर्त्तते इति (कै) ...	९८३, ९.	प्राथमकल्पिकः (कै) ...	४००, १.
प्रमस्य रूपेति ...	७१, १७.	प्राधान्येनानिर्देशादिति ...	८१, १७.
प्रम्र इति (कै) ...	३२९, १०.	प्राधान्येन ...	१००, १.
प्रम्रेऽपीति (कै) ...	४९१, ८.	प्राधान्यादिति (कै) ...	१९५, ९.
प्रसिष्टेति (कै) ...	५२७, ६.		४८८, ७. ३५४, १४. ५६४, ६.
प्रसिष्टनिर्देशादिति (भा) ...	६०९, १५.	प्राधान्येनेति (कै) ...	४३५, ६. ८९३, ९.
	६१९, १५.	प्राप्तपरिपाकेति ...	६४, १९.
प्रष्ठैवेति ...	१९, ५.	प्राप्त (भा) ...	१९८, ६.
प्रसिद्धेति ...	५५, ३.	प्राप्ति (कै) ...	५१७, १४.
प्रसिद्धीति (कै) १३१, १०. ४०८, १९.		प्राप्तकमिति (कै) ...	७८३, ६.
प्रसङ्गेनेति (कै) ...	९४९, ६.	प्राप्तवन्ति (कै) ...	८०१, ३.
प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति (कै) ...	४९१, ३.	प्रामाण्यमिति (कै) ...	१९६, १०.
प्रसिद्धिवशादिति (कै) ...	४८, १७.	प्रायश्चर्यादिति ...	५४, १५.
प्रसङ्गेति (कै) ५२४, ५. ७८१, १०.		प्रारम्भो यत्नस्येति (भा) ...	९६५, ६.
प्रसज्यमानत्वेनेति (कै) ...	५५९, ४.	प्राप्ते इति (कै) ...	४३९, ७.
प्रसङ्गादिति (कै) ...	६८९, ४.	प्राप्नोतीति (कै) ...	५७१, ७.
प्रसिद्धत्वादिति (कै) ...	७७९, ९.	प्रियतज्जिता इति ...	३८, ७.

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति

(भा) २८१, १५.

प्रीणातीति (भा) ... २४१, १४.

सुतश्चेति, ... ६६, ११.

सुतो न प्राप्नोतीति (भा) ७६, १०.

सुतश्च विषये इति ... ७६, १२.

सुतावैच (पा) ... १४७, १७.

सुतानां तु इति (कै) ... १८२, १४.

सुतो भावीति (कै) ... १८५, ९.

सुतानां चेष्यत एवेति (कै) १८०, ४.

सुतासुतेति (कै) ... ५५१, ११.

सुतविकारे इति (भा) ७२२, ५.

फ।

फलं चेदिति ... ७८, ९.

फलरूपतयेति (कै) ... २२२, १४.

(भाष्ये) फलाद् व्यतिरेच्य इति

(भा) ४२, ११.

फलानि (कै) ... ७८६, १४.

फलितः (चरिः) ... १०८, ११.

फलिजिति (भा) ... ११८, ८.

ब।

बधेरेवेति (भा) ... ५८९, ८.

बहुलत्वोऽपीति (कै) ... २५८, ७.

बहुलद्वय इति (भा) ६२५, ७.

बहुलेति (कै) ... ५८४, १७.

बहुलं बन्धसी- (पा) १९२, ११.

१८४, ५.

बहुलेति (कै) ... १८१, १६.

१११, ४. ६०१, ७.

बहुव इति (कै) ... ५४०, १०.

बहुवचननिर्देशादेवेति (भा) २७४, ४.

बहुवचननिर्देशाभावादिति

(कै) २८९, १४.

बहुव्रीह्येति (कै) ... १८८, ८.

बहुव्रीह्येति (कै) ... ४२२, १५.

बहुव्रीह्यर्थम् (कै) ... १९४, ९.

बहुव्यपीति (कै) ... २५२, ५.

बहुनामपीति (कै) ... १४२, ८.

बहुति (कै) ५८९, १५. ८००, १०.

बाधकान्येव निपातनानीति

(भा) १४८, ११.

बाधक (भा) ... ७८७, ४.

बाधवौया इति (पा) ६२९, ६.

बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशा

ऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियत

इति (कै) २४७, १९.

बुद्धिप्रतिभास इति ... २७, ९.

बुद्धीति (कै) ६०९, ११. ५०८, १६.

बुद्धेरनवस्थितत्वमिति (कै) २८७, ८.

बुद्ध्यापरावृष्टेति ... ७७, १८,

बुद्धीति (कै) १२४, १५. २८५, ७.

ब्रह्मतत्त्वमेवेति ... १०८, १७.

ब्राह्मणकुलमपीति (कै) १४७, १.

भ ।

भक्ष्यमित्यम इति (भा)	१८, १६.
भवन्तीति (कै) ...	५०४, १.
भवेत्तदर्थेनेति (भा) ...	७४, १३.
भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृत-	
मिति (भा) ...	६०, ६.
भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति	
(भा) ३८४, ५.	
भवन्तीति (भा) ...	४०४, ४.
भसंज्ञाऽचेति (भा) ...	६४८, १०.
भाषा शब्दानामिति ...	६, ९.
भाष्येति (कै) ...	९, ११.
भाष्यकार इति (कै)...	६, ९.
भाष्यं लौकिकास्तावदिति (कै)	५, १९.
भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक	
इति (कै) ...	११, १५.
भाष्ये कानिपुनश्शब्दानुशासन-	
स्येति (कै) ...	१९, १.
भाष्ये अल्पपीति (कै)	१९, ११.
भाष्ये प्रधाने ह्यतो यत्न इति	
(कै) १५, ९.	
भाष्ये याज्ञिकाः पठन्ति (कै) १५, १७.	
भाष्ये प्रयोजनानि (कै) १६, ७.	
भाष्ये तस्मादनर्थः मिति (कै) १८, १९.	
भाष्ये यस्त्विति (कै) १८, १६.	
भाष्ये कुत एतदिति (कै) १८, ५.	
भाष्ये अथवेति (कै) ...	१८, १९.

भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति

(कै) १८, १८.	
भाष्ये यो ह्यजानन् इति (कै) १०, ३९.	
भाष्ये अविद्वांस इति (कै) १०, १८.	
भाष्ये स्त्रीवदिति (कै) ११, ६.	
भाष्ये पदजातानि (कै) १९, ५.	
भाष्ये महान्देव इति (कै) १९, १८.	
भाष्ये मनस ईषिणः (कै) १९, ८.	
भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते इति	
(कै) १९, १५.	
भाष्ये वाग्विदे (कै) ... १४, ९०.	
भाष्ये सक्तुमिव (कै) ... १४, ९०.	
भाष्ये वाग्विषय इति शब्दः	
(कै) १५, १७.	
भाष्येऽनरीति (कै) ... १७, ७.	
भाष्ये उक्तशब्द इति (कै) १८, १५.	
भाष्ये पर्युपयुक्तमिति (कै) ३०, ८.	
भाष्ये कथं जातीयक इति (कै) ३०, ११.	
भाष्यकारस्त्विति (कै) ... ५८, ११.	
१४०, ७. १९९, ११.	
भाष्येऽनर्थकेनेति (भा) ... १९७, १.	
भाव्यमानस्येति (कै) ... ५९८, ६.	
भाष्यकारेण त्विति (कै) ६६६, ८.	
भसंज्ञेति (कै) ... ७०१, ३.	
भाष्यकारेति (कै) ... ७४०, ३.	
भाव्यमानेति (भा) ... ७६४, १३.	
भाव्यमानेष्विति (कै) ... ७७८, १३.	
भिन्नजातीयेति (कै) ... ९४७, ६.	

भिन्नार्थ इति (कै) ...	४४९, ९.
भिन्नकालानिति (कै)	७८५, ७.
भिन्नकाला एवेति (कै)	७८८, ५.
भूयः (भा) ...	९१८, ४.
भूताकारेति (कै) ...	९१९, १९.
भूतपूर्वस्येति (भा) ...	४९५, ४.
भूयस एवेति (भा) ...	५९०, ९.
भूयथा इति (भा) ...	५४७, १९.
भूतानुवादादिति (कै)	५६१, १९.
भूषणेति (कै) ...	८२५, १९.
भेत्यादि (भा) ...	७०५, ६.
भेदकत्वादिति (कै)....	१४९, १८.
भेदेनेति (कै) ...	१६८, १.
भेदाधिष्ठाना हि इति (भा)	९७०, १९.
भेदादिति (कै) ...	९७१, ९.
भेदाधिष्ठानत्वादिति (कै)	९८०, ९.
भेदकाश्च गुणा इति (कै)	९९०, ८.
भेरीमिति (भा) ...	७९१, ८.

म।

(भाष्ये) मङ्गलादीनि (कै)	९४, ११.
(भा) १९५, ११.	
मत्वा प्रश्न इति (कै)	९९०, १९.
मध्यपातिन इति (कै)	८०८, ६.
मध्यपातिनामिति (कै)	७७९, ४.
मन्त्र ज्ञात इति ...	१९, १९.
मन्यत इति (कै) ...	९९६, ७.
ममापि तर्ह्युत्वमिति (भा)	६८९, १९.

मरीचजक इति (भा)	९०६, ५.
महता देवेनेति ...	९९, ११.
महाभाष्येति (कै) ...	९, ८.
महां हि स इति (भा)	८९, ५.
महिषीरूपमिवेति (भा)	९६६, ११.
मात्राकालोचेति (भा)	८७, १६.
माङ्गलिकः (भा) ...	१९५, ५.
मा वा भूद् (भा) ...	९८७, १.
मातूरितीति (कै) ...	५६९, ११.
मात्रावयव इति (कै)	५९८, १.
मास्त्रादीति (कै) ...	८९८, ११.
मिदादिष्विति (कै) ...	१६९, १.
मिदादीनामिति (कै)	१६९, ९.
मिदेरिति (पा) ...	१७४, १५.
मुखं च नासिका चेति (भा)	९५७, ९.
मुखद्वितीया नासिकेति (भा)	९५७, ४.
मुखनासिकेति (पा)...	९६७, १.
मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्य-	

माने कचटतपानामेव प्रसज्येत

(भा) ९५७, ८.

मुखस्य चेति (कै) ...	९५९, १९.
मुख्यमिति ...	६०, १६.
मुख्यार्थारोपणेति (कै)	९९४, १४.
मुख्ये (कै) ...	९५४, १६.
मुख्येत्विति (कै) ...	७९५, ९.
मृगेति (कै) ...	७६९, १४.
मौ खः (भा) ...	५९६, ७.

य ।

य उ चैनमेवं वेदेति ...	४४, १.	यच ब्रह्मवर्त्तते ...	१०६, ४.
य एते इति ...	६६, १६.	यचेक् परिभाषेति (कै)	१०६, ६.
यङो ऽचि चेति (पा) ...	१११, ५.	यवेति (कै) ...	१६६, १०.
१०४, १२. १२६, ५.		यत्सिद्धे प्रगृह्येति (भा)	१६६, ११.
यङ् निमित्तस्येति (कै)	१२४, १४.	यत्सिद्धे इति ...	१०४, १.
यङ् एवेति (कै) ...	६४४, १७.	यत्रास्तीति (कै) ...	८१२, १६.
यङ् लुकीति (कै) ...	५००, १६.	यचेत्यादि (कै) ...	८१६, १८.
यचि भम् (पा) ...	१४६, ६.	यच हीति (कै) ...	८२०, ७.
यच्च करोतीति (भा) ...	१८६, १२.	यथागमम् (कै) ...	९, १०.
यजेत वेति (भा) ...	७२, १६.	यथा यथमिति ...	१२, १८.
यञ्जोरिति (कै) ...	६६०, २.	यथा स्नेहण इति ...	४२, ७.
यञ्जिञ्जोः फगिति (भा)	८२१, ४.	यथेति वृत्तेति	१७, १४.
यणादिपरं गुण इति (भा)	१७८, ७.	यथेति (भा) ६८, ६. ६५, १२.	
यणाव भावमिति (कै)	६७६, ६.	७७, १६. (कै) ११०, २. १६९,	
यण् युक्तस्येवेति (कै) ...	६७०, १५.	१२. १२४, ५. ७८२, ४.	
यत्कार्यं पूर्वस्येति (कै)	१२६, १४.	यथा तृतीया इति (भा)	१६१, २.
यत्कार्यमिति (कै) ...	५६०, १४.	यथोद्देशेति (कै) १६७, १. २०२, ११.	
५६६, ११. ६६५, ११.		२११, ४.	
यत्नदिति ...	७, १६.	यथा तर्हीति (भा) ...	२६०, १.
यत्तर्हि पिश्वोरिति (भा)	१८६, ६.	यथा मशकार्थ इति (कै)	४७५, १२.
यत्तस्येति (भा) १६५, ८. ५५२, १२.		यथासंख्येति (कै) ...	५०६, ७.
यत् तत्सिद्ध इति (भा)	२१२, ४.	यथाश्रुतमिति (कै) ...	७७८, ५.
यत्तर्हि योगविभागमिति (भा)	८५२, २.	यथैवेति (भा) ...	७६६, १२.
यच ...	५६, २०.	यदि च द्रव्येति	८, ४.
यच यचेत्यादि ...	६५, ४.	यदर्थेति ...	१७, १०.
यच च (भा) ...	१०६, १.	यद्यप्येकोऽपीति ...	५७, १.
		यदि पुनरिति (भा) ...	६९, १०.
		६२, ६. ८८, १०.	

यदि किञ्चिदिति (भा)	८६, १९.	येन येन विशेषेणेति (भा) ४८४, १०.
यदुक्तमिति ...	५८, २७.	योगकृद् इति (के) ... १९, १०.
यद्धि नित्यो लोपः स्यादिति १०९, ३.		यो ह्रीति (भा) ... ४४, १३.
यद्यप्युच्यते इति (के) ...	१५४, ११.	योगविभागैति (के) ... १४९, १६.
यदि तर्हीति (भा) ...	१९०, ४.	योगापेक्षमिति (भा) ... ३८६, ७.
यदात्विति (के) ...	११९, १०.	योऽवेति (भा) ... ५९९, १०.
यदि प्रारम्भः (भा) ...	१६६, १४.	यीनाः (भा) ... ५९६, ५.
यदेतदिति (भा) ...	१७५, १.	यीष्माकीणैति (के) ... ७३५, १३.
यद्युज्झ इति (भा) ...	३३०, ३.	
यद्यपीति (के) ...	७७०, १०.	र।
	८०९, १३.	रंङितिः (भा) ... ४९, १५.
यद्येतत् (भा) ...	७८५, १०.	रषाभ्यामिति (पा) ... ८६, १०.
यद्ययमिति (भा) ...	८११, १४.	राज्ञ इति... .. ७६, ८.
यद्येवमिति (के) ...	८१९, ६.	रात्सस्येति (पा) ... ५६३, १.
यन्नित्यमिति ...	३६, १९.	रान्तस्येति (भा) ... ५६१, ९.
यस्मिन्नाच्चमिति (भा) ...	३६, १६.	राशभिश्छतीति (भा) ... ५४३, ७.
यस्यादिति ...	७०, १०.	राप्तोप इति (के) ... १९५, ३.
यस्य च भावेन (पा) ...	११३, ७.	राशदीति (के) ... ७१८, १.
यस्या नाडिकाया इति (के) ७८६, १९.		बधादिभ्य इति (पा) ... ४०५, १९.
यस्मिन् विधिः (वा) ...	८९६, १७.	रुद्रिरिति... .. १०८, १३.
यस्येति (के) ...	८९७, ७.	रूपद्वयमिति (के) ... १७५, १०.
यानि तर्ह्यग्रहणानीति (भा) ५९, ८.		रूपप्रहरणादिति (भा) ... ३४८, १४.
युगपत्समवस्थानम् (भा) ५७, ८.		रूपप्रकरणं किमर्थम् (भा) ७५, १.
युगपच्चेत्येति (भा) ... ६९, ९.		रूपप्ररणस्येति (के) ... १५५, १०.
युलोपेति (भा) ... ६४६, ३.		रूपसामूच्यादिति (भा) ६७, ६.
युवेनीजिति (के) ... ८३३, ५.		रूपसादृश्यादिति (के)... ४१९, १०.
येन शाक्नेति ५४, ८. १०७, १८.		रूपं शब्दस्य संज्ञ इति (भा) ७५४, १.
येन नेति (के) ... ११०, १५.		७५६, ९.

रूपान्तरेति	...	६३, ४.
रूपेति (कै)	...	७५५, ४.
रेफ भागस्येति	...	७६, १.
रेफोष्णमिति (भा)	८०, ८. ८१, ८.	
रोऽस्यास्तीति	...	७७, ३.
रोरवौतीति (भा)	...	१८७, ४.

ल ।

लक्षणमिति (भा)	...	४७३, १४.
लक्षणाद्	...	२६, २०.
लक्षणप्रपञ्चाम्नामिति	...	४७, ६.
लक्ष्येति	...	८९, ८.
लघ्वर्थमि- (भा)	...	१२४, ७.
लत्वं चेति	...	१७, १.
लभ्यत एवेति (कै)	...	६४१, ८.
लाक्षणिकत्वाद्देति (कै)	...	४६३, १४.
लाघवार्थमिति (कै)	...	१२४, १८.
लावस्यायामडिति (भा)	१८१, १०.	
	२३३, १०.	
लावयतेरिति (भा)	...	६६९, ८.
लाव्यमिति (कै)	...	३१८, ६.
लिङादीति	...	३७, १७.
लिङ्गार्थत्विति (भा)	...	५०, २१.
लिङ्गादिति ६०, ८. (कै)	१४१, ८.	
लिङ्गेन वेत्येतदिति (कै)	१२५, १३.	
लिङ्गवृत्तदिति (कै)	...	४६२, ४.
लुक्कृते इति (भा)	...	२०६, १२.

लुक् शास्त्रेति (कै)	...	२०७, १.
लुक् वक्ष्यतीति (भा)	...	२१०, १२.
लुगादीति (कै)	...	६८७, १३.
लुकेति (कै)	...	७९८, १४.
लूगब्दस्यैवेति (कै)	...	१८७, १.
लेडिति (कै)	...	३६२, १५.
लेरिति (कै)	...	७१७, १.
लोपस्त्विति	...	३४, २.
लोकत	...	३७, ८.
लोकेचेति (कै)	...	१२८, १४.
लोपविशेषणमिति (कै)	...	१८६, ५.
लोपयोरिति (पा)	...	२१०, ६.
लोपशब्देनेति (कै)	...	७१८, १५.
लौकिकार्थप्रज्ञादिति (कै)	५८२, १८.	
लौकिके इति (कै)	...	७३६, ११.

व ।

वक्तव्यमिति (कै)	५६, १०. ६८३, ४.	
वक्ष्येतदिति (भा)	...	१०१, १६.
वक्ष्यति च्छीति (भा)	...	६७८, ७.
वक्ष्यत्यनेति (भा)	...	७०७, १.
वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति		
	(भा)	७४५, ८.
वचनं कर्त्तव्यमिति (कै)	७९८, ८.	
वचनादिति ८२, ६. (कै)	४६०, १२.	
वचनेति (कै)	...	६८२, १६.
वर्णात्मकमिति	...	३१, १५.

वर्षावयवान्नयकार्याभावस्येति ७२, ११.	वाग्व्यवहारस्येति ... १०८, १४.
वर्षाः (भा) ... ८५, १७.	वाग्बिषयः ... ११८, ७.
वर्षयत्यये चेति ... ८६, ४.	वार्त्तिकमिति (कै) ... ११९, १.
वर्षानुपसृज्यो चेति ... ८६, ८.	वाक्याध्याहारेणेति (कै) ११९ १४.
वर्षं वाङ्मरिति ... १०८, ११.	वाक्यभेदेनेति (कै) ... १८२, १.
वर्षज्ञानमित्यस्य ... ११०, ६.	वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति (भा) १८२, ६.
वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति (कै) १८८, ११.	वाक्यभेदेन चेति (कै) ४२५, १७. ४४०, ११.
वर्षानिति (भा) १५५, ८. १५५, १९.	वाध्यत इति (कै) ... ४५४, १७.
वर्षकदेशा इत्यादि (भा) १७८, १७.	वाग्व्यो विकल्पे इति (कै) ४८४, ६.
वर्षवदानर्थक्यादिति (कै) २२६, १४.	वाचीकग्रामाविति (भा) ८२७, १.
वस्त्वर्थमिति (कै) ... २६५, १.	वास्तव्यत्वे इति (कै) ... ५२०, १८.
वर्षान्नयत्वादिति (कै) ... ४६५, १८.	वास्तवेति (कै) ... ६०५, ८.
वर्षान्नय इति (कै) ... ४०४, १८.	वार्षग्नितिकानीति (भा) ४९, ४.
वहत इति (कै) ... ५६८, ४.	वाग्वोरिति (भा) ... ६२५, १.
वर्षनिर्देशेत्विति (कै) ... ६२२, १९.	वा गृह्यमिति (कै) ... ७६४, ११.
वहिरङ्गेन सिद्धतीति (भा) ६२१, २.	विस्पष्टेति ... २, १४.
वरेयस्योपस्तरवर्जमिति (भा) ६६८, ७.	विनेति ... ५, ११.
वर्षस्तत्त्वम् (भा) ... ६८७, २.	विस्तरेणेति ... ११, ४.
वङ्गपूर्वस्य चेति (भा) ७२४, १८.	विकार इति ... १२, १६.
वर्षस्य ग्रहणे हेतुः प्राप्तो धनिरिष्यवे (हरिः) ७८२, ५.	विद्वानिति ... ११, १८.
वर्षानां प्रत्येकमिति १०, १२.	विस्तारेति ... १५, ११.
वागेवेति ... १७, १६.	विशेष इति ... १८, १८.
वाग्योमेति ... १०, ६.	विधिरिति ... १८, ४.
वाक्याध्याहार इति ... ४७, १.	विप्रतिपुष्येति ... २१, १२.
वा वन्दसी (पा) ... ७८, १७.	विनापि चेति ... २५, ६.
वाक्समाज्जायः ... १०८, ८.	विचासः ... २६, ८.
	विधानादिति ... २७, १४.

विहतोपदेश इत्यनेति ...	५६, १०.
विकारभेदादिति (भा)	५६, १८.
विनाशः (भा) ...	८५, १०.
विनियोगः (कै)	११२, १०. १७.
विभाषाण्डसौति (पा)	१४६, ८.
विसर्जनीयस्येति ...	१५८, ४.
विभागोऽनेति (कै) ...	१६७, १०.
विना तेनेत्यादि (कै) ...	१९९, ४.
विधीति (कै) ...	५५८, ९.
विधिग्रहणं किमर्थमिति (भा)	५८४, ११.
विशेषेति (कै) ...	७६२, ११.
वृक्षस्यतिः (भा) ...	९८, १८.
वृद्धिलक्षणो मयडिति (भा)	११८, ५.
वृक्षादयो यथा शब्दाः स्वरूपोप-	
निबन्धनाः । आदैच् प्रत्या-	
पितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति	
संज्ञिभिरिति (हरिः)	१२४, १.
वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैद्वतः प्रति-	
पद्यते (हरिः) ...	७८२, ७.
वेदाङ्गत्वादिति ...	५, १६.
वेदार्थं चेति ...	१९, १२.
वेदान्तेष्विति ...	१६, १.
वेदमपीति ...	९८, १.
वेदे याज्ञिका (भा) ...	१९२, १६.
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्च-	
तद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदा-	
यास्तस्या वाचः परं पदम्	
(हरिः) ...	१२, १७.

वैयाकरणेति (कै) ...	६५८, ६.
वैदिकानामिति ...	५, १०.
वैयाकरणा इति ...	१०, १०.
व्यक्तिस्फोटेति ...	६९, १९.
व्यक्तिस्फोटवादिन इति	६९, १२.
व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः	
(कै) १५५, १५.	

व्यक्तयोऽवन्ता जन्याश्च तत्र जाति-

रेव शक्तेति ...	१५६, १.
व्यक्तिदारेणेति ...	७५६, १.

श ।

शकटेति (कै) ...	४१५, १८.
शकारश्चकारयोरिति (भा)	१७१, १५.
शक्यं क्षुदिति ...	६८, १५.
शब्दादीनाम्निव्यत्वमिति	२७, ४.
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो	
विकल्पः (यो-रु) ...	४८, ४.
शब्दस्योर्द्धम् (हरिः) ...	७८२, ८.
शाकल्यस्य विभाषेति (भा)	६२९, ८.
शास्त्रादेवेति (कै) ...	४४८, ८.
शास्त्रौघस्य (भा) ...	१२५, ८.
शिक्षायामिति ...	१७, ९.
शीभावोऽप्यनित्यः (भा)	२०१, ८.
शुचाविति (कै) ...	१४८, १८.
श्रनश्च शिक्करणमिति (कै)	४०५, ७.
श्रुत्या चेति (कै) ...	४६९, ८.